

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1546 від 09.05.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04539.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, італійська, литовська.

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
вул. Єрмолової 35а,
49033, м. Дніпро, Україна.
Тел +38 (056) 767-35-24

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

5
2024

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4) журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (081 – Право, 293 – Міжнародне право, 262 – Правоохоронна діяльність).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор М.В. Корнієнко

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Дніпровського гуманітарного університету (протокол № 4 від 26.12.2024)

Агарков О.А. – доктор політичних наук, професор;
Алфьорова Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Батюк О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України;
Бігняк О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Грабовська Сабіна – доктор хабілітований (Жешув, Польща);
Давидюк В.М. – доктор юридичних наук, доцент;
Дубов С.М. – кандидат юридичних наук;
Ємець Л.О. – доктор юридичних наук, професор;
Ірха Ю.Б. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;
Кайназарова Д.Б. – кандидат юридичних наук (Астана, Казахстан);
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко Ю.В. – доктор юридичних наук, професор;
Козін С.М. – кандидат юридичних наук;
Корнута Л.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Легка О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Лежнєва Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Лимар А.П. – кандидат історичних наук, доцент;
Монасенко А.О. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;
Негодченко В.О. – доктор юридичних наук, професор;
Пеньков С.В. – доктор юридичних наук;
Петруненко Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Самойленко О.С. – кандидат юридичних наук;
Самойлов О.Є. – доктор психологічних наук, доцент;
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Черній В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Черноп'ятов С.В. – кандидат юридичних наук;
Шамара О.В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АНДРУХІВ О. І.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного
управління
(Заклад вищої освіти «Університет
Короля Данила»)

УДК 340.132

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.1>

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ТА ПОКАРАННЯ
ЗА НЬОГО: АНАЛІЗ НЕДОЛІКІВ ТА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ**

У статті розкривається проблема оновлення міжнародного законодавства щодо геноциду, зокрема Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Нами доведено, що дослідження наявних міжнародних норм важливе для розробки механізмів покарання за злочини геноциду, оскільки сучасні форми агресії нерідко виходять за рамки передбачених Конвенцією категорій. В дослідженні виокремлено ключові недоліки Конвенції, яка, хоча й мала велике значення для післявоєнного міжнародного права, сьогодні не відповідає реаліям новітніх конфліктів. Основними обмеженнями Конвенції нами визначаються наступні: складність доведення спеціального умислу (*dolus specialis*), вузьке визначення захищених груп, відсутність чітких механізмів правозастосування, зокрема для превентивних заходів. Наводяться приклади з міжнародної практики (Руанда, Балкани, Дарфур), які ілюструють вразливість існуючих правових норм. На прикладі злочинів, вчинених російськими військовими проти цивільного населення України, автором констатовано необхідність оновлення законодавства з урахуванням нових форм насильства, спрямованих на знищення національної ідентичності, сексуального насильства, злочинів проти довкілля. Метою роботи є привернення уваги до цих недоліків та обґрунтування необхідності перегляду Конвенції для забезпечення ефективного міжнародного захисту та невідворотності покарання у випадках геноциду. Встановлено, що Конвенція в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну є більше декларативним документом, ніж дієвим інструментом. Окрім того, звертається увага на виключення етноциду, культурного геноциду та сексуального насильства як злочинів, пов'язаних із геноцидом, що обмежує правові можливості для захисту груп, які є об'єктами подібних злочинів. Висловлюється сподівання, що приклади геноцидальних актів у Руанді, Судані, на Балканах, злочини проти українського цивільного населення в умовах повномасштабного вторгнення Росії призведуть до оновлення юридичних підходів для визначення геноциду, а винні в його вчиненні будуть притягнуті до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: геноцид, конвенція, норми права, спеціальний намір, порушення прав людини, юридична інтерпретація.

Andruhiv O. I. Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide: analysis of shortcomings and ways of reforming

The article addresses the issue of updating international legislation on genocide, in particular the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. The author proves that the study of existing international norms is important for the development of mechanisms for punishing genocide crimes, since modern forms of aggression often go beyond the categories provided for in the Convention. The study highlights the key shortcomings of the Convention, which, although it was of great importance for post-war international law, today does not correspond to the realities of modern conflicts. The main limitations of the Convention are the following: the difficulty of proving special intent (*dolus specialis*), the narrow definition of protected groups, and the lack of clear enforcement mechanisms, in particular for preventive measures. The author provides examples from international practice (Rwanda, the Balkans, Darfur) that illustrate the vulnerability of existing legal norms. Using the example of crimes committed by the Russian military against the civilian population of Ukraine, the author states the need to update legislation to take into account new forms of violence aimed at destroying national identity, sexual violence, and crimes against the environment. The purpose of the work is to draw attention to these shortcomings and to substantiate the need to revise the Convention to ensure effective international protection and inevitability of punishment in cases of genocide. It is established that the Convention in the context of Russia's full-scale invasion of Ukraine is more of a declarative document than an effective instrument. In addition, attention is drawn to the exclusion of ethnocide, cultural genocide and sexual violence as crimes related to genocide, which limits the legal possibilities for protecting groups that are the objects of such crimes. It is hoped that the examples of genocidal acts in Rwanda, Sudan, the Balkans, and crimes against Ukrainian civilians in the context of Russia's full-scale invasion will lead to updated legal approaches to the definition of genocide, and perpetrators will be brought to justice.

Key words: *genocide, convention, rules of law, special intent, human rights violations, legal interpretation.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження міжнародного законодавства в питанні геноциду зумовлена необхідністю його адаптації до сучасних викликів, зокрема у контексті збройної агресії росії проти України. Прийнята у 1948 році Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього була важливим досягненням для міжнародного права свого часу, але сучасні конфлікти виявляють її недоліки та обмеження. З моменту ухвалення Конвенції змінилися не лише технології ведення війни, але й характер масових злочинів, що ускладнює процес доведення фактів геноциду відповідно до існуючих правових критеріїв. Сучасні злочини проти українського цивільного населення вимагають оновлення юридичних підходів для визначення геноциду, враховуючи нові форми насильства, що мають на меті знищення національної ідентичності. Вдосконалення законодавства, яке регулює питання геноциду, дозволить підвищити ефективність міжнародно-правового захисту у новітніх умовах збройних конфліктів.

Дослідження наявних міжнародних норм важливе для розробки механізмів покарання за злочини геноциду, оскільки сучасні форми агресії нерідко виходять за рамки передбачених Конвенцією категорій. Крім того, міжнародна спільнота повинна мати чіткі та оперативні інструменти для реагування на злочини, що відбуваються в режимі реального часу. Аналіз випадків, пов'язаних із злочинами російських військових проти цивільного населення в Україні, надає змогу виявити практичні недоліки Конвенції та інших нормативних актів. Зміцнення міжнародного законодавства сприятиме утвердженню принципу невідворотності покарання для злочинців та запобігатиме подібним злочинам у майбутньому.

Стан дослідження. Українські дослідники, з огляду на сукупність об'єктивних причин, тільки розпочинають глибше дослідження змістовної частини Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, одночасно серед іноземних правників і правознавців популярними є дослідження в якому вказують на недоліки цього міжнародного акта. Як наслідок, нами застосовано роботи Е. Карлі, Дж. Метраукса, Р. Мазешші, В. Шабаса, Д. Шеффера та ін.

Мета дослідження. Метою статті є шляхом наведення конкретних прикладів виокремлення і характеристика ключові недоліків Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Виклад основного матеріалу. Прийняття Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього в 1948 році було відповіддю міжнародної спільноти на жахливі злочини, скоєні під час Другої світової війни, особливо на знищення мільйонів євреїв у нацистській Німеччині, яке отримало визначення Голокосту. Масштаби і систематичність цих злочинів викликали глобальний резонанс і спонукали до створення правових інструментів, які б запобігли повторенню подібного. Вперше термін «геноцид» був використаний правником Р. Лемкіним, який прагнув привернути увагу до цих злочинів, підкресливши важливість правової категоризації дій, спрямованих на знищення певних етнічних, національних, релігійних або расових груп.

Однією з основних передумов прийняття Конвенції була потреба у виробленні міжнародно-правових механізмів для запобігання та покарання за злочини, які можуть загрожувати цілісності людської цивілізації. Після війни стало очевидно, що національне законодавство країн не завжди здатне забезпечити справедливість для жертв таких злочинів, а бездіяльність міжнародної спільноти лише поглиблює безкарність. У цьому контексті Конвенція покликана встановити універсальні стандарти відповідальності для всіх держав-учасниць ООН, незалежно від їхнього політичного устрою та інтересів.

Політичний клімат післявоєнного періоду також відіграв важливу роль у підготовці Конвенції. Зокрема, Статут Організації Об'єднаних Націй, прийнятий у 1945 році, надавав особливу увагу захисту прав людини та необхідності дотримання основоположних свобод. Конвенція, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН, стала першою міжнародною угодою, що юридично визначила поняття «геноцид» і закріпила обов'язок держав запобігати цьому злочину та карати винних. Конвенція закликала держави взяти на себе зобов'язання не тільки на національному рівні, а й у межах міжнародної співпраці.

Прийняття Конвенції про геноцид було історичним кроком на шляху до формування сучасного міжнародного гуманітарного права. Конвенція стала основою для розвитку інституту прав людини у міжнародному праві та сприяла встановленню універсального принципу захисту від найжорстокіших злочинів.

У лютому 1955 року Конвенцію ратифікувала УРСР, а отже наступного 2025 року мине 70 років, коли ми визнаємо норми цього міжнародного акта. На жаль, тільки в умовах повномасштабного вторгнення росії, увага пересічних громадян, політиків і насамперед науковців, вкотре привернута до змісту Конвенції, адже злочини, які вчиняли російські військові в Україні, інакше як геноцидом кваліфікувати не можна.

Критика окремих положень Конвенції про геноцид з боку науковців виникла у зв'язку з кількома міжнародними подіями, що показали обмеженість її застосування на практиці. Однією з перших таких подій стала геноцидальна кампанія у Камбоджі в 1975–1979 роках, здійснена режимом Червоних кхмерів. Злочини, які мали на меті винищення політичних опонентів та соціальних груп, виявили прогалину в Конвенції, яка не охоплює випадки переслідування за політичними ознаками.

Подібні недоліки Конвенції стали очевидними під час геноциду в Руанді у 1994 році, де міжнародне співтовариство не змогло швидко зреагувати, щоб запобігти масовим вбивствам, навіть попри наявність прямих сигналів про підготовку до злочину. Зволікання ООН та відсутність оперативних механізмів для втручання були сприйняті як слабкість міжнародної правової системи, що спричинило заклики до перегляду положень Конвенції, зокрема щодо чіткішого регулювання обов'язків держав щодо запобігання геноциду.

Наступним вагомим прикладом стала війна на Балканах в 1990-х роках, особливо події у Сребрениці у 1995 році, де міжнародні суди зіткнулися з труднощами при доведенні геноцидального наміру. Справа показала важливість уточнення в Конвенції критеріїв наміру знищення групи, що спричинило дискусії серед науковців щодо потреби більш детального тлумачення.

Черговим прикладом, який вказав на недосконалість окремих норм Конвенції став геноцид у Дарфурі (Судан) в 2003–2008 роках також підсилив критику Конвенції, оскільки спроби Міжнародного кримінального суду провести розслідування і притягнути винних до відповідальності зіткнулися з політичними та юридичними перепонами. Цей випадок продемонстрував недостатність положень Конвенції в питаннях співпраці з МКС та складнощі в забезпеченні міжнародної підзвітності.

Насамкінець, повномасштабне вторгнення росії в Україну, привернуло увагу міжнародної спільноти до масштабних злочинів військових, які можуть мати ознаки геноциду. Це знову актуалізувало дискусію про необхідність перегляду положень Конвенції з урахуванням нових форм насильства та злочинів, що виходять за рамки класичних визначень.

На нашу думку, можна говорити про десять критичних застережень до змісту Конвенції 1947 року. Так, першим і основним недоліком Конвенції, є недосконалість її основоположного принципу про намір або спеціальний умисел («*dolus specialis*»), як факт, що дозволяє кваліфікувати відповідний злочин як акт геноциду. Причина в тому, що згаданий принцип означає, що для того, щоб дії можна було кваліфікувати як геноцид, необхідно довести, що злочин було вчинено саме з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи. Така вимога стала предметом критики, оскільки на практиці встановити наявність спеціального умислу дуже складно, особливо коли злочини вчиняються під виглядом загальних воєнних дій або переслідування політичних чи військових цілей.

Критики наголошують, що «*dolus specialis*» часто призводить до безкарності, адже злочинці можуть уникати відповідальності, приховуючи свої дії за іншими мотивами. Так, В. Шабаєв у праці «*Genocide in International Law*», вказує на труднощі в доведенні особливого умислу, що обмежує здатність міжнародного правосуддя ефективно переслідувати винних у геноциді [4]. Назагал, цей принцип також уповільнює процес притягнення до відповідальності, оскільки доведення умислу вимагає тривалого збору доказів, які часто бувають фрагментарними чи недоступними у конфліктних зонах.

Додатковим аспектом критики є те, що принцип «*dolus specialis*» не враховує сучасні форми масового насильства, коли знищення групи може відбуватися через систематичні дії, але без чітко задекларованої мети винищення. Це стає особливо актуальним у конфліктах, де використовуються нові форми насильства, такі як депортації, масові тортури, цілеспрямоване руйнування культурних об'єктів тощо, які мають руйнівний ефект для ідентичності певної групи, але не завжди підпадають під вимогу доведення спеціального умислу. Власне, всі ці дії вчиняють російським військовим командуванням в Україні, але норми Конвенції, не дозволяють кваліфікувати їх саме як акт геноциду.

Закономірним недоліком є наявність спеціального наміру («*dolus specialis*»). Його зміст полягає в тому, що для кваліфікації злочину як геноциду потрібно довести, що дії вчинені з чітким наміром знищити певну національну, етнічну, расову або релігійну групу «як таку» [1]. Це означає, що необхідно довести, що злочин був скоєний не тільки проти окремих осіб, а з конкретним наміром знищити групу в цілому або значну її частину.

Однак сьогодні цей принцип критикується, оскільки доведення спеціального умислу у сучасних конфліктах виявляється надзвичайно складним. Один із ключових недоліків «*dolus specialis*» полягає в тому, що зловмисники можуть уникати відповідальності за геноцид, мотивуючи свої дії іншими цілями, такими як політична боротьба чи «забезпечення безпеки». Власне, аморфною ідеєю власної безпеки Росія обгрунтувала своє вторгнення в суверенну державу й окупацію її територій. Це створює юридичні труднощі, особливо в умовах конфліктів, де насильство спрямоване на певні групи, але прямиї умисел знищення може бути замаскований або недостатньо очевидний для стандартів Конвенції.

Власне ідея доведення того, що злочинці мали намір знищити групу «повністю або частково», наявність відповідних доказів, унеможливує доведення факту геноциду. Власне відсутнє поняття того, що може слугувати доказом. Законодавці під доказами розуміли прямий нормативний акт, в якому здійснювався заклик до повного або часткового знищення окремої групи людей. Натомість в умовах сьогодення заклики, які здійснюються в російських засобах масової інформації, подібними доказами не вважаються. Як наслідок, винуватці масових звірств можуть уникнути звинувачень у геноциді, навіть якщо вони вчиняють широкомасштабне насильство проти групи людей.

Ще одним недоліком Конвенції є вузьке визначення «захищених верств населення», яке обмежується національними, етнічними, расовими та релігійними групами. Виключення політичних, соціальних і культурних груп широко обговорюється сучасними вченими, зокрема згаданим В. Шабасом. Останній доводить, що подібна ситуація обмежує сферу переслідування за геноцид і не відображає ширшу реальність групового насильства [4]. Власне, злочини росіян в Україні тільки доводять важливість зауважень В. Шабаса. Більше того, обмежена соціальна база жертв геноциду, виключає звірства, скоєні проти політичних дисидентів, які також можуть бути кваліфіковані як акти геноциду. Зважаючи на масштаби арештів, заслань і страт української інтелігенції в 1920–1930-х, а також 1960–1970-х рр., подібне застереження видається актуальним і раціональним.

Черговий недолік Конвенції – неоднозначне формулювання поняття «часткового». Конвенція говорить про «часткове або повне знищення» певної групи, але не конкретизує, яку частину групи можна вважати значущою для кваліфікації злочину як геноциду [5]. Це формулювання залишає простір для різних інтерпретацій: деякі суди можуть вважати достатнім знищення навіть невеликої частини групи, якщо це має серйозний вплив, тоді як інші можуть вимагати значно більших масштабів знищення для підтвердження умислу геноциду.

Ця невизначеність створює перешкоди у притягненні до відповідальності винних за злочини, спрямовані на знищення певної частини групи, особливо коли йдеться про дії, що мають культурний, соціальний або економічний характер і не завжди спрямовані на фізичне знищення всіх членів групи. Наприклад, події в Руанді та колишній Югославії викликали запитання щодо того, що саме можна вважати «частковим знищенням» і як оцінювати значущість цієї частини з позиції міжнародного права. Науковці вказують, що Конвенція могла б бути ефективнішою, якби поняття «часткового знищення» було чіткіше визначене з урахуванням впливу на ідентичність і існування групи як такої [2, р. 165].

Ще одним недоліком «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» є брак чітких механізмів правозастосування для запобігання геноциду. Хоча держава зобов'язана запобігати геноциду і карати за нього згідно зі статтею I, у Конвенції відсутні положення стосовно міжнародного втручання у випадку виявлення подібних фактів або у випадку прямої збройної агресії. Власне сучасна російсько-українська війна є яскравим прикладом цього недоліку, адже, злочини, які вчиняли і вчиняють окупаційні війська частіше кваліфікують як воєнні злочини, а не геноцид.

Недоліком Конвенції 1948 р. можна вважати також і те, що основна відповідальність за вчинення злочинів геноциду в основному покладається на державу, тоді, як окремі суб'єкти, які можуть вчиняти подібні злочини, практично не розглядаються. В контексті сьогодення актуальним видається потреба внесення змін, адже приватні військові компанії і солдати, що працюють на них, також можуть вчиняти злочини геноциду.

Одним із недоліків Конвенції, який набув значення в умовах сьогодення, є політичний характер міжнародних переслідувань, що часто є перешкодою до порушення справ про геноцид у Міжнародному кримінальному суді або інших трибуналах. Необхідність співпраці держав при поданні справ до МКС призвела до звинувачень у вибірковому правосудді того, що окремі держави уникають відповідальності. Одним з найбільш показових прикладів в цьому контексті, є рішення МКС щодо геноциду в Сребрениці 1995 року, під час якого боснійські серби вбили тисячі боснійських мусульман. Міжнародний суд визнав масові

вбивства геноцидом, але не зміг притягнути Сербію до відповідальності, стверджуючи, що немає достатніх доказів для доведення причетності сербського уряду до геноцидальних дій. Це рішення викликало обурення, оскільки Сербія, попри надану підтримку силам боснійських сербів, не була притягнута до відповідальності, що викликало сумніви в неупередженості суду [3, р. 432]. Аналогічно, під час геноциду в Руанді 1994 року, коли були вбиті сотні тисяч представників народності тутсі, реакція міжнародної спільноти, зокрема Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди, була упередженою і неоднозначною. Вибірковість у переслідуванні винних також викликала дискусії, адже не всі випадки масових вбивств і насильницьких дій у конфлікті були розглянуті з однаковою увагою, і частина підозрюваних unikла відповідальності. Крім того, критика стосувалася вибіркового обвинувачень лише щодо тих, хто брав участь у геноциді проти тутсі, без належного врахування злочинів проти груп, які підтримували режим [3, р. 432].

Певні невідповідності сучасним вимогам є в нормах Конвенції, що визначають процедуру запобігання геноциду. Формально Конвенція зобов'язує держави запобігати геноциду, але не містить вказівок як це зобов'язання має бути виконане. Можна стверджувати, що в умовах сьогодення, відсутність конкретних превентивних заходів послаблює здатність міжнародної спільноти діяти перед обличчям нових загроз геноциду.

Суттєвими недоліками Конвенції є також відсутність норм, що дозволяють кваліфікувати злочини проти культури, як акт геноциду. Культурне знищення, таке як викорінення мови, традицій та спадщини, спочатку було включено до проекту, але під час переговорів було вилучено, в тому числі під впливом СРСР. Це закономірно, адже вимушене переселення народів з їхніх історичних земель, що веде до руйнування культурних зв'язків, зокрема, переселення кримських татар із Криму в 1944 році, можна було трактувати, як геноцид. В умовах сьогодення, відсутність подібної норми унеможливорює захист культурної ідентичності окремих груп населення.

Також, Конвенція 1948 р. не розглядає як акт геноциду сексуальне насильство. Пізніше ця норма була врегульована іншими нормативними актами, але включення гендерно зумовлених злочинів до числа актів геноциду може покращити здатність Конвенції реагувати на реалії сучасних конфліктів. Для прикладу у справах, пов'язаних із геноцидом на Балканах, Міжнародний трибунал у справах Югославії визнав, що масові зґвалтування сербами і сексуальне насильство боснійських жінок, були частиною систематичних дій, спрямованих на знищення боснійських мусульман. Суд вказав, що ці акти мали на меті не тільки фізичне знищення, а й підірвати ідентичності групи, що дозволяє кваліфікувати їх як елементи геноциду [2, р. 171].

Насамкінець, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього не адаптована до сучасних проблем, зокрема проблеми руйнування довкілля, яке непропорційно впливає на цілі групи населення. Визнання знищення довкілля актом геноциду ще тільки формується, але вже ведуться дискусії та висувуються пропозиції, спрямовані на вирішення цього питання. Поштовх до юридичного визнання екоциду узгоджується з ширшим рухом за посилення відповідальності за екологічні злочини на міжнародному рівні. Юридичне визначення екоциду було розроблене у 2021 році групою міжнародних юристів і є частиною постійних зусиль, спрямованих на включення його до переліку міжнародних злочинів у рамках Римського статуту, який регулює діяльність МКС.

Впродовж останніх років кілька тихоокеанських острівних держав, зокрема Вануату, Самоа та Фіджі, запропонували МКС офіційно визнати екоцид, який визначається як незаконні або безглузді дії, що спричиняють серйозну і широкомасштабну шкоду навколишньому середовищу, міжнародним злочином. Ця пропозиція впливає з розуміння того, що таке знищення може серйозно вплинути на права людини, особливо на вразливі групи населення в таких регіонах, як Тихоокеанські острови, які стикаються з екзистенційними загрозами, пов'язаними зі зміною клімату та деградацією довкілля [6].

Власне і події в Україні, можуть стосуватися злочинів екоциду – руйнування Каховської ГЕС, погіршення екологічної ситуації в акваторії Чорного моря, руйнування

заповідника «Асканія нова», та також десятків тисяч лісів і угідь, має негативні наслідки для флори і фауни нашої держави.

Висновки. Таким чином, аналізуючи текст «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», можна зробити кілька важливих висновків щодо проблем правової інтерпретації поняття геноциду в сучасних умовах. По-перше, Конвенція 1948 року має низку застарілих положень, які не відповідають сучасним викликам, таким як агресія росії проти України. Важливим недоліком є обмежене визначення захищених груп – тільки національні, етнічні, расові та релігійні групи, що виключає політичні, соціальні чи культурні групи, хоча сучасні конфлікти часто націлені на останні.

По-друге, проблема доказування спеціального наміру («*dolus specialis*») залишається ключовою юридичною перепорою для кваліфікації певних дій як геноциду, оскільки наявність прямих доказів умислу злочинців в умовах сучасних конфліктів є складною для підтвердження. По-третє, нечітке трактування поняття «часткового» знищення групи викликає правові складнощі при застосуванні Конвенції в міжнародних трибуналах.

Окрім варто зазначити відсутність механізмів ефективного запобігання геноциду, що робить Конвенцію більше декларативним документом, ніж дієвим інструментом. Також звертається увага на виключення культурного геноциду та сексуального насильства як злочинів, пов'язаних із геноцидом, що обмежує правові можливості для захисту груп, які зазнають цих форм знищення.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 20.10.2024).
2. Mettraux G. Special Genocidal Intent/*Dolus Specialis*. *International Crimes: Law and Practice: Volume I: Genocide*. Oxford University Press. 2019. P. 161–222. URL: <https://doi.org/10.1093/law/9780198843115.003.0008>. (дата звернення: 15.10.2024).
3. Mazzeschi R., Carli E. Proof of Specific Intent in the Crime of Genocide: The Case of *South Africa v. Israel* Before the International Court of Justice, *Journal of International Criminal Justice*, 2024. Volume 22, Issue 2, May. P. 429–443. URL: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqae025>. (дата звернення: 21.10.2024).
4. Schabas W.A. Genocide in International Law. *The Crime of Crimes*. 2nd ed. Cambridge University Press; 2009. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511575556>. (дата звернення: 20.10.2024).
5. Scheffer D. Genocide and Atrocity Crimes. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. 2006. Vol. 1. Iss. 3. Article 3. P. 229–250. URL: <https://digitalcommons.usf.edu/gsp/vol1/iss3/3>. (дата звернення: 18.10.2024).
6. What is ecocide and which countries recognize it in law? Aug 30, 2021. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2021/08/ecocide-environmental-harm-international-crime/>. (дата звернення: 20.10.2024).

ВОЛІК В. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри права
(Маріупольський державний
університет)

ШАМАРА Р. П.,
аспірант кафедри права
(Маріупольський державний
університет)

УДК 340.142

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.2>

СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ ПРИ ПОДОЛАННІ ЗАКОНОДАВЧИХ ПРОГАЛИН

У статті «Судова правотворчість при подоланні законодавчих прогалин» досліджується важлива роль судової правотворчості у заповненні правових прогалин, що виникають через відсутність або недосконалість нормативно-правових актів. Автори розглядають проблеми, які виникають у правовій системі через неповноту законодавства, і підкреслюють необхідність участі судів у створенні нових правових норм, що забезпечують гнучкість правозастосування та справедливість у суспільстві.

Зокрема, аналізуються основні механізми судової правотворчості: прецедентне право, інтерпретація норм і застосування аналогії. Через ці механізми суди можуть вирішувати складні правові ситуації, де відсутні конкретні норми. У статті також наведено приклади з різних правових систем, що дозволяє розглянути переваги та недоліки судової правотворчості у порівняльній перспективі. З одного боку, вона сприяє стабільності правозастосування та узгодженості у судовій практиці, а з іншого – може стати джерелом правової невизначеності та суб'єктивізму в інтерпретаціях.

Особлива увага приділяється балансу між законодавчою та судовою правотворчістю, який є важливим для ефективного функціонування правової системи. Автори наголошують, що судова правотворчість має адаптивну функцію, дозволяючи правовій системі реагувати на соціальні зміни, науковий прогрес і нові суспільні виклики. Проте така діяльність повинна ґрунтуватися на принципах правової визначеності та відповідати інтересам суспільства, щоб уникнути ризиків суб'єктивності у судових рішеннях.

Стаття містить висновки щодо важливості розширення правового значення судової правотворчості у національному праві України. Підкреслюється, що впровадження судової правотворчості сприятиме встановленню справедливого правового порядку, особливо у випадках, коли наявне законодавство не може забезпечити достатній захист прав і свобод громадян. Автори закликають до створення більш гнучких норм права та підкреслюють роль судової правотворчості як одного з головних засобів забезпечення сталості та розвитку національної правової системи.

Ключові слова: *судова правотворчість, прогалини у законодавстві, законодавство, норми права.*

Volik V. V., Shamara R. P. Judicial lawmaking in overcoming legislative gaps

The article «Judicial Lawmaking in Bridging Legislative Gaps» examines the important role of judicial lawmaking in filling legal gaps arising from the absence or imperfection of legal acts. The authors examine the problems that arise in the legal system due to incomplete legislation and emphasise the need for courts to participate in the creation of new legal norms that ensure flexibility of law enforcement and justice in society.

In particular, the author analyses the main mechanisms of judicial law-making: case law, interpretation of norms and application of analogy. Through these mechanisms, courts can resolve complex legal situations where there are no specific rules. The article also provides examples from different legal systems, which allows us to consider the advantages and disadvantages of judicial lawmaking in a comparative perspective. On the one hand, it contributes to the stability of law enforcement and consistency in judicial practice, and on the other hand, it can become a source of legal uncertainty and subjectivity in interpretation.

Particular attention is paid to the balance between legislative and judicial lawmaking, which is important for the effective functioning of the legal system. The authors emphasise that judicial lawmaking has an adaptive function, allowing the legal system to respond to social changes, scientific progress and new social challenges. However, such activities should be based on the principles of legal certainty and meet the interests of society in order to avoid the risks of subjectivity in court decisions.

The article draws conclusions regarding the importance of expanding the legal significance of judicial law-making in the national law of Ukraine. It is emphasised that the introduction of judicial lawmaking will contribute to the establishment of a fair legal order, especially in cases where existing legislation cannot provide sufficient protection of the rights and freedoms of citizens. The authors call for the creation of more flexible rules of law and emphasise the role of judicial lawmaking as one of the main means of ensuring the sustainability and development of the national legal system.

Key words: *judicial lawmaking, legislative gaps, legislation, rules of law.*

Постановка проблеми. Судова правотворчість відіграє важливу роль у сучасних правових системах, забезпечуючи гнучкість і адаптивність права в умовах постійно змінюваного суспільного контексту. Цей процес особливо важливий при подоланні законодавчих прогалин, які виникають через недостатність або недосконалість нормативно-правових актів. У таких ситуаціях суди, через свої рішення, створюють нові правові норми або уточнюють існуючі, забезпечуючи тим самим ефективне правозастосування.

Судова правотворча діяльність є досить новою для національного права категорією, яка наразі лише формується в українському цивільному судочинстві як на законодавчому, так і на правозастосовному рівнях. Оскільки Україна знаходиться в процесі поступового переходу від континентального до загального права, відповідно і теорія та практика цивільного процесуального права на сьогодні переживає трансформаційний процес. На думку багатьох національних науковців це досить природний і об'єктивний рух від радянського державного нормативізму з укоріненим у ті часи принципом верховенства закону в напрямку демократичного суспільства, в якому панує принцип верховенства права, спрямований на судову і суспільну справедливість, а права і свободи людини є найвищою суспільною цінністю. На нашу думку, слід наголосити на тому, що судова правотворчість на думку як провідних дослідників, так і практикуючих юристів безпосередньо сприяє утвердженню класичної моделі правової держави, адже є одним із найефективніших механізмів захисту прав людини.

Стан дослідження. Варто відмітити, що на доктринальному рівні питанням судової правотворчості, зокрема у сфері цивільного права національні науковці почали приділяти увагу починаючи з 21 століття, оскільки в Україні було проголошено національну доктрину,

спрямовану на впровадження та акцентування на демократичних стандартах та цінностях, зокрема таких як права, свободи та інтереси кожної особи. Відтак, у досліджуваному нами напрямку працювали такі науковці як В.В. Волік, Р. Сабодаш, В. Кононенко, Я. Романюк, І. Балюк, Н. Стецик, І. Пахомова, Д. Ясинок, І. Кравченко, Ю. Рябченко.

Мета дослідження. Метою цієї статті є аналіз механізмів судової правотворчості та їхньої ролі у вирішенні проблем, пов'язаних із законодавчими прогалинами. Особлива увага приділяється практичним прикладам з різних правових систем, що дозволяє висвітлити переваги та недоліки судової правотворчості в сучасному праві.

Виклад основного матеріалу. Слід виокремити, що, на нашу думку, судова правотворчість сама по собі є явищем складним та багатогранним та з огляду на свою природу не може бути запрограмованим або ж передбаченим. Судова правотворчість носить локальний характер і головним чином проявляється в судовому засіданні під час розгляду справи через неможливість юридичної кваліфікації спірних відносин базуючись на актуальному законодавстві, оскільки таке законодавче підґрунтя або ж його окрема норма за своїм змістом є неуточненою, спірною, казуїстичною чи взагалі відсутньою. За таких обставин суд в правотворчому процесі вимушений долати таку наявну правову невизначеність, при цьому створюючи для цього індивідуальну правову формулу, яка здатна закрити законодавчу прогалину. Ще однією підставою для судової правотворчості про яку не можна не згадати є невідповідність застарілих норм матеріального права сучасним суспільним відносинам, які з певних тих чи інших обставин набули спірного характеру.

Слід наголосити і на тому, що на сьогодні поняття судової правотворчості, її межі та особливості нормативно не зафіксовані. На думку окремих науковців це викликає значні труднощі як на рівні теоретичних досліджень, так і на рівні правозастосовної практики [1, с. 9].

Без сумнівів право розвивається одночасно з суспільством та відповідає рівню його розвитку. Право саме по собі не може випереджати суспільний поступ та регулювати відносини, які ще не виникли у суспільстві. Варто зазначити і те, що законодавча влада не може передбачити наперед напрям розвитку суспільства, не дивлячись на наявність суспільних наук, які надають загальне уявлення щодо закономірностей вищезгаданого розвитку. На думку окремих дослідників це відбувається через надстрімкий розвиток суспільних відносин, який насамперед зумовлений науково-технічним прогресом. Саме через це наука не надає якісного і точного розуміння питання перспектив розвитку таких складних і комплексних систем як держава, право тощо. Тож, цілком справедливо можна зазначити, що щодня право і суспільство «змагається» у своєму розвитку. При цьому національний законодавець має намагатися виписати норми права якомога ширше та точно, аби такі норми були актуальними впродовж тривалого часу, а законодавство було більш стабільним, що стане однією з гарантій сталих суспільних правовідносин [1, с. 10].

Наголосимо, що органи законодавчої влади мають можливість врегулювати лише ті конфлікти, які йому відомі на день прийняття того чи іншого нормативно-правового акту. Отже, у випадку, коли нові правовідносини, які ще не врегульовані на законодавчому рівні, набувають спірного характеру, перед суддею постає питання щодо швидкого та якісного врегулювання спору на базі єдиних уявлень щодо системи суспільних цінностей, принципів та звичаїв. При цьому, вважаємо доречним зупинитися на тому, що відповідно до чинного національного цивільного законодавства суди не мають права на відмову в захисті порушених прав, свобод або інтересів фізичних та/або юридичних осіб з підстав відсутності, неповноти, нечіткості чи суперечливості законодавства. Саме тому, незважаючи на наявність певних законодавчих прогалин, суди зобов'язані розглядати цивільні справи по суті з метою своєчасного та ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, та інтересів держави, що задекларовано статтею другою чинного Цивільного процесуального кодексу України [2].

Виходячи з цього, постає логічне питання щодо значення терміну «законодавча прогалина». Оскільки це явище комплексне та багатогранне, у науковців немає єдиного підходу щодо його визначення. Відтак, дехто з дослідників описує законодавчі прогалини

як нерегульовані нормами права цивільно-правові відносини, які в свою чергу, не можуть бути усунені іншими джерелами цивільного права [3]. Інші науковці стверджують, що під законодавчою прогалиною слід розуміти дефект волі держави при її оформленні законодавцем [4]. Також серед представників юридичної наукової спільноти існує думка, що прогалина в праві – це повна або часткова нерегульованість нормами права суспільних відносин внаслідок відсутності, неповноти чи суперечливості норм права. Існує і підхід розуміння прогалин у праві як пропуску у правовому регулюванні конкретного виду суспільних відносин. Також дехто з науковців вказує на те, що під прогалиною у законодавстві слід розуміти ситуацію, коли має місце факт, який потребує правового вирішення, однак норма права, що має його передбачати, відсутня [5]. Отож, підсумовуючи, варто зазначити, що за загальним правилом, під законодавчою прогалиною можна розуміти нерегульовані нормами права цивільно-правові відносини, які виникають у зв'язку з дефектом волі національного законодавця.

На нашу думку, задля більш комплексного та повного дослідження питання судової правотворчості, слід детальніше зупинитися на ретроспективному огляді становлення та поступу зазначеної юридичної категорії. Відтак, правотворчий процес, який наразі здійснюється судами, є притаманним не лише сучасному правосуддю. Слід зазначити, що окремі його складові були характерними і для звичаєвого права, яке в свою чергу формувалося тисячоліттями. Таке право носило казуїстичний характер, адже супроводжувалося рядом ритуальних рухів та слів, які поступово із плином часу змінювалися, уточнювалися або взагалі створювалися заново старійшинами роду чи окремого племені. На нашу думку, слід наголосити на тому, що базове правило звичаєвого права склалося саме внаслідок прийняття подібних рішень, які в свою чергу зводилися лише до єдиного питання: справедливо це чи ні? Разом з появою державності, письма, поступом торгівлі та ремесел почали формуватися міста, які в свою чергу були заселені членами десятків, а подекуди і сотень родів, де панували свої звичаї. Відтак, з однієї сторони, різноманітність звичаїв, обрядів, переконань та вірувань ускладнювали відносини між людьми, але з іншої – через поступовий відбір та подальшу уніфікацію звичаїв розпочалося формування нового суспільства, об'єднаного загальними прийнятими для всіх правилами поведінки. Так, поступово людство піднімалося на нові щаблі розвитку і досягло рівня державності, де з'явилася бюрократія, поліція, суди та інші невід'ємні складові держави [1, с. 10].

Уже у ті часи завданням судів був розгляд не тільки злочинів у сфері недоторканості людини, але і майнові спори, які виникали внаслідок стрімкого розвитку торгівельних право-відносин, фінансової системи та ремісництва. Проте разом із цим розвитком, настали часи, коли ані претори, ані консули, ані судді вже не могли врегульовувати спори лише за використання звичаєвого права, адже такі знання вже не носили абсолютного та однозначного характеру. З огляду на такі обставини, суди поступово почали вводити судову правотворчість з різним розумінням змісту тих чи інших звичаєвих норм. Так, суспільство вперше зіткнулося з поняттям судової правотворчості, базисом якої стало розумне тлумачення осучаснених звичаїв. Такий новітній у ті часи підхід до розгляду справ зумовлював розвиток права, але водночас призводив до зловживань з боку окремих суддів, які в свою чергу могли тлумачити правові звичаї на користь тієї чи іншої людини. Розділяємо думку окремих дослідників, які стверджують, що такий стан речей сприяв дестабілізації судової практики. Звідси стало зрозумілим, що суди мають розглядати спори спираючись не на оціночні судження окремих суддів, а на зафіксовані, а отже незмінні та постійно діючі правила, які б були єдиними для будь-кого без винятку. Саме це і стало причиною появи перших писаних законів у різних державах світу. Говорячи про писані зводи правил, варто згадати Закони XII таблиць, Закони Хамурапі, Ману, Руську правду та інші. Варто зауважити, що значна частина подібних законів складалася саме з місцевих звичаїв, проте логіка суджень тих, хто кодифікував такі правила поведінки у формі єдиного писаного закону у поєднанні із суспільним розумінням поставлених завдань, приводили до того, що такі закони вперше мали письмово-зафіксований та статичний зміст, що в свою чергу забезпечувало можливість їх подальшого вивчення,

однотипного тлумачення, а також застосування. Варто наголосити на тому, що такі писані правила все одно відрізнялися своєю недосконалістю та наявністю законодавчих прогалів. Тому судді були змушені наново вдаватися до судової правотворчості, при цьому вирішуючи спори по суті, спираючись на власний життєвий досвід, знання та розуміння справедливості. Незважаючи на це, поява подібних писаних законів – безумовний та суттєвий крок вперед на шляху до розвитку права та правосуддя [1, с. 11]. Вважаємо доречним пригадати едикти преторів, які ще у II столітті до нашої ери у Давньому Римі визнавалися джерелом права, саме вони стали характерною особливістю на тому етапі розвитку суспільства, правосуддя та судової правотворчості. За допомогою таких едиктів претори створювали для суддів нові правові позиції, які набували форми певних правових формул. У такий спосіб заповнювалися наявні законодавчі прогалини [6, с. 62].

Правозастосовна практика продемонструвала, що досягнення узгодженості між правом і реальним життям неможливо через постійний та стрімкий розвиток усіх галузей людського буття: економіки, сільського господарства та інші. Окрім цього, постійні військові походи з подальшим розширенням кордонів створювали умови для створення нових правовідносин та інших складних життєвих ситуацій, які не були враховані, а отже і врегульовані законодавцем. У такому випадку на допомогу законодавчій владі знов прийшла правотворчість суддів, яка доповнювала діюче законодавство, при цьому усуваючи наявні законодавчі прогалини та змістовні помилки. Безумовно, ми розділяємо думку науковців, що ретроспективний огляд генезису поняття суддівської правотворчості дає підстави стверджувати, що зазначене явище є природною закономірністю, оскільки не втрачати актуальності та необхідності навіть при найдетальнішій роботі законодавця [1, с. 11–12]. В Україні, зважаючи на укладену правову традицію щодо виключного права держави на законотворчий процес, на сьогодні не визнається наявність судової правотворчості.

Вважаємо доречним пригадати досвід англійських судів. У 1170 році королівські коронні судді домовилися про поєднання місцевих звичаїв із чинним королівським законодавством, при цьому беручи із звичаєвого права розумні, справедливі та логічні положення, і за допомогою правотворчого процесу здійснювали «вкраплення» в правозастосовну практику окремих звичаїв, доповнюючи та уточнюючи в такий спосіб чинне національне законодавство, що робило правозастосовчу практику гнучкою, прийнятною та зрозумілою. При цьому, вважаємо доречним зазначити, що за відсутності норм права, які б могли врегулювати спір у правовідносинах, судді створювали нові правові формули, які відповідали духу того часу, а також рівню суспільного розвитку. Деякі науковці акцентують увагу на тому, що задля того, аби кожного разу не вдаватися до судової правотворчості при розгляді справ однотипного характеру, до таких рішень було прийнято застосовувати формулу «*stare decisis*», яка зазначала «слідувати вже вирішеному у минулому і не змінювати встановленого» [7]. Таким чином і з'явилося розуміння так званого «живого права», яке в свою чергу і стало базисом для формування судових прецедентів. Суди за наявності тих чи інших прогалів у чинному законодавстві мали можливість усунути казуїстичність та спірність норм права через трактування загальних засад законодавства, розуміння суспільних цінностей, цінностей права та моралі [1, с. 12].

Вважаємо доречним пригадати позицію національних науковців, яка зумовлена наступним твердженням: суд не є законотворцем, він лише інтерпретує природні права та обов'язки людини та громадянина щодо принципів моралі, суспільних цінностей, розуміння справедливості, яка лежить в основі принципу верховенства права, співвідносячи все це з конкретними фактами і обставинами, які підтвержені змістом тих чи інших доказів, що були досліджені судом в судовому засіданні. Водночас, деякі науковці стверджують, що безконтрольність у правотворчому процесі може зумовити правовий хаос. Саме тому, дослідження питань судової правотворчості не втрачають своєї актуальності. Також, нагальним постає питання щодо суб'єктного статусу суддів, які мають право на судову правотворчість, а саме відповідність судді винятковому професіоналізму, життєвому та професійному досвіду та застосування системного підходу до зазначеного правотворчого процесу [1, с. 12].

Слід пригадати і той факт, що за радянських часів на території України діяло континентальне право, яке сприймалося як правова традиція і базувалося на твердженні, що окрім національного законодавця джерелом права є норма права. Саме такий вузький підхід вплинув на усталення принципу верховенства закону та формування в Україні жорсткого та малорухомого правосуддя, де суддя виконував роль лише механічного виконавця закону, при цьому незважаючи на конгруентність норми права конкретному випадку. До того ж, вважаємо доречним закцентувати увагу на тому, що за загальним правилом суди здебільшого не враховували інтереси окремої особи щодо певних фактів чи обставин, особливо, у випадках, коли справа стосувалася захисту політичного та/або економічного устрою радянської держави. На противагу цьому, із здобуттям незалежності у нашій країні відбулися певні позитивні зрушення, які призвели до укорінення у національній системі права та законодавства принципу верховенства права. Іншими словами, після здобуття незалежності, Україна поступово почала відходити від жорсткого радянського нормативного підходу, при цьому імплементуючи нову традицію природного права, де права та свободи людини та громадянина визнаються найбільшою цінністю, а також активно розвивається вчення про судову правотворчість.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід прийти до наступних висновків. Судова правотворчість є важливим механізмом у подоланні законодавчих прогалин, забезпечуючи динамічну адаптацію правової системи до змін у суспільному розвитку. Наявні дослідження демонструють, що суди, використовуючи прецеденти, інтерпретації та аналогії, можуть ефективно заповнювати прогалини в законодавстві, забезпечуючи справедливості та послідовності у правозастосуванні. Відтак, суди виконують не лише функцію правозастосування, а й активну правотворчу роль, особливо у випадках, коли законодавство не надає чітких відповідей на певні питання. На нашу думку, прецедентне право є ключовим інструментом при подоланні законодавчих прогалин, адже дозволяє судам використовувати попередні рішення як основу для нових правових норм. Судова правотворчість сприяє гнучкості правової системи, дозволяючи їй оперативно реагувати на нові виклики та потреби суспільства. При цьому, вважаємо доречним зазначити, що незважаючи на позитивні аспекти, судова правотворчість може нести ризики суб'єктивізму та правової невизначеності. Важливо, щоб суди діяли в рамках правових принципів та з урахуванням загальних інтересів суспільства.

Судова правотворчість є необхідним та ефективним інструментом для подолання законодавчих прогалин, що дозволяє забезпечити стабільність та розвиток правової системи. Однак для досягнення оптимальних результатів необхідне збалансоване поєднання законодавчої та судової правотворчості, що буде сприяти підвищенню якості та ефективності правових норм.

Список використаних джерел:

1. Курило М. П., Ясинок Д. М., Судова правотворчість в цивільному судочинстві та її межі при подоланні законодавчих прогалин. *Приватне та публічне право*. № 1. 2022. С. 9–14.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 №1618-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
3. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012, 472 с.
4. Шевченко Т. В. Прогалини в законодавстві: способи усунення і подолання. *Право і суспільство*. 2013. № 1. С. 23–26.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): Підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.
6. Ясинок Д. М. Судові прецеденти в праві Античного Риму. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16-17 лютого 2018 р. м. Харків. Харків, 2018. С. 61–64.
7. Carner B. A. Dictionary of Modern Legal Usage –New York. Oxford University Press, 1995. 953 p.

ДОВГАНИЧ В. А.,
кандидат юридичних наук,
полковник ДБР,
старший оперуповноважений
в особливо важливих справах
Третього оперативного відділу
(з дислокацією у м. Тернополі)
(Територіальне управління
Державного бюро розслідування
розташованого у м. Львові)

УДК 340.132

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.3>

ПРАКТИКА ЗАПОБІГАННЯ І БОРОТЬБИ З ПРОЯВАМИ КОРУПЦІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ (ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

У статті розглядається історичний розвиток корупції як суспільного явища та кримінального правопорушення. Увага акцентується на особливостях антикорупційної практики в різних правових системах на різних етапах історичного розвитку. Перші згадки про корупційні зловживання згадуються в Старому Заповіті, далі отримують розвиток в Стародавньому Римі та Греції де власне асоціюються безпосередньо зі зловживаннями державних чиновників. Аналіз еволюції корупції дозволяє виявити глибинні причини поширення цього явища та ефективність заходів протидії у контексті соціальних і правових норм. Особливий інтерес становить досвід боротьби з корупцією на території українських земель, де антикорупційні норми мали різні форми – від канонічного права та звичаєвих підходів у Київській Русі до впровадження кодифікованого кримінального права в складі Російської імперії та Австро-Угорщини. Традиційною для українських земель була практика уникнення відповідальності за корупційні зловживання, які в Давньоруській державі не мали чіткого визначення, а в період козацтва не виходили за межі норм звичаєвого права. У Російській імперії кримінальна відповідальність за корупційні діяння впроваджувалась лише в ХІХ ст., що стало важливим кроком у боротьбі зі зловживаннями, хоча ефективність її реалізації була низькою. В Австро-Угорщині антикорупційні заходи зосереджувались на вдосконаленні контролю за чиновниками, проте корупція залишалася поширеною через кумівство та зловживання владою. На основі історичного досвіду, ми пропонуємо вдосконалювати сучасну антикорупційну політику, зокрема підвищувати прозорість та контроль за діяльністю державних чиновників, а також забезпечити чітку підзвітність антикорупційних органів. Вивчення минулих практик сприяє розробці нових підходів до управління, які спрямовані на мінімізацію корупційних ризиків у сучасному суспільстві.

Ключові слова: корупція, злочин, покарання, хабарництво, «Руська Правда», норма закону.

Dovhanych V. A. The practice of preventing and combating corruption: historical and legal analysis (up to the beginning of the XX century)

The article examines the historical development of corruption as a social phenomenon and a criminal offense. Attention is focused on the peculiarities of anti-corruption practice in different legal systems at different stages of historical

development. The first references to corruption abuse are mentioned in the Old Testament, then developed in ancient Rome and Greece, where they are actually associated directly with the abuse of public officials. The analysis of the evolution of corruption allows us to identify the root causes of the spread of this phenomenon and the effectiveness of countermeasures in the context of social and legal norms. Of particular interest is the experience of fighting corruption on the territory of Ukrainian lands, where anti-corruption norms had different forms – from canon law and customary approaches in Kyivan Rus to the introduction of codified criminal law as part of the Russian Empire and Austria-Hungary. Traditional for Ukrainian lands was the practice of avoiding liability for corruption, which was not clearly defined in the Old Rus' state, and did not go beyond the norms of customary law in the Cossack period. In the Russian Empire, criminal liability for corruption was introduced only in the nineteenth century, which was an important step in the fight against abuse, although the effectiveness of its implementation was low. In Austria-Hungary, anti-corruption measures focused on improving control over officials, but corruption remained widespread due to nepotism and abuse of power. Based on the historical experience, we propose to improve the current anti-corruption policy, in particular to increase transparency and control over the activities of public officials, as well as to ensure clear accountability of anti-corruption bodies. The study of past practices contributes to the development of new approaches to governance aimed at minimizing corruption risks in modern society.

Key words: *corruption, crime, punishment, bribery, «Russkaya Pravda», provision of law.*

Постановка проблеми. Історичне дослідження розвитку корупції як суспільного явища та виду злочину є необхідною умовою для розуміння її глибинних причин та механізмів поширення. Простеження «еволюції» цього явища від його зародження до сучасних форм, має велике значення для формування ефективної антикорупційної політики. Важливим аспектом такого дослідження є аналіз змін у підходах до покарання за корупційні злочини, оскільки це дозволяє зрозуміти, як змінювались соціальні та правові норми. В Україні практика боротьби з корупцією має тривалу історію, адже можна говорити, що в період Давньоруської держави мали місце перші спроби обмежити зловживання владою. Подальші етапи розвитку українського права демонструють, що проблема корупції була завжди актуальною і вимагала нормативного регулювання та посилення відповідальності.

На нашу думку, дослідження історичної природи корупції допомагає з'ясувати, чому певні суспільства або періоди були більш вразливі до цього явища. На сучасному етапі боротьба з корупцією є важливим елементом євроінтеграційної політики України, яка прагне досягти високих стандартів прозорості та підзвітності державних інституцій. Європейські організації висувають вимоги до України щодо вдосконалення антикорупційного законодавства, зокрема у сфері контролю над доходами і витратами посадовців, що посилює необхідність вивчення історії цього питання.

Також, вивчення динаміки розвитку законодавства з попередження та покарання корупційних злочинів надає важливі дані для реформування сучасної правової системи. Розуміння історичних підходів до боротьби з корупцією дозволяє розробляти сучасні методи, спираючись на досвід минулого та його помилки. Це також є способом оцінити, наскільки існуючі методи є дієвими, зважаючи на історичний контекст та сучасні реалії. Крім того, глибоке вивчення минулих корупційних схем та їх поширення дозволяє зрозуміти системні чинники, які сприяють виникненню цього явища. Отже, дослідження історії корупції та заходів протидії їй є актуальним не тільки з наукової, а й суспільної точки зору й має ключове завдання – сформувати механізми і принципи вдосконалення правової системи та зниження корупційних ризиків у сучасній Україні.

Стан дослідження. Методологічною основою нашого дослідження стали праці В. Валле, М. Василенко, В. Веклич, М. Купчака, В. Плекана, А. Самойловича, Т. Тоніної, С. Якимової та ін.

Метою статті є комплексне дослідження історичних підходів до запобігання та боротьби з корупцією, виокремлення закономірностей та тенденцій у правових механізмах, що застосовувалися у різних історичних періодах для боротьби з корупцією та і визначенні їхньої ефективності. Окрім того, метою статті є оцінка впливів сформованих історично антикорупційних заходів на розвиток сучасних правових систем та сформулювати рекомендації щодо вдосконалення існуючих механізмів боротьби з корупцією, базуючись на уроках минулого.

Виклад основного матеріалу. Корупція не є феноменом ХХ чи ХХІ ст., а виникла одночасно з процесом формування держави і суспільних відносин. Свідченням цього є числення письмові згадки і відомості про факти корупції і боротьбу з нею. Чи не найдавніші згадки про корупцію містяться у Старому Завіті.

Закономірно, що в Біблії, під поняттям корупції розумівся широкий спектр зловживань, але найбільш часто воно асоціюється з поняттям «порчі», тобто не справедливих відносин між людиною та Богом. Власне термін «порча» розумілося як безчестя, духовне падіння, віддалення від Бога [1, с. 4]. Цікавими в цьому плані є наступні слова: «Не викривляти закону, не дивитися на особу, і не брати підкуп, бо підкуп осліплює очі мудрих і викривлює слова справедливих» [8]. В цьому випадку корупція трактується безпосередньо як підкуп з метою отримання вигоди. Стосовно самого підкупу, то про нього в Біблії згадується часто в контексті навчань Мойсея, який проповідував проти прийняття подарунків, оскільки вони засліплюють очі та призводять до несправедливості, зокрема наводяться такі його слова, які він почув від господа: «Дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих і перекручують справу правих» [9, с. 77]. Чи не найбільше поняття корупції згадується в Старому Завіті в контексті суб'єктивного вирішення судових спорів. Для прикладу в Книзі Ісаї є наступні рядки: «Князі твої вперті і друзі злодіям вони, хабаря вони люблять усі та женуться за дачкою, не судять вони сироти, удовина справа до них не доходить...» або «Горе тим, що ... несправедливого чинять в суді за хабар справедливим, а праведність праведного усувають від нього...» [6]. Тобто, в Біблії визнавалася однакова провина, як того хто вдавався до підкупу, так і того, хто отримав хабар.

Перші законодавчо зафіксовані відомості про корупцію та покарання за неї зафіксовані в «Законах царя Хаммурапі», де вказувалося, що суддя, який змінював рішення, мав сплатити 12-кратну суму позову і втрачав посаду [5].

В Стародавньому Римі та Греції, усі згадки про корупцію стосувалися насамперед державних чиновників. Власне у римському праві було закладено основи сучасного розуміння корупції, яка не тільки асоціювалася з хабарем, а й з можливими зловживаннями посадових осіб. Так, римським сенаторам забороняли займатися морською торгівлею, фінансовими операціями та фінансовими підрядами. Також відомо про існування окремих законів, що обмежували розкіш, обмежували розміри подарунків [3, с. 4]. Загалом, український дослідник В. Веклич наводить приклади більше десяти законів Римської імперії, які передбачали покарання за корупційні зловживання.

На відміну від римського, грецьке законодавство не містило деталізованих норм про характер корупції чи покарання за її вчинення. Дослідники припускають, що свідченням антикорупційних заходів античності було впровадження суду присяжних, який і був покликаний забезпечити об'єктивний вирок і унеможливити зловживання з боку суддів [9, с. 77].

Отже, з розвитком управлінських структур, зокрема системи судочинства починає формуватися вище корупції, природа якого полягала в психологічній природі самої людини, яка намагалася задовольнити власні проблеми в будь-який спосіб, в тому числі шляхом підкупу. Найпоширенішим способом покарання за корупційні діяння було обмеження привілеїв чиновників та встановлення суворих законів щодо корупційних дій. У Стародавньому Римі та Греції було запроваджено заходи громадського контролю, які й по сьогоднішній день залишаються основними способами боротьби з корупцією.

У Середньовіччі підходи до боротьби з корупцією набули суто канонічного характеру, віддаляючись від адміністративного розуміння. Поняття «корупція» було асоційоване не з конкретними правопорушеннями, а з гріховністю та схильністю до руйнації, що мала глибокі богословські корені. У католицизмі корупція розглядалась як спокуса диявола, що підштовхує людину до гріхів і морального занепаду. Церковні мислителі, такі як Блаженний Августин та Фома Аквінський, розглядали корупцію як наслідок первородного гріха та природну слабкість людської душі [11, с. 536].

Одним із важливих кроків у формуванні поняття корупції було канонічне ототожнення її з тлінністю та схильністю до порушення духовних принципів. Латинський термін «*corruptibilitas*» вказував на нестійкість людини до гріховних впливів і моральне розкладання. У богослов'ї католицизму корупція сприймалась як загроза душі, що вела до поступового руйнування релігійних і суспільних засад. Духовні особи, які вважалися моральними авторитетами, неодноразово виступали проти проявів корупції, наголошуючи на необхідності очищення душі через покаяння та відмову від гріхів.

Важливу роль у боротьбі з проявами корупції серед духовенства відіграла система інквізиції. Особливо показовою в цьому плані була діяльність іспанської інквізиції, яка контролювала поведінку духовних і світських осіб, запобігаючи використанню церковних посад для особистого збагачення. Корупція сприймалась як небезпека для всього християнського суспільства, оскільки підривала віру людей у непорочність духовних лідерів. Водночас корупція в суспільстві та державі була поширеним явищем, що виявлялось у різних проявах зловживання владою, хабарництва та обману.

Особливо широке поширення корупція набула у Великій Британії, де навіть державні посадовці, як мирові судді, були схильні до хабарництва. Корупція у Великій Британії набула таких масштабів, що загрожувала функціонуванню судової системи. Економіст Е. де Сото цитує виступ спікера палати громад, який зауважив, що за незначну винагороду мирові судді були готові порушувати кримінальне право [9, с. 78]. Це свідчить про низький рівень юридичної культури та недосконалість системи покарань за корупційні злочини. Свідченням рівня корупції епохи середньовіччя можуть бути наступні слова одного із літописів, стосовно характеристики єпископів, яких називали «ловцями грошей, а не душ, які мають тисячу хитрощів, як спустошити кишені бідного» [10, с. 143].

Отже, у середньовічній Європі боротьба з корупцією зосереджувалась здебільшого в канонічній площині, з акцентом на моральному очищенні, що призвело до зростання впливу церкви в суспільних і правових відносинах.

Стосовно Давньоруської держави, то судити про корупцію і покарання за неї можна на основі змісту «Руської Правди», норми якої регулювали відповідальність за злочини та встановлювали систему покарань і штрафів. Особливістю давньоруського законодавства було встановлення відповідальності за вчинення злочину через відкуп, розмір якого визначався пропорційно до соціального статусу жертви.

Потенційно, корупція в Давньоруській державі могла існувати в середовищі державних чиновників – тіунів або суддів. При цьому, давньоруська судова практика передбачала надання винагороди суддям, але не з метою забезпечення виграшу у справі, а з метою стимулу розпочати процес [7, с. 66]. Аналогічний підхід реалізовувався по відношенню до тіунів – збирачів податків, які перебуваючи в статусі чиновника не отримували офіційної зарплати за свою роботу. Основною формою його матеріального заохочення було так зване «кормління», тобто право утримуватися за рахунок певних міст чи сіл. Частина з зібраних коштів, він мав право залишити собі. Однак, практика «кормління» формувала підґрунтя для корупційних дій з боку тіунів, які часто вимагали у населення плату понад встановлену норму, збагачуючись за їхній рахунок. Таке зловживання владою ставало поширеним явищем, оскільки в правових нормах Київської Русі не було чітких санкцій за невиконання обов'язків або за хабарництво. Відсутність прямої відповідальності чиновників за такі дії призводила до закріплення корупційних практик як складника адміністративної системи. Дослідники припускають, що для того щоб отримати посаду тіуна та право на «кормління», потрібно було дати хабар відповідному посадовцю, що розподіляв ці обов'язки [7, с. 68].

З часом, система «кормління» стала основою для розвитку корупційних практик у державному апараті, оскільки передбачала забезпечення посадовців ресурсами за рахунок підвладних територій. Заохочувала корупційні зловживання й практика «відкupu» як форма уникнення покарання за злочин. Відсутність правових норм, які б обмежували вимогання чи хабарництво, створювала умови для виникнення систематичних зловживань серед державних службовців.

Отже, у Давньоруській державі простежувалися певні форми корупційної поведінки, зокрема система «кормління», які впливали на формування правової свідомості та адміністративної практики.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, на цих територіях почали діяти Литовські Статути, що стали основним джерелом права та суттєво вплинули на правову систему. Литовські Статути запозичили чимало норм із «Руської Правди» та зберегли деякі особливості правового регулювання, властиві Давньоруській державі, включно з практикою відкупів. Однак, у системі правосуддя Речі Посполитої корупція набула загального характеру, що виявлялось у можливості уникнути покарання завдяки покровителям або матеріальному забезпеченню.

Корупція в Речі Посполитій не сприймалася як злочинна діяльність, а скоріше як повсякденна практика, оскільки відповідальність за хабарництво не була законодавчо закріплена. У такий спосіб, корупційні відносини підірвали функціонування судової системи, оскільки замість права верх брали матеріальні інтереси.

З утворенням Запорізької Січі та появою козацького полкового устрою на українських землях формується система правосуддя, що ґрунтувалася на звичаєвому праві. Всі функції розслідування злочинів та підтримання правопорядку були зосереджені в руках отаманів та гетьманів, що свідчило про відсутність розподілу влади на судову та адміністративну.

Практика звичаєвого права у Гетьманщині не містила системних норм для боротьби з корупцією, що обумовлювалось становим характером суспільства. Старшина та шляхта, маючи високий соціальний статус, не завжди підпадали під загальні правила судочинства, що породжувало різні форми зловживань владою. Це створювало умови для непідсудності вищих верств та зловживань у сфері управління.

Першим нормативним актом доби козацтва в якому безпосередньо згадувалося про корупційне зловживання була так звана «Конституція Пилипа Орлика». В документі 1710 р. в ст. 10, йшлося: «[щоб] гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових та інших посполитих начальств не давав... Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти» [4]. В цьому випадку, варто говорити не стільки про підкуп, як своєрідне «кумівство» – призначення на чиновницькі посади людей з близького оточення або родичів.

Отже, практика боротьби з корупцією в Речі Посполитій та Гетьманщині залишалася обмеженою. У Речі Посполитій корупція була поширеним явищем, легалізованим відсутністю належного законодавчого контролю. У Гетьманщині ж козацьке звичаєве право лише частково регулювало питання підкupu та зловживань, що залишало простір для зловживань у суспільстві.

У період перебування українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини боротьба з корупцією набула специфічних рис, притаманних законодавчим і правовим системам цих держав. До початку кодифікації кримінального права корупція не мала чіткого визначення як злочин. В імперії Романових, перші спроби законодавчо визначити корупцію з'явилися на початку XIX ст. у зв'язку з поширенням практики підкupu чиновників. Уряд намагався обмежити хабарництво серед посадовців шляхом встановлення різних адміністративних санкцій [9, с. 79].

Лише з початком кодифікації кримінального права в Російській імперії з'явилася кримінальна відповідальність за корупційні дії. У 1845 р. було прийнято «Уложення про

покарання кримінальні та виправні», яке передбачало покарання за хабарництво та інші корупційні злочини. Зокрема, відповідальність за хабарництво передбачала не лише штраф, а й ув'язнення, що мало на меті стримування зловживань серед чиновників [2, с. 7]. Утім, через поширену практику хабарництва на всіх рівнях влади правозастосування цих норм залишалось обмеженим. В Російській імперії існувала традиція вирішувати питання через «дарунки» та «подяки», що ускладнювало боротьбу з корупцією на практиці.

В Австро-Угорщині кримінальна відповідальність за корупцію також була встановлена лише в результаті кодифікаційних кримінального права. Австрійський кримінальний кодекс 1852 р. вперше передбачив кримінальну відповідальність за хабарництво, визначаючи його як злочин проти державної служби. Австрійський уряд запровадив низку заходів для обмеження хабарництва серед державних службовців, включаючи підвищення заробітних плат чиновників та збільшення контролю за їх діяльністю. Водночас, в багатонаціональній державі, якою була Австро-Угорщина, корупція продовжувала існувати, часто набуваючи форми кумівства та зловживання впливом.

Обидві імперії намагалися обмежити корупційні практики за допомогою контролю за діяльністю чиновників та створення спеціальних інспекційних органів. У Російській імперії вживалися спроби встановити адміністративний нагляд за діями посадових осіб на місцях, однак ефективність таких заходів була низькою через високий рівень корупції серед самих наглядових органів. В Австро-Угорщині діяли посади комісарів, які відповідали за моніторинг діяльності місцевих чиновників, але їх повноваження часто обмежувалися політичною лояльністю.

Отже, тільки після кодифікації кримінального права в обох імперіях боротьба з корупцією набула правового статусу, але її ефективність залишалася низькою через вкоріненість корупційних практик у суспільстві.

Висновки. Таким чином, історичний досвід боротьби з корупцією свідчить про складність подолання цього явища, яке було вкорінене в суспільстві та часто сприймалося як звичайна адміністративна практика. Кримінальна відповідальність за корупцію стала можливою лише з початком кодифікації кримінального права у XIX ст., але навіть тоді ефективність її впровадження була низькою. Однією з проблем було домінування звичаю «дарунків» та матеріальної «подяки», що заважало повноцінному застосуванню антикорупційних норм. Сучасна антикорупційна політика може врахувати ці аспекти, посиливши контроль за службовцями та покращивши прозорість механізмів їхньої відповідальності.

Також важливим є забезпечення чіткої підзвітності антикорупційних органів, щоб уникнути їх корумпованості. Вивчення історичних умов і соціальних чинників, які сприяли поширенню корупції, дозволяє розробити гнучкі підходи до сучасної антикорупційної політики. Найбільш ефективним, на нашу думку, може бути існування спеціальних комісій, які забезпечували б незалежний нагляд за дотриманням антикорупційного законодавства, а також системи громадського контролю за прозорістю діяльності чиновників.

Список використаних джерел:

1. Валле В. З історії корупції: від Старого Заповіту до епохи Середньовіччя. 2019. 39 с. URL: <http://surl.li/ozfrnj>. (дата звернення 25.10.2024)
2. Василенко М. О. Кримінальна відповідальність за множинність умисних вбивств при обтяжуючих обставинах за «Уложенням про покарання кримінальні та виправні» 1845 року. *Юридична наука*. 2020. № 4(106), С. 5–13. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-2.01>. (дата звернення 22.10.2024)
3. Веклич В.О. Історичний досвід щодо протидії корупції за часів Стародавнього Риму і його значення за умов пострадянського корупційного середовища. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. С. 1. С. 3–7.
4. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>. (дата звернення 27.10.2024)

5. Закони Хаммурапі. URL: <http://surl.li/ifrjyd>. (дата звернення 15.10.2024)
6. Книга пророка Ісаї. Ісаїя 1:22-23. Біблія Онлайн, 2003-2024. URL: <https://only.bible/bible/ubio/isa-22/>. (дата звернення 17.10.2024)
7. Плекан В. В. Історико-правові передумови виникнення корупції в правоохоронних органах України. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика. 2021. № 1. С. 65–76.
8. П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 16:19. Біблія Онлайн, 2003–2024. URL: <https://only.bible/bible/ubio/deu-16/>. (дата звернення 17.10.2024)
9. Самойлович А. Загальна характеристика історичного стану запобігання та протидії корупційним правопорушенням. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. С. 77–81. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/17.pdf>. (дата звернення 19.10.2024)
10. Тоніна Т., Купчак М.Я. Еволюція явища корупції: історичний ракурс. *Управлінські, правові та економічні аспекти забезпечення безпеки життєдіяльності населення і територій* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, курсантів та студентів. Л. : ЛДУ БЖД, 2019. С. 142–144.
11. Якімова С. Генезис сучасного поняття корупції: кримінологічний аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 535–539. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13088/535-539.pdf>. (дата звернення 22.10.2024)

ІРХА Ю. Б.,

кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник
(Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук
України»),
доцент кафедри права
(Вищий навчальний приватний
заклад «Дніпровський гуманітарний
університет»)

УДК 351.746.1(477):342:504

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.4>

РОЛЬ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті досліджується питання спроможностей Служби безпеки України здійснювати контррозвідувальну діяльність в інтересах забезпечення екологічної безпеки України. Зазначається, що органи державної влади, уповноважені на здійснення контррозвідувальної діяльності, мають не тільки враховувати вже відомі загрози національній безпеці (військові, політичні, економічні, інформаційні, технологічні) та реагувати на них, але й прогнозувати ймовірні джерела появи нових, а також розробляти механізми для протидії їм.

Стверджується, що до новітніх загроз національній безпеці держави слід віднести навмисне завдання істотної шкоди навколишньому природному середовищу з метою впливу на внутрішню та зовнішню політику держави для досягнення політичних, економічних чи військових цілей. Наголошується, що екологічний фактор все частіше стає інструментом у веденні гібридної війни.

Стратегічна важливість чистого та безпечного довкілля для людини, суспільства і держави робить його об'єктом розвідувальних, терористичних, злочинних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб з метою нанесення шкоди не тільки екологічній безпеці України, але й багатьом іншим складовим її національної безпеки. Автор вважає, що повноваження Служби безпеки України щодо здійснення контррозвідувальної діяльності не обмежуються виключно потребами забезпечення державної безпеки України. За необхідності Служба безпеки України здатна здійснювати контррозвідувальну діяльність в інтересах екологічної безпеки.

У роботі зроблено висновок, що у процесі здійснення контррозвідувальної діяльності Служба безпеки України має попереджати, своєчасно виявляти і запобігати нанесенню саме істотної шкоди навколишньому природному середовищу в Україні внаслідок протиправної діяльності як вітчизняних, так і іноземних суб'єктів. Захищаючи екологічну безпеку від істотних внутрішніх і зовнішніх загроз, Служба безпеки України тим самим посилює захист не тільки безпосередньо державної безпеки, але й національної безпеки загалом.

Ключові слова: Служба безпеки України, навколишнє природне середовище, контррозвідувальна діяльність, національна безпека, державна безпека, екологічна безпека, диверсії, тероризм, шпигунство, розвідувально-підбивна діяльність, збройна агресія.

Irkha Yu. B. The role of the counterintelligence activity of the security service of Ukraine in ensuring environmental security of Ukraine

The article examines the capabilities of the Security Service of Ukraine to carry out counterintelligence activities in the interests of ensuring environmental security of Ukraine. It is emphasized that the government agencies empowered to conduct counterintelligence activities should not only take into account and respond to known threats to national security (military, political, economic, information, technological), but also predict the potential sources of new threats and develop mechanisms to counter them.

It is argued that the latest threats to state national security include the deliberate infliction of significant damage to the environment with the aim of influencing the state's domestic and foreign policy in order to achieve political, economic or military goals. The author stresses that the environmental factor is increasingly becoming a tool in the conduct of hybrid warfare.

The strategic importance of a clean and safe environment for people, society and the state makes it the object of intelligence, terrorist, criminal and other illegal interference by special services of foreign countries, as well as organisations, individual groups and individuals, with the aim of harming not only Ukraine's environmental security, but also many other components of its national security. The author believes that the powers of the Security Service of Ukraine to carry out counterintelligence activities are not limited exclusively to the needs of ensuring the state security of Ukraine. If necessary, the Security Service of Ukraine is capable of carrying out counterintelligence activities in the interests of environmental security.

It is concluded that the Security Service of Ukraine, in the course of carrying out counterintelligence activities, should prevent, identify in time, and prevent significant damage to the environment in Ukraine as a result of illegal activities of both domestic and foreign actors. By protecting environmental safety from significant internal and external threats, the Security Service of Ukraine strengthens the protection of not only state security, but also national security in general.

Key words: *Security Service of Ukraine, environment, counterintelligence, national security, state security, environmental security, sabotage, terrorism, espionage, reconnaissance and subversive activities, armed aggression.*

Вступ. Упродовж тисячолітньої історії державотворення одним із найважливіших завдань із забезпечення національної безпеки є протидія диверсіям, шпигунству, тероризму та розвідувально-підривній діяльності, які самостійно або в сукупності здатні знищити державність країни, змінити її конституційний лад всупереч волі народу, істотно знизити економічний, науково-технічний та оборонний потенціал, а також в окремих випадках нівелювати національну ідентичність певного народу. Іноземні спецслужби, регулярні та нерегулярні військові формування; транснаціональні корпорації; міжнародні терористичні та екстремістські організації; міжнародні та національні організовані злочинні угруповання; фізичні та юридичні особи – усі вони можуть бути організаторами, пособниками або виконавцями вказаних посягань, що вимагає від держави комплексного підходу до попередження, виявлення та припинення їхньої протиправної діяльності.

У сучасному багатополлярному світі, що характеризується високим рівнем глобалізації, динамічним розвитком технологій, посиленням міжнародної конкуренції та зростанням нестабільності, контррозвідка є одним із основних стратегічних інструментів захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці держави. Органи державної влади, уповноважені на здійснення контррозвідувальної діяльності (далі – КРД), мають не тільки враховувати вже відомі загрози національній безпеці (військові, політичні, економічні, інформаційні, технологічні) та реагувати на них, але й прогнозувати ймовірні джерела появи нових, а також розробляти механізми для протидії їм.

До таких загроз належить, на нашу думку, навмисне завдання істотної шкоди навколишньому природному середовищу з метою впливу на внутрішню та зовнішню політику держави для досягнення політичних, економічних чи військових цілей. З огляду на масштабні світові проблеми з якістю води, землі, повітря, зменшенням різноманіття рослинного і тваринного світу, виснаженням надр екологічний фактор все частіше стає інструментом у веденні гібридної війни, що можна простежити, зокрема, і під час триваючої російської збройної агресії проти України.

В умовах триваючої війни в Україні ефективна КРД Служби безпеки України (далі – СБУ) є одним із дієвих засобів протидії терористичній, розвідувально-підривної та іншій протиправній діяльності як агресора, так й інших суб'єктів. Крім того, вона забезпечує умови для безпечної та надійної роботи органів публічної влади, Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, а також формування міцного безпекового середовища в тилу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонування СБУ як суб'єкта забезпечення національної безпеки України, а також здійснення нею КРД є предметом вивчення багатьох вітчизняних вчених. Ці питання ґрунтовно досліджували І.В. Авдошин, С.В. Албул, А.І. Марущак, Ю.О. Найдзон, Г.В. Новицький, В.Г. Пилипчук, М.А. Погорецький О.Б. Розвадовський, М.С. Романов, І.В. Сервецький, Є.Д. Скулиш, І.В. Слюсарчук, М.П. Стрельбицький, О.В. Шамара, М.О. Шилін та інші провідні науковці.

На сьогодні роль СБУ у забезпеченні екологічної безпеки України залишається маловивченою, що обумовлює необхідність поглибленого наукового осмислення використання спроможностей СБУ у сфері контррозвідки для недопущення істотного погіршення стану довкілля в Україні та протидії використанню екологічного фактору для ініціювання деструктивних соціально-політичних, економічних та інших процесів у суспільстві та державі.

Постановка завдання. Метою статті є визначення компетенції СБУ у сфері контррозвідувального забезпечення екологічної безпеки нашої держави. Незважаючи на переважно закритий характер КРД СБУ, у дослідженні будуть висвітлені її теоретико-правові засади, а також визначено існуючі та перспективні напрями її здійснення в інтересах охорони навколишнього природного середовища в Україні.

Результати дослідження. Гармонійна взаємодія суспільства і природи є основою для формування і розвитку безпечного для життя і здоров'я людини довкілля в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Збереження просторової та видової різноманітності та цілісності природних об'єктів і комплексів, підтримання загального екологічного балансу підвищують стійкість держави до таких глобальних викликів як зміна клімату та природні катастрофи.

Стратегічна важливість чистого та безпечного довкілля для людини, суспільства і держави робить його об'єктом розвідувальних, терористичних, злочинних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб з метою нанесення шкоди не тільки екологічній безпеці України, але й багатьом іншим складовим її національної безпеки, зокрема державній безпеці.

Відповідного до частини третьої статті 17 Конституції України забезпечення державної безпеки покладається на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави [1], серед яких особливе місце посідає СБУ.

Згідно із Законом України «Про Службу безпеки України» СБУ – державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України [2], тобто захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру [3].

У зазначеному законі вказано, що на СБУ покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони

державної таємниці. До завдань СБУ також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України [2].

З метою ефективного виконання зазначених завдань, Верховна Рада України наділила СБУ повноваженням здійснювати КРД, а також визначила її спеціально уповноваженим органом державної влади у цій сфері.

Згідно з положеннями статті 1 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» КРД – це спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України. Завданнями КРД є:

- добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;
- протидія розвідувальній, терористичній та іншій діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;
- розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства та правам громадян [4].

На переконання А.В. Ватрала, усі суб'єкти КРД повинні володіти необхідною інформацією про ознаки та факти розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності на шкоду державній безпеці України. Для прийняття відповідних управлінських рішень контррозвідники повинні постійно досліджувати оперативну обстановку в державі та отримувати достовірні знання про явища, процеси, події, обставини, що становлять оперативну зацікавленість [5, с. 258]. Зазначена діяльність здійснюється гласно і негласно. Гласні контррозвідувальні заходи передбачають використання відкритих (офіційних) форм і методів роботи у сфері забезпечення державної безпеки. Негласні контррозвідувальні заходи здійснюються із залученням осіб, які конфіденційно співпрацюють з контррозвідувальними органами і підрозділами, а також з використанням оперативних, оперативно-технічних та спеціальних сил і засобів [4].

За своїм змістом КРД є комплексним і багатогранним процесом, що поєднує інформаційно-аналітичну, агентурну і оперативно-технічну роботу, а також міжнародну співпрацю для захисту національних інтересів України. Успішне здійснення цієї діяльності безпосередньо залежить від високого рівня професіоналізму, глибоких знань і постійного підвищення кваліфікації. Важливою складовою КРД є оперативність у прийнятті рішень та здатність працювати на випередження. Це вимагає від контррозвідників не лише ретельного аналізу отриманої інформації, оцінки рівня загроз та їх наслідків, але й прогнозування можливих сценаріїв розвитку подій, що дозволяє своєчасно вживати заходи з протидії потенційним та реальним загрозам, у тому числі ще до їх виникнення.

Системний аналіз вітчизняного законодавства та наукових розробок вчених у сфері контррозвідки, діяльності СБУ, національної безпеки дає підстави для висновку, що повноваження СБУ щодо здійснення КРД не обмежуються виключно потребами забезпечення державної безпеки України. За необхідності СБУ здатна здійснювати КРД в інтересах інших складових національної безпеки України, зокрема екологічної безпеки. Таке твердження зумовлене наступним.

Згідно з положеннями Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна безпека розглядається як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [6]. Екологічна безпека, як аргументовано стверджує

Р. Сабіров, є органічною складовою національної безпеки, що підтверджується логікою розвитку держави та суспільства і має забезпечуватися виваженою й ефективною державною політикою [7, с. 245].

У Стратегії національної безпеки України екологічну безпеку визначено як один із найвищих пріоритетів, з метою досягнення якого необхідно:

- створити умови для підтримання екологічної рівноваги на території України, модернізації комунальної інфраструктури;
- посилити охорону навколишнього природного середовища;
- упровадити новітні системи поводження з відходами і скоротити промислові викиди;
- забезпечити ефективне використання природних ресурсів;
- захищати ліси і водойми;
- розвивати заповідний фонд;
- запобігати виникненню негативних наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру та усувати їх [8].

У законах України «Про Службу безпеки України» та «Про контррозвідувальну діяльність» відсутні положення, які б чітко уповноважували СБУ здійснювати КРД в інтересах забезпечення екологічної безпеки України. Однак, вважаємо, що даний обов'язок є похідним від обов'язків СБУ здійснювати КРД для:

- 1) захисту державного суверенітету, економічного та оборонного потенціалу, об'єктів критичної інфраструктури;
- 2) протидії розвідувально-підривної діяльності проти України;
- 3) боротьби з тероризмом;
- 4) протидії кримінальним правопорушенням проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку;
- 5) інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (щодо загроз державній безпеці України).

Відповідно до Декларації про державний суверенітет України вітчизняний державний суверенітет визначається «як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [9]. За твердженнями А.Р. Крусян, державний суверенітет є важливою політико-правовою властивістю та необхідною умовою існування держави, що обумовлює значущість його забезпечення і захисту. Критеріями державного суверенітету є ефективність державної влади, реальність конституційного ладу, стабільність та водночас сталий розвиток усіх сфер життєдіяльності держави та суспільства [10, с. 566, 570].

У Декларації про державний суверенітет України міститься розділ VII «Екологічна безпека», в якому вказано, що «Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів»; «Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці»; «Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління» [9]. Дана декларація стала фундаментальною основою для проголошення незалежності нашої країни та створення самостійної української держави – України [11].

Оскільки в установчих актах Української держави екологічна безпека визначена складовою її державного суверенітету, то вона має захищатися з боку СБУ за допомогою спеціальних форм, методів і засобів КРД. Такий захист є логічним продовженням захисту державного суверенітету.

Захищаючи економічний та оборонний потенціал України, вітчизняні об'єкти критичної інфраструктури, соціально-політичну стабільність, СБУ має враховувати, що екологічна складова також є їх невід'ємною та життєво важливою частиною.

Так, природні ресурси є основою для функціонування і розвитку багатьох галузей економіки, зокрема промисловості, у тому числі оборонного-промислового комплексу,

сільського господарства, енергетики, торгівлі, а також залучення інвестицій. Якість земельних ресурсів, чистота води та повітря впливають на врожайність і обсяги сільськогосподарської продукції, від чого залежить експортний потенціал нашої держави. Екологічно безпечне середовище для життя і здоров'я людей сприяє трудовій зайнятості. Здорові люди є рушійною силою не тільки економічного і політичного розвитку держави, але й забезпечення її безпеки та стійкості. Крім того, стабільна робота багатьох об'єктів критичної інфраструктури залежить від безперервного доступу до певних природних ресурсів (води, корисних копалин).

Нанесення істотної шкоди навколишньому природному середовищу, внаслідок диверсій, терористичних актів, нераціонального використання природних ресурсів, порушення екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів, а також прийняття хибних управлінських рішень можуть мати далекосяжні негативні наслідки та призвести до суттєвого погіршення екологічної обстановки та виникнення екологічних катастроф. Ці наслідки мають каскадний ефект, вони неодмінно призведуть до значних економічних втрат, а за певних умов – до зриву виконання державного оборонного замовлення, тривалої зупинки функціонування об'єктів критичної інфраструктури, ускладнення системи логістики тощо.

Погіршення стану навколишнього природного середовища також негативно впливає на придатність територій для проживання людей та загрожує їхньому здоров'ю. Це може спричинити неконтрольовану міграцію населення, внаслідок чого певні території держави стануть перенаселеними. Втрата джерел існування, нестача продовольства, питної води, конкуренція за ресурси можуть призвести до зниження довіри до державних інститутів та ігнорування правових норм, спровокувати насильницькі соціальні протести, масові заворушення на місцевому та загальнодержавному рівнях.

Окремо, варто звернути увагу на те, що нанесення шкоди докільно використовується як один і спосіб ведення війни російською федерацією проти України. У зоні бойових дій агресор зруйнував греблю Каховської ГЕС, забруднив землю вибухонебезпечними предметами, знищив багато об'єктів рослинного та тваринного світу, здійснює незаконне видобування корисних копалин.

У нашому тилу агресор намагається нанести шкоду навколишньому природному середовищу. З російської території було забруднено шкідливими речовинами акваторії річок Сейм та Десна, що призвело до суттєвого зниження рівня кисню у воді й масового мору риби. За інформацією Державного агентства меліорації та рибного господарства України 27.08.2024 р. у цих річках зафіксовано значне перевищення гранично допустимих концентрацій забруднювальних речовин, зокрема, амонію та завислих речовин. Забруднення поширилось у межах Сумської області та Чернігівської областей. У зв'язку з цим, було прийнято рішення щодо тимчасової заборони купання, вилову риби та використання води для господарських потреб із р. Сейм на території Новослобідської, Бочечківської, Попівської сільської, Буринської, Путивльської, Кролевецької міських територіальних громад [12]. Крім того, внаслідок постійних ракетно-бомбових ударів пошкоджено вітчизняні об'єкти критичної інфраструктури (енергетика), місця довготривалого поховання трупів сільськогосподарських та домашніх тварин, що загинули від епізоотії (або забитих для запобігання її розповсюдженню), а також місця захоронення радіоактивних відходів тощо.

За твердженнями Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала війна росії проти України спричинила масштабні екологічні руйнування, що призвели до безпрецедентного забруднення довкілля, порушення екосистем і знищення біорізноманіття не тільки в Україні, але й у світі. За словами очільника Уряду України, нинішні збитки українським екосистемам оцінюються в 65 мільярдів доларів. Третина українських лісів уже постраждала від війни. 20% природоохоронних територій України постраждали від війни. Через війну під загрозою опинилося 35% біорізноманіття Європи, яким володіє Україна [13]. Все це має ознаки таких кримінальних правопорушень як екоцид та порушення законів та звичаїв війни, розслідування яких віднесено до компетенції органів СБУ.

Взаємозв'язок між станом довкілля та соціально-політичною стабільністю, економічною та оборонною сферами, об'єктами критичної інфраструктури є складним

і багатогранним, його недооцінка або нехтування можуть призвести до серйозних негативних наслідків для суспільства і держави як у мирний час, так і в особливий період. Застосовуючи певні контррозвідувальні заходи, СБУ спроможна попереджати, виявляти та запобігати істотним негативним впливам господарської та іншої діяльності іноземних та вітчизняних фізичних та юридичних осіб на навколишнє природне середовище в Україні. Захищаючи екологічну безпеку від істотних внутрішніх і зовнішніх загроз, СБУ тим самим посилює захист не тільки безпосередньо державної безпеки, але й національної безпеки загалом.

Висновки. У законах України СБУ безпосередньо не визначена як орган державної влади, відповідальний за забезпечення екологічної безпеки України. Разом з тим, системний аналіз положень вітчизняного законодавства, змісту КРД, внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці України дає підстави стверджувати, що компетенція СБУ поширюється на правовідносини у сфері захисту довкілля, адже екологічний фактор може використовуватися для ініціювання деструктивних соціально-політичних процесів в українському суспільстві з метою зниження довіри до влади, дискредитації посадових і службових осіб органів публічної влади, поляризації суспільства, перешкоджання мобілізації, а також для зниження економічного та оборонного потенціалу, перешкоджання роботі об'єктів критичної інфраструктури тощо.

У процесі здійснення КРД СБУ має попереджати, своєчасно виявляти і запобігати нанесенню саме істотної шкоди навколишньому природному середовищу в Україні внаслідок протиправної діяльності як вітчизняних, так і іноземних суб'єктів. Контррозвідка СБУ має проактивно протидіяти використанню екологічних загроз як інструменту гібридної війни, виявляючи та перешкоджаючи діяльності ворожих сил, спрямованій на погіршення екологічної ситуації в Україні з метою досягнення воєнних, політичних, економічних та інших цілей.

За результатами дослідження можна впевнено констатувати, що захист національних інтересів України в екологічній сфері є одним із імпліцитних завдань КРД СБУ. Це завдання набуває особливої актуальності в контексті глобальних екологічних викликів та зростаючої загрози з боку зовнішніх акторів. Враховуючи зростаючу загрозу використання екологічного фактору для підризу національної безпеки України, вітчизняні контррозвідники мають постійно вдосконалювати форми, методи і засоби КРД з метою забезпечення екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
2. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12/ed20240629#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
3. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469–VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
4. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26.12.2002 № 374–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text> (дата звернення: 01.10.2024).
5. Ватраль А. В. Методологія контррозвідувального пізнання. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 4. С. 258–262.
6. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
7. Сабіров Р.Ф. Екологічна безпека як невід'ємна складова національної безпеки України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 240–245.
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 01.10.2024).

9. Про державний суверенітет України : Декларація Верховної Ради Української РСР від 16.07.1990 № 55–ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 10.10.2024).

10. Крусян А.Р. Державний суверенітет України: забезпечення та захист в сучасних умовах. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 11(17). С. 562–573.

11. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 № 1427-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 10.10.2024).

12. Екологічна катастрофа на Сеймі: російські окупанти отруїли річку. URL: https://darg.gov.ua/_ekologichna_katastrofa_na_0_0_0_13887_1.html (дата звернення: 10.10.2024).

13. Нинішні збитки українським екосистемам оцінюються в 65 мільярдів доларів, – Прем'єр-міністр на конференції щодо екологічної безпеки. URL: <https://kmu.gov.ua/news/nynishni-zbytku-ukrainskym-ekosystemam-otsiniuiutsia-v-65-miliardiv-dolariv-premier-ministr-na-konferentsii-shchodo-ekologichnoi-bezpeky> (дата звернення: 19.10.2024).

КИРИЧЕНКО Ю. В.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри політології
та загальноправових дисциплін
(Національний університет «Запорізька
політехніка»)

УДК 342.7 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.5>

КОНСТИТУЦІЙНІ ОBOB'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті визначено теоретичні й практичні проблеми конституційного регулювання обов'язків Української держави та висвітлено поняття «обов'язки держави».

Зазначено, що суб'єктом конституційних обов'язків виступає і сама держава, що де-юре ставить її в один ряд з іншими суб'єктами, що структурно і навіть функціонально належать до законодавчої, виконавчої та судової гілки державної влади, а також до посади глави держави, місцевих органів публічної влади тощо.

Наголошено, що держава на конституційному рівні не лише закріпила права і свободи людини і громадянина, а й зобов'язалася по-перше: юридично охороняти визнані нею невід'ємні права і свободи людини і громадянина від можливих протиправних посягань; по-друге – захищати, у тому числі і в судовому порядку, права і свободи у випадку їх незаконного порушення, а також сприяти скорішому і, за можливістю, повному відновленню порушеного права та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності; по-третє – держава взяла на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов і справжніх можливостей для їх ефективного забезпечення. Тобто конституційним правам і свободам людини і громадянина повинно відповідати обов'язок держави щодо їх забезпечення у вигляді спеціальної державно-правової діяльності, яка полягає або у створенні необхідних умов для забезпечення виконання прав і свобод людини і громадянина, або в організації самого процесу їх здійснення особою.

Зроблено висновок, що всі обов'язки держави, сформульовані в нормах Конституції України як мета, основні завдання та напрями (функції) діяльності держави змістовно пов'язані з системою інших конституційних обов'язків. При цьому звернуто увагу на застосуванні в тексті Основного Закону України законодавчої техніки та формулюванні понять і термінів, зокрема дієслів (слова, які повинні відображати реальні дії, визначені тією чи іншою статтею Конституції), що подані в невизначеній формі недосконалої дії, тобто у формі констатації, яка нікого та ні до чого не зобов'язує. І тому в самому положенні норм Конституції України необхідно чітко вказувати, який орган державної влади зобов'язаний (повинен) виконувати той чи інший обов'язок держави.

Ключові слова: конституція, головний обов'язок держави, обов'язок держави, конституційні обов'язки держави, суб'єкти конституційних обов'язків.

Kyrychenko Yu. V. Constitutional duties of the Ukrainian state: general characteristics

The article defines the theoretical and practical problems of the constitutional regulation of the duties of the Ukrainian state and highlights the concept of "state duties".

It is noted that the subject of constitutional duties is the state itself, which de jure puts it on a par with other subjects that structurally and even functionally belong to the legislative, executive and judicial branches of state power, as well as to the position heads of state, local public authorities, etc.

It was emphasized that the state at the constitutional level not only established the rights and freedoms of a person and a citizen, but also undertook, first of all: to legally protect the inalienable rights and freedoms of a person and a citizen recognized by it against possible illegal encroachments; secondly, to protect, including in court, rights and freedoms in the event of their illegal violation, as well as to promote the speedy and, if possible, full restoration of the violated right and the bringing of guilty persons to legal responsibility; thirdly, the state assumed certain obligations to create favorable conditions and real opportunities for their effective provision. That is, the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen must correspond to the state's obligation to ensure them in the form of a special state-legal activity, which consists either in creating the necessary conditions for ensuring the fulfillment of the rights and freedoms of a person and a citizen, or in organizing the very process of their implementation by a person.

It was concluded that all the duties of the state, formulated in the norms of the Constitution of Ukraine as the goal, main tasks and directions (functions) of the state's activity, are meaningfully connected with the system of other constitutional duties. At the same time, attention was paid to the application of legislative techniques and the formulation of concepts and terms in the text of the Basic Law of Ukraine, in particular verbs (words that must reflect real actions defined by one or another article of the Constitution), which are presented in the indefinite form of an imperfect action, that is, in the form of a statement, which does not oblige anyone or anything. And therefore, in the very provision of the norms of the Constitution of Ukraine, it is necessary to clearly indicate which body of state power is obliged (must) to fulfill this or that duty of the state.

Key words: *constitution, main duty of the state, duty of the state, constitutional duties of the state, subjects of constitutional duties.*

Вступ. Закріплення прав і свобод людини і громадянина передбачає й існування відповідних конституційних обов'язків держави, які є достатньо новим правовим явищем у сучасному конституційному праві України. Тобто на зміну довгоіснуючого в юридичній науці підходу щодо домінування держави над людиною прийшло розуміння пріоритету загальнолюдських інтересів над іншими цінностями держави. Конституційні обов'язки держави, діставши закріплення в тексті чинної Конституції України визначають міру належної поведінки органів публічної влади та їх посадових осіб, підлягають обов'язковому виконанню та спрямовані на створення умов, що забезпечують достатній життєвий рівень і вільний розвиток особистості.

Слід відзначити, що в науці конституційного права поза увагою вчених-юристів залишилась така важлива проблема як конституційно-правове регулювання обов'язків держави. Аналіз сучасних доктринальних досліджень і публікацій свідчить про те, що в національній юридичній науці практично відсутні предметні ґрунтовні наукові праці та теоретичні узагальнення, присвячені окресленню питання, хоча деякі міркування містяться лише в окремих джерелах права, зокрема наукових статтях Т. В. Заворотченко, О. В. Білоскурської,

А. В. Матвійчука, Б. Ю. Задорожного. І тому на сьогодні проблема регулювання конституційних обов'язків держави потребує комплексного осмислення, систематизації та узагальнення як у теоретичному, так і в практичному площинах, що в свою чергу вимагає внесення відповідних змін до норм Конституції України з метою вдосконалення багатьох її положень.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження змісту положень норм Конституції України, які регулюють обов'язки Української держави та висвітлення поняття «обов'язки держави».

Результати дослідження. Закріплення в Конституції України прав і свобод людини і громадянина як вищої цінності передбачають поміж іншого існування і відповідних обов'язків держави, які встановлюють найбільш важливі відносини між людиною і державою та відбуваються як у взаємних правах, так і у взаємних обов'язках. Виходячи із пріоритету прав і свобод людини над державою, Л. І. Легнянчин вважає, що обов'язки людини перед державою впливають, у першу чергу, із обов'язків держави перед людиною, тобто обов'язки людини є похідними від обов'язків держави. Ті блага, які надає людині держава, є підставою обов'язків людини [1, с. 89].

У ч. 2 ст. 3 Конституції України зафіксовано положення, згідно з яким «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [2] та яке визначає основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною й Українською державою. Як цілком слушно вказує П. М. Рабінович, такий вектор нині в Україні відображається формулою «від людини – до держави» (а не навпаки, що було властиве тоталітаризованому політичному режиму, який існував у нашій країні в попередні часи) [3, с. 92]. На думку В. Б. Авер'янова, глибинний сенс цієї зміни полягає у тому, щоб замість домінуючої ідеології «панування» держави над людиною посіла протилежна – ідеологія «служіння» держави інтересам людини [4, с. 117]. З цього випливає, що держава існує для блага людини й вона у своїй діяльності має бути обмежена правами і свободами людини й тому цей базовий і стрижневий принцип пріоритету прав людини стосовно держави, обмеження всевладдя держави правами людини – найбільша загальнолюдська цінність, яка сформована в процесі боротьби за свободу і характерна для всіх цивілізованих держав [5, с. 236]. Але, як наголошує Н. Г. Шукліна, суспільний розвиток висуває і висуватиме в майбутньому нові проблеми, які вимагатимуть коригування параметрів взаємовідносин «людина-держава» [6, с. 15].

Необхідно зазначити, що суспільство і держава зацікавлені у виконанні конституційних обов'язків кожним суб'єктом правовідносин, які перш за все, опосередковують відносини та зв'язки між державою та її суб'єктами. При цьому слід наголосити, що суб'єктом конституційних обов'язків виступає і сама держава, що де-юре ставить її в один ряд з іншими суб'єктами, що структурно і навіть функціонально належать до законодавчої, виконавчої та судової гілки державної влади, а також до посади глави держави, місцевих органів публічної влади тощо. Як наголошує Б. Ю. Задорожний, Українська держава, як і будь-яка інша європейська держава, є особливим суб'єктом конституційно-правових відносин. Держава репрезентує широке коло суб'єктів державно-владних повноважень, які, хоча і відрізняються між собою обсягом конституційної правосуб'єктності, проте є носіями конституційних обов'язків держави. Водночас правосуб'єктність держави не можна ототожнювати із сумарною єдністю правосуб'єктності носіїв її обов'язків. Держава стоїть вище всіх тих суб'єктів, на кого вона покладає виконання своїх конституційних обов'язків [7, с. 122]. Тобто визначення права і встановлення відповідного обов'язку щодо його дотримання і є найбільш ефективним, владно-примусовим й водночас цивілізованим регулятором. Це – невід'ємний атрибут державності. І тому будь-які відносини набувають характеру правовідносин лише в тому випадку, якщо вони виникають на основі і відповідно до норми права та не суперечать волі держави [8, с. 7–8].

Держава, що забезпечує територіальну, юридичну та політичну єдність населення, являє собою особливий вид організації людського суспільства, а її органи влади є офіційними та уповноваженими представниками всього суспільства. І тому відносини між людиною

і суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки держава виступає від імені суспільства. У громадянському суспільстві люди прагнуть гармонізувати відносини між окремою особою і суспільством, чий інтереси має представляти держава. Враховуючи, що держава не тільки підпорядкована суспільним інтересам, а й контрольована суспільством, вона в той же час є необхідним засобом узгодження інтересів різних соціальних груп, людини і суспільства.

Права і свободи людини і громадянина розглядаються як кінцева мета втручання держави у громадське життя і одночасно є межею такого втручання. Тобто свобода людини у правовій державі не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена і регламентована Конституцією та законами України, а також інтересами і правами інших людей. Від людини вимагається дотримання всіх правових приписів і виконання кожним його обов'язків перед державою та суспільством. Належне виконання кожною людиною своїх обов'язків є необхідною умовою та гарантією здійснення прав і свобод інших людей, оскільки забезпечує інтереси держави і суспільства. Разом з тим, саме держава є одним із важливих факторів, які визначають наявність і реалізацію прав і свобод людини. При цьому держава має обов'язок дотримуватись, захищати та забезпечувати права і свободи людини і громадянина насамперед через схвалення ефективних нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання порушення цих прав і свобод.

Таким чином, від правильного тлумачення і розуміння поняття «конституційні обов'язки держави», яке А. В. Матвійчук розуміє «... як міру необхідної, належної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, реалізація якої здійснюється на підставі, у межах та у спосіб, що визначені, передбачені і гарантовані Конституцією і законам України в законних інтересах своїх громадян, суспільства і держави в цілому» [9, с. 56], з одного боку, залежить правомірна поведінка людей в суспільстві, правильне дотримання ними Конституції та законів України, неухильне виконання своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством і державою; а з іншого боку – чітке визначення конституційних обов'язків і відповідальності держави перед особистістю, у подоланні узурпації реальної влади державою на шкоду суспільству і ствердженні верховенства закону, у формуванні громадянського суспільства, в якому не людина існує для держави, а держава – для людини та суспільства.

Отже, держава на конституційному рівні не лише закріпила права і свободи людини і громадянина, а й зобов'язалася по-перше: юридично охороняти визнані нею невід'ємні права і свободи людини і громадянина від можливих протиправних посягань; по-друге – захищати, у тому числі і в судовому порядку, права і свободи у випадку їх незаконного порушення, а також сприяти скорішому і, за можливості, повному відновленню порушеного права та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності; по-третє – держава взяла на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов і справжніх можливостей для їх ефективного забезпечення. Тобто конституційним правам і свободам людини і громадянина повинно відповідати обов'язок держави щодо їх забезпечення у вигляді спеціальної державно-правової діяльності, яка полягає або у створенні необхідних умов для забезпечення виконання прав і свобод людини і громадянина, або в організації самого процесу їх здійснення особою. Але незважаючи на це, за твердженням О. М. Костенка, «ніде в Конституції України не зазначені прямо обов'язки держави щодо забезпечення реалізації кожного проголошеного права і не передбачений механізм відповідальності держави у випадку невиконання нею цих обов'язків» [10, с. 5].

Враховуючи зазначене, В. В. Молдован і Л. І. Чулінда класифікували обов'язки держави відповідно до окремих сфер суспільних відносин, а саме: до особистих обов'язків людини і громадянина вчені віднесли обов'язки держави, які закріплені в ч. 2 ст. 3, ст. 16, ст. 56, ч. 4 ст. 62; до політичних обов'язків – ч. 4 ст. 15, ч. 2 ст. 19, ч. 3 ст. 25, ст. 40; до економічних обов'язків – ч. 4 ст. 13, ч. 7 ст. 41, ч. ч. 3-4 ст. 42; до соціальних обов'язків – ч. 5 ст. 17, ч. ч. 2 та 6 ст. 43, ч. 2 ст. 46, ч. 1 ст. 47, ч. 3 ст. 49; до культурних обов'язків – ч. 2 ст. 10, ч. 3 ст. 53, ч. 5 ст. 54 [11, с. 36–38]. Але на наш погляд, учені не врахували обов'язки держави, які

закріплені в ч. 4 ст. 10, ст. 11, ст. 12, ч. 2 ст. 27, ч. 2 ст. 47, ч. ч. 2, 4 ст. 49, ч. 3 ст. 51, ч. 3 ст. 52, ч. 3 ст. 54 Конституції України. Наприклад, у другому реченні ч. 2 ст. 27 прямо зазначено, що «обов'язок держави – захищати життя людини», а в ч. 3 ст. 52 встановлено, що «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» [2].

Також не можна погодитись і з висновком О. В. Білоскурської, за словами якої в Конституції України передбачені обов'язки держави лише в ст. ст. 3, 16, 27 [12, с. 44]. Вірно, у тексті Конституції України в ст. 3 зустрічається пряма конструкція «головний обов'язок держави», а в ст. 16 і ст. 27 – «обов'язок держави», але цілий ряд конституційних норм свідчить про наявність й інших обов'язків держави. Так, одним з основних обов'язків держави є захист прав і свобод людини і громадянина, при цьому вітчизняний законодавець у Конституції України використовує такі терміни, як: «забезпечує» (ч. 2 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 3 ст. 42; ч. 2 ст. 49; ч. 3 ст. 53; ч. 5 ст. 54); «гарантує» (ч. 4 ст. 15; ч. 3 ст. 25); «захищає» (ч. 4 ст. 42); «охороняє» (ч. 4 ст. 51). Наприклад, у ч. 4 ст. 13 зазначено, що «державою забезпечується захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки ...»; у ч. 4 ст. 15 – «державою гарантується свобода політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України»; у ч. 4 ст. 42 – «державою захищаються права споживачів ...»; у ч. 4 ст. 51 – «Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою». Але в Конституції України закріплені і інші обов'язки держави в достатньо абстрактній формі, що потребує їх розширеного тлумачення. Це стосується насамперед положення ч. 3 ст. 49 і ч. 3 ст. 53 Конституції України, які не відповідають логіці і вимогам юридичної техніки та отримали офіційне тлумачення Конституційного Суду України (Рішення Конституційного Суду України №10-рп/2002 від 29.05.2002 та №5-рп/2004 від 04.03.2004). На наш погляд, у теперішній час дуже важливо чітко прописати і конкретизувати саме обов'язки усіх гілок влади та їх службовців, у зв'язку з тим, що загальної конституційної норми про те, що визнання, дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина є обов'язком держави, явно не достатньо, а також без урахування своїх обов'язків держава не може вибудувати правильну і ефективну правову політику.

Водночас беручи на себе зазначені зобов'язання держава отримує право вимагати і від своїх громадян дотримання правомірної поведінки, яку вона формулює в системі обов'язків, де вказує на доцільність, соціально корисний та необхідний варіант поведінки, а також встановлює міру відповідальності за невиконання приписів закону. При цьому слід звернути увагу на те, що національний законодавець в однаковій мірі зобов'язує не тільки народ, а й державу [9, с. 53]. Крім того, за словами С. В. Шевчука, з позиції класичного конституціоналізму та ліберальної теорії правам людини кореспондують не конституційні обов'язки індивіда перед державою та суспільством, а обов'язки держави щодо її невтручання у приватну сферу, у сферу індивідуальної свободи [13]. Тим самим, складається особливий правовий зв'язок між державою і людиною і громадянином, який не порушуючи свободи останніх, лише прагне розумно узгодити свободу всіх членів суспільства.

Не менш важливим моментом є те, що Конституція України не тільки обмежила вплив держави на встановлені права і свободи людини і громадянина, але й докорінно змінила роль і відповідальність самої держави та її органів перед людиною за свою діяльність. Тобто державна влада в демократичній країні – це не тільки реалізація правомочностей, що зобов'язують громадян, а й виконання державними органами чітко визначених обов'язків перед громадянами, за що ці органи, їх посадові особи мають нести чітко визначену юридичну відповідальність [14, с. 149]. При цьому слід зазначити, що особливістю цієї відповідальності є те, що вона може застосовуватись за умов, коли норми права взагалі не порушуються.

У науці конституційного права поширеною є класифікація конституційно-правової відповідальності держави перед людиною на «перспективну» (позитивну) та «ретроспективну» (негативну) [15, с. 31]. Як стверджує А. Червяцова, позитивна юридична відповідальність настає з моменту отримання державними органами та посадовими особами державно-владних повноважень та розглядається як етап оцінки, внаслідок якої може настати

одна із форм відповідальності ретроспективної; ретроспективна конституційна відповідальність для зазначених вище суб'єктів настає лише в тому випадку, якщо не спрацював механізм позитивної відповідальності [16, с. 95]. Перспективна відповідальність полягає в тому, що держава має створювати різноманітні умови, які необхідні для здійснення прав і свобод людини і які відображені в тих конституційних приписах, в яких зафіксовано що: 1) держава гарантує (ч. 3 ст. 10; ч. 4 ст. 15; ч. 2 ст. 22; ч. 3 ст. 25; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 4 ст. 32; ч. 1 ст. 33; ч. 1 ст. 34; ч. 2, 6 ст. 43; ч. 2 ст. 46; ч. 2 ст. 50; ч. 5 ст. 53; ч. 1 ст. 54; ч. 2 ст. 55; ч. 1 ст. 57); 2) держава забезпечує (ч. 2 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 5 ст. 17; ч. 3 ст. 24; ч. 3 ст. 42; ч. 2 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 2 ст. 49; ч. 3 ст. 53; ч. 5 ст. 54; п. 2 ст. 116); 3) держава створює умови (ч. 2 ст. 43; ч. 1 ст. 47; ч. 2 ст. 49); 4) держава дбає (ст. 12; ч. 4 ст. 49); 5) держава сприяє (ч. 4 ст. 10; ст. 11; ч. 3 ст. 49; ч. 3 ст. 54); 6) держава заохочує (ч. 3 ст. 52) [2]. А ретроспективна відповідальність полягає в тому, що держава зобов'язана відшкодувати матеріальні чи моральні збитки, що спричинені порушенням прав і свобод людини і громадянина внаслідок прийняття незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Можливість такої відповідальності передбачена в ч. 5 ст. 41, ст. 56, ч. 4 ст. 62, ч. 3 ст. 152 Конституції України. При цьому як зазначає Н. М. Оніщенко, не слід ототожнювати юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом та юридичну відповідальність конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення. По-перше, різний зміст цих видів відповідальності. По-друге, держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах з участю приватної особи, права якої порушені, у решті випадків держава виступає як інстанція відповідальності, перед якою несе відповідальність посадовець або державний орган. По-третє, держава як суб'єкт відповідальності, як публічний суб'єкт, несе відповідальність не за власні дії, а за рішення своїх органів або посадовців, тоді як державні органи та їх посадовці за своєю природою є публічним суб'єктом, у правовідносинах відповідальності перед особою втрачають свою публічність і виступають як особи, що не виконали свої службові обов'язки [17, с. 53].

Також слід підкреслити, що в правовідносинах «людина–держава» відповідальність має взаємний характер, тобто людина теж відповідає перед державою, про що йдеться в ст. ст. 65, 67, 68 Конституції України.

Отже, розкриваючи значущість конституційного припису про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, слід наголосити, що в реальній дійсності цього не сталося. І цей факт є закономірним, визначуваний як попередньою історією нашої держави, так і складною ситуацією, яка склалась у сучасній Україні.

Тому вирішення цього надзвичайно важливого завдання (формування поваги до людини та її прав і свобод) можливе лише в результаті зусиль всього суспільства та держави, пов'язаних з подоланням як спадщини минулого, так і тих помилок і прорахунків, які були допущені за часи незалежності України.

Говорячи про обов'язки держави, слід звернути увагу на положення ч. 2 ст. 3 Конституції України, в якому закріплено, що «... держава відповідає перед людиною за свою діяльність ...», і яке на погляд Л. І. Летнянчина страждає певними «перекосами». Якщо в радянській період на перший план зазвичай висувались і постійно підкреслювались обов'язки громадян перед державою і майже нічого не говорилося про обов'язки держави перед громадянами (такого роду обов'язки взагалі не були закріплені в конституції) то зараз визнається, що тільки держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і зовсім не йдеться про відповідальність людини перед державою [1, с. 86]. Але держава, тим паче правова, не може ґрунтуватися на односторонній відповідальності тільки держави. І тому «взаємовідповідальність, взаємоповага і партнерство повинні панувати у стосунках між державою і громадянином у правовій державі» [18, с. 12].

Висновки. Отже, необхідно відзначити, що всі обов'язки держави, сформульовані в нормах Конституції України як мета, основні завдання та напрями (функції) діяльності держави і змістовно пов'язані з системою інших конституційних обов'язків. При цьому

особливу увагу необхідно звернути на застосуванні в тексті Основного Закону України законодавчої техніки та формулюванні понять і термінів, зокрема дієслів (слова, які повинні відображати реальні дії, визначені тією чи іншою статтею Конституції), що подані в невизначеній формі недосконалої дії, тобто у формі констатації, яка нікого та ні до чого не зобов'язує. І тому в самому положенні норм Конституції України необхідно чітко вказувати, який орган державної влади зобов'язаний (повинен) виконувати той чи інший обов'язок держави.

Список використаних джерел:

1. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 267 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Конституційно-правові засади становлення української державності: монографія / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків : Право, 2003. 328 с.
4. Авер'янов В. Б. Реформування українського адміністративного права: ґрунтовний привід для теоретичної дискусії. *Право України*. Київ, 2003. № 5. С. 117–119.
5. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення: монографія. Київ: Логос, 2006. 416 с.
6. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія. Київ : Центр навч. літ-ри, 2005. 424 с.
7. Задорожний Б. Ю. Гарантії конституційних обов'язків держави: проблеми визначення поняття. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2018. № 2.
8. Юрчак І. Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Львів, 2017. 20 с.
9. Матвійчук А. В. Конституційні обов'язки держави: проблеми визначення поняття. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2018. № 1. С. 51–57.
10. Костенко О. Концепція прав людини потребує модернізації. *Юридичний вісник України*. № 15. 13–19 квітня 2013 р.
11. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина : навч. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2012. 206 с.
12. Білоскурська О. В. Конституційні обов'язки та законні інтереси: аспекти взаємозв'язку. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 618. *Правознавство*. С. 43–46.
13. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. Київ, 2010. № 2. С. 55–63.
14. Авер'янов В. Державне управління у змісті предмета адміністративного права. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. № 2. С. 145–181.
15. Кириченко В. М. Правознавство: модульний курс : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 328 с.
16. Червяцова А. «Позитивний» аспект конституційної відповідальності: визначення змісту. *Право України*. Київ, 2000. № 12. С. 93–97.
17. Оніщенко Н. Захист прав і свобод людини в Україні. *Право України*. Київ, 2009. № 4. С. 47–54.
18. Тодика Ю. М., Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян : монографія. Харків : Лібра, 1998. 107 с.

КОЗИН А. О.,

доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник відділу
актуальних питань філософії права
та юридичної лінгвістики
(Науково-дослідний інститут
публічного права)

УДК 342.25

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.6>

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ДЕЯКИМИ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Наукова стаття присвячена визначенню особливостей виконання повноважень органами місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами під час правового режиму воєнного стану в Україні з порівнянням зарубіжного досвіду. Визначено, що питання поводження з відходами здебільшого належить до повноважень муніципальної влади, зокрема організацією поводження з відходами на території конкретної громади займається відповідний орган місцевого самоврядування шляхом, зокрема, укладання договорів з суб'єктами господарювання у частині організації визначеного процесу; здійсненні контролю за таким процесом і результатами тощо. Наведено стратегічні повноваження державних органів та органів місцевого самоврядування у питанні планування поводження з відходами та вирішення проблемних питань у разі неможливості забезпечення виконання таких повноважень на території, що потребує уваги, та де мають бути фактично реалізовані відповідні повноваження. Досліджено практику поводження з відходами у громадах, що знаходяться близько до бойових дій, та проаналізовано виконання у таких громадах відповідних повноважень. Визначено способи недопущення екологічних проблем у громадах, що наразі окуповані та відносно яких складно забезпечити реалізацію повноважень органів місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами. Наведено зарубіжний досвід виконання органами місцевого самоврядування повноважень у сфері поводження з відходами у громадах, в яких велись чи ведуться бойові дії, за результатами чого виокремлено позитивний досвід. Проаналізовано позитивні аспекти зарубіжного досвіду поводження з відходами під час воєнного стану у громадах, де ведуться бойові дії, та запропоновано реалізувати позитивну практику в таких самих українських громадах. Запропоновано і інші шляхи удосконалення функціонування місцевого самоврядування в умовах воєнного стану у сфері поводження з відходами.

***Ключові слова:** міське самоврядування, органи місцевого самоврядування, поводження з відходами, зарубіжний досвід поводження з відходами, поводження з відходами в громадах під час воєнного стану.*

Kozin A. O. Problems of ensuring execution of authorities by some local government bodies in the field of waste management during the period of marital state

The scientific article is devoted to the determination of the peculiarities of the exercise of powers by local self-government bodies in the field of waste

management during the legal regime of martial law in Ukraine with a comparison of foreign experience. It was determined that the issue of waste management mostly belongs to the powers of the municipal authorities, in particular, the organization of waste management in the territory of a specific community is handled by the relevant local self-government body by, in particular, concluding contracts with business entities in the part of the organization of the specified process; implementation of control over such process and results, etc. The strategic powers of state bodies and local self-government bodies in the matter of planning waste management and solving problematic issues in the event of the impossibility of ensuring the implementation of such powers in the territory that needs attention and where the relevant powers should actually be implemented are given. The practice of waste management in communities close to hostilities was studied, and the implementation of relevant powers in such communities was analyzed. Ways to prevent environmental problems in communities that are currently occupied and in relation to which it is difficult to ensure the implementation of the powers of local self-government bodies in the field of waste management have been determined. The foreign experience of local self-government bodies exercising their powers in the field of waste management in communities in which hostilities have been or are being fought is presented, as a result of which positive experience has been singled out. The positive aspects of the foreign experience of waste management during martial law in communities where hostilities are taking place were analyzed, and it was suggested to implement positive practices in the same Ukrainian communities. Other ways of improving the functioning of local self-government under martial law in the field of waste management are also proposed.

***Key words:** local self-government, local self-government bodies, waste management, foreign experience in waste management, waste management in communities during martial law.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення країни-агресора на територію України з 24 лютого 2022 року і до сьогодні спричинює перешкоди, а подекуди унеможливорює стабільну роботу різних органів, організацій, підприємств і установ, зокрема, у сфері поводження з відходами на території громад, де ведуться активні бойові дії та на території окупованих громад.

Перешкоди полягають у відсутності доступу до окупованих територій, у відсутності механізмів забезпечення безпеки на території громад, де ведуться бойові дії, а також у наявності значних обсягів специфічних відходів (пошкоджені та покинуті транспортні засоби й обладнання, уламки снарядів, побутові, медичні відходи, деякі з яких можуть бути токсичними).

Оскільки складена ситуація містить ризики негативних наслідків, центральним органом виконавчої влади у цій сфері Міндовкілля надано оцінку, відповідно до якої зазначено, що обсяги відходів перевершили масштаби, які не спостерігались на території Європи з часів Другої світової війни (знищена військова техніка – понад 325 тис. тонн.; руйнація житлових будівель – близько 6,8 тис. житлових будинків (попередні оцінки Мінінфраструктури); на деокупованих українських територіях зафіксовано близько 15,2 млрд. тонн відходів тощо [1].

Управління відходами визначено законодавчо як комплекс заходів із збирання, перевезення, оброблення (відновлення, у тому числі сортування, та видалення) відходів, включаючи нагляд за такими операціями та подальший догляд за об'єктами видалення відходів; а з метою формування конкурентного середовища у сфері управління відходами органи місцевого самоврядування зобов'язані сприяти розвитку конкуренції та не повинні вчиняти будь-яких неправомірних дій, які можуть мати негативний вплив на конкуренцію у сфері відповідно управління відходами [2].

Здебільшого організацією та контролем за процесом поводження з відходами здійснюють органи місцевого самоврядування, однак у період воєнного стану реалізація відповідної діяльності ускладнена, потребує дослідження способів стабілізації процесу поводження відходів, а подекуди проблеми, що виникають під час здійснення таких повноважень органами місцевого самоврядування досить складно вирішити, що і складає актуальність вищезазначеного питання та потребує подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань, пов'язаних з особливостями здійснення органами місцевого самоврядування повноважень у сфері поводження з відходами присвячені праці таких науковців як: Навроцький Р., Самойлов О., Кужель В., Калашнюк Ю., Бойченко С., Іванченко О., Фролов В., Яковлева А., Ладиченко В., Головка Л., Капшова О. та інших науковців.

Метою наукової статті є дослідити повноваження органів місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами, зокрема, в умовах правового режиму воєнного стану, та визначити проблеми у забезпечення реалізації зазначених повноважень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Органи місцевого самоврядування, відповідно до Конституції України, визначено як ради та їх виконавчі органи. Місцеве самоврядування є правом та інструментом територіальної громади вирішувати питання місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування. Компетенція та повноваження органів місцевого самоврядування закріплені Конституцією України, Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України – місто-герой Київ» та іншими нормативно-правовими актами. Компетенція органів місцевого самоврядування є комплексом прав та обов'язків, що забезпечують реалізацію функцій і завдань місцевого самоврядування; повноваження органів місцевого самоврядування – це закріплені нормативно-правовими актами права й обов'язки органу місцевого самоврядування для реалізації завдань і функцій місцевого самоврядування.

Питання поводження з відходами найбільш детально закріплене Законом України «Про управління відходами», положеннями статті 26 якого за органами місцевого самоврядування закріплено забезпечення правової, організаційної й економічної складової частини, зокрема, до повноважень представницьких органів місцевого самоврядування належить: участь у реалізації визначеної політики, розробленні регіональних та затвердження місцевих планів управління відходами; вирішення питань щодо розміщення об'єктів оброблення відходів та створення пунктів роздільного збирання побутових відходів; за виконавчими органами місцевого самоврядування закріплені повноваження щодо розробки та реалізації місцевих планів управління відходами; а також організацію поводження з побутовими та відходами будівництва, знесення; визначення суб'єктів господарювання для реалізації вищезазначеної діяльності, визначення адміністратора з управління побутовими відходами; запровадження роздільного збирання з метою підготовки для повторного використання та рециклінгу побутових відходів; організація пунктів збирання, передання відходів, ліквідація несанкціонованих сміттєзвалищ, проведення роз'яснювальної роботи з місцевим населенням; затвердження норм надання послуги з управління побутовими відходами та встановлення спеціальних тарифів тощо [2]. Законами України «Про житлово-комунальні послуги» та «Про благоустрій населених пунктів» за органами місцевого самоврядування також закріплено повноваження у сфері поводження з відходами [3; 4].

Статтею 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено виключну компетенцію рад розв'язувати питання надання згоди на розміщення на території місць чи об'єктів для розміщення відходів; вирішувати питання поводження з небезпечними відходами у порядку, визначеному чинним законодавством; визначати на конкурсних засадах юридичних осіб, для збирання побутових відходів та перевезення побутових відходів у межах певної території відповідно до Порядку проведення конкурсу на надання послуг із вивезення побутових відходів тощо [5; 6].

Враховуючи сучасні міжнародні стандарти поводження з відходами та відсутність сучасного європейського воєнного досвіду поводження з відходами, пропонується проаналізувати досвід провідних зарубіжних країн у цій сфері. Зокрема, досвід Федеративної Республіки Німеччина є ефективним з огляду на визначення 90% домогосподарств міста Берліну у сортуванні сміття та відсутність відповідальності за недотримання такого правила поводження з відходами; ефективність досвіду Швейцарії полягає у формуванні та реалізації політики щодо заборони сміттєвих полігонів, адже відходи перероблюються, і ті, що переробити не вдається – спалюються (зокрема з метою опалення будинків та виробництва електрики). Такий досвід зробив Швейцарію одним з лідерів переробки відходів у Європі [7].

Сортування сміття не є обов'язковим, особа може відмовитись сортувати відходи заплативши за це 2–3 франки, тож її пакет зі сміттям має наклейку, яку було заздалегідь придбано [8].

Найефективнішим вважається досвід Швеції перероблювати більш як 99% своїх відходів. Крім цього, Швеція імпортує сміття для його подальшої переробки в добрива, пластичну сировину; їжа компостується і стає добривом чи біогазом; стічні води очищаються до питного стану; невідсортовані відходи спалюються для отримання тепла; попіл (15% від початкової ваги відходів) відправляють на переробку, залишки просівають для отримання гравію, що використовується при будівництві доріг; дим фільтрується через сухий фільтр і воду, а шлак використовується для покинутих шахт. Решта відходів, що складає 1% потрапляє на сміттєві звалища [9, с. 621–625].

Також для України є корисним досвід безвідходної економіки, який наразі розвивається у Фінляндії, зокрема, Третім національним фінським планом по відходам на 2017–2023 роки покладено відповідальність за управління твердими побутовими відходами на муніципалітети, збір відходів передано на аутсорс; збір твердих побутових відходів здійснюється у окремих будівлях, у пунктах роздільного збору; у автоматизованих пунктах прийому відходів за гроші. Збір коштів за переробку твердих побутових відходів є джерелом наповнення місцевих бюджетів; сортовані відходи коштують дешевше [10, с. 45–50].

По території України, внаслідок воєнних дій, сформувались звалища пошкоджених автомобілів, непридатних для використання, що потребують утилізації. Для врегулювання складеної ситуації Україні необхідно стимулювати бізнес створювати утилізаційні підприємства через пільгові податкові ставки тощо. Досліджуючи зарубіжний досвід, варто зазначити, що кількість підприємств, що займаються утилізацією авто в зарубіжних країнах є досить великою, зокрема у Англії збором і демонтажем автомобілів займаються понад 2500 юридичних осіб, понад 30 середніх заводів; у Франції – понад 2 тисячі юридичних осіб, що займаються утилізацією і 40 середніх заводів; у Германії – понад 15000 пунктів прийому, 1200 юридичних осіб по утилізації і 47 середніх заводів. Рівень переробки автомобілів у деяких зарубіжних країнах також високий, зокрема у США близько 95% зношених автомобілів переробляється, у країнах Європейського Союзу зазвичай переробляється більше 70% [11; 12].

Наразі в Україні зареєстровано лише 1987 суб'єктів господарювання, що можуть займатися переробленням металевих і неметалевих відходів і брухту у вторинну сировину за допомогою механічних або хімічних процесів трансформації в рамках відновлення відсортованих відходів [13].

Варто зазначити, що Закон України «Про управління відходами» був прийнятий вже після повномасштабного вторгнення у червні 2022 року та закріпив низку нових та дуже важливих повноважень за органами місцевого самоврядування, зокрема, врегульовано питання утилізації безхазяйних авто, які раніше не можна було без згоди власника утилізувати, такі авто стояли покинуті вулицями роками; та питання інформаційної політики, що має здійснюватись органами місцевого самоврядування на території відповідних громад, а наразі ці питання врегульовано на законодавчому рівні.

У наукових працях, що пропонують шляхи удосконалення політики поводження з відходами, часто зустрічають рекомендації, які враховані вищезазначеними новелами, зокрема,

мова йде про пропозиції запобігання виникненню відходів на муніципальному рівні шляхом проведення координаційної та інформаційної діяльності; освітньої діяльності (між суб'єктами на рівні громади тощо) [14, с. 38–45].

Крім цього, вищезазначеним Законом впроваджено ієрархію управління відходами, пріоритетними напрямками якої встановлено запобігання утворенню відходів, їх повторне використання та відновлення (рециклінг), і лише потім – видалення (захоронення на полігонах), які відповідають вимогам екологічної безпеки; змінено підходи до планування системи управління відходами на національному, регіональному та місцевому рівнях; закріплено відповідальність виробників; заплановано створення інфраструктури та об'єктів збирання та оброблення відходів, наближеної до стандартів ЄС; передбачено заходи удосконалення процесів управління відходами, особливості ліцензійної і дозвільної системи тощо.

Висновки. Управління відходами органами місцевого самоврядування під час воєнного стану ускладнене через відсутність доступу до окупованих територій та неможливості забезпечити безпеку суб'єктам господарювання, що реалізують господарську діяльність щодо погодження з відходами на тих територіях, де ведуться бойові дії. Однак, оновлене законодавство у сфері управління відходами та проаналізований успішний досвід зарубіжних країн має стати інструментами для забезпечення ефективного управління відходами на території України, наближення законодавства до міжнародних стандартів і побудови безвідходної економіки на прикладі успішних у цій сфері держав.

Лише посилене виконання вимог Закону України «Про управління відходами», зокрема проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з населенням щодо виконання заходів, що приносить користь людині і довкілля через правильне поводження з відходами є успішним кроком у досягненні вищезазначеної мети. Враховуючи малу кількість сміттєпереробних підприємств на території України, на загальнодержавному рівні, слід передбачити заходи стимулювання підприємництва у цій сфері через зниження податкових ставок тощо.

Список використаних джерел:

1. Про організацію поводження з відходами, що утворилися внаслідок війни. Національний інститут стратегічних досліджень. URL : <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/pro-orhanizatsiyu-povodzhennya-z-vidkhodamy-shcho-utvorylysy>
2. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>
3. Про житлово-комунальні послуги. Закон України від 09.11.2017 № 2189-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>
4. Про благоустрій населених пунктів. Закон України від 06.09.2005 № 2807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15#Text>
5. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>
6. Порядок проведення конкурсу на здійснення операцій із збирання та перевезення побутових відходів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2023 р. № 918. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2023-п#Text>
7. Для чого Швеція скуповує сміття? Світовий досвід боротьби зі звалищами. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2039097-dla-cogo-svecia-skupovue-smitta-svitovij-dosvid-borotbi-zi-zvalisami.html>
8. Як вирішили проблему сміття в Швейцарії. URL: <http://uduba.com/1452404/kak-reshili-problemu-musora-v-shveytsarii>
9. Навроцький Р. Л. Досвід країн Європейського союзу в сфері безпечного поводження з твердими побутовими відходами. *Економіка і суспільство*. Вип. 7. 2016. С. 621–625. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/105.pdf
10. Самойлов О. О. Зарубіжний досвід управління твердими побутовими відходами. *Економічна наука. Інвестиції: практика та досвід*. № 19. 2021. С. 45–50. URL : http://www.investplan.com.ua/pdf/19_2021/10.pdf

11. Кужель В. П., Калашнюк Ю. В. Шляхи утилізації автомобілів, які відпрацювали свій строк. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11117/749.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

12. Бойченко С. В., Іванченко О. В., Лейда Казимір, Фролов В. Ф., Яковлева А. В. (за редакцією професора С. В. Бойченка). Екологістика, рециклінг і утилізація транспорту : навчальний посібник. К.: НАУ, 2019. 266 с.

13. Каталог компаній України. Утилізація України. 38.32 Відновлення відсортованих відходів. *Юконترول*. URL: <https://catalog.youcontrol.market/utylizatsiia/38.32>

14. Ладиченко В. В. Муніципалітет як регулятор поведження з побутовими відходами. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 5. С. 38–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2019_5_6

КРИВОРУЧКО Л. С.

доктор юридичних наук,
старший дослідник,
професор кафедри публічного
та приватного права
(Навчально-науковий гуманітарний
інститут Таврійського національного
університету імені В. І. Вернадського)

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.7>

**ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАПРОВАДЖЕННЯ
МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ**

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття адміністративно-правового механізму запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Розкрито положення норм чинного законодавства, яке регулює діяльність щодо запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини. Виділено ключові структурні елементи вказаного адміністративно-правового механізму, які запропоновано поділити на дві великі групи: загальні та спеціальні. Зроблено висновок, що структура адміністративно-правового механізму запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини складається з: 1) загальних елементів, які властиві будь-якому адміністративно-правовому механізму регулювання, а саме: а) адміністративно-правові норми – загальнообов’язкові правила поведінки, накази та владні веління, що закріплюють певні положення, які здійснюють вплив на суспільні відносини у сфері впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини; б) адміністративно-правові відносини у сфері впровадження міжнародних стандартів – специфічні суспільні відносини, що виникають під впливом певних факторів і регулюються нормами адміністративного права; в) юридичні джерела (правові засади) – формалізовані збірники норм адміністративного права; наявність правових джерел, виданих відповідно до встановленої процедури, є гарантією легальності впливу на відносини в галузі впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини; г) методологічна основа – система адміністративно-правових методів і засобів, які використовуються для впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини уповноваженими суб’єктами; 2) спеціальні елементи – структурні частини, характерні безпосередньо для адміністративно-правового механізму впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, зокрема: а) система суб’єктів діяльності з впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини – група спеціально уповноважених учасників публічного управління, які мають законодавчо визначені функції в цій галузі; б) акти реалізації адміністративно-правових норм – формалізовані рішення суб’єктів діяльності, спрямовані на пряме регулювання суспільних відносин шляхом застосування правових норм; б) міжнародно-правові норми – положення міжнародних джерел права, що визначають юридичні можливості та порядок впровадження

міжнародних стандартів у національну правову систему; в) адміністративно-правовий контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм, запровадження, міжнародні стандарти, забезпечення, захист прав людини.

Kryvoruchko L. S. To characterize the structural elements of the administrative-legal mechanism for the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights

In the article, based on the analysis of the scientific views of scientists, the author's definition of the concept of the administrative-legal mechanism for the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights is proposed. The provisions of the norms of the current legislation, which regulates activities related to the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights, have been disclosed. The key structural elements of the specified administrative-legal mechanism are highlighted, which are proposed to be divided into two large groups: general and special. It was concluded that the structure of the administrative-legal mechanism for the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights consists of: 1) general elements inherent in any administrative-legal mechanism of regulation, namely: administrative-legal norms of law – a universally binding rule of conduct, an order, an authoritative command, which establishes the established provision, with the help of which influence is exerted on social relations in the sphere of the introduction of international standards for ensuring the protection of human rights; administrative-legal relations in the field of implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights – special social relations, the emergence of which is connected with a number of specific factors and which are regulated by the norms of administrative law; legal sources (legal bases) – formalized collections of norms of administrative law; the presence of legal sources issued in accordance with the established procedure is a guarantee of the legality of influence on relations in the field of the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights; methodological basis – a system of administrative and legal methods, means, and methods by means of which international standards are implemented in the field of ensuring the protection of human rights by authorized entities; 2) special elements – structural parts directly characteristic of the administrative-legal mechanism for the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights: a system of subjects of activity for the introduction of international standards in the field of ensuring the protection of human rights – a group of specially authorized participants in public administration, on which functions in the field under study are assigned by law; acts of implementation of administrative and legal norms – formalized decisions of the entities involved in the implementation of international standards in the field of ensuring the protection of human rights, aimed at the direct regulation of social relations through the use of legal norms and their implementation; international legal norms – provisions of international sources of law that establish legal possibilities and the procedure for introducing international standards into the national legal system; administrative and legal control over compliance with international standards in the field of ensuring the protection of human rights.

Key words: administrative and legal mechanism, introduction, international standards, provision, protection of human rights.

Постановка проблеми. Впровадження зарубіжного досвіду в будь-якій сфері суспільних відносин є складним процесом, що вимагає активної участі як держави, так і суспільства загалом, а також скоординованої роботи різних елементів правової системи. Неможливо інтегрувати нові підходи без їх правового закріплення, оскільки саме право є головним регулятором суспільних відносин. Тривалий час серед науковців точилися дискусії щодо сутності та елементів правового регулювання, як у цілому, так і стосовно окремих аспектів. В результаті сформувалася чітка концепція системного характеру правового регулювання, що підкреслює важливість аналізу поняття і структури адміністративно-правового механізму впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини.

Стан дослідження. Варто відзначити, що на сьогоднішній день проблема запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини неодноразово потрапляла у поле зору різних науковців. Зокрема, їй приділяли увагу: Ю. Битяк, О. Безпалова, І. Голосніченко, В. Живицький, А. Комзюк, О. Миколенко, О. Соломатіна, Х. Ярмакі та багато інших. Втім, незважаючи на суттєвий теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованою є характеристика структурних елементів адміністративно-правового механізму запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини.

Саме тому метою статті є: надати характеристику структурним елементам адміністративно-правового механізму запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження варто відзначити, що міжнародні стандарти щодо захисту прав людини визначено як сукупність принципів і норм, вироблених суб'єктами міжнародного права на підставі взаємних домовленостей та погоджень і закріплених у відповідних міжнародних нормативно-правових актах, що встановлюють вимоги і рекомендації, якими мають керуватися держави в процесі формування і реалізації їх національної політики у сфері охорони та захисту прав людини, а також під час міжнародної взаємодії з цих питань.

Основні риси та характеристики, що визначають природу й сутність міжнародних стандартів захисту прав людини, включають наступні аспекти. Вони являють собою принципи й норми, тобто є керівними положеннями та правилами, яких державам необхідно або бажано дотримуватись у своїй діяльності, особливо щодо захисту прав людини. Ці стандарти формалізуються у відповідних міжнародних правових документах і мають загальний та універсальний характер, виконуючи роль моделі для тривалого та широкого (між-державного, регіонального, глобального) застосування. Стандарти відзначаються високим ступенем узагальненості, що необхідно для забезпечення їх загальності й універсальності. Зазвичай, ці стандарти формулюються у вигляді розгорнутих понятійно-термінологічних конструкцій, які визначають сутність захисту прав людини та загальні політико-правові засади його забезпечення. Вони можуть мати як зобов'язуючий, так і рекомендаційний характер. Важливо зазначити, що, зобов'язуючи держави діяти певним чином, міжнародний стандарт, через свою загальність і абстрактність, не вимагає конкретних дій, а лише окреслює цінності, що потребують захисту, загальні рамки та найбільш доцільні підходи до цього захисту. Виконання цих стандартів забезпечується політико-правовою відповідальністю на міжнародному рівні та юридичною – на національному. Обов'язковість виконання міжнародних стандартів державами підкріплюється міжнародним політичним тиском, але в ряді випадків недотримання цих стандартів може призвести до юридичних наслідків, таких як обмеження або зобов'язання компенсувати завдану шкоду.

Реалізація зазначених міжнародних стандартів підкреслює важливість і необхідність створення ефективного адміністративно-правового механізму для їх впровадження. Більшість науковців сходяться на думці, що сутність адміністративно-правового механізму регулювання полягає у використанні юридичних засобів. Відмінності в концепціях здебільшого стосуються цілей застосування цих засобів. Одні вчені вважають, що мета полягає у впорядкуванні та впливі на суспільні відносини, тоді як інші наголошують на необхідності створення таких умов, за яких реалізація прав і свобод фізичних та юридичних осіб буде максимально ефективною.

Однак, при тлумаченні адміністративно-правового механізму впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини не можна обмежуватись лише загальною правовою теорією. Важливо враховувати специфіку об'єкта, на який спрямована дія цього механізму, а також інші характерні для нього фактори. Специфіка адміністративно-правового механізму впровадження міжнародних стандартів у цій сфері визначається наступним: по-перше, механізм базується як на загальних, так і на спеціальних юридичних засобах, мета яких чітко визначена – впорядкування відносин, що виникають у процесі впровадження міжнародних стандартів у галузі захисту прав людини. По-друге, реалізація цього механізму є компетенцією спеціальних державних органів, уповноважених на виконання публічно-владних функцій у цій сфері. По-третє, механізм має процедурний, суворо формалізований та динамічний характер. З огляду на зазначені особливості, адміністративно-правовий механізм впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини слід розглядати як систему юридичних засобів (загальних і спеціальних), які застосовуються уповноваженими суб'єктами з метою впорядкування суспільних відносин, що виникають під час публічно-владної діяльності з впровадження міжнародних стандартів у цій галузі.

Наведене вище визначення виділяє необхідний для окремого аналізу аспект – структуру адміністративно-правового механізму запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення захисту прав людини, який також має власні особливості.

У загальній теорії права та адміністративної галузі зокрема структура механізму правового впливу розкривається по-різному. Наприклад К. Г. Волинка відносить до елементів механізму правового регулювання в класичному вигляді: юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти, правовідносини, акти правореалізації, правосвідомість, режим законності та правопорядку, який впроваджується в результаті досягнення цілей правового регулювання [1, с. 108]. А. М. Колодій та В. В. Копейчиков вважають, що механізм правового регулювання формується з норм права, які становлять його основу, а також включає правові відносини та акти, що реалізують права і обов'язки [2, с. 220]. При цьому слід зазначити, що вказані науковці не включають до безпосередніх елементів правового регулювання законність, правопорядок, правосвідомість та правову культуру, втім, вони наголошують на тому, що ці явища значним чином впливають на процес правового регулювання [2, с. 220–221]. З точки зору М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка й О. В. Петришина, до структури механізму правового регулювання входять права свідомість, принципи права, правові норми, акти тлумачення і застосування норм права, юридичні факти, правові відносини, суб'єктивні юридичні права й обов'язки, акти реалізації юридичних норм, правова культура, законність та ін. [3, с. 413].

Що ж стосується структури адміністративно-правового механізму регулювання, то в цьому аспекті також можна відмітити множинність поглядів. Наприклад, В. І. Олефір, М. П. Пихтіна та інші до складових вказаного механізму відносять норми адміністративного права та їх зовнішнє вираження – джерела права, публічну адміністрацію, принципи діяльності публічної адміністрації, індивідуальні акти публічної адміністрації, адміністративно-правові відносини, форми адміністративного права, тлумачення норм адміністративного права, методи адміністративного права, процедури реалізації адміністративно-правових норм і принцип законності [4, с. 87–90].

З. С. Гладун, аналізуючи механізм адміністративно-правового регулювання, виділяє його елементи та функціональні складові. До елементів механізму вчений відносить такі компоненти: норми права, які є загальнообов'язковими правилами поведінки, створеними для регулювання суспільних відносин; акти реалізації норм права – процес фактичного втілення правових норм у життя через дії суб'єктів адміністративного права; а також правові відносини – вольові суспільні відносини, що виникають на основі норм права [5, с. 10]. До функціональних складових частин механізму, на його думку належать: юридичні факти, правова свідомість і правова культура, законність, акти тлумачення норма права й акти застосування норм права [5, с. 10; 6, с. 117]. Т. С. Гончарук указує, що структуру адміністративно-правового механізму складають адміністративно-правові норми, акти їх тлумачення, акти реалізації адміністративно-правових норм та адміністративно-правові відносини [7, с. 23].

О. В. Кузьменко підкреслює, що кожен елемент цього механізму виконує свою унікальну роль у регулюванні поведінки людей. Ці елементи також слугують юридичними засобами адміністративно-правового регулювання. При цьому адміністративно-правові засоби залучаються до процесу регулювання в певній послідовності. Отже, адміністративно-правове регулювання являє собою процес послідовного використання цих засобів для досягнення цілей, пов'язаних із регулюванням дій учасників суспільних відносин. До таких засобів учений відносить норми адміністративного права, які об'єктивно виражені в законах та інших нормативних актах; адміністративно-правові відносини; акти застосування норм адміністративного права; акти тлумачення цих норм; а також правосвідомість, правову культуру та законність [8].

О. В. Баклан робить висновок, що адміністративно-правовий механізм складається з таких елементів: правових основ для здійснення певного виду діяльності в публічній сфері, тобто норм адміністративного права, які забезпечують правовий вплив на суспільні відносини; специфічних адміністративно-правових відносин у відповідній сфері; а також актів реалізації та тлумачення норм адміністративного права [9, с. 95–96].

Висновки. Отже, Різноманіття наукових підходів до визначення структурних елементів механізму правового регулювання та самого адміністративно-правового механізму дало змогу сформулювати авторську концепцію щодо елементного складу цієї правової категорії. Підсумовуючи проведений у дослідженні аналіз, доцільно навести таку структуру адміністративно-правового механізму впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини:

1) загальні елементи, властиві будь-якому адміністративно-правовому механізму регулювання, а саме: а) адміністративно-правові норми – загальнообов'язкові правила поведінки, накази та владні веління, що закріплюють певні положення, які здійснюють вплив на суспільні відносини у сфері впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини; б) адміністративно-правові відносини у сфері впровадження міжнародних стандартів – специфічні суспільні відносини, що виникають під впливом певних факторів і регулюються нормами адміністративного права; в) юридичні джерела (правові засади) – формалізовані збірники норм адміністративного права; наявність правових джерел, виданих відповідно до встановленої процедури, є гарантією легальності впливу на відносини в галузі впровадження міжнародних стандартів захисту прав людини; г) методологічна основа – система адміністративно-правових методів і засобів, які використовуються для впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини уповноваженими суб'єктами;

2) спеціальні елементи – структурні частини, характерні безпосередньо для адміністративно-правового механізму впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, зокрема: а) система суб'єктів діяльності з впровадження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини – група спеціально уповноважених учасників публічного управління, які мають законодавчо визначені функції в цій галузі; б) акти реалізації адміністративно-правових норм – формалізовані рішення суб'єктів діяльності, спрямовані на пряме регулювання суспільних відносин шляхом застосування правових норм; в) міжнародно-правові норми – положення міжнародних джерел права, що визначають юридичні можливості та порядок впровадження міжнародних стандартів у національну правову систему; г) адміністративно-правовий контроль за дотриманням міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини.

Список використаних джерел:

1. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. К. : МАУП, 2003. 240 с.
2. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші. К. : Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
3. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. Харків : Право, 2002. 432 с.

4. Галуцько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П., Онищенко О.О. та інші Адміністративне право України в сучасних умовах: монографія / за заг. ред. В.В. Галуцька. Херсон : ВАТ «Херсонська міська друкарня». 2010. 376 с.
5. Гладун З.С. Адміністративне право України: навчальний посібник – довідник для підготовки до іспиту. Тернопіль: ТНЕУ. 2008. 172 с.
6. Корсун С.І. Механізм адміністративно-правового регулювання запобігання фінансуванню тероризму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 6-2. Том 1. С. 116–118.
7. Гончарук С.Т. Адміністративне право України. Загальна та Особлива частина: навч. посіб. К. : НАВС. 2000. 240 с.
8. Кузьменко О.В. Курс адміністративного права України : підручник. Юрінком Інтер. 2018. 904 с.
9. Баклан О.В. Контрольно-наглядова діяльність та адміністративний примус в сфері охорони праці (на матеріалах підрозділів державного нагляду за охороною праці Головного штабу МВС України) : дисс... канд. юрид. наук : Національна академія внутрішніх справ України. 2002. 240 с.

КУМЕЙКО А. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу аспірантури
і докторантури
(Національна академія Служби безпеки
України)

УДК 342.95:351
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.8>

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ДЕРЖАВНУ БЕЗПЕКУ

У статті досліджено питання взаємодії Служби безпеки України з іншими суб'єктами запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку. Вказано, що особливої уваги заслуговує обмін оперативною та іншою інформацією між Службою безпеки України та іншими державними органами. Аналіз норм законодавства дає підстави стверджувати, що загалом обмін інформацією між правоохоронними органами здійснюється на підставі спільних підзаконних актів, норми яких регламентують порядок здійснення такого інформаційного обміну. Акцентовано увагу на тому, що питання взаємодії Служби безпеки України з іншими органами державної влади на сьогодні врегульовані досить фрагментарно, що підтверджується наявністю лише загальних положень щодо того, що Служба безпеки України взаємодіє з іншими суб'єктами, серед яких громадськість, органи державної влади тощо у спеціальному нормативно-правовому акті, що регламентують її діяльність та Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Крім того, зазначено, що на підзаконному рівні взаємодія Служби безпеки України із іншими суб'єктами врегульовується виключно на підставі власної ініціативи через прийняття спільних підзаконних актів, які знову-таки не регламентують взаємодію між ними повністю, зокрема щодо питань оптимізації процесу запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку. Таким чином, поза увагою взагалі залишається взаємодія Служби безпеки України щодо запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку та завдають істотної шкоди інтересам суспільства та держави, а також набули транснаціонального характеру, що відповідно потребує переходу правоохоронних органів на новий рівень взаємодії на міжнародному рівні. Очевидно, що відсутність належної правової регламентації взаємодії правоохоронних органів України як загалом, так і щодо питання запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, позначається на ефективності діяльності Служби безпеки України, яка захищає інтереси держави від протиправних посягань.

Ключові слова: *взаємодія, координація, запобігання правопорушенням, суб'єкти запобігання, Служба безпеки України.*

Kumeiko A. V. Regarding the issue of the cooperation of the security service of Ukraine with other subjects of the prevention of offenses that encroach on state security

The article examines the issues of interaction of the Security Service of Ukraine with other subjects of crime prevention. It is indicated that special attention should

be paid to the exchange of operational and other information between the Security Service of Ukraine and other bodies. Analysis of the legislation gives us grounds to assert that, in general, the exchange of information between law enforcement agencies is carried out on the basis of joint by-laws, the norms of which regulate the procedure for such information exchange. Emphasis is placed on because the issues of interaction between the Security Service of Ukraine and other bodies are currently regulated in a rather fragmentary manner, which is confirmed by the presence of only general provisions on the fact that the Security Service of Ukraine interacts with other subjects, including the public, public authorities, etc., in a special legal act regulating its activities and the Law of Ukraine "On the Organizational and Legal Basis for Combating Organized Crime". In addition, it is noted that at the by-law level, the interaction between the Security Service of Ukraine is regulated solely on the basis of its own initiative through the adoption of joint by-laws, which again do not fully regulate the interaction between them, in particular regarding the optimization of the process of preventing offenses that encroach on state security. Thus, the interaction of the Security Service of Ukraine on the prevention of offenses is generally ignored. encroaching on state security, causing significant harm to the interests of society and the state, as well as have acquired a transnational character, which, accordingly, requires the transition of law enforcement agencies to a new level of interaction at the international level. It is obvious that there is a lack of proper legal regulation of the interaction of law enforcement agencies of Ukraine both in general and on the issue of preventing offenses that encroach on state security affects the effectiveness of the Security Service of Ukraine, which protects the interests of the state from illegal encroachments.

Key words: interaction, coordination, prevention of offenses, subjects of prevention, Security Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Варто вказати, що у спеціальній літературі обґрунтовується існування двох підходів до розуміння поняття «взаємодія». Перший підхід тлумачить взаємодію широко, а саме як співпрацю, що розкривається в спільних узгоджених діях, спрямованих на досягнення спільної мети, у взаємній допомозі під час вирішення завдань [1, с. 3]. Тоді як другий підхід є більш вузьким і визначає взаємодію як відносини між працівниками підрозділів [2, с. 272].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Служби безпеки України, зокрема її організаційно-функціональний аспект завжди перебував у центрі уваги науковців: М.І. Ануфрієва, А.М. Благодарного, А.В. Іщенко, І.М. Копотуна, І.М. Коропатніка, О.В. Кривенка, І.В. Кубарева, Ю.Б. Курилюка, О.М. Литвинова, В.Г. Пилипчука, М.П. Стрельбицького та ін. Між тим, їх увага завжди була сконцентрована на окремих сферах і напрямках діяльності Служби безпеки України.

Мета статті. Дослідити питання взаємодії Служби безпеки України з іншими суб'єктами запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Виклад основного матеріалу. На підзаконному рівні взаємодія органів державної безпеки та органів поліції регламентується нормами Інструкції про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю, затвердженої Наказом Міністерства внутрішніх справ України та Центрального управління Служби безпеки України № 317/235 від 10 червня 2011 року [3]. Так, відповідно до положень зазначеної інструкції метою взаємодії зазначених суб'єктів є посилення протидії організованим злочинним угрупованням, попередження, розслідування та розкриття злочинів, учинених організованими злочинними групами і злочинними організаціями.

Формами взаємодії поліції та органів безпеки визначено:

1) спільний аналіз стану, структури організованої злочинності, причин і умов, що їй сприяють, прогнозування тенденції її поширення;

- 2) розробка й реалізація спільних програм, планів у сфері боротьби з організованою злочинністю;
- 3) обмін оперативною інформацією, що становить інтерес для боротьби з організованою злочинністю;
- 4) створення робочих груп для підготовки законопроектів, пропозицій про зміни до законодавства;
- 5) розроблення навчальних програм та проведення занять у системі професійної підготовки;
- 6) підготовка й проведення спільних колегій, нарад, семінарів тощо вдосконалення взаємодії;
- 7) проведення спільних оперативно-розшукових, профілактичних заходів;
- 8) інформування громадян про результати діяльності у сфері боротьби з організованою злочинністю;
- 9) удосконалення міжнародного співробітництва у сфері боротьби з організованою злочинністю.

Наведене дозволяє зробити висновок, що взаємодія здійснюється за такими чотирма основними напрямками, як: нормотворчий; взаємодія під час здійснення оперативно-розшукових заходів; наукове співробітництво та обмін досвідом; матеріально-технічна підтримка сторін.

Водночас, у науковій доктрині пропонується значно вужчий, ніж визначений у підзаконному акті, перелік форм взаємодії правоохоронних органів України. Зокрема до цих форм науковці відносять обмін оперативною та іншою інформацією; спільне планування, узгодження за часом, місцем та здійснення оперативно-розшукових заходів; допомога наявними силами та засобами; обмін досвідом оперативно-розшукової діяльності; проведення спільних оперативно-тактичних операцій; участь керівників в нарадах та аналізуванні проведених оперативно-розшукових заходів; спільне видання оглядів, методичних рекомендацій за результатами спільної діяльності [4].

Особливої уваги заслуговує обмін оперативною та іншою інформацією між Службою безпеки України та іншими органами. Аналіз норм законодавства дає нам підстави стверджувати, що загалом обмін інформацією між державними органами здійснюється на підставі спільних підзаконних актів, норми яких регламентують порядок здійснення такого інформаційного обміну.

Зокрема, наказом від 23.03.2009 № 124/936/139/199/250 «Про затвердження Інструкції про порядок організації обміну інформацією між структурними підрозділами МВС, Служби безпеки України, Державної податкової адміністрації України, Державної прикордонної служби України, Держмитслужби в діяльності з виявлення та припинення корупційних діянь в правоохоронних органах» було передбачено, що обмін інформацією реалізується шляхом: проведення спільних засідань та оперативних нарад уповноважених підрозділів; створення спільних робочих груп у складі представників уповноважених підрозділів для вивчення окремих проблем боротьби з корупцією та розроблення пропозицій щодо їх вирішення; взаємного інформування уповноваженими підрозділами один одного про виявлення ними в процесі здійснення своїх функцій таких причин і умов, що сприяють корупційним правопорушенням; інформування уповноваженими підрозділами один одного про відомі їм факти підготовки чи вчинення посадовими особами корупційного діяння та інших правопорушень, пов'язаних з корупцією, узгодженість дій під час їх документування; відрядження до іншого правоохоронного органу працівника уповноваженого підрозділу з метою проведення оперативно-розшукових та профілактичних заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, проведення наукових досліджень [5].

Утім варто вказати, що наведений нормативно-правовий акт втратив чинність на підставі Наказу від 13.10.2020 № 731/611/293 [6], проте, говорячи про процес взаємодії, варто акцентувати на проблемі фрагментарного регулювання та закріплення основних дефініцій, без деталізації щодо взаємодії з питань оптимізації засад запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Слід вказати, що проводилося анкетування, яке показало, що лише 25% співробітників правоохоронних органів України оцінюють ефективність рівня інформаційної взаємодії задовільно, тоді як 75% вважають її незадовільною. Серед причин такої оцінки: відсутність єдиної системи взаємного інформування (22%); відсутність окремого підрозділу для організації взаємодії (26,9%); незадовільне налагодження співпраці керівників взаємодіючих органів (25,2%); недосконалість правової основи (9%) [7, с. 101].

Зважаючи на вищевикладене, можемо зробити висновок, що питання взаємодії Служби безпеки України з іншими державними органами на сьогодні врегульовані досить фрагментарно, що підтверджується наявністю лише загальних положень щодо того, що Служба безпеки України взаємодіє з іншими суб'єктами, серед яких громадськість, органи державної влади тощо у спеціальному нормативно-правовому акті, що регламентують її діяльність та Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Крім того, варто вказати, що на підзаконному рівні взаємодія Служби безпеки України із іншими суб'єктами врегульовується виключно на підставі власної ініціативи через прийняття спільних підзаконних актів, які знову-таки не регламентують взаємодію між ними повністю, зокрема щодо питань оптимізації процесу запобігання правопорушенням, які посягають на державну безпеку. Таким чином, поза увагою взагалі залишається взаємодія Служби безпеки України щодо запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, які завдають істотної шкоди інтересам суспільства та держави, а також набули транснаціонального характеру, що відповідно потребує переходу правоохоронних органів на нову якість взаємодії на міжнародному рівні. Очевидно, що відсутність належної нормативної регламентації взаємодії правоохоронних органів України як загалом, так і щодо питань запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку, позначається на ефективності діяльності Служби безпеки України, яка захищає інтереси держави від протиправних посягань.

Як вже було зазначено вище, взаємодія Служби безпеки України з іншими органами та громадськістю не є досконалою, більш того, на сьогодні особливо актуальною є взаємодія з відповідними органами іноземних держав. Така взаємодія відповідно до п. 5 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» є не правом, а обов'язком оперативно-розшукових підрозділів Служби безпеки України, який вона здійснює з метою запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку [8].

Дійсно, на сьогодні Україна вже приєдналася до ряду міжнародних конвенцій щодо спільної протидії та боротьби з транснаціональним злочинам, а також уклала чимало угод про взаємодію з правоохоронними органами інших держав у зазначеному напрямку, але фактично взаємодію Служби безпеки України та зарубіжних держав на сьогодні не можна назвати оптимальною.

Однією з причин такого становища у наукових колах називають проблему відсутності належного обміну інформацією. Зокрема, вказується, що така велика кількість баз даних правоохоронних органів України зумовлена покладеними на них національним законодавством завданнями та функціями. Однак саме ця кількість автоматизованих інформаційних систем, які не співпрацюють між собою, є суттєвою перешкодою в діяльності правоохоронних органів України [9, с. 146]. Водночас звертається увага на необхідність існування спільної інформаційної системи правоохоронних органів.

Доцільно зазначити, що ще у 2006 році Указом Президента України «Про Єдину комп'ютерну інформаційну систему правоохоронних органів з питань боротьби зі злочинністю» № 80/2006 було передбачено ряд заходів щодо створення єдиного інформаційного простору правоохоронних органів України [10]. Проте передбачені в підзаконному акті заходи не були реалізовані, тоді як вагомими перевагами такої системи є те, що вона дає можливість на різних етапах розслідування виявити зв'язки, які не могли бути встановлені під час їх первинного аналізу підрозділами Служби безпеки України в межах лише власної бази даних. Безумовно, що налагоджування інформаційного простору не лише спростить процес обміну інформацією між їх структурними підрозділами, а й підвищить міжнародне співробітництво у сфері запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Важливість вивчення засад координації діяльності Служби безпеки України при взаємодії з іншими суб'єктами полягає у тому, що діяльність її структур повинна бути організована таким чином, щоб оперативні підрозділи мали всі необхідні можливості для взаємного обміну інформацією, реалізації спільних оперативно-розшукових операцій тощо з метою найкращого виконання покладених на них законодавством завдань.

Варто погодитися з думкою, що оперативні підрозділи діють не самі по собі, а в системі органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. І можуть виконувати свої завдання лише за умови взаємодії з іншими підрозділами правоохоронних органів, використовуючи їх можливості [11, с. 140].

Що ж до сутності координації, то вона є однією з головних управлінських функцій, зміст якої полягає в забезпеченні впорядкування взаємозв'язків і взаємодії між учасниками процесу управління з метою узгодження дій та об'єднання зусиль для вирішення загальних завдань [12, с. 139].

Окремі вчені вказують, що поняття «взаємодія» та «координація» у порівняльному аспекті не є тотожними. Різниця між ними полягає у тому, що при координації лише одна сторона є ініціатором правовідносин, тоді як інша лише дотримується їх умов. Разом з тим, при взаємодії ініціаторами виникнення правовідносин є дві сторони. Дещо інша відмінність між зазначеними поняттями полягає в тому, що взаємодія може бути між двома або більше суб'єктами, а процес координації вимагає щонайменше трьох суб'єктів, один із яких і здійснює координацію правоохоронної діяльності [13].

Отже, координація діяльності та взаємодії є необхідними інструментами поєднання їх зусиль у вирішенні завдань протидії злочинності, створює умови для компетентних органів, що входять до правоохоронної системи, задля доповнення й багаторазового підсилення ефекту своїх дій за рахунок використання результатів діяльності координованих суб'єктів; забезпечує узгодженість дій усіх елементів правоохоронної системи; сприяє подоланню відособленості правоохоронних підсистем; перетворює діяльність кожної із цих підсистем на органічно взаємопов'язані складові частини єдиної правоохоронної діяльності, досягаючи на цій основі запрограмованого ефекту кінцевих результатів функціонування правоохоронної системи, який значно перевищує ефект, котрий був можливий за звичайного, простого додавання результатів їх роботи поодиноці [14, с. 17].

Зокрема, діяльність органів Служби безпеки України відповідно до ст. 10 Закону України «Про Службу безпеки України» координує та контролює Центральне управління Служби безпеки України, однак перелік повноважень зазначеного управління вказаний Закон не містить, що не дозволяє навести висновків щодо обсягів управлінських повноважень зазначеного підрозділу спецслужби [15].

Висновки. Зважаючи на вищевикладене, зрозуміло, що діяльність Служби безпеки України координує окремий підрозділ – Центральне управління Служби безпеки України, завдяки чому забезпечується оптимальний розподіл функціональних обов'язків між його підрозділами та посадовими особами та злагоджене функціонування органу загалом.

Однак не можна ігнорувати також те, що органи Служби безпеки України є комплексним суб'єктом, який відповідно до законодавства захищає безпекові інтереси держави від протиправних посягань. Саме тому постає питання, який саме суб'єкт здійснює координацію діяльності правоохоронних органів України загалом, а не кожного окремо, з метою запобігання правопорушенням, що посягають на державну безпеку.

Список використаних джерел:

1. Потайчук І. В. Взаємодія органів досудового розслідування: минуле і сучасність. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2012. № 1 (5). С. 1–12.
2. Захаров В. П., Сарвас А. М. Взаємодія як один із чинників покращення організації боротьби зі злочинністю. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2003. № 1. С. 272–273.

3. Наказ Міністерства внутрішніх справ України та Центрального управління Служби безпеки України № 317/235 від 10 червня 2011 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0822-11#Text>
4. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність / відп. ред.: Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Є. М. Моїсєєв та ін. Харків, 2006. 675 с.
5. Наказ від 23.03.2009 № 124/936/139/199/250 «Про затвердження Інструкції про порядок організації обміну інформацією між структурними підрозділами МВС, Служби безпеки України, Державної податкової адміністрації України, Державної прикордонної служби України, Держмитслужби в діяльності з виявлення та припинення корупційних діянь в правоохоронних органах» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0670-09#Text>
6. Наказ від 13.10.2020 № 731/611/293 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1068-20#Text>
7. Грень Р. Р. Взаємодія оперативних підрозділів правоохоронних органів України у протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 38, т. 2. С. 99–102.
8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України № 2135-ХІІ від 18.02.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
9. Петровський О. Проблемні питання формування єдиного інформаційного простору правоохоронних органів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 145–148.
10. Про Єдину комп'ютерну інформаційну систему правоохоронних органів з питань боротьби зі злочинністю : Указ Президента України № 80/2006 від 31.01.2006 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/2006>.
11. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: підручник. Харків : Вид-во Національного ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
12. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ : підруч. / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ : НАВСУ, 1999. 702 с.
13. Reznik O. N., Burbyka M. M., Klochko A. M. Coordinating Activity of the Prosecutor's Office in the Sphere of Criminality Prevention of Ukraine. *International Journal of Environmental & Science Education*. Vol. 11. No. 18. 2016. P. 11931–11941.
14. Корнаш І. Координація діяльності правоохоронних органів. *Вісник прокуратури*. 2001. № 1. С. 17–18.
15. Про Службу безпеки України : Закон України № 2229-ХІІ від 25.03.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.

ЛИТВИНЧУК О. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції
(Навчально-науковий інститут права
та психології Національної академії
внутрішніх справ)

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.9>

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ ЯК ЧИННИК УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Дослідження присвячене реформуванню системи правосуддя як ключового чинника вдосконалення механізму захисту прав людини. Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю забезпечення ефективної та незалежної судової системи, що є основою для дотримання принципу верховенства права в демократичній державі. У статті розглядаються основні напрями реформ, спрямованих на подолання таких системних проблем, як корупція, політичний вплив на судову владу, тривалі процедури судочинства та недостатня прозорість судових процесів.

Наголошено на важливості реформ, які передбачають забезпечення незалежності суддів, реформування суддівського корпусу, а також впровадження антикорупційних заходів. Окремо розглядаються питання модернізації судочинства в аспекті відповідності національної судової системи міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини, зокрема стандартам Європейського суду з прав людини.

Акцентується увага на конституційно-правовому аспекті реформи правосуддя, який полягає в запровадженні інституційних змін, спрямованих на підвищення незалежності судової влади та її відповідності європейським стандартам. Визначено вплив реформування судової системи на забезпечення соціальної справедливості, доступу до правосуддя для всіх громадян та ефективного захисту їхніх прав і свобод.

Наголошується, що реформування системи правосуддя є не лише внутрішньою потребою держави, але й обов'язковим елементом виконання міжнародних зобов'язань України, що сприяє інтеграції до європейського правового простору та забезпеченню верховенства права.

Резюмовано, що реформування системи правосуддя є критичним чинником удосконалення механізму забезпечення прав людини. Воно сприяє підвищенню ефективності судової влади, гарантує справедливий судовий процес і забезпечує відповідність національних судових механізмів міжнародним стандартам. Успішне проведення реформ правосуддя є однією з умов розвитку правової держави та побудови демократичного суспільства, у яких права людини будуть належним чином захищені.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, корупція, незалежність суду, правосуддя, судова реформа, судочинство.*

Lytvynchuk O. I. Justice system reforming as a factor in improving mechanism for ensuring human rights

The study is devoted to reforming the justice system as a key factor in improving the human rights protection mechanism. The relevance of this topic is stipulated by the urgency to ensure an effective and independent judicial system that is the basis for observing the rule of law in a democratic state. The article examines the main directions of reforms aimed at overcoming such systemic problems as corruption, political influence on the judiciary, long judicial procedures and insufficient transparency of judicial processes.

The importance of reforms providing for ensuring the independence of judges, reforming the judicial corps, as well as the implementation of anti-corruption measures, is emphasized. The issue of the judiciary modernization in the aspect of the national judicial system compliance with the international standards in the field of human rights protection, in particular with the standards of the European Court of Human Rights, is considered separately.

Attention is focused on the constitutional and legal aspect of justice reform consisting in the introduction of institutional changes aimed at increasing the independence of the judiciary and its compliance with European standards. The impact of reforming the judicial system on ensuring social justice, access to justice for all citizens and effective protection of their rights and freedoms is determined.

It is emphasized that reforming the justice system is not only an internal requirement of the state, but also a mandatory element of fulfilling international obligations by Ukraine, which contributes to integration into the European legal space and ensuring the rule of law. The decision of the European Court of Human Rights in the case of “Olexandr Volkov v. Ukraine” was analyzed.

It is summarized that reforming the justice system is a crucial factor in improving the mechanism for ensuring human rights. It contributes to increasing the efficiency of the judiciary, guarantees a fair trial and ensures compliance of national judicial mechanisms with international standards. Successful implementation of justice reforms is one of the conditions for the law-based state development and a democratic society building where human rights will be protected properly.

Key words: *European Court of Human Rights, corruption, judicial independence, justice, judicial reform, judiciary.*

Вступ. Актуальність дослідження теми реформування системи правосуддя як чинника удосконалення механізму забезпечення прав людини зумовлена низкою важливих аспектів, пов'язаних із розвитком правової держави та захистом прав і свобод людини. Сучасні демократичні суспільства базуються на принципі верховенства права, що передбачає наявність ефективної та незалежної судової системи, здатної забезпечувати справедливість і захищати права людини. У цьому контексті реформування правосуддя набуває особливого значення як ключовий елемент забезпечення цих прав.

Перш за все, реформування судової системи є відповіддю на необхідність подолання системних проблем, таких як корупція, залежність суддів від політичних впливів, низька ефективність судового розгляду та надмірно тривалі процедури судочинства. Такі проблеми безпосередньо впливають на якість захисту прав людини, оскільки громадяни не можуть ефективно захищати свої інтереси в умовах залежного або корумпованого суду. В умовах зростання вимог до судової влади, реформування її структур і механізмів є необхідним для розбудови правової держави.

По-друге, реформування судової системи відповідає міжнародним зобов'язанням України в рамках євроінтеграційного курсу. Ухвалення конституційних змін, спрямованих на підвищення незалежності суддів та створення нових органів суддівського самоврядування,

таких як Вища рада правосуддя, є важливим кроком інтеграції України до європейського правового простору. Це також має на меті наближення правосуддя до європейських стандартів забезпечення прав людини, що є визначальним фактором для реалізації європейських принципів правовладдя.

Третім важливим аспектом є посилення ролі судової системи у забезпеченні соціальної справедливості та рівності перед законом. Реформування правосуддя дозволяє зменшити соціальні нерівності, забезпечити рівний доступ до правосуддя для всіх громадян незалежно від їхнього соціального чи економічного становища.

Таким чином, реформування системи правосуддя як чинник удосконалення механізму забезпечення прав людини є нагальною проблемою, яка потребує глибокого наукового дослідження.

У сучасній правовій науці ця тема вивчається з огляду на потребу підвищення ефективності судової системи, її відповідність міжнародним стандартам, а також роль судової влади у захисті прав і свобод людини.

Вкажемо, що піднята проблематика була предметом дослідження таких науковців: Н. Бондаренко-Зелінська, І. Бут, О.Козакевич, М. Козюбра, А. Кучук, М. Купцова, Ю. Макошій, І. Переверзев, Н. Петренко, С. Рабенко, М. Руденко, М. Савчин, І. Сенюта, А. Собакарь та ін.

Загалом науковці зосереджують свою увагу на таких напрямках піднятої тематики. По-перше, це конституційно-правовий аспект. У цьому напрямі досліджується питання забезпечення незалежності судової влади, роль конституційної реформи в удосконаленні правосуддя, а також вплив судових реформ на забезпечення прав людини. Дослідники наголошують на важливості запровадження інституційних змін, зокрема вдосконалення процесу добору суддів, реформування органів суддівського самоврядування та конституційного контролю [1–3].

По-друге, це адміністративне судочинство. Дослідження в цій сфері спрямовані на аналіз реформ адміністративного судочинства як важливого елемента правосуддя, що захищає права людини в адміністративних відносинах. Вітчизняні вчені розглядають питання модернізації адміністративних судів, спрощення процедур, забезпечення ефективного судового контролю за діяльністю органів виконавчої влади та їхніми рішеннями, що безпосередньо впливає на реалізацію прав і свобод громадян [4–6].

По-третє, міжнародно-правовий аспект. Значна увага приділяється дослідженням відповідності національної судової системи міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини. У цьому контексті розглядаються практики Європейського суду з прав людини, рекомендації Ради Європи та ООН щодо незалежності судової влади [2, 7].

По-четверте, це проблеми правосуддя та боротьба з корупцією. Окремим напрямком є дослідження впливу антикорупційних заходів на реформування судової системи. Антикорупційна реформа є важливим чинником у підвищенні довіри до судової влади та забезпеченні прав людини [8].

Таким чином, стан наукового дослідження теми реформування системи правосуддя свідчить про значну увагу до питань підвищення ефективності судової влади, забезпечення її незалежності та відповідності міжнародним стандартам у сфері прав людини. Наукові дослідження охоплюють широкий спектр проблем, пов'язаних із реформами судової системи, що свідчить про актуальність і багатогранність цієї тематики в умовах сучасних викликів для правової держави. А також вказує на необхідність постійного моніторингу цього питання і відповідно перманентну актуальність цієї проблематики.

Постановка завдання. Метою дослідження є висвітлення реформування системи правосуддя як чинника удосконалення механізму забезпечення прав людини.

Результати дослідження. Наголосимо, що обрана нами тематика є надзвичайно важливою у контексті сучасних правових процесів, які відбуваються як у національних правових системах, так і на міжнародному рівні. Ефективна судова система є наріжним камнем захисту прав людини. Саме суди гарантують справедливий розгляд справ, дотримання

закону і забезпечують, щоб кожен мав можливість відстояти свої права. Тому реформування судової системи є ключовим для зміцнення правової держави.

Висвітлюючи предмет дослідження, по-перше, вкажемо на роль судової системи в забезпеченні прав людини. Судова система відіграє ключову роль у забезпеченні прав людини, оскільки саме через судові механізми фізичні та юридичні особи можуть захищати свої права у випадку їх порушення. Судова влада є гарантом дотримання прав та свобод людини, забезпечуючи не лише вирішення правових спорів, але й контроль за законністю дій виконавчої влади. У цьому контексті судова реформа має на меті не лише підвищити ефективність правосуддя, але й створити сприятливі умови для доступу до правосуддя для всіх громадян.

По-друге, відзначимо основні напрями реформування системи правосуддя. Процес реформування судової системи включає кілька ключових напрямків, кожен з яких спрямований на підвищення ефективності захисту прав людини:

- забезпечення незалежності судів: один із ключових факторів реформування правосуддя – це забезпечення повної незалежності суддів та судової системи в цілому. Справедливе правосуддя і захист прав людини неможливі без незалежної судової системи. Ключовими кроками для досягнення цієї мети є реформування суддівського корпусу, вдосконалення процедури відбору суддів та захист від політичного впливу;

- прозорість і підзвітність судової системи: важливим елементом реформ є підвищення прозорості судової системи, що включає оприлюднення судових рішень, відкриті конкурси на посади суддів, а також забезпечення підзвітності суддів через дисциплінарні механізми та органи суддівського самоврядування;

- спрощення доступу до правосуддя: удосконалення процедурного законодавства, яке б спростило доступ громадян до правосуддя, є важливим кроком для забезпечення прав людини. Запровадження сучасних інформаційних технологій у правосудді, цифровізація судового процесу, а також спрощення судових процедур дозволяють зробити правосуддя більш доступним та швидким;

- підвищення ефективності судового процесу: реформування судової системи також спрямоване на прискорення судових процесів і скорочення термінів розгляду справ. Це включає як оптимізацію роботи судів, так і реформи у сфері судового адміністрування;

- антикорупційна складова реформ: боротьба з корупцією в судовій системі є одним із ключових завдань реформування правосуддя. Запровадження жорсткіших стандартів доброчесності для суддів та посилення антикорупційних механізмів сприяють підвищенню довіри до судової влади.

По-третє, вкажемо на вплив реформування на механізми захисту прав людини. Реформування судової системи має безпосередній вплив на підвищення ефективності механізмів забезпечення прав людини. Завдяки впровадженню нових стандартів, таких як незалежність суддів, підвищення професіоналізму та прозорості судової системи, громадяни можуть бути впевнені у справедливому розгляді їхніх справ.

По-четверте, це міжнародні стандарти та національний контекст. Реформування судової системи в контексті забезпечення прав людини також передбачає врахування міжнародних стандартів у сфері правосуддя. Це включає рекомендації Європейського суду з прав людини, принципи Ради Європи щодо верховенства права та незалежності суддів, а також міжнародні угоди, до яких приєдналася держава. У національному контексті впровадження таких стандартів має бути адаптоване до правової системи країни, що дозволяє ефективно використовувати інструменти захисту прав людини у судовому процесі.

Цей аспект є надзвичайно важливим, оскільки він забезпечує:

- уніфікацію правових норм та стандартів (дотримання міжнародних стандартів сприяє створенню єдиного правового простору, де права і свободи людини гарантовані однаково для всіх. Це особливо актуально в контексті глобалізації та міжнародного співробітництва);

- підвищення авторитету національної судової системи (відповідність міжнародним стандартам підвищує довіру до національної судової системи як з боку громадян, так і з боку

міжнародного співтовариства. Це, в свою чергу, сприяє залученню інвестицій та розвитку міжнародних відносин);

– захист прав людини (міжнародні стандарти в сфері правосуддя містять чіткі вимоги щодо захисту прав людини. Їхнє впровадження гарантує, що кожна людина має можливість захистити свої права в суді);

– співпраця з міжнародними організаціями (дотримання міжнародних стандартів сприяє співпраці з міжнародними організаціями, що відкриває доступ до міжнародної технічної допомоги та експертизи).

У цьому аспекті слід згадати рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України». Ця справа вказала на наявність серйозних системних проблем в організації функціонування судової системи в Україні, що призводить до порушення принципу поділу влади та підриває незалежність судової гілки. Такі порушення негативно впливають на довіру громадян до суду та загалом на ефективність демократичних інститутів. Суд дійшов висновку, що для усунення виявлених порушень необхідна комплексна реформа системи судової дисципліни, що передбачає зміни в законодавстві та інституційному устрої, а також розробку ефективних механізмів застосування нових норм. Суд наголосив на необхідності негайної реалізації в Україні комплексу реформ, зазначених у цьому рішенні, з урахуванням практики Європейського суду та рекомендацій Комітету міністрів [9].

Розглянута справа стала поштовхом для проведення судової реформи 2016 року, в рамках якої було ліквідовано попередню Вищу раду юстиції та створено новий орган, покликаний забезпечити незалежність суддівського корпусу.

Справа Волкова мала значний вплив на трансформацію української судової системи. Європейський суд з прав людини чітко окреслив проблеми, пов'язані з відсутністю прозорості та політичним впливом на процедури звільнення суддів. Ці висновки стали важливим аргументом для українських суддів у справах, де порушувалися права суддів. Таким чином, рішення страсбурзького суду сприяло підвищенню рівня захисту прав суддів в Україні.

Аналіз даних Єдиного державного реєстру судових рішень за запитом «Олександр Волков проти України» [10] демонструє масштаб впливу цього прецеденту на українське судочинство. Хоча не всі посилання на справу Волкова в національних рішеннях є безпосередньо обґрунтованими, їхня загальна кількість вказує на те, що цей прецедент став важливим орієнтиром для українських суддів.

Рішення Європейського суду з прав людини у справі Волкова надає українським судам чіткі критерії для оцінки порушень прав суддів. Зокрема, суди використовують ці критерії для встановлення факту втручання державних органів у процес звільнення суддів або проведення дисциплінарних проваджень з порушенням встановлених процедур.

Таким чином, не зважаючи на обов'язковість виконання рішень Європейського суду з прав людини, українська судова система і нині стикається з труднощами в їхній повноцінній імплементації. Справа Волкова яскраво продемонструвала наявність системних проблем, таких як політичний вплив на кар'єру суддів, які перешкоджають ефективному реформуванню судової системи. Рішення у цій справі стало поворотним пунктом в українській судовій практиці, надавши судам чіткі критерії для захисту прав суддів. Українські суди активно використовують ці критерії для підвищення якості судочинства. Однак, для повної реалізації європейських стандартів необхідні подальші реформи.

Узагальнюючи зазначене вище, слід також наголосити на тих викликах, що стоять перед системою правосуддя. Так, попри досягнення, процес реформування судової системи стикається з низкою викликів, зокрема політичним впливом на судову владу, недостатньою фінансовою забезпеченістю судів, а також опором з боку старих структур. Однак продовження реформування та підвищення прозорості та доброчесності судової влади створює перспективи для подальшого вдосконалення механізмів захисту прав людини.

Висновки. Реформування системи правосуддя є критичним чинником удосконалення механізму забезпечення прав людини. Воно сприяє підвищенню ефективності судової влади, гарантує справедливий судовий процес і забезпечує відповідність національних судових

механізмів міжнародним стандартам. Успішне проведення реформ правосуддя є однією з умов розвитку правової держави та побудови демократичного суспільства, у яких права людини будуть належним чином захищені. Питання реформування системи правосуддя має бути об'єктом перманентної уваги наукової правничої спільноти.

Список використаних джерел:

1. Кучук А.М. Право в умовах постмодерну: правовий дискурс : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 130 с.
2. Кучук А.М., Пекарчук В.М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право: пропедевтичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 4. С. 17–21.
3. Кучук А.М. Верховенство права як аксіологічна складова національної системи права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 562–565.
4. Коваль М.П. Адміністративне судочинство у демократичних державах як об'єкт гносеології правознавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 574–576.
5. Капинос О.В. Теоретико-правові засади функціонування адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 22 с.
6. Малихіна В.В. Організаційно-правове забезпечення адміністративного судочинства в Україні : дис. ...д-ра філософії : 081 Право. Дніпро, 2021. 225 с.
7. Кучук А.М. Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення забезпечення людських прав в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 51–55.
8. Хотинська-Нор О.З., Саленко О.В. Корупція як фактор делегітимації судової влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 665–669.
9. Справа «Олександр Волков проти України» (Заява № 21722/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text
10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

МАКУШЕВ П. В.,доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри історії та теорії
держави і права*(Університет митної справи
та фінансів)***МОРОЗОВ О. В.,**доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та теорії
держави і права*(Університет митної справи
та фінансів)*

УДК 34(091)477

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.10>**ПОЛІЦІЙНІ ТА МІГРАЦІЙНІ ФУНКЦІЇ ДЕПАРТАМЕНТУ МИТНИХ ЗБОРІВ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена аналізу процедур поліцейних та міграційних напрямів діяльності митних органів XIX – початку XX ст. Автори розглядають адміністративно-правового регулювання поліцейних та міграційних напрямів діяльності митних органів через взаємодію Головного жандармського управління та Департаменту митних зборів, як ключовий інструмент управління правовідносинами в сфері митної справи, наголошуючи на його специфічних рисах, що відрізняють його від інших методів правового регулювання.

У дослідженні проводиться детальний аналіз позитивних (стимулюючих) та негативних (гальмуючих) факторів, які впливають на предмет дослідження. Особлива увага приділяється як зовнішнім факторам: французька революція, прихід до влади Наполеона, політична контрабанда на митниці, що сприяла зміцненню революційної діяльності, так і внутрішнім: збільшення неблагонадійних з політичного погляду осіб, протидія революційному руху, запобігання іноземному шпіонажу, контроль за міграційними процесами, боротьба з виробництвом та поширенням фальшивих грошей, які впливали, як на політичну, криміногенну ситуацію, громадський порядок в країні, так і на розвиток адміністративно-правових, поліцейних та митних функцій департаменту митних зборів в історії української держави.

Відзначається, що зовнішні фактори спричинили ускладнення в роботі митного департаменту, збільшення кількості політичних мігрантів, проблеми взаємодії митників та жандармерії, що заважало протидіяти революційному руху, запобігання іноземного шпіонажу, контролю за міграційними процесами, боротьбі з виробництвом та поширенням фальшивих грошей, та вимагало вдосконалення методів регулювання для підвищення їх гнучкості та адаптивності. Зокрема, аналізується недостатня ефективність законодавства в умовах політичних та економічних викликів кінця XIX на початок XX століття.

Окремо досліджуються позитивні (стимулюючі) фактори, такі як прийняття: Митного статуту 1835 р., Положення про митниці 1861 р., «Положення про Корпус Жандармів», Статуту про паспорти в Російській імперії, Положенням

про жандармів 1881 р., підкреслимо, що це сприяло розвитку функцій митних органів, їх повноваження і організацію роботи, встановлювали правила для збору мита, контролю за товарами та протидії з контрабандою, регламентувало діяльність митниць, включаючи фіскальні, контрольні та поліційні функції.

На тлі зазначених факторів відбувається зміна та розвиток нових форм організації взаємодії між Головним жандармським управлінням та Департаментом митних зборів.

Налагодженню взаємодії сприяла й схожа структурна організація, тобто митні округи й жандармські управління в губерніях та повітах, які належали до зони діяльності митного округу співпадали в організаційному аспекті. У повсякденній діяльності митники й жандарми керувалися загальноімперськими законами і нормативно-правовими актами.

Ключові слова: *контроль за міграційними процесами, процес взаємодії між жандармами й митниками, циркуляр процедур митного контролю.*

Makushev P. B., Morozov O. V. Police and migrational functions of the department of customs duties in the history of Ukrainian statehood of the XIX – early XX centuries

The article is devoted to the analysis of procedures of police and migrational directions of activity of customs authorities of the XIX – early XX centuries. The authors consider the administrative and legal regulation of the police and migration directions of the customs authorities through the interaction of the Main Gendarme Directorate and Department of Customs Duties as a key tool for managing legal relations in the field of customs, emphasizing its specific features that distinguish it from other methods of legal regulation.

The study provides a detailed analysis of positive (stimulating) and negative (inhibiting) factors that affect the subject of the study. Particular attention is paid to both external factors: the French Revolution, the coming to power of Napoleon, political smuggling at customs, which contributed to the strengthening of revolutionary activity, and internal: increase in politically unreliable persons, counteraction to the revolutionary movement, prevention of foreign espionage, control over migration processes, the fight against the production and distribution of counterfeit money, which influenced both the political, criminal situation, public order in the country, and the development of administrative, legal, police and customs functions of the department of customs duties in the history of the Ukrainian state.

It is noted that external factors led to complications in the work of the customs department, an increase in the number of political migrants, problems of interaction between customs officers and the gendarmerie, which prevented counteracting the revolutionary movement, preventing foreign espionage, controlling migration processes, combating the production and distribution of counterfeit money, and required improving regulatory methods to increase their flexibility and adaptability. In particular, the insufficient effectiveness of legislation in the conditions of political and economic challenges of the late nineteenth and early twentieth centuries is analyzed.

Separately, positive (stimulating) factors are investigated, such as the adoption of: the Customs Charter of 1835, Regulation on Customs 1861, "Regulation on the Gendarmes Corps," Charter on Passports in the Russian Empire, The Regulations on Gendarmes of 1881, we emphasize that this contributed to the development of the functions of customs authorities, their powers and organization of work, established rules for collecting duties, control over goods and counteraction to smuggling, regulated the activities of customs, including fiscal, control and police functions.

Against the background of these factors, new forms of interaction between the Main Gendarme Directorate and the Department of Customs Duties are changing and developing.

The establishment of interaction was facilitated by a similar structural organization, that is, customs districts and gendarme administrations in provinces and counties that belonged to the zone of activity of the customs district coincided in the organizational aspect. In everyday activities, customs officers and gendarmes were guided by general imperial laws and normative legal acts.

Key words: *control over migration processes, process of interaction between gendarmes and customs officers, circular of customs control procedures, exposure of political smuggling.*

Постановка проблеми. Як в історичній традиції, так і в сучасних умовах, за митними органами закріпився статус переважно фіскальних, спрямованих у своїй діяльності на зовнішньоторговельне регулювання за допомогою митно-тарифних норм. Слід зазначити, що перші згадки про торговельно-митні угоди належать до античної доби, збереглися зразки середньовічної договірної практики між північними містами XIII ст.: ганзейці через складання договорів отримували значні привілеї в Англії, Фландрії та інш. державах. Без таких угод торгівля не обходилася з самого початку [3].

Перші відомості про митну діяльність на території сучасної України належать до IX ст., коли виникає і розвивається Київська Русь. Першою угодою укладеною київським князем Олегом є договір з Візантією (911 р. н.е.), згідно з яким руським купцям у Константинополі створювалися надзвичайні умови [5].

З другої половини XIX ст. торгівельний договір фактично перетворюється на складовий елемент міжнародних митних відносин.

Аналіз та вивчення саме цих аспектів в діяльності митної служби в історико-правових дослідженнях митної системи Російської імперії у XIX – на початку XX ст. позбавляв вважати центральними питання поліцейного, прикордонного та міграційного контролю, які були характерні для митної системи Російської імперії (XIX – на початку XX ст.), що функціонувала та території прикордонних південно-західних українських губерній (Волинської, Подільської та інш.). Про свідчать нормативні положення оновленого Митного статуту 1835 року [5]. Статут 1835 р. визначав: функції митних органів, їх повноваження і організацію роботи; встановлював правила для збору мит, контролю за товарами та боротьби з контрабандою; регулював як внутрішні митні питання, так і міжнародні торгові відносини; регламентував діяльність митниць, включаючи фіскальні, контрольні та поліцейні функції.

Таким чином актуальність статті полягає у визначенні та реконструкції процедур поліцейних та міграційних напрямів діяльності митних органів XIX – початку XX ст. При цьому, важливе місце відводиться аналізу взаємодії між Головним жандармським управлінням (ГЖУ) та Департаментом митних зборів (ДМЗ); дослідженню процесуальних і процедурних норм, що забезпечували взаємодію зазначених відомств.

Аналіз останніх публікацій. В сучасній історіографії також залишаються недостатньо розкритими актуальні аспекти участі митниць в заходах із забезпечення і виконання правоохоронних завдань. Окремі аспекти правоохоронної діяльності митниць XIX – початку XX ст. були досліджені в публікаціях Ю. Головка [2], С. Дайнекі [4], О. Морозова [3]. Але робота з матеріалами фондів: 339, 1153, 102 Центрального державного історичного архіву у м. Київ, як і нормативними актами: Митним статутом Російської імперії 1822 року, Митний статут (оновлений) 1835 року, Положення про митниці 1861 року, «Положенням про Корпус Жандармів»), Статутом про паспорти в Російській імперії, затвердженим у 1827 році, Положенням про жандармів 1881 року дозволили розпочати процес реконструкції мало-відомих функцій митних органів впродовж XIX ст. – це поліцейні функції, які включали не лише власно протидію контрабанді, а також міграційний і паспортний контроль на митному кордоні. Таким чином публікація побудована переважно на справах означених фондів.

Постановка завдання. Статті має на меті здійснення аналізу адміністративно-правового регулювання та історичну реконструкцію процедур поліційних та міграційних напрямів діяльності митних органів ХІХ – початку ХХ ст., де важливе місце відводиться дослідженню взаємодії між Головним жандармським управлінням (ГЖУ) та Департаментом митних зборів (ДМЗ); дослідженню процесуальних і процедурних норм, що забезпечували взаємодію зазначених відомств.

Результати дослідження. Якщо розглянути практичну діяльність митного відомства наприкінці ХVІІІ ст., то ми побачимо, що фактично весь перелік поліційних, або правоохоронних функцій в межах державного та митного кордонів, а також прикордонної 100-верстної смуги виконували саме митниці. Так вже у 1793 р. через французьку революцію російський кордон був практично закритий не тільки для французьких товарів і суден під французьким прапором, але й для самих французів. Щоб потрапити до Російської імперії, вони мусили мати підтвердження від графа Прованського, графа Конде або графа Д'Артоа про те, що рятуються від революціонерів. Про приїзд цих французів слід було домовлятися заздалегідь з урядом Російської імперії. За виконання всіх цих умов французів пропускали в межі імперії для складання особливої присяги, потім вони отримували посвідчення про складання присяги, а їх прізвища оголошувалися в газетах. Примірники такої присяги отримували й митні установи, хоча французи мали право скласти присягу не тільки в присутності представників державної установи, але й у католицькому храмі [4, с. 136].

Із приходом до влади Наполеона контроль за тими, хто перетинає кордон, не зменшився. Митниці були зобов'язані негайно доповідати місцевому керівництву про в'їзд до імперії іноземців. У разі будь-яких непорозумінь з іноземцями або з їхніми документами митники теж мали звертатися до місцевої влади. Контроль щодо виїзду за кордон також було покладено на місцеву владу.

Навіть якщо особа не викликала ніяких підозр у митників, її також могли не впустити до імперії – тогочасний уряд багато кого не бажав бачити в межах держави, не звертаючи увагу на митні та міграційні правила. Перелік таких осіб знаходився в кожній митній установі й періодично поповнювався новими прізвищами. У більшості випадків переміщення так званих неблагонадійних з політичного погляду осіб, якщо вони не становили особливої загрози, просто фіксували. Переліки таких «зловмисників» з описом їх прикмет надсилалися на кожну митницю. Цих осіб до Російської імперії не пускали взагалі.

У деяких випадках контроль за іноземцями був менш суворий – їх пропускали через кордон, але проводили тотальний обшук. Переліки таких осіб, складаний консулами або представниками Російської імперії, існували на митницях. Консул повідомляв у колегію іноземних справ про надання паспортів на в'їзд певним особам, а вже міністр фінансів давав розпорядження про особливу увагу до цих осіб. Про результати обшуку, тобто про перелік виявлених речей, повідомляли міністру фінансів. Особливу увагу митні службовці звертали на документи, які пред'являли на кордоні мандрівники або торговці. У певних випадках митники позначали на самих документах, що перевірку проведено й зміст документів відповідає дійсності.

Після створення 25.06.1810 р. Міністерства поліції, а потім виділення з його складу і включення у 1826 р. поліційної поліції до складу Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, митниці продовжували виконувати поліційні функції в межах прикордонної митної території на 100 верст у глибину від державного кордону [3, с. 207].

Здійснення урядової реформи 1801–1811 рр. заклало підґрунтя для розвитку системи державного управління на якісно новій основі. Тепер це були не аморфні колегії, а структуровані міністерства, функції та діяльність яких суворо регламентувались положеннями, статутами й іншими нормативно-правовими актами. У результаті діяльність центральних органів влади набула системного, цілеспрямованого характеру. Слід зазначити, що протидія революційному руху, запобігання іноземному шпіонажу, контроль за міграційними процесами,

боротьба з виробництвом та поширенням фальшивих грошей, збігалися з функціями митних органів і стали основою для взаємодії з Корпусом Жандармів у XIX – на початку XX ст. [10].

Але ця взаємодія не завжди мала відвертий характер. З 1870-х рр. можна спостерігати стійку тенденцію жандармерії втручатися в митні процедури й поступово перебирати на себе частку поліційних повноважень митниці.

До 1871 р. здійснення паспортного контролю на державному кордоні належало до функцій Департаменту митних зборів. Процедура паспортного контролю як для іноземців, так і для російських підданих виконувалася згідно із «Статутом про паспорти», але ще 9.09.1867 р. згідно з «Положенням про Корпус Жандармів» створювалися жандармські поліційні управління при залізницях, у тому числі й на прикордонних станціях. Через це у березні 1871 р. паспортний контроль на всіх прикордонних пунктах передавався жандармським офіцерам. У компетенції митників залишалась тільки фіскальна частина паспортного контролю. Після перевірки жандармами паспорти передавались митним чиновникам для нарахування та стягнення паспортного збору на підставі ст. 204 «Статуту про паспорти» [9, арк. 102].

На думку жандармських чинів, такі права ДМЗ створювали потенційну загрозу для державної безпеки. А торгові агенти могли виконувати роль кур'єрів, у тому числі фінансових, як для антиурядових організацій, так і для іноземних резидентів. Слід також пригадати спроби замаху на імператора Олександра II. Тому 20.06.1881 р. набув чинності спільний циркуляр за № 2603 МВС і Міністерства фінансів, який забороняв видавати торговим агентам службові білети для відряджень. Начальникам митних округів залишили право під особисту відповідальність видавати дозвіл на короткотермінові відрядження лише митним службовцям [8, арк. 15]. У той же час жандармське керівництво чудово розуміло небезпечні тенденції, що могли посилитися, якщо всі контрольні важелі зосередити в одному відомстві. Процедури, передбачені митним контролем, були використані як елемент нагляду за результатами діяльності російських жандармів за кордоном. У 1883 р. набуло чинності розпорядження ДМЗ, продубльоване циркуляром № 2434 від 10.06.1883 р. Департаментом поліції про обов'язковий митний огляд особистого багажу жандармських офіцерів, що виїжджали за кордон чи поверталися після закордонних службових відряджень [8, арк. 62].

У зв'язку з посиленням паспортного контролю з боку ДМЗ і Департаменту поліції вдосконалювалися статистичні форми реєстрації та звітності осіб, що перетинали державний кордон. Для уніфікації реєстрації російських підданих, що від'їжджали за кордон за паспортами зразка 1888 р., Міністерство фінансів підготувало спеціальні паспортні книжки з відірваними талонами. Ці паспортні книжки надходили губернаторам, градоначальникам та офіцерам – завідуючим прикордонними пропускними пунктами. Талони під час кожного перетинання кордону відривалися й передавались до місцевих митних установ. Таким чином здійснювався подвійний контроль за міграційними процесами [8, арк. 31].

Останні роки XIX ст. позначилися збільшенням кількості нелегальних переходів російського кордону учасниками революційних партій та організацій, що, у свою чергу, стало причиною нового посилення паспортного й митного контролю взагалі. З 1900 р. у митних чиновників з'явилася нова службова функція. У капітанів морських суден, що відпливали за кордон, митники отримували розписку про відсутність на борту незареєстрованих у судовій ролі пасажирів або членів команди. Цей документ після завершення процедури митного контролю передавали до місцевого жандармського відділення.

Сам процес взаємодії між жандармами й митниками не завжди був простим. Наприклад, у березні 1900 р. помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Маріуполі отримав наказ підготувати попередній проект систематичного огляду іноземців, що прибували морським транспортом, та узгодити ці заходи з керівництвом Маріупольської митниці. Жандармський офіцер звернувся із цією пропозицією до керуючого Маріупольською портовою митницею М. В. Навроцького. В основу пропозицій Жандармського управління було покладено ідею участі жандармів в особистому митному огляді іноземців та їх багажу. Але ця пропозиція входила в суперечність зі статтями 878–917 Митного статуту й порушувала службові повноваження митників. Тому начальник митниці,

посилаючись на відповідну правову норму, не дозволив участь жандармів у здійсненні митного контролю.

Але на цьому спір не закінчився, і в нього втрутилося Міністерство фінансів з роз'ясненням правомірності дій начальника Маріупольської митниці. У роз'ясненні ДМЗ зазначалося, що митний огляд пасажирів здійснюється лише в тому випадку, коли іноземці прибувають до Маріуполя морським шляхом і до цього не зупинялися в портах Одесі та Керчі, де мали проходити митний огляд. Причому це був ретельний огляд багажу пасажирів з метою виявлення предметів, заборонених для ввезення. Що стосувалося особистого огляду як іноземців, так і російських підданих, то до них ця форма митного контролю застосовувалася виключно за наявності формальної заяви. Ця заява й мала містити інформацію про спробу контрабандного провезення заборонених предметів. У подальшому митне відомство запропонувало повідомляти Жандармському управлінню про кожний випадок прибуття на пароплавах іноземців, а воно, у свою чергу, мусило доводити оперативну інформацію до митників про підозрілих пасажирів. Цей приклад свідчив про неузгодженість нормативної бази ДМЗ та МВС. Крім того, законодавство імперії не встигало оперативно реагувати на виклики кримінального та змовницького світу. У той же час масштаби нелегального переміщення через державний кордон на рубежі XIX–XX ст. досягли надзвичайних розмірів. З 200 тис. чоловік, які щорічно емігрували за кордон, лише 25% мали легальні паспорти. Тому суперечності між двома відомствами, як правило, обговорювалися їхніми керівниками й закріплювалися міжвідомчим циркуляром.

У ході виконання оперативних заходів Департамент поліції користувався послугами агентів, завербованих із числа контрабандистів. Усі повноваження з видачі паспортів наприкінці XIX ст. були сконцентровані в МВС, таким чином, паспорти отримували навіть особи, які перебували під слідством у справах про контрабанду. Для врегулювання цієї проблеми було підготовлено і видано циркуляр від 20.03.1900 р. за № 1613, в якому зазначалося: «Внаслідок шкідливих для казни наслідків, з причини видачі жандармськими чинами паспортів на короткотермінові відрядження за кордон особам, які знаходяться під слідством та судом у справах про контрабанду, Департамент поліції згідно клопотанню Департаменту митних зборів просить жандармських офіцерів, які завідують паспортною частиною на прикордонних пунктах, не видавати дозволу на короткотермінові відрядження всім особам, про неблагонадійність яких у митному відношенні будуть Вам надані відомості з митних установ» [7, арк. 137].

Одне з головних завдань, що покладалось на митниці, – це боротьба з політичною контрабандою і, в першу чергу, з друкованою продукцією. Проблема полягала в тому, що під час виявлення контрабандної друкованої продукції та її вилучення митні чиновники в протоколах зазначали її перекладену назву з помилками, а не мовою оригіналу. У подальшому це не давало можливості точно визначити найменування книги. У протоколах про вилучення літератури не було підписів осіб, у яких знайшли заборонену друковану продукцію. Така службова недбалість митників дозволяла правопорушникам у суді відмовлятися від заборонених видань, а суди, посилаючись на невідповідність протокольних назв дійсним, звільняли контрабандистів від відповідальності.

У зв'язку із цим ДМЗ 31.10.1896 р. направив у прикордонні митниці циркуляр для виправлення зазначених недоліків у процедурі митного контролю й розпорядження щодо посилення взаємодії з жандармськими прикордонними пунктами в боротьбі з політичною контрабандою [7, арк. 61]. На гостроту цієї проблеми вказує й циркуляр під грифом «цілком таємно» від 29.10.1902 р. за № 28993, який має назву «Про випадки викриття політичної контрабанди». Згідно з цим документом усі митники зобов'язувались у разі знаходження політичної контрабанди терміново повідомляти про це жандармським офіцерам для проведення оперативних заходів щодо пошуку підозрюваних осіб. Одночасно наголошувалось, що траплялися випадки, коли отримані із-за кордону зашифровані листи разом із революційною літературою відправлялися до Комітету цензури, минаючи Департамент поліції. І це зривало оперативні заходи з викриття кур'єрського ланцюга.

Тому 7.11.1902 р. до Департаменту поліції надійшов таємний циркуляр № 7125, який дозволяв жандармським офіцерам бути присутніми під час митного огляду та у разі необхідності самостійно вилучати предмети політичної контрабанди [7, арк. 203–204]. У той же час ці нововведення не поширювались на жандармів, які привозили іноземну літературу із закордонних відряджень [7, арк. 283].

Однією з причин неузгоджених дій між митниками та жандармами з питань вилучення політичної контрабанди була фінансова незацікавленість самих митників. Справа в тому, що економічна контрабанда після викриття та вилучення давала можливість отримати грошову винагороду (максимальний розмір якої сягав 60% вартості контрабандного товару).

15.07.1903 р. Перше відділення ДМЗ поширило циркуляр № 191, який також зобов'язував митниці у разі звернення до них жандармів по довідки стосовно привезення та пропуску іноземних товарів терміново повідомляти всю інформацію про них, а також допускати жандармів до перегляду митної документації. Крім того, митниці без додаткових запитів повинні були терміново повідомляти поліцію про такі імпорتنі товари, як шрифти, друкарське обладнання, час їхнього прибуття й адреси відправників та замовників [7, арк. 229].

Поступово завдання боротьби з політичною контрабандою займає провідне місце в питаннях державної безпеки на початку ХХ ст. Митне відомство входить у цю систему, але провідна роль у запобіганні державним злочинам на кордоні поступово переходить до жандармських управлінь. Революційні події в Росії 1905–07 рр. додають ще один напрямок контрабанди – різке зростання ввезення на територію Російської імперії нелегальної зброї. Відповідно контроль за вилученням цієї зброї було повністю покладено на Департамент поліції. У той же час митне відомство намагалося за будь-яких обставин зберегти процедурну незалежність у питаннях здійснення митного контролю. Справа в тому, що жандармські офіцери, використовуючи свої повноваження, віддавали усне розпорядження на проведення огляду речей пасажирів, які за оперативними даними підозрювались у перевезенні контрабандної зброї. Якщо ж огляд не давав позитивних результатів, жандарми відмовлялися підписувати відповідні протоколи й брати на себе частку відповідальності. Через це пасажирів подавали скарги, у тому числі судові позови, саме на митників. Щодо усунення процесуальної неузгодженості 3.07.1909 р. вийшов наказ № 6576 по Корпусу жандармів, де наголошувалося: «У випадках пред'явлення чинами окремого Корпусу жандармів вимог до чинів митного відомства під час здійснення особистого догляду пасажирів, складені з цього приводу протоколи належало підписувати жандармським чинами» [7, арк. 93]. Зброя, що вилучалася внаслідок особистого огляду, після завершення слідчих дій і виroku суду поверталася до митної установи та реалізувалася на аукціоні як звичайна контрабанда.

Наприкінці ХІХ ст. зростає інтерес Департаменту державної поліції до режиму на кордонах із такими державами, як Австро-Угорська та Германська імперії. Це було пов'язано з посиленням активності військових розвідок зазначених держав у місцях розміщення військ Київського та Одеського військових округів. Але якщо не брати до уваги військовий аспект охорони кордонів з Австрією та Німеччиною і подивитись лише на економічну контрабанду, то, за даними ДМЗ, це була найскладніша ділянка держкордону. Так, лише з 1877 до 1881 р. у 7 митних округах, що дислокувались на прусько-австрійському кордоні, було вбито й поранено 146 контрабандистів у збройних сутичках з підрозділами Окремого корпусу прикордонної варті. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. послугами професійних контрабандистів почали користуватися не тільки агенти іноземних розвідок, але й революціонери-терористи, про що неодноразово згадував Б. Савінков у своїх мемуарах «Спогади терориста» [9, арк. 41]. Ці тенденції підштовхували жандармів більш активно контролювати прикордонний режим. Справа в тому, що з 1827 р. охорону державного кордону забезпечував Окремий корпус прикордонної варті Міністерства фінансів, побудований на принципах військової організації. Корпус розподілявся на прикордонні бригади, й кожна бригада закріплювалася за митним округом, а її командир оперативно підпорядковувався начальникові митного округу. Зі створенням жандармських прикордонних пунктів офіцери-прикордонники зобов'язувались надавати жандармам агентурну інформацію, яка стосувалася діяльності контрабандистів. Нормативно-правового змісту й організації ця робота набула у 1909 р.

Департамент поліції надав чинності таємному документіві «Про організацію таємної аген-тури прикордонної варти в окремих прикордонних місцевостях» [9, арк. 43]. Так була роз-почата систематична контррозвідувальна робота, яка, на думку керівництва Департаменту поліції, мусила протидіяти іноземним шпигунам, контрабандистам і вести боротьбу з хабар-никами у погонах на кордоні.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що за результатами дослі-дження нормативних та архівних джерел, ми можемо дійти до наступних висновків.

У зв'язку із зовнішніми та внутрішньополітичними факторами в Російській імперії зросла роль Корпусу жандармів при взаємодії з Департаментом митних зборів, у виконанні завдань державної безпеки, шляхом реалізації процедур поліцейних та міграційних напрямів в ХІХ – початку ХХ ст.

Більшість поліцейних функцій до 1870-х рр. виконували митні органи, що стало головним чинником для налагодження тісного співробітництва двох відомств. Нала-годженню взаємодії сприяла й схожа структурна організація, тобто митні округи й жандар-мські управління в губерніях та повітах, які належали до зони діяльності митного округу. У повсякденній діяльності митники й жандарми керувалися загальноімперськими законами і нормативно-правовими актами (Звід законів кримінальних, Статут кримінального судочин-ства, Статут про паспорти, Митний статут), а конкретизація заходів тісної взаємодії та усун-ення недоліків регламентувалися спеціальними міжвідомчими циркулярами, інструкціями, положеннями, як правило, з грифом «цілком таємно».

Фактично напередодні Першої світової війни більшість функцій щодо забезпечення внутрішньої безпеки в Російській імперії закріпилася за Департаментом державної полі-ції (Окремий корпус жандармів входив до цього департаменту), назавжди відсторонивши митне відомство від виконання поліцейних функцій. Сучасний Митний департамент може використовувати історичний досвід взаємодії відповідних департаментів. Однак сучасній діяльності митниці більше допоможе покращення результатів інституціональних засад та технологічні умови.

Список використаних джерел:

1. Впровадження та розвиток митної мережі на півдні України (остання чверть ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). Збірник документів та матеріалів. Дніпропетровськ : АМСУ, 2002. 465 с.
2. Головка Ю.І. Митні установи Південної України в системі зовнішньої (Азово-Чор-номорської) торгівлі 1775–1819 рр. *Історія торгівлі, податків та мита* : зб. наук. пр. пер-шої школи семінару / за ред. О.О. Дячка. Дніпропетровськ : АМСУ, 2007. С. 105–117.
3. Гребельник О.П. Митна справа: текст: підручник 4-те вид. оновл. та доповн. / О.П. Гре-бельник – К.: Центр учбової літератури, 2014. – с. 472
4. Дейнеко С.М. Аналіз контрабанди у складських митницях півдня Російської імпе-рії кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2011. № 2. С. 82–86.
5. Курило Т.В. Митне право України : навч. посібник. Львів : «Новий Світ – 2000», 2013. С. 240.
6. Морозов О.В. Історія боротьби з контрабандою в українських губерніях (остання чверть ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Грані*. 2011. № 3. С. 12–16.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА). Ф. 339, Волин-ское жандармское управление 1898 г., оп. 1, спр. 121, арк. 8, 9, 61, 93, 102, 3. 113, 121–125, 137, 203, 204, 229, 283.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА). Ф. 1153, Помощник нач. Бессарабского ГЖУ на пограничном пункте Рени 1911-1915 гг., оп. 1, спр. 198, арк. 15, 31, 62.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА). Ф. 102, оп. 3, спр. 566, арк. 43. 5.
10. Ченцов В.В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охрнка. З архівів ВУНК – ГПУ – НКВС – КДБ. 2001. № 2 (17). 445 с.

МАНЬКО Д. Г.,доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових
дисциплін*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 340.12:378(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.11>**ОПТИМІЗАЦІЯ АЛГОРИТМУ ПРИСУДЖЕННЯ СТУПЕНЯ
ДОКТОРА ФІЛОСОФІЇ ЯК СКЛАДОВА ЯКОСТІ ОСВІТИ**

Дослідження присвячене висвітленню питання щодо оптимізації алгоритму присудження ступеня доктора філософії як складової підвищення якості освіти в Україні. Проведено критичний аналіз Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії та акцентовано увагу на перевагах та недоліках Порядку.

Звертається увага на те, що Порядок – це новий крок, спрямований на підвищення якості освіти, інтеграцію вітчизняної наукової спільноти до загальноосвітнього освітнього товариства. Але попри його реформаторський зміст, при детальному вивченні даного документа можна виявити певні суперечливі положення, що запроваджують обмеження та сумнівні вимоги щодо процедури атестації кадрів вищої кваліфікації.

Автором акцентовано увагу на позитивних нововведеннях, котрі є значним кроком на шляху інтеграцію вітчизняної системи до загальноосвітнього товариства, як-то: зменшення бюрократичної тяганини, пов'язаної з процедурою захисту дисертації, спрощення вимог щодо формування складу разової спецради із захисту дисертаційного дослідження, унормування можливості дублювання тексту, що вже був оприлюднений дисертантом в попередніх своїх публікаціях (тезах, статях тощо), розширення меж академічної свободи закладів освіти щодо цілого ряду питань пов'язаних із процедурою атестації здобувачів наукового ступеня доктора філософії, відмовою від наявності обов'язкової публікацій у виданнях, котрі проіндексовані у базах даних Scopus та/або Web of Science Core Collection тощо.

Вносяться цілий ряд пропозиції щодо змісту суперечливих положень, котрі запроваджують певні обмеження та необґрунтовані вимоги щодо процедури атестації кадрів вищої кваліфікації. Сформовано висновок, що питання оптимізації алгоритму присудження ступеня доктора філософії як складової якості вищої освіти в Україні і далі буде предметом наукових розвідок з метою вдосконалення моделі підготовки кадрів вищої кваліфікації.

Ключові слова: доктор філософії, дисертація, науковий ступінь, процедура захисту дисертації, реформа, аспірант, разова спеціалізована рада.

Manko D. H. Optimization of the algorithm for awarding the degree of Doctor of Philosophy as a component of the quality of education

The study is devoted to the issue of optimization of the algorithm for awarding the degree of Doctor of Philosophy as a component of improving the quality of education in Ukraine. A critical analysis of the Procedure for awarding the degree

of Doctor of Philosophy and the cancellation of the decision of the one-time specialized academic council of the institution of higher education, scientific institution on awarding the degree of Doctor of Philosophy was carried out and attention was focused on the advantages and disadvantages, gaps of the Procedure.

Attention is drawn to the fact that the Order is a new step aimed at improving the quality of education, the integration of the domestic scientific community into the global educational society. But despite its reformist content, a detailed study of this document can reveal certain contradictory provisions that introduce restrictions and dubious requirements regarding the procedure for the attestation of highly qualified personnel.

The author focused attention on positive innovations, which are a significant step on the way to the integration of the domestic system into the global educational society, such as: reducing the bureaucratic red tape associated with the dissertation defense procedure, simplifying the requirements for the formation of a one-time special council for the defense of a dissertation research, normalization of the possibility of duplicating the text that was already published by the dissertation student in his previous publications (thesis, articles, etc.), expansion of the boundaries of academic freedom of educational institutions regarding a number of issues related to the procedure of attestation of recipients of the scientific degree of Doctor of Philosophy, refusal to have a mandatory publications in publications indexed in Scopus and/or Web of Science Core Collection databases, etc.

A number of proposals are made regarding the content of controversial provisions that introduce certain restrictions and unfounded requirements regarding the procedure for the attestation of highly qualified personnel. The conclusion was formed that the issue of optimization of the algorithm for awarding the degree of Doctor of Philosophy as a component of the quality of higher education in Ukraine will continue to be the subject of scientific investigations with the aim of improving the model of training of highly qualified personnel.

Key words: *doctor of philosophy, dissertation, scientific degree, dissertation defense procedure, reform, postgraduate student, one-time specialized council.*

Вступ. Сьогодні людство стоїть на порозі кардинальних змін. Формування інформаційного суспільства потребує якісно іншого підходу до освіти та науки, а тому виникає потреба модернізації освіти та науки відповідно до цивілізаційних викликів. Інтеграційні процеси стають основою ключових перетворень в сфері освіти та науки. Стратегічним завданням національної політики української держави є конкурентний вихід вітчизняної освіти та науки на європейській рівень, підвищення їх фундаментальності, посилення інтеграційних процесів в зазначених сферах тощо. Модернізація національної політики в сфері освіти та науки вимагає подолання низки проблем, однією з яких є оптимізація алгоритму присудження ступеня доктора філософії відповідно до загальносвітових стандартів.

Актуальність питання про результати та перспективи реформування алгоритму присудження ступеня доктора філософії залишається високою протягом останніх десяти років. У всіх на вустах нормативно-правові новели, зокрема, Законів України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. [4], «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 р. [5], Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (далі – Порядок) [6], котрі корінним чином реформували процедуру присудження наукового ступеня доктора філософії.

Цілком зрозуміло, що Порядок – це новий крок, спрямований на підвищення якості освіти, інтеграцію вітчизняної наукової спільноти до загальносвітового освітнього

товариства. Але при детальному вивченні даного документа можна виявити певні суперечливі положення, що запроваджують обмеження та сумнівні вимоги щодо процедури атестації кадрів вищої кваліфікації. Враховуючи значимість даного документа в процесі реформування системи атестації здобувачів наукового ступеня доктора філософії, існує потреба в глибокому аналізі запропонованих нововведень.

Аналіз останніх публікацій. Незважаючи на актуальність даної проблематики, питання оптимізації алгоритму присудження ступеня доктора філософії не знайшли належного відображення в фаховій літературі. Окремим аспектам окресленої проблематики приділялась увага у наукових розвідках вітчизняних науковців, таких як: В. Вишневський, Т. Гарасимів, І. Линьова, В. Меньяло [3], Г. Чанишева та ін.

Постановка завдання. Метою дослідження є пошук шляхів покращення алгоритму присудження ступеня доктора філософії як ключового елементу, спрямованого на забезпечення якості освіти.

Результати дослідження. Історія присудження наукового ступеня бере свій початок з часів Середньовіччя. Болонський університет став першим присуджувати науковий ступінь доктора права (в 1130 р. на юридичному факультеті). Трохи згодом католицька церква запровадила ступінь доктора богослов'я, що присуджувалась або Папою римським, або ж уповноваженим ним канцлером університету. Починаючи з тих давніх часів формувалися вимоги щодо присудження наукового ступеню, зокрема, пошукач мав витримати публічний диспут, прочитати відкриту лекцію та написати дисертацію латиною. Багатомісячний досвід довів успішність стратифікації вчених в ієрархічній науковій системі саме завдяки формалізованості та прозорості процесу [8, с. 170].

Практика присудження наукових звань та вчених ступенів на вітчизняних теренах бере свій початок із XIX ст., а саме з 1804 р. в рамках університетського Статуту та указу Олександра I законодавчо були визначені загальні принципи атестацій вчених. Подібно до країн Західної Європи була затверджена система «магістр – доктор». В 1934 р. були встановлені наукові ступені кандидата та доктора наук. Створена в часи Радянського Союзу система атестації науковців тривалий час залишалась незмінною. І лише у 2016 році в Україні було розпочато підготовку докторів філософії (а в 2019 р. в рамках пілотного проекту було започатковано захист дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії), що ознаменувало відхід від радянської системи атестації і перехід до європейської моделі підготовки науковців. Оскільки України проголосила курс на євроінтеграцію, то вона має узгодити свої освітні та наукові програми із правилами Європейського Союзу, зокрема привести структуру рівнів вищої освіти у відповідності до Рамкової класифікації Європейського простору вищої освіти, котра передбачає підготовку науковців за структурою зрозумілою для європейської наукової спільноти.

Порядок прийшов на заміну тимчасового порядку, котрий діяв у 2019–2021 рр. та підтвердив прагнення України інтегруватися до загальносвітової наукової спільноти, закріпивши по суті революційне нововведення – захист дисертацій в разовій спеціалізованій вченій раді, що фактично є кроком, котрий наближає вітчизняний формат захисту дисертаційних досліджень на звання доктора філософії до світових зразків. Проте, унормована можливість захисту в разовій спеціалізованій вченій раді лише дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії, але не доктора наук. Ще одна особливість, що відрізняє український механізм атестації кадрів вищої кваліфікації від європейської – це механізм прийняття рішень. Європейський досвід разових вчених рад передбачає входження до її складу 5–6 вчених (без офіційних опонентів), котрі вивчають, аналізують зміст дисертаційного дослідження і беруть участь в процедурі захисту. Те, що розробники Порядку залишили офіційних опонентів в складі разової спеціалізованої вченої ради – це радше дань традиції, а ніж відповідність європейським стандартам.

Однозначно, позитивними нововведеннями Порядку слід визнати: по-перше, зменшення бюрократичної тяганини, пов'язаної з процедурою захисту дисертації (напр., скасовано затвердження атестаційної справи в Міністерстві освіти та науки України); по-друге,

спрощено вимоги щодо формування складу разової спецради із захисту дисертаційного дослідження; по-третє, унормована можливість дублювання тексту, що вже був оприлюднений дисертантом в попередніх своїх публікаціях (тезах, статтях тощо); по-четверте, розширені межі академічної свободи закладів освіти щодо цілого ряду питань пов'язаних із процедурою атестації здобувачів наукового ступеня доктора філософії тощо.

Незважаючи на низку позитивних нововведень, що спрямовані на спрощення процедури атестації кадрів вищої кваліфікації, підвищення якості наукових досліджень і, як наслідок, якості освіти, тим не менш Порядок не позбавлений певних недоліків, обмежень та дискусійних положень щодо процедури атестації докторів філософії.

Одним із дискусійних положень Порядку є п. 3, котрий фактично позбавляє здобувача наукового ступеня доктора філософії змоги захистити дисертацію в закладі вищої освіти, де він проходив навчання, якщо освітньо-наукова програма не пройшла акредитації. Безперечно, позитивним моментом є можливість здобувача перевестися до іншого закладу і завершити процес здобуття наукового ступеня доктора філософії. Втім, виникає ряд питань, на які в Порядку немає відповіді, зокрема: як бути з аспірантами, що навчались на бюджеті, а в іншому закладі, що акредитований за такою ж освітньо-науковою програмою немає бюджетних місць? Як бути тим аспірантам, які закінчили аспірантури, але не захистили дисертацію (адже Порядок не надає для них можливості переведення до іншого закладу)? Окрім цього, пошук таких наукових шкіл має ґрунтуватися не на сліпому провидінні, а з урахуванням тематики дисертації, адже як мінімум голова разової спеціалізованої ради і один рецензент, котрі обираються серед науково-педагогічного складу закладу, мають бути компетентними за темою дослідження здобувача. Вже це лише посилює корупційну складову.

Не можна оминати увагою положення абзацу другого п. 14 Порядку, в якому визначається компетентність членів разової ради. Відповідно до Порядку компетентність членів разової ради визначається наявністю не менше трьох наукових публікацій за темою дослідження здобувача за умови їх опублікування протягом останніх п'яти років до дня утворення разової ради та після присудження вченому ступеня доктора філософії (кандидата наук). На нашу думку, тут є ряд доволі суперечливих моментів. По-перше, це значно впливає на вибір теми дисертаційного дослідження, тому що дисертант має знайти п'ять науковців, котрі, по-перше, відповідають вимогам, які пред'являються до членів вченої ради (голова та рецензенти мають бути з того ж закладу, де проходить навчання здобувач), а, по-друге, науковці мають не менше трьох робіт за тематикою дослідження дисертанта. Таке положення підштовхує здобувача на присудження наукового ступеня доктора філософії обирати тему, що вже давно «розробляється» науковою спільнотою, аби бути впевненим, що він матиме змогу захистити дисертацію. В зв'язку з тим, що голова та рецензенти обираються зі складу закладу, в якому навчався здобувач, то це автоматично прив'язує останнього до тематики певних науковців, або ж може призвести до того, що аспірант буде змушений забезпечувати потенційних членів разової ради науковими публікаціями, що відповідають напряму наукових досліджень дисертанта. В будь-якому випадку, подібні положення є фундаментом дестабілізації вітчизняної науки.

Одним із дискусійних положень даного Порядку є абзац другий п. 27, в котрому на членів разової ради покладається обов'язок оцінити науковий рівень дисертації здобувача наукового ступеня доктора філософії та наукових публікацій «з урахуванням дотримання ним академічної доброчесності, а також встановити рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей» [6]. Якщо відносно першої частини даного пункту, що стосується дотримання дисертантом академічної доброчесності все цілком логічно, то відносно набуття умінь, навичок та компетентностей не зовсім зрозуміло, яким чином члени разової ради мають це встановлювати. Як слушно зауважує Г. Чанишева, «набутий здобувачем рівень має підтверджуватись академічною довідкою про виконання відповідної освітньо-наукової програми, відповідним документом про завершення навчання в аспірантурі» [1, с. 16]. З огляду на це, вважаємо, що частина друга даного пункту можливо є зайвою.

Не є обґрунтованим положення абзацу другого п. 6, відповідно до якого дисертація виконується державною або англійською мовою [6]. Не зовсім зрозуміло, чому розробники Порядку надають перевагу саме англійській мові, в той час як Закон України «Про освіту» окремо виділяє офіційні мови Європейського Союзу (ст. 7) та й п. 8 Порядку передбачає, що «наукові публікації здобувача, що видаються в Україні, публікуються державною мовою, англійською мовою та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу». Але враховуючи, що офіційних мов в Європейському Союзі 24 і англійська мова одна з них, надання пріоритету англійській мові серед інших мов Європейського Союзу це скоріше політизація мовного питання. Деякі науковці, аналізуючи зміст ключових положень Порядку, пропонують викласти даний пункт в наступній редакції «захист відбувається українською або англійською мовою або мовами ООН» [2, с. 207]. Вважаємо, що мова – це найважливіша цеглинка у фундаменті кожної нації, тому дисертаційні дослідження мають здійснюватися виключно українською мовою, не говорячи вже про те, що це ускладним процес пошуку членів спеціалізованої вченої ради і автоматично виключить тих науковців, які не володіють англійською мовою на достатньому рівні аби визначити наскільки робота відповідає вимогам, що висуваються до подібного роду кваліфікаційних робіт, в тому числі і в питанні академічної доброчесності.

В Порядку детально регламентується процедура скасування рішення разової спеціалізованої ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку із встановленням фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та у зв'язку із порушенням процедури захисту дисертації. Однак, в Порядку не міститься жодної норми, котра б конкретизувала відповідальність членів разової спеціалізованої ради у зв'язку з прийняттям необґрунтованих рішень, низький рівень фахової експертизи тощо. Доцільно було б прописати наслідки для членів разової спеціалізованої ради, що, безумовно, позитивно вплине на якість кадрів вищої кваліфікації.

Доречною є пропозиція щодо вдосконалення структури Порядку, запропонована Г. Чанишевою. Вчена рекомендує доповнити даний документ «окремим останнім розділом «Розгляд апеляції», нормами якої врегулювати порядок подання та розгляду апеляції на рішення ради про відмову у присудженні ступеня доктора філософії, рішення МОН про скасування рішення ради про присудження ступеня доктора філософії і т. ін. Це має важливе значення для захисту прав здобувача, в тому числі в судовому порядку, з наданням йому права за наявності обґрунтованих підстав на повторний розгляд дисертації та атестаційної справи» [1, с. 17].

Попри певні зауваження щодо змісту Порядку, позитивно сприймається відмова від наявності обов'язкової публікації у виданнях, котрі проіндексовані у базах даних Scopus та/або Web of Science Core Collection як відносно пошукачів, так і членів ради. Цілком можна погодитись з позицією Н. Янчук, котра аналізуючи вимоги законодавця щодо обов'язкових публікацій в журналах, що відносяться до міжнародних наукометричних баз даних Scopus та/або Web of Science Core Collection, доходить висновку, що: по-перше, кількість відповідних журналів, де можуть публікуватись представники юридичної наукової спільноти досить незначна, що просто унеможливило виконання даної вимоги всіма науково-педагогічними працівниками. По-друге, публікація в подібних виданнях – «задоволення» не з дешевих, що не збільшує коло бажаючих публікувати свої наукові здобутки в цих журналах. По-третє, публікації в Scopus або Web of Science не надають жодних переваг в професійній діяльності науково-педагогічного працівника [7, с. 315].

З огляду на це, критично важливо зрозуміти, що перевагу потрібно віддавати вітчизняним фаховим виданням, а не іноземним платформам, особливо враховуючи той факт, що деякі з них мають доволі сумнівну репутацію. Окрім того, наукометрія як метод оцінювання наукових результатів не є загальноприйнятою у світі – це по-перше, а по-друге, вважаємо, що недоцільно використовувати при формуванні офіційних вимог до здобувача наукового ступеня доктора філософії наявність публікації в журналах, що побудовані на комерційних принципах. З метою посилення вимог до якості публікацій дисертанта, можна

запропонувати замість обов'язкової наявності публікації в Scopus або Web of Science, як це було в попередній версії, запропонувати мати 1 публікацію в наукових фахових виданнях України, що віднесені до категорії «А».

Новий Порядок врегулював процедуру заміни членів ради у разі неможливості виконання своїх обов'язків. Відповідно до п. 20 Порядку в такому разі заклад видає наказ про внесення змін до складу разової ради, інформація про що вноситься до інформаційної системи. Попередня редакція не передбачала заміни членів ради, натомість давала можливість перенести дату захисту дисертації один раз. Але в житті можуть траплятися різні непередбачувані ситуації, і тому нова редакція є, безперечно, кращою варіацією даного нормативного припису.

В Порядку доволі детально регламентується питання щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку із встановленням фактів академічного плагіату, фабрикації та фальсифікації. Так, п. 45 Порядку передбачається, що «заклад, в якому утворена разова рада, або його правонаступник має право скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації незалежно від строку, що минув після присудження разовою радою ступеня доктора філософії» [6].

Втім, ми поки що ще дуже далекі від загальносвітової практики визнання справжньої важливості боротьби із плагіатом. Якщо на Заході випадки виявлення некоректних запозичень у дисертаціях тягнуть несприятливі наслідки для професійної кар'єри – автоматично зачиняються двері університетів, звільнення з посад (напр., міністру оборони Німеччини Карлу-Теодору цу Гуттенбергу це коштувало політичної кар'єри). В той час як в Україні, виявлення факту академічної недоброчесності жодним чином не впливає на подальшу професійну долю. Відсутність реальних механізмів боротьби із академічною недоброчесністю негативно позначається на якості наукових досліджень, зокрема, та якості освіти в цілому.

Ще одна проблема, що впливає із змісту п. 45 Порядку пов'язана із визначенням правонаступництва. З моменту здобуття Україною незалежності кількість закладів вищої освіти збільшувалась в арифметичній прогресії, що призвело до зниження якості освіти. Частина цих закладів не витримуючи конкуренції та з інших причин припиняють своє функціонування. І не завжди вони мають правонаступників, особливо, коли мова йде про приватні заклади. Виникає питання, як бути, якщо дисертаційне дослідження було захищено в такому закладі та згодом (напр., через 15 років) було встановлено факт академічної недоброчесності. Тому вважаємо за доцільне доповнити даний пункт словами «або Міністерство освіти та науки України» після слів «заклад, в якому утворена разова рада, або його правонаступник».

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що модернізація алгоритму присудження ступеня доктора філософії є важливим кроком на шляху інтеграції вітчизняної наукової спільноти до загальносвітового освітнього товариства. Але це тривалий процес, що потребує нормативно-правового забезпечення, наукового супроводу та врахування кращих загальноєвропейських традицій.

Прийнятий Кабінетом Міністрів України Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії є значним кроком вперед, хоча й має певні прогалини та недоліки, проте добре структурований та детально опрацьований. Звісно, як і будь-який документ, Порядок не позбавлений суперечливих положень. Видається необхідним відшліфувати зміст деяких положень, усунути прогалини, врахувати рекомендації, що запропоновані академічною спільнотою та мають суттєве значення для здійснення процедури присудження ступеня доктора філософії. Отже, питання оптимізації алгоритму присудження ступеня доктора філософії як складової якості вищої освіти в Україні і далі буде предметом наукових розвідок з метою вдосконалення моделі підготовки кадрів вищої кваліфікації.

Список використаних джерел:

1. Аракелян М.Р., Чанишева Г. І. Щодо вдосконалення проекту присудження ступеня доктора філософії. *Юридичний бюлетень*. 2021. Вип. 18. С. 9–18.
2. Вишневський В.П., Залозна Ю.С., Брюховецька Н.Ю., Булеєв І.П., Новікова О.Ф., Землянкін А.І., Лях О.В. Зауваження та пропозиції Інституту економіки промисловості НАН України до проекту Порядку присудження наукових ступенів. *Вісник економічної науки України*. 2020. № 2. С. 206–209.
3. Меньяло В.І. Шляхи підвищення ефективності підготовки майбутнього доктора філософії щодо виконання наукової складової частини освітньо-наукової програми. 2020. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 20. Т. 2. С. 81–87.
4. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
5. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.
6. Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF#Text>
7. Янчук Н.Д. Реформування юридичної освіти в Україні: осмислення та перспективи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 311–316.
8. Calma A. The Context of Research Training in the Philippines: Some Key Areas and Their Implications. *Asia-Pacific Education Researcher*. 2009. Vol. 18. Iss. 2. P. 167–184.

СЕРЕДИНКО А. А.,
аспірант кафедри державно-правових
дисциплін
(Міжнародний гуманітарний
університет)

УДК 378.147

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.12>

ЮРИДИЧНА ОСВІТА ТА ЇЇ МОДЕЛІ: ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ (НА ПРИКЛАДІ ФРАНЦІЇ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ)

Формування сучасної вітчизняної моделі юридичної освіти, яка спрямована на сучасні європейські стандарти, можливо реалізувати відповідним чином лише з умовою розуміння сутнісних історичних процесів. Вивчення іноземного європейського досвіду є важливим етапом, з урахуванням національних традицій та особливостей. Відповідно, знання інших моделей юридичної освіти допоможе сучасній юридичній освіті в Україні максимально наблизитись до реалізації цінностей Сталого розвитку.

Дана стаття розглядає проблеми реалізації права на вищу юридичну освіту в Великобританії та Франції.

Відмітимо, розвиток французької моделі юридичної освіти обумовлений відповідною належністю до романо-германського типу правової системи, характеризується певними особливостями історичного розвитку країни, відповідною специфікою механізмів державного управління, звичаями, традиціями, юридичною технікою тощо.

Натомість, британської системи юридичної освіти відрізняється власними високими стандартами та якістю освіти. Історично склалось, що англійська модель юридичної освіти мала свою особливість, зміст якої полягає в тому, що остання не зосереджувалася на систематичному теоретичному підході до вивчення права, як це було у країнах романо-германського типу правової системи, і здобувач отримував практично орієнтовані навички та вміння, а не абстрактну сукупність знань.

В роботі показана загальна характеристика зарубіжних моделей юридичної освіти, яка буде корисна в контексті можливого використання їх окремих елементів у національному освітньому процесі, оскільки це позитивно вплине на правове забезпечення та модернізацію національної системи юридичної освіти.

Ключові слова: вища юридична освіта, глобалізація, модернізація вищої юридичної освіти, моделі юридичної освіти, реформа вищої юридичної освіти, якість юридичної освіти.

Seredynko A. A. Legal education and its models: a general analysis (on the example of France and Great Britain)

The formation of a modern domestic model of legal education, which is aimed at European standards, can be implemented appropriately only with the condition of understanding the essential historical processes. Studying foreign experience is an important stage, taking into account national traditions and peculiarities. Accordingly, knowledge of other models of legal education will help modern legal education in Ukraine to come as close as possible to the realization of the values of Sustainable Development.

This article examines the problems of realizing the right to higher legal education in Great Britain and France.

It should be noted that the development of the French model of legal education is conditioned by the corresponding belonging to the Romano-Germanic type of legal system, characterized by certain features of the country's historical development, the corresponding specificity of the mechanisms of state administration, customs, traditions, legal techniques, etc.

Instead, the British legal education system is distinguished by its own high standards and quality of education. Historically, the English model of legal education had its own peculiarity, the content of which is that the latter did not focus on a systematic theoretical approach to the study of law, as was the case in the countries of the Romano-Germanic type of legal system, and the acquirer received practically oriented skills and abilities, not an abstract body of knowledge.

The work shows the general characteristics of foreign models of legal education, which will be useful in the context of the possible use of their individual elements in the national educational process, as this will have a positive effect on legal support and modernization of the national system of legal education.

Key words: *higher legal education, globalization, modernization of higher legal education, models of legal education, reform of higher legal education, quality of legal education.*

Вступ. Активізація глобалізаційних процесів прискорила ідентифікацію національної юридичної освіти та науки. Це природнім чином вплинуло на необхідність звернення до історичного минулого, до особистісних освітньо-наукових традицій, їх екстраполяції на сучасну національну модель освіти і науки. На сьогоднішній день, в Україні можна побачити активність реформування політико-економічного та суспільно-культурного життя, однак науково-освітня сфера, в даному випадку, не є винятковою.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз основних рис та особливостей реалізації юридичної освіти та її деяких моделей, зокрема на прикладі Франції та Великобританії, з урахуванням їх правових систем.

Результати дослідження. Аналіз реформ у сфері юридичної освіти дозволяє побачити, що їх успіх залежить від суб'єктивних факторів навчального процесу та від типу правової системи [6, с. 52]. Саме тому на особливу увагу заслуговують дослідження основних моделей юридичної освіти у таких системо утворювальних державах правових сімей, як Великобританія, Франція та Чехія. Розглянемо їх детальніше.

В результаті обговорення дискусійних питань відносно майбутнього юридичної освіти та науки, ми прийшли до висновку, що дана проблематика потребує найскорішого вирішення, з урахуванням вивчення історичного досвіду закордонних країн світу.

Підготовка фахівців права в Великій Британії має достатньо глибоке історичне коріння, що і визначає певні особливості підготовки правничих кадрів у цій країні. Формування юридичної освіти в Англії належить до XII ст., саме тоді були створені перші університети – Оксфорд та Кембридж. Починаючи з XIII ст., юридична освіта Великобританії була розділена на дві паралельно існуючі системи: класичну університетську та навчання в іннах (мається на увазі юридичних корпораціях), де переважала практична юридична підготовка. Таким чином, XX століття внесло корективи у дану структуру. Завдяки університетським програмам виросла питома вага спеціальних юридичних навчальних дисциплін, а слухачі іннів отримували університетську освіту.

Варто відмітити, що в Англії відсутня єдність відносно балансу теоретичного і практичного у навчальних планах та програмах. Деякі науковці підкреслюють, що юридична освіта представляє собою один із видів гуманітарної освіти. На думку О. Проскурняка, «юридична освіта в Англії XVII–XVIII ст. мала на меті підготовку джентльменів, а підготовка

юристів-практиків здійснювалася поза університетами – в іннах. «Inns of Court» були добровільними товариствами, непривілейованими і некорпоративними. Вони були чимось на кшталт колегій, коледжів або тред-юніону. Таких колегій із тих часів і дотепер усього чотири – Іннер-темпл, Мідл-темпл, Лінкольн-інн, Грейз-інн» [7, с. 184].

Окремої уваги заслуговує той факт, що право розглядається як теоретична дисципліна. Тільки після отримання базового вченого ступеня в області права допустиме практичне навчання за допомогою відповідних програм стажувань, що організуються професійним співтовариством. Останнім часом ведуться розмови щодо необхідності пом'якшення відмінностей між академічною й професійною стадіями юридичної освіти.

Одним з бар'єрів на шляху інтеграції є те, що багато університетських викладачів не є сертифікованими юристами і мають доволі обмежений досвід практичної роботи. На сьогоднішній день, в Англії існує близько 100 юридичних вищих навчальних закладів, які щорічно набирають до 100 осіб. Це пов'язано з фактичним забезпеченням можливості використання індивідуальних форм роботи із самими студентами. Так, до прикладу, у Лондонському університеті викладач працює за індивідуальним планом не більше ніж з 10-ма студентами, в Оксфордському – не більше ніж з 3-ма. До найбільш поширеніших спеціалізацій, що існують в англійських університетах, належать наступні: приватне право, публічне право, римське право і римська юриспруденція, історія англійського права, англійське право, порівняльне правознавство тощо.

Основний базис юридичної професії в Англії базується на двох категоріях юристів – баристерів та соліситорів. Соліситорами вважаються ті адвокати, що готують судові матеріали для ведення справ баристерами. Вони працюють юрисконсультами в різних організаціях і мають право вести судові справи в судах нижчих інстанцій (магістратних судах графств і міст-графств). Баристерами вважаються адвокати більш високого рангу, що спеціалізуються на веденні справ у судах. Діяльність усіх цих фахівців має само регулятивний характер, а членство в професійних асоціаціях є обов'язковим (у баристерів це Колегія адвокатів; у соліситорів – Товариство юристів) [2].

Тривалість бакалаврату в Англії триває 3 роки, а магістратура 1 рік. Під метою юридичної освіти розуміють той факт, що в результаті навчання студенти володіють основними знаннями та розуміють базові особливості правової системи. Студенти повинні знати, як застосовувати отримані знання та пропонувати рішення конкретних проблем.

Університети Англії намагаються підсилити практичну направленість юридичної (правничої) освіти. Це проявляється у створенні додаткових та факультативних курсів практичного змісту, а також впровадження діяльності юридичних клінік. Студенти, які зацікавлені в юридичній практиці, під час навчання можуть звертатись до професійних юристів, які, у свою чергу, зацікавлені в найкращих студентах в якості своїх майбутніх співробітників та колег. Також відмітимо, що деякі студенти, наприкінці другого року навчання на бакалавріаті, знаходять хороші взаємовідносини з великими юридичними фірмами, які можуть частково фінансувати їхню подальшу освіту в цьому напрямку.

Коли соліситори одержують ступінь бакалавра, вони проходять річний юридичний курс та складають відповідний іспит. Завдання даного етапу – забезпечити розвиток умінь та навичок, що необхідні для адвокатської діяльності. Завершальним етапом підготовки соліситора є два роки стажування. Що стосується баристерів, то процес такий самий, як у соліситорів. Після отримання бакалаврату, наступний крок – це річний практичний курс, де у студентів формуються певні вміння та навички, необхідні для адвокатської діяльності. Щоб вступити на ці курси, необхідно пройти жорсткий відбір і вступити в одну з чотирьох юридичних інн. Наступним кроком виступає стажування, яке триває 1 рік, під час якого стажер отримує практичні навички роботи із судовими справами, пошуку юридичної інформації, складання юридичних висновків тощо, під керівництвом досвідченого баристера. Саме стажування поділено на 2 етапи:

- 6 місяців, коли стажер працює під контролем свого наставника;
- 6 місяців, коли стажер вже надає юридичні послуги та виступає в суді.

Базисом юридичної освіти в Англії є вивчення семи основних дисциплін: кримінального права, цінних паперів та договірному управлінню, право ЄС, договірному права, зобов'язального права, права власності та земельного права, публічного права (конституційного права, адміністративного права і права людини). Загалом, юриспруденцію прийнято викладати в соціальному, економічному і політичному контексті.

Статус студента теж має свої особливості. Так, одним з їх обов'язків є їх участь у наукових дослідженнях. В даному випадку, юридична освіта в Англії сприяє оволодінню студентами базових знань та розуміння ключових особливостей правової системи. Так, типовий набір знань і умінь, які очікують від випускника юридичного факультету, досить традиційний та охоплює знання та розуміння базових правових доктрин, принципів і джерел права, інститутів, у межах яких реалізується само право.

Англія належить до тих країн, де немає єдності думок стосовно балансу теоретичного і практичного компонента в навчальних програмах. Вагомою є точка зору, відповідно до якої юридична освіта є різновидом гуманітарної освіти. При цьому, абсолютно ясно відчувається прагнення посилити практичну спрямованість юридичної освіти. Це знаходить своє відображення не лише в появі додаткових й факультативних курсів практичного змісту, але й впровадженні рольових ігор та юридичних клінік. Під час навчального процесу студенти, зацікавлені в юридичній практиці, а також мають можливість контактувати з професійними досвідченими юристами.

Отже, юридичну освіту Великобританії можна поділити на три етапи, які передбачають засвоєння програми бакалавра права, опанування освітньо-професійних програм фахової підготовки адвокатів та відповідну юридичну практичну підготовку. Здобуті знання, уміння й навички закріплюються проходженням стажування (зазвичай воно триває рік).

Цікавою є модель юридичної освіти на території Чехії. Так, вступні іспити на юридичні факультети «публічних ВНЗ» мають однакову програму, та часто проходять у формі тестування. Вони всі є письмовими і передбачають іспит на загальноосвітній рівень (історія, географія, література, мистецтвознавство тощо), іспит із логіки та іспит із психології [6]. Досить не звичним є той факт, що іспит із логіки передбачає наявність базового рівня знань з правознавства, а в його основі – моделювання ситуацій та визначення, якого роду норми права можна застосувати до тих чи інших відносин, а також «комбінаторику» – розуміння нормативної ієрархії, співвідношення законів, їхня дія у часі, просторі. Сам логічний тест містить виконання завдань, які не пов'язані з правом. Таким чином, досвід проведення такого зрізу знань може бути корисним для України, оскільки такий стан справ зосереджує свою увагу поряд із загальною підготовкою на особливий склад мислення та схильність до логічних дій.

Оригінальним є досвід Польщі. До прикладу, для вступу у вищий навчальний заклад у Польщі, як і в Україні, слід скласти іспити, провчитись відповідний термін (зокрема 5–5,5 років). Польські факультети рідко коли становлять 100 осіб, а навчання на державній формі вважається престижнішим та однозначно безкоштовним. Після випускних іспитів та написання дипломної роботи студент може стати адвокатом, «радцею правничим» або ж піти працювати в державні установи (суд, прокуратуру чи органи внутрішніх справ). Проте є один момент. Після закінчення університету молодий юрист не може виступати в суді, не може засновувати свою справу, а що найголовніше – не може розраховувати на клієнтуру. Це є причиною того, що випускник зобов'язаний пройти так звану аплікацію.

Під аплікацією розуміють основну стадію підготовки майбутнього адвоката або ж радці правничого, так як без проходження цієї аплікації випускник не зможе скласти іспит на право займатися юридичною діяльністю будь-якого типу [4]. Аплікант (претендент) починає працювати в юридичній конторі адвоката чи радці правничого, який стає патроном апліканта. Здебільшого аплікант працює в кількох канцеляріях.

Сам аплікант відвідує спеціальні курси, де його навчають практичним основам діяльності адвоката. Головне завдання цих курсів – навчити апліканта застосовувати свої знання в повсякденному житті і коригувати набуті. Усе це займає майже 3,5 роки. Під час своєї

праці він отримує заробітну плату як аплікант, яка в кілька разів менша від заробітної плати адвоката. Наприкінці терміну аплікації претендент здає кваліфікаційний іспит на адвоката чи радцю правничого, що фактично і визначає його подальшу долю.

Варто відмітити, що відсоток осіб, які не проходять іспит досить високий, а цей факт засвідчує про жорсткість контролю з боку держави за майбутніми спеціалістами. Адвокат має право займатися кримінальними справами і вести їх у суді. Фактично ведення судових справ і надання незначних консалтингових послуг і є основною діяльністю адвоката. Проте неправильно було б говорити, що це є єдина діяльність із можливих, це лише свідчення наявної практики у Польщі. Радця правничий відрізняється від адвоката тим, що не може виступати захисником у кримінальних справах. Основним видом його діяльності є цивільні спори, позови, підготовка юридичних документів, надання послуг підприємствам та організаціям. Це розмежування настановує на думку про вищу професійність польських спеціалістів порівняно з українськими.

Франція належить до країн, у яких основним завданням університетів є інтелектуальна підготовка, а не професійна. Регулювання стандартів юридичної освіти у Франції відсутнє, оскільки приміняється принцип автономії університетів. Так, вищі навчальні заклади самостійно повинні визначити напрямки спеціалізації студентів, самостійно впроваджувати вивчення нових дисциплін та самостійно забезпечувати фінансування навчального процесу. Зокрема, їх акредитує ринок навчальних послуг [2].

За загальним правилом, у Франції юридичну освіту можна отримати лише на юридичних факультетах деяких державних університетів за такими рівнями у сфері юриспруденції:

I рівень – обов'язкова програма *Licences en Droit* («ліцензіат права»). Вступ на дану програму можливий відразу після закінчення середньої школи і отримання атестата *baccalauréat*. На її освоєння припадає 3 роки юридичної підготовки, які спрямовуються на вивчення історичного вступу до вивчення права, вступу в приватне та публічне право, конституційного та цивільного права, історії права й інститутів, права зобов'язань, кримінального та адміністративного права, права державних фінансів, європейського права. Навчання в межах цієї програми базується на вивченні норм законодавства і судової практики []. Також, кожний семестр має певні курси на вибір. На 3-му році навчання студенти самостійно визначають ті предмети, які вони бажають вивчати, не тільки елективні, але й основні. Найчастіше йде поділ на два спеціалізації: приватне право та публічне право. В результаті здається письмовий іспит, де студент показує не лише знання теоретичної частини, але й показує їх практичне застосування на практиці. Рівень *License en Droit* не дає права вести юридичну практику, або проходити професійну підготовку по юридичним спеціальностям, проте вона відкриває можливість вступу на магістерську програму;

II рівень – *Master 1* або початковий рівень майстра права (магістр права першого року). Вступники на магістерські програми піддаються відбору на основі їхніх оцінок, успішності і нагород, отриманих у процесі навчання за програмою *License*. Цей рівень необхідний для допуску до екзамену на право ведення юридичної практики або для продовження подальшого навчання. Студентам надається можливість більш поглибленого вивчення конкретних галузей права – міжнародного, комерційного, публічного. Загалом усі заняття спрямовані на вироблення професійних умінь і навичок. Після отримання рівня *Master 1* у випускника з'являється право на юридичну практику (наприклад, вступити юрисконсультом на підприємство) і допуск до регульованих юридичних професій (адвокат, судовий пристав, нотаріус, суддя).

III рівень – *Master 2* або магістра права другого року. Ця програма має два різновиди: дослідницька спеціалізація як сходинка до подальшого отримання докторського ступеня (*Master 2 Recherche*) або професійна спеціалізація, елементом якої є обов'язкове стажування (*Master 2 Professionnel*). У більшості випадків, студенти обирають другий варіант. Після проходження стажування, яка триває від 2 до 5 місяців в організованому юридичному відділі підприємства, суду або нотаріальній конторі, студенти допускаються до іспиту, для отримання ступеня *Master 2*. Під час навчального процесу студенти поглиблюють свої знання по певним предметам. Після проходження даного ступеня навчання здається письмовий іспит.

Таким чином, після проходження всіх етапів навчання та стажування, студенти французьких вузів отримують право на здійснення професійної юридичної діяльності.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зауважимо, що європейські моделі юридичної освіти характеризуються відмінними характерними рисами, детермінованими особливостями становлення і розвитку національних правових систем. Реформатори всіх країн цілком усвідомлюють, що не існує ідеальної системи підготовки юристів та що особисті недержавні моделі страждають від недосконалості і прогалин. Позитивною рисою при цьому виступає той факт, що вони добре усвідомлюють своє історичне і культурне коріння, оскільки це може допомогти усунути існуючі недоліки. Вони не довіряють механічним зовнішнім запозиченням, в основі яких лежить ідеологічна база.

Сучасна правова система характеризується зростанням, з одного боку, інтеграційних процесів, але з іншого – прискоренням реформ [7]. Тому, юристи повинні володіти гнучкістю правового мислення, здатністю розуміти соціальний контекст правових інститутів, знання стабільних принципів і норм права, історичні передумови їхнього формування тощо. Все це буде сприяти активному запровадженню у вітчизняну юридичну практику існуючих розробок. Проте, застосування хоча б одного з них потребує значного ґрунтовного дослідження щодо їх можливого впливу на правову систему України загалом.

Список використаних джерел:

1. Heringa A.W. Legal Education. Reflections and Recommendations. Cambridge : Intercientia, 2013. 228 p.
2. Dainow J. Revision of legal education in France: a four-year law program. *Journal of Legal Education*. 1995. №4 (vol. 7). P. 495–508.
3. Dr. Al Faruque A. Legal Education System in the UK: An Overview [Electronic Recourse]. *Chancery Law Chronicles*. 2009. URL: <http://www.clcbd.org/journal/9.html>.
4. Воронцова К. Загальна характеристика вищої юридичної освіти Великої Британії. *Молодь і ринок*. 2015. № 5(124). С. 151–156.
5. Кадала В.В. Проблеми та перспективи юридичної освіти у ХХІ столітті. *Вища юридична освіта: історичний досвід та перспективи розвитку* : матеріали регіон. кругл. Столу (Маріуполь, 22 лютого 2018 р.). Маріуполь, 2018. С. 112–115.
6. Красняков Є. В. Державна політика Чеської республіки в галузі освіти: досвід для України. Соціальна та гуманітарна політика. *Вісник НАДУ*. 2015. № 4, С. 101.
7. Писаревська О. В. Сучасна система вищої юридичної освіти Франції. *Педагогічний альманах*. 2019. Вип. 41. С. 50–55.
8. Проскурняк О.Г. Сучасна зарубіжна юридична освіта: історико-правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН) : дис. ... канд. юрид. наук. Чернівці, 2019. 226 с.

ШАМАРА О. В.,

доктор філософії в галузі права, старший дослідник, доцент, радник директора
(Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук
України»)

УДК 340.162+351.741+351.742

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.13>

ПІДХОДИ ПАРЛАМЕНТУ УКРАЇНИ У СТВОРЕННІ ВОЄННОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІЦІЇ В РОЗРІЗІ РОЗБУДОВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття містить аналіз основних положень проектів законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024, «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11307 від 29.05.2024, якими передбачено створення та функціонування Спеціалізованої воєнної прокуратури, Воєнної поліції України, як суб'єкта оперативно-розшукові діяльності, органу досудового розслідування, визначення підслідності Воєнної поліції України та «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024, яким запропоновано бачення побудови та функціонування Військової поліції, як суб'єкта оперативно-розшукові діяльності.

Зроблено висновок, про те, що доцільним є підхід щодо створення та функціонування Воєнної поліції України, в особливий період та в умовах правового режиму воєнного стану, у відповідності до Стратегії забезпечення національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, що повинно стати дієвим елементом забезпечення національної безпеки шляхом досягнення достатньої взаємосумісності складових сил безпеки і оборони з відповідними структурами держав – членів Організації Північноатлантичного договору та реалізації стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, у відповідності до їх стандартів та процедур. Констатовано, що проектом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024 по своїй суті забезпечено комплексний підхід в ході розбудови системи органів Військової юстиції України, наслідком чого є забезпечення Парламентом України можливості виконання повноважень визначених Конституцією та законами України прокурорами Спеціалізованої воєнної прокуратури, слідчими, дізнавачами та оперативними підрозділами Воєнної поліції України, в умовах воєнної агресії російської федерації, в умовах особливого періоду, правового режиму воєнного стану, в розрізі створення та функціонування Спеціалізованої воєнної прокуратури та Воєнної поліції України, в рамках розбудови системи органів Військової юстиції України для забезпечення ефективного вирішення завдань із захисту національних інтересів від загроз у воєнній, оборонній та військовій сферах, підтримання належного правопорядку у зазначених сферах,

забезпечення охорони прав і законних інтересів військовослужбовців та членів їх сімей, а також підвищення ефективності виявлення, документування і розслідування військових та воєнних злочинів, злочину геноциду та злочинів проти людяності, скоєних російською федерацією на території України.

Ключові слова: воєнна поліція України, військова поліція, воєнна прокуратура, військова юстиція України, досудове розслідування, дізнання, оперативно-розшукова діяльність, контррозвідувальна діяльність.

Shamara O. V. Approaches of the Parliament of Ukraine in the creation of the Military Police of Ukraine and the Military Police in terms of the development and functioning of the Military Justice of Ukraine

The article contains an analysis of the main provisions of the draft laws «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Creation and Strengthening of the Independence of the Military Police of Ukraine and the Specialized Military Prosecutor's Office» № 11306 of 05/29/2024, «On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine in Connection with creation and strengthening of the independence of the Military Police of Ukraine and the Specialized Military Prosecutor's Office» № 11307 dated 29.05.2024, which provide for the creation and functioning of the Specialized Military Prosecutor's Office, the Military Police of Ukraine, as a subject of operational and investigative activities, a pre-trial investigation body, determining the jurisdiction of the Military Police of Ukraine and «On the Military Police» № 6569-d dated 31.05.2024, which proposed the vision of the construction and functioning of the Military Police as a subject of operational and investigative activities.

It was concluded that it is appropriate to approach the creation and functioning of the Military Police of Ukraine, in a special period and under the conditions of the legal regime of martial law, in accordance with the Strategy for Ensuring the National Security of Ukraine, approved by the Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 № 392/ 2020, which should become an effective element of ensuring national security by achieving sufficient interoperability of the components of security and defense forces with the relevant structures of the member states of the North Atlantic Treaty Organization and the implementation of Ukraine's strategic course to acquire full membership in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization, in accordance with their standards and procedures. It was established that the draft Law «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Creation and Strengthening of the Independence of the Military Police of Ukraine and the Specialized Military Prosecutor's Office» № 11306 dated 05/29/2024 essentially provided a comprehensive approach to the development of the system of Military Justice of Ukraine, as a result of which is the provision by the Parliament of Ukraine of the possibility of exercising the powers defined by the Constitution and laws of Ukraine by prosecutors of the Specialized Military Prosecutor's Office, investigators, investigators and operational units of the Military Police of Ukraine, in the conditions of military aggression of the Russian Federation, in the conditions of a special period, the legal regime of martial law, in the context of the creation and functioning of the Specialized military prosecutor's office and the Military Police of Ukraine, as part of the development of the system of the Military Justice of Ukraine to ensure the effective solution of the tasks of protecting national interests from threats in the military, defense and military spheres, maintaining proper law and order in the specified spheres, ensuring the protection of the rights and legitimate interests of servicemen and members their families, as well as increasing the effectiveness of detection, documentation and investigation of military and war crimes, the crime

of genocide and crimes against humanity committed by the russian federation on the territory of Ukraine.

Key words: *military police of Ukraine, military police, military prosecutor's office, military justice of Ukraine, pre-trial investigation, inquiry, operational and investigative activities, counterintelligence activities.*

Вступ. Парламентом України зареєстровано проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024, якими передбачено створення та функціонування Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури [1]. Крім того, у Верховній Раді зареєстровано проект Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11307 від 29.05.2024, яким визначено підслідність органу досудового розслідування Воєнної поліції України [2].

24 травня 2024 року, на виконання доручення Верховної Ради України, яке було проголосовано Парламентом України 22 травня 2024 року, Голова Робочої групи Максим Павлюк зібрав та провів підсумкове засідання Робочої групи Комітету з питань правоохоронної діяльності щодо опрацювання питання створення системи Військової юстиції в Україні. Під час засідання учасниками Робочої групи було презентовано розроблений робочою групою доопрацьований законопроект «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024 [3].

Об'єднує ці дві законодавчі ініціативи прагнення Верховної Ради України до розбудови системи органів Військової юстиції України, в одному випадку шляхом створення Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури, в другому підході законодавець свої зусилля скерував на створення виключно Військової поліції, з усіченими функціями та повноваженнями, як для майбутнього органу правопорядку.

У цьому зв'язку слід зауважити, що проектом Закону України «Про організаційно-правові основи побудови та функціонування Військової юстиції України» (реєстраційний № 10042 від 13.09.2023) визначено головні напрями загальнодержавної політики та організаційно-правові основи побудови та функціонування системи Військової юстиції України, а також передбачено віднести до системи державних органів, які входять до Військової юстиції України – військову поліцію, військову прокуратуру, військову адвокатуру, військовий суд та військову контррозвідку та орган досудового розслідування державного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України, як невід'ємної частини Служби безпеки України [4].

Постало питання проаналізувати основні положення зазначених вище законопроектів, якими запропоновано бачення побудови та функціонування Спеціалізованої воєнної прокуратури, Воєнної поліції України та Військової поліції, як складових системи органів Військової юстиції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різний час проблеми діяльності органів військової юстиції досліджували такі вітчизняні вчені, як: О. Баганець, П. Богуцький, М. Беланюк, В. Вдовитченко, Ю. Винокуров, Ю. Війтев, М. Говоруха, М. Голомша, В. Гусаров, В. Давиденко, В. Долежан, Т. Дунас, С. Євдокіменко, О. Зархін, П. Каркач, М. Карпов, В. Карпунцов, М. Кісліцин, М. Ковалів, В. Комашко, В. Козачук, О. Козачук, І. Козьяков, М. Косюта, С. Курінний, В. Кравчук, О. Литвак, В. Максимов, В. Маляренко, І. Марочкін, А. Матіос, О. Михайленко, М. Мичко, В. Пилипчук, С. Подкопаєв, А. Полозов, М. Руденко, М. Руденко, О. Савенков, Г. Середа, О. Смирнов, Є. Суботін, В. Сухонос, М. Трофімов, М. Туркот, А. Чорний, М. Якимчук. Незважаючи на значний внесок у розвиток учення про діяльність системи органів військової юстиції і напрацьовані знання в цій сфері, у наукових працях зазначених учених не вичерпано проблем створення та функціонування воєнної поліції України та воєнної прокуратури.

Постановка завдання. Мета статті полягає у аналізі наявних шляхів Парламенту України щодо створення та подальшого функціонування Воєнної поліції України, Спеціалізованої воєнної прокуратури та Військової поліції, які відображено у проектах законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024, «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11307 від 29.05.2024 та «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024.

Результати дослідження. Для побудови досконалої і такої, що відповідатиме викликам часу системи органів Військової юстиції України існує потреба у створенні Воєнної поліції України. Ця ідея не є новою. Так, у результаті реформування системи органів кримінальної юстиції передбачалося, що досудове слідство має бути покладено на: 1) національну поліцію; 2) фінансову поліцію; 3) воєнну поліцію; 4) слідчий підрозділ Служби безпеки України; 5) спеціально утворений орган досудового розслідування корупційних правопорушень (антикорупційний орган). Передбачалось перетворення Військової служби правопорядку Збройних Силах України у воєнну поліцію.

Друга спроба створення Воєнної поліції України була закладена у 2014 році в угоді про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» Верховної Ради України VIII скликання. Угодою передбачалось утворення на базі Військової служби правопорядку у Збройних Силах України Воєнної поліції та визначення пріоритетними напрямками її діяльності.

Третя спроба утворення Воєнної поліції для запобігання, виявлення, досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями була задекларована Програмою діяльності Кабінету Міністрів України, затвердженою постановою Верховної Ради України від 14 квітня 2016 року № 1099-VIII.

У 2019 році Президент України Володимир Зеленський доручив Кабінету Міністрів України, який очолював Олексій Гончарук до квітня 2020 року розробити та внести до Верховної Ради України законопроект про воєнну поліцію, але до цього дедлайну Прем'єр-міністра Олексія Гончарук та його уряд відправили у відставку.

П'ятою спробою утворення Воєнної поліції слід вважати рішення Уряду України від 12 червня 2020 р. № 471, яким було затверджено Програму діяльності Кабінету Міністрів України, якою передбачено розроблення проекту закону про воєнну поліцію.

Крім того, Стратегічним оборонним бюлетенем України, затвердженим Указом Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021, передбачено реформування Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Воєнну поліцію.

Нажаль з 2008 року, в рамках реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008, з моменту оголошення особливого періоду з 2014 року та з моменту оголошення правового режиму воєнного стану з 2022 року Воєнну поліцію України утворено не було.

Метою створення Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури суб'єктом законодавчої ініціативи у проекті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024 визначено комплексний підхід, в ході розбудови системи органів Військової юстиції України, наслідком чого є забезпечення Парламентом України можливості виконання повноважень визначених Конституцією та законами України прокурорами Спеціалізованої воєнної прокуратури, слідчими, дізнавачами та оперативними підрозділами Воєнної поліції України, в умовах воєнної агресії російської федерації, в умовах особливого періоду, правового режиму воєнного стану, в розрізі створення та функціонування Спеціалізованої воєнної прокуратури та Воєнної поліції України, в рамках розбудови системи органів Військової юстиції України для забезпечення ефективного вирішення завдань із захисту національних інтересів від загроз у воєнній, оборонній та військовій сферах, підтримання належного правопорядку у зазначених сферах, забезпечення охорони прав і законних інтересів військовослужбовців та членів їх сімей,

а також підвищення ефективності виявлення, документування і розслідування військових та воєнних злочинів, злочину геноциду та злочинів проти людяності, скоєних російською федерацією на території України.

Метою створення Військової поліції, передбачений проектом Закону «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024 є створення законодавчих підстав та правових засад діяльності Військової поліції як військового формування з правоохоронними функціями, що входить до складу сектору безпеки і оборони, та який основним своїм завданням має забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту.

Концептуальні розбіжності в законопроектах зводяться до такого:

– перше на що слід звернути увагу, законопроектом «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024, у частині другій статті 2 визначено, що під час дії правового режиму воєнного чи надзвичайного стану загальне керівництво та координацію діяльності Військової поліції здійснює Головнокомандувач Збройних Сил України. Відповідно до Закону України «Про Збройні Сили України» головнокомандувач Збройних Сил України є найвищою військовою посадовою особою у Збройних Силах України, він здійснює через Генеральний штаб Збройних Сил України безпосереднє військове керівництво Збройними Силами України (стаття 8) [5]. Розробниками законопроекту віднесено Військову поліцію до суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, тому постає питання, яким чином головнокомандувач Збройних Сил України під час дії правового режиму воєнного чи надзвичайного стану буде здійснювати загальне керівництво та координацію діяльності Військової поліції, як правоохоронного органу (суб'єкта оперативно-розшукової діяльності), та як така діяльність буде корелюватися із Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема в частині реалізації пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави та в частині правозастосування положень глави 21 (Негласні слідчі (розшукові) дії) Кримінального процесуального кодексу України. Законопроект «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024 не розкриває нові повноваження Головнокомандувача Збройних Сил України, межі та рамки здійснення загального керівництва та координації діяльності Військової поліції. Проектом Закону № 11306 від 29.05.2024 визначено, що безпосереднє керівництво Воєнною поліцією України здійснює начальник Воєнної поліції України. Начальник Воєнної поліції України є керівником центрального органу управління Воєнної поліції України;

– проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024 не обмежує завдання із забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту, така діяльність розповсюджується на всі військові формування України, створені відповідно до законодавства України, за умови дієвого демократичного цивільного контролю, визначеного Законом України «Про національну безпеку України» та наглядовими функціями Спеціалізованої воєнної прокуратури;

– проектом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024, передбачено створення Спеціалізованої воєнної прокуратури, в рамках комплексного підходу розбудови системи органів Військової юстиції України. Законопроектом передбачено внесення змін до Закону України «Про прокуратуру», якими передбачається визначення зазначеними змінами, окрім іншого, особливості організації і діяльності Спеціалізованої воєнної прокуратури;

– проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024 передбачено функціонування в структурі Воєнної

поліції України органу досудового розслідування (досудове слідство, дізнання), оперативних та оперативно-технічних підрозділів. Законопроект «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024 не передбачає у своїй структурі органу досудового розслідування, що є ноу-хау авторського колективу законопроекту у побудові нового органу правопорядку, коли орган досудового розслідування та дізнання знаходиться в одному правозастосовному органі, а суб'єкт оперативно-розшукової діяльності в іншому органі правопорядку. Враховуючи той факт, що відповідно до статті 5 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» Державне бюро розслідувань вирішує завдання із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених статтею 422 Кримінального кодексу України, а статтею 216 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що слідчі органів державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), крім кримінальних правопорушень, передбачених статтею 422 Кримінального кодексу України, проведення негласних слідчих (розшукових) дій мати буде право слідчий Державного бюро розслідувань, який здійснює досудове розслідування по цій категорії кримінальних правопорушень, або за його дорученням – уповноважені оперативні підрозділи Військової поліції. Відсутність досудового розслідування та органу дізнання в структурі Військової поліції, який за визначенням статті 1 законопроекту є військовим формуванням з правоохоронними функціями, розробники законопроекту «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024 в пояснювальній записці не наводять, що не дозволяє зрозуміти мотиви та цілі такого підходу у створенні Військової поліції.

У цьому зв'язку слід зауважити що у пояснювальній записці до проекту Закону «Про Державне бюро розслідувань» № 2114 від 12.02.2015 року зазначалось, що на Державне бюро розслідування, в рамках викладу концептуальних положень, планувалось покласти такі основні завдання:

1) запобігання організованій злочинній діяльності, терористичним та іншим особливо тяжким насильницьким злочинам – з метою забезпечення безпеки людини, суспільства і держави;

2) виявлення, розкриття і розслідування: злочинів, пов'язаних з діяльністю злочинних організацій; злочинів, пов'язаних з тероризмом; особливо тяжких насильницьких злочинів, за які Кримінальним кодексом України передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі;

3) запобігання злочинам катування і злочинам, пов'язаним з іншими жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність, видами поведінки і покарання, вчинюваним працівниками правоохоронних органів, і виявлення таких злочинів – з метою забезпечення справедливого правосуддя і недопущення випадків притягнення невинуватих осіб до кримінальної відповідальності;

4) розкриття і розслідування злочинів катування і злочинів, пов'язаних з іншими жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність, видами поведінки і покарання, вчинених слідчими (детективами) Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, органів внутрішніх справ, а також прокурорами;

5) розкриття і розслідування корупційних та пов'язаних з корупцією злочинів, вчинених працівниками Національного антикорупційного бюро України і прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури;

– законопроектом «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024 закладається ще одна практична проблема, а саме військову поліцію будуть складати військовослужбовці, орган досудового розслідування Державного бюро розслідування складається з числа цивільних осіб. Як наслідок представники органу досудового розслідування Державного бюро розслідування не є комбатантами, знаходження цивільних осіб на лінії зіткнення, з метою документування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), визначеної Кримінальним процесуальним кодексом України буде ускладнено

та може зводитися до окремих доручень органу досудового розслідування в адресу суб'єкта оперативно-розшукової діяльності (Військової поліції);

– законопроектом «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024, передбачається, що начальник Військової поліції призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за поданням Міністра оборони України, а під час дії правового режиму воєнного стану – за поданням Головнокомандувача Збройних Сил України. Проектом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024 передбачено, що начальник Воєнної поліції України призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Начальник Воєнної поліції України призначається на посаду строком на 7 років із урахуванням вимог Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу». Кандидатуру для призначення на посаду начальника Воєнної поліції України Прем'єр-міністру України подає Комісія з відбору кандидата для призначення на посаду начальника Воєнної поліції України. Положення про Комісію з відбору кандидата для призначення на посаду начальника Воєнної поліції України, затверджує Кабінет Міністрів України. На думку автора другий варіант призначення керівника воєнного формування з правоохоронними функціями наближений до сталого демократичного підходу призначення такого рівня топ посадовців, з урахуванням того, що статтею 1 проекту Закону № 11306 від 29.05.2024, Воєнну поліцію України визначено центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань правоохоронної діяльності у військовій, воєнній та оборонній сферах, підтримання правопорядку у сфері оборони держави, здійснює охорону прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та членів їх сімей, а також резервістів, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів;

– проектом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024, передбачається створення Спеціалізованої воєнної прокуратури, а по суті її відновлення [6], в рамках розбудови системи органів Військової юстиції України і на цьому етапі створення Воєнної поліції України (оперативно-розшукова діяльність, досудову розслідування, дізнання), Спеціалізованої воєнної прокуратури (нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність [7], дізнання, досудове слідство, інші функції прокуратури визначені законодавством України).

Розробниками законопроекту «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024, не надано в пояснювальній записці та в змінах до інших законодавчих актів розуміння щодо процесу створення (відновлення) воєнної прокуратури, це залишилось за межами регулювання, проте Головою Комітету з питань правоохоронної діяльності Верховної Ради України, в рамках участі у міжнародній науково-практичній конференції «Діяльність військової юстиції в умовах збройного конфлікту. Досвід української прокуратури», було зазначено, що «Незмінність курсу України щодо як найшвидшого вступу до Організації Північноатлантичного договору неодноразово наголошував Президент нашої держави Володимир Зеленський. Тому наша з Вами задача виробити та запропонувати шляхи нашої інтеграції у сфері діяльності органів військової юстиції, особливо в умовах військового конфлікту на території України» [8].

Слід констатувати той факт, що повинен бути присутнім саме комплексний підхід в рамках розбудови системи органів Військової юстиції України, який набуває особливого значення в умовах воєнної агресії росії проти України, оскільки в Україні не існує повноцінної системи органів Військової юстиції (воєнна поліція, воєнна контррозвідка, воєнна прокуратура, воєнна адвокатура, воєнний суд). Військова юстиція України, в особливий період та в умовах правового режиму воєнного стану, у відповідності до Стратегії забезпечення національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України

від 14 вересня 2020 року № 392/2020 повинна стати дієвим елементом забезпечення національної безпеки шляхом досягнення достатньої взаємосумісності складових сил безпеки і оборони з відповідними структурами держав – членів Організації Північноатлантичного договору та реалізації стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, у відповідності до їх стандартів та процедур.

Окремо слід зупинитися на постанові Верховної Ради України від 5 червня 2024 року № 3777-IX, якою прийнято за основу проект Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підривній діяльності спеціальних служб іноземних держав (реєстр. № 11228-1). Метою прийняття проекту Закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підривній діяльності спеціальних служб іноземних держав» № 11228-1 від 10.05.2024 [9] є необхідність встановлення юридичних механізмів виконання контррозвідувальними підрозділами контррозвідувальних (спеціальних) завдань в інтересах забезпечення національної безпеки і оборони з метою попередження, припинення чи розкриття розвідувально-підривної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, організацій та окремих осіб шляхом внесення змін до Кримінального кодексу України в частині впровадження інституту звільнення від кримінальної відповідальності за виконання розвідувального (спеціального) та контррозвідувального (спеціального) завдання. Завданнями законопроекту є унормування питань щодо правового захисту осіб, які виконують контррозвідувальні (спеціальні) завдання, врегулювання повноважень суб'єктів контррозвідувальної діяльності, необхідних для своєчасної та ефективної протидії розвідувально-підривній діяльності проти України, а також запровадження державного захисту співробітників, які здійснюють контррозвідувальну діяльність, осіб, залучених до конфіденційного співробітництва, та їх близьких осіб.

Проектом пропонується розширити коло прав, які матимуть органи, підрозділи та співробітники Служби безпеки України (а в деяких випадках – й інших контррозвідувальних органів) в процесі здійснення контррозвідувальної діяльності. При цьому, більшість із заходів, які пропонується здійснювати Служба безпеки України при практично відсутньому контролі з боку незалежних органів, створюють ризики можливих зловживань і перевищення повноважень співробітниками таких органів. Насамперед мова йде про те, що статтею 7 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» визначено, що здійснювати заходи, визначені частиною третьою статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», – лише за ухвалою слідчого судді, постановленою за клопотанням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника, погодженим прокурором. Нагляд за додержанням законів під час проведення контррозвідувальної діяльності здійснюється Генеральним прокурором, виконувачем його обов'язків або уповноваженими наказом Генерального прокурора заступниками Генерального прокурора.

Враховуючи кількість контррозвідувальних справ важко уявити, яким чином одна посадова особа прокуратури визначена Законом України «Про контррозвідувальну діяльність» буде здійснювати нагляд. Тому, запропонований у проекті Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Воєнної поліції України та Спеціалізованої воєнної прокуратури» № 11306 від 29.05.2024, підхід є актуальним, нагальним та таким, що відповідає реальним потребам організації нагляду прокуратури за контррозвідувальною діяльністю. Зокрема, законопроектом передбачено, що на Спеціалізовану воєнну прокуратуру покладається нагляд за дотриманням законності органами військової контррозвідки Служби безпеки України, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, іншими уповноваженими суб'єктами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність. Також, визначено, що нагляд за дотриманням вимог Конституції і законів України органами та підрозділами, що здійснюють контррозвідувальну діяльність, здійснюється

Генеральним прокурором, заступником Генерального прокурора – Головним військовим прокурором та уповноваженими наказом заступника Генерального прокурора – Головного військового прокурора прокурори Спеціалізованої військової прокуратури.

Рамки наукової статті не дозволяють визначити всі переваги та вади аналізованих законопроектів, проте наведене вище дає розуміння процесів розбудови системи органів Військової юстиції України, які відбуваються в Україні.

Висновок. Загальний висновок за результатами розгляду проектів законів «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Військової поліції України та Спеціалізованої військової прокуратури» № 11306 від 29.05.2024, якими передбачено створення та функціонування Військової поліції України та Спеціалізованої військової прокуратури», «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із створення та посилення самостійності Військової поліції України та Спеціалізованої військової прокуратури» № 11307 від 29.05.2024, «Про Військову поліцію» № 6569-д від 31.05.2024 зводиться до такого:

– безсумнівно слід підтримати створення Військової поліції України та Спеціалізованої військової прокуратури, в рамках розбудови системи органів Військової юстиції України;

– слід підтримати те, що Військова поліція України повинна бути центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань правоохоронної діяльності у військовій, військовій та оборонній сферах, підтримання правопорядку у сфері оборони держави, здійснює охорону прав, свобод і законних інтересів військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та членів їх сімей, а також резервістів, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів. Військова поліція України підзвітна Верховній Раді України. Діяльність Військової поліції України спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра оборони України;

– Військова поліція України повинна мати в своїх повноваженнях, поміж іншого, право здійснювати досудове розслідування, дізнання та оперативно-розшукову діяльність;

– визначення за Військовою поліцією України, крім іншого, виключної підслідності щодо розслідування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), передбачених розділом XIX Особливої частини Кримінального кодексу України;

– Спеціалізована військова прокуратура повинна мати дієвий механізм нагляду за контррозвідальною діяльністю суб'єктів, які її здійснюють, з метою реалізації положень законів України «Про національну безпеку України», «Про контррозвідальну діяльність», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про прокуратуру», особливо в умовах правового режиму воєнного стану, особливого періоду, а також в рамках прийняття проекту Закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідально-підпільній діяльності спеціальних служб іноземних держав» № 11228-1 від 10.05.2024;

– алгоритм призначення начальника Військової поліції України та заступника Генерального прокурора – Головного військового прокурора визначений проектом закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Військової поліції України та Спеціалізованої військової прокуратури» № 11306 від 29.05.2024 є більш виважений та наближений до демократичних процедур, які передбачені цивільним демократичним контролем за військовими формуваннями.

Список використаних джерел:

1. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення та посилення самостійності Військової поліції України та Спеціалізованої військової прокуратури №11306 від 29.05.2024. *Законодавство України* : офіц. портал. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44322>. (дата звернення: 03.06.2024).

2. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із створення та посилення самостійності Військової поліції України та Спеціалі-

зованої воєнної прокуратури №11307 від 29.05.2024. *Законодавство України* : офіц. портал. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44323>. (дата звернення: 03.06.2024).

3. Проект Закону про Військову поліцію № 6569-д від 31.05.2024. *Законодавство України* : офіц. портал. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44336>. (дата звернення: 03.06.2024).

4. Проект Закону про організаційно-правові основи побудови та функціонування Військової юстиції України від 13.09.2023 року №10042. *Законодавство України* : офіц. портал. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42777>. (дата звернення: 03.06.2024).

5. Про Збройні Сили України. *Законодавство України* : офіц. портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12?find=1&text=%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B0#w1_4. (дата звернення: 03.06.2024).

6. Шамара О.В. Відновлення військової прокуратури, як елементу системи органів Військової юстиції України // Інформація і право. *Науковий журнал*. № 1(48)(2024). С. 241–250.

7. Шамара О.В. Прокурорський контроль за діяльністю розвідувальних та контррозвідувальних органів, як елемент діяльності Військової юстиції України. Законодавчі аспекти протидії особливо небезпечним злочинам в Україні. Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу 14-15 березня 2024 року, м. Київ. Київ : Алерта, 2024. С. 292–300.

8. Діяльність військової юстиції в умовах збройного конфлікту. Досвід української прокуратури : матеріали Міжнар. наук.– практ. конф., м. Харків, 28 жовтня 2021 р. / упоряд.: П. П. Богуцький, П. М. Візнюк, Л. В. Зіняк, В. Г. Пилипчук, І. О. Петришен. Київ-Одеса : Фенікс, 2021. 108 с.

9. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підривній діяльності спеціальних служб іноземних держав від № 11228-1 від 10.05.2024. *Законодавство України* : офіц. портал. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=11228-1&conv=9>. (дата звернення: 07.06.2024).

ШАПОВАЛОВА К. Г.,
доктор філософії з галузі «Право»

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.14>

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Наукова стаття присвячена глибокому аналізу правових механізмів, що регулюють захист соціальних прав державних службовців, та їх класифікації. У роботі розглянуто основні форми захисту соціальних прав у межах національної правової системи, включно з судовими та адміністративними процедурами, а також спеціальними формами правового регулювання, що застосовуються в різних галузях державної служби.

У статті досліджено загальнотеоретичні основи, які є ключовими для розуміння ефективного функціонування правової системи щодо державних службовців. Авторами здійснено систематизацію форм захисту, визначено їх основні характеристики та особливості застосування. Зокрема, судова форма захисту розглянута як основна та найбільш універсальна, а її зміст детально охарактеризовано через правові інструменти, що дозволяють державним службовцям ефективно відстоювати свої соціальні права. Окремо проаналізовано процесуальні аспекти судового захисту та особливості вирішення соціальних спорів за участі державних службовців.

Адміністративна форма захисту охоплює діяльність органів державної влади та їхніх підрозділів, які забезпечують реалізацію соціальних прав державних службовців шляхом адміністративних процедур. У статті розглянуто правові механізми, що регулюють виплату заробітної плати, пенсійного забезпечення, допомоги, а також інші соціальні гарантії, що надаються державним службовцям у відповідності до чинного законодавства. Особливий акцент зроблено на ефективності адміністративних форм захисту та їх взаємодії з іншими інструментами правового регулювання.

У роботі також охарактеризовано спеціальні форми захисту, що діють у певних сферах державної служби, враховуючи специфіку різних категорій працівників, їх функціональні обов'язки та особливості соціальних гарантій, передбачених законодавством. Наведено приклади практичного застосування спеціальних форм захисту, їхню роль у системі забезпечення соціальних прав та потенційні недоліки, які можуть виникати у процесі їх реалізації.

У статті розкрито проблемні аспекти застосування зазначених форм захисту, зокрема недоліки правового регулювання, колізії у законодавстві та практиці його застосування. Авторами також висунуто низку пропозицій щодо вдосконалення існуючих правових норм з метою підвищення ефективності захисту соціальних прав державних службовців. Важливим компонентом є теоретичне осмислення сучасного стану захисту соціальних прав, що дозволяє побудувати міцний правовий фундамент для подальшого реформування системи державної служби в Україні.

Ключові слова: правовий механізм, соціальний захист, соціальні права, державні службовці, соціальне законодавство.

Shapovalova K. H. General theoretical characteristics of the forms of protection of social rights of civil servants in Ukraine

The scientific article is devoted to an in-depth analysis of legal mechanisms regulating the protection of social rights of civil servants and their classification. The work examines the main forms of protection of social rights within the national legal system, including judicial and administrative procedures, as well as special forms of legal regulation applied in various branches of public service.

The article examines general theoretical foundations that are key to understanding the effective functioning of the legal system in relation to civil servants. The authors systematized the forms of protection, determined their main characteristics and features of application. In particular, the judicial form of protection is considered as the main and most universal, and its content is characterized in detail through legal instruments that allow civil servants to effectively defend their social rights. The procedural aspects of judicial protection and the peculiarities of solving social disputes with the participation of civil servants are separately analyzed.

The administrative form of protection covers the activities of state authorities and their subdivisions, which ensure the realization of the social rights of civil servants through administrative procedures. The article examines the legal mechanisms regulating the payment of wages, pensions, benefits, as well as other social guarantees provided to civil servants in accordance with current legislation. Special emphasis is placed on the effectiveness of administrative forms of protection and their interaction with other instruments of legal regulation.

The work also characterizes special forms of protection operating in certain spheres of public service, taking into account the specifics of different categories of employees, their functional duties and the features of social guarantees provided for by legislation. Examples of the practical application of special forms of protection, their role in the system of ensuring social rights and potential shortcomings that may arise in the process of their implementation are given.

The article reveals the problematic aspects of the application of the specified forms of protection, in particular, the shortcomings of legal regulation, conflicts in legislation and the practice of its application. The authors also put forward a number of proposals for improving the existing legal norms in order to increase the effectiveness of the protection of the social rights of civil servants. An important component is a theoretical understanding of the current state of social rights protection, which allows building a solid legal foundation for further reforming the civil service system in Ukraine.

Key words: *legal mechanism, social protection, social rights, civil servants, social legislation.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження форм захисту соціальних прав державних службовців зумовлена низкою суттєвих проблем у правовому регулюванні їх реалізації та забезпечення. Недоліки чинного законодавства в цій сфері стосуються як надмірної централізації повноважень керівників органів державної служби щодо забезпечення соціальних прав, так і надмірної бюрократизації процесів надання соціальних гарантій, зокрема таких як службове житло чи соціально-побутове забезпечення. Важливим аспектом є те, що така бюрократизованість створює додаткові ризики помилок з боку вповноважених осіб, що може ускладнювати доступ до реалізації прав. Це, в свою чергу, породжує проблеми з прозорістю та ефективністю дій, що відбивається на якості соціального захисту.

Сучасні зміни у законодавстві, особливо у питаннях фінансового забезпечення державних службовців, викликають правову невизначеність, порушують принцип правової передбачуваності та породжують соціальні ризики. Часті зміни законодавчих норм

не відповідають очікуванням державних службовців та можуть негативно впливати на їхнє матеріальне становище, створюючи реальні загрози для забезпечення належного рівня добробуту як самих службовців, так і їхніх сімей.

Актуальність цієї теми обумовлюється необхідністю побудови ефективного механізму захисту соціальних прав державних службовців, який зможе адекватно реагувати на зміни у соціально-економічній ситуації та на виклики, що постають перед державною службою. Відсутність такого механізму, а також недостатня увага до його елементів, призводить до правової незахищеності державних службовців у соціальній сфері.

Аналіз системи захисту соціальних прав державних службовців надасть можливість чіткіше окреслити її складові елементи, розкрити специфіку взаємодії цих елементів та оцінити ефективність захисту в умовах реформування системи державного управління. Встановлення елементів такого механізму дозволить краще зрозуміти, як правові норми та органи державної влади впливають на реалізацію й забезпечення соціальних прав. У процесі дослідження важливо також висвітлити відмінності між механізмами реалізації та захисту прав, що допоможе підвищити ефективність функціонування системи соціального захисту держслужбовців в Україні.

Стан опрацювання цієї проблематики. Варто зазначити, що форми захисту соціальних прав держслужбовців є ще малодослідженими. Окремі питання загального характеру були висвітлені у наукових роботах наступних науковців: В. А. Багрій, Ю. Г. Барабаш, Ю. А. Будник, Л. М. Булкат, В. Я. Буряк, А. П. Горзов, О. Г. Данильян, О. А. Долгий, Т. П. Єгорова-Луценко, М. І. Іншин, О. С. Кальян, Ю. В. Кузьменко, І. В. Лагутіна, О. В. Муза, В. В. Назаров, Ю. Ю. Пайда, С. П. Параниця, М. І. Попадинець, М. В. Савчин, Д. П. Садчиков, В. В. Скоріков, Б. І. Стахура, Г. В. Форос, Ю. С. Шемшученко, І. А. Шуміло та інші.

Метою статті є аналіз видів елементів механізму захисту соціальних прав державних службовців в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз чинного законодавства свідчить про те, що державні службовці можуть реалізувати своє право на захист соціальних прав у трьох основних формах: самозахист, адміністративний захист та судовий захист. Кожна з цих форм має власні правові підстави, специфіку реалізації та обмеження щодо застосування. Важливо зазначити, що ефективність обраної форми захисту залежить від конкретних обставин порушення прав та правової ситуації, у якій опиняється державний службовець.

Самозахист як форма захисту соціальних прав державних службовців, є доволі спірним і суперечливим поняттям у наукових колах. Серед дослідників відсутня єдність у тлумаченні цього інституту. Наприклад, С. П. Параниця визначає самозахист як сукупність дій, що не суперечать закону і є спрямованими на захист своїх прав без залучення компетентних органів державної влади. На його думку, це дії, спрямовані на припинення протиправних посягань або порушень прав особи без звернення до судових чи адміністративних органів [1, с. 37]. Таким чином, самозахист передбачає, що державний службовець самостійно вирішує, як захистити свої права, при цьому його дії не повинні суперечити законодавству. Однак особливістю самозахисту є те, що він не потребує безпосередньої участі інших посадових осіб або державних органів. У контексті державної служби можливості самозахисту є обмеженими, оскільки службовці зобов'язані діяти в межах законодавства та внутрішніх регламентів. Єдиним загальноновизнаним прикладом самозахисту є відмова від виконання явно злочинного наказу, а також повідомлення вищих органів влади про такий наказ.

У цьому контексті державний службовець, застосовуючи самозахист, не може повністю уникнути комунікації з компетентними органами, проте ключовим є прояв волі до захисту своїх прав та недопущення протиправних дій. Важливим аспектом є те, що така форма самозахисту, яка полягає у відмові виконувати злочинні накази та інформуванні про них відповідні органи, дозволяє державному службовцеві уникнути відповідальності та зберегти соціальні гарантії. У разі успішного застосування самозахисту службовець не тільки зберігає свої соціальні права, а й уникає соціальних ризиків, таких як позбавлення пенсії, надбавок чи інших спеціальних пільг, які гарантовані державою.

Отже, самозахист як форма захисту соціальних прав державних службовців має свої межі та обмеження, однак залишається важливим інструментом у правовій системі, що дозволяє індивідуально реагувати на правопорушення без втручання зовнішніх органів.

Тлумачення наказу як злочинного дійсно потребує додаткового уточнення, оскільки чинне законодавство та рішення Конституційного Суду України не містять чітких критеріїв для визначення цього поняття. Відсутність чіткої регламентації залишає значний простір для суб'єктивних трактувань і створює ризики для державних службовців, які намагаються захистити свої права через відмову виконувати явно злочинний наказ. Згідно з ч. 2 ст. 41 Кримінального кодексу України, законним є той наказ, який «відданий особою в належному порядку та в межах її повноважень, не суперечить чинному законодавству та не порушує чи не пов'язаний із порушенням конституційних прав та свобод» [2]. Відповідно, злочинний наказ можна розглядати як такий, що не відповідає повноваженням керівника державної служби та примушує до порушення законодавчо закріплених прав та свобод, включаючи ті, що охороняються Конституцією України.

Проте на практиці визначення порушення прав є складним і потребує додаткового тлумачення, оскільки законодавство не завжди дає однозначні відповіді на питання щодо правомірності дій державного службовця у випадку відмови від виконання наказу. У більшості випадків, оцінка дій службовця щодо невиконання наказу може бути спотворена через корупційні фактори та суб'єктивні впливи, що робить такі дії особливо ризикованими для службовця. Крім того, правозастосовна практика в Україні іноді не забезпечує об'єктивної та справедливої оцінки таких ситуацій.

Таким чином, самозахист соціальних прав державного службовця, який полягає в утриманні від виконання злочинного наказу, спрямований на забезпечення законності його діяльності та збереження правомірного статусу для подальшого кар'єрного розвитку. Однак, існуючі правові механізми потребують удосконалення, особливо в частині гарантування безпеки для державного службовця в ситуаціях відмови від виконання наказу. Це включає необхідність чіткого тлумачення оціночних та суб'єктивних понять у законодавстві, що дозволить знизити ризики свавільного трактування дій службовців і забезпечить правову захищеність їхніх соціальних прав.

Захист соціальних прав в адміністративному порядку може набувати як загального, так і спеціального характеру, залежно від правовідносин, у яких перебуває державний службовець. Загальний характер адміністративного захисту стосується випадків оскарження державним службовцем рішень, дій або бездіяльності посадових осіб, які не мають прямого зв'язку з проходженням державної служби, але стосуються соціальних прав. Наприклад, це може бути оскарження рішень посадових осіб Пенсійного фонду чи органів місцевого самоврядування щодо розміру пенсійного забезпечення, соціальних пільг, надання службового житла або отримання освіти членами сім'ї державного службовця. З іншого боку, спеціальний характер адміністративного захисту передбачає вирішення питань, пов'язаних безпосередньо з проходженням державної служби та захистом соціальних прав, що впливають з виконання професійних обов'язків. Це включає питання оплати праці, соціального страхування, відпусток, пенсійного забезпечення, які виникають у зв'язку з виконанням службових обов'язків державного службовця. Як справедливо зауважує В. Я. Бурак, однією з ключових проблем адміністративного захисту є те, що «державний апарат постійно реформується, а отже, компетенція органів державної влади, які здійснюють адміністративний захист, є невизначеною або постійно змінюється» [3, с. 191]. Така нестабільність у правовому регулюванні значно ускладнює доступ державного службовця до процедур адміністративного оскарження. Невизначеність компетенції уповноважених органів та постійні зміни у їх функціях створюють додаткові труднощі при зверненні державних службовців до адміністративних інстанцій. Це призводить до складнощів у визначенні переліку органів для подання скарги, а також унеможливує чітке розуміння ієрархії органів, до яких службовці мають звертатися.

Крім того, постійні зміни в організації державної влади значно впливають на строки розгляду скарг і роблять процес відстежування стану їх розгляду більш тривалим і непрозорим. Виникає ризик затягування адміністративних процедур, що порушує принцип ефективності адміністративного захисту соціальних прав і знижує рівень довіри до державної системи в цілому. У зв'язку з цим, удосконалення механізмів адміністративного захисту, зокрема у сфері соціальних прав, є необхідною умовою для забезпечення правової визначеності та підвищення ефективності правозастосовної діяльності.

Спеціальний характер має захист в адміністративному порядку тих соціальних прав, що обумовлюються вступом, проходженням чи звільненням із державної служби. Процедура захисту таких прав визначена у ст. 11 Закону України «Про державну службу», згідно з якою державний службовець протягом місяця з моменту встановлення факту порушення чи перешкоджання реалізації його прав на державну службу «може подати керівнику скаргу із зазначенням інформації про порушення його прав», а також «може вимагати від керівника утворення комісії для перевірки вказаних фактів» Обов'язок керівника полягає у наданні «письмової обгрунтованої відповіді не пізніше, ніж на 20 календарний день з дня отримання скарги». Якщо відповідь не було надано або державний службовець із нею не погоджується він може звернутися із «скаргою до суду» [4]. Варто зазначити, що дана норма та порядок адміністративного оскарження були значно змінені у законодавстві із якого було видалено положення щодо складу комісії, її роботи та права оскаржувати її рішення чи рішення керівника до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної служби. Такі зміни є доволі неоднозначними, адже відсутність у профільному законі й підзаконних нормативно-правових актах складу та порядку відбору у члени комісії із перевірки достовірності наданої інформації ставить під сумнів об'єктивність їх роботи, збільшує ймовірність конфлікту інтересів, залежності та тиску з боку державного службовця чи керівника. Також, потребує уточнення обов'язковість письмової форми надання скарги та право на комунікацію із використанням електронної пошти. Зі свого боку, право на звернення до суду направлене на оперативність розгляду порушення. Хоча варто наголосити, що розгляд порушення соціальних прав в адміністративному порядку не скасовує право на звернення до суду, незалежно від результатів чи етапу адміністративного оскарження.

Найбільш поширеною та гарантованою формою захисту соціальних прав державного службовця є судова. У більшості випадків захист соціальних прав проводиться у порядку адміністративного судочинства, оскільки порушення пов'язані або з діями керівника, або з діями інших посадових осіб органів публічної влади. У даному контексті І. В. Лагутіна, зауважує про проблему рівності сторін, особливо в трудових спорах, де працівник є більш слабкою стороною, адже відсутня і формальна, і процесуальна рівність, а сам працівник в силу свого становища не може надати достатніх доказів, у тому числі, письмових [5, с. 7]. Саме це і є обгрунтуванням вибору адміністративного судочинства, яке дозволяє вирішити проблему відсутності рівності між сторонами правового спору та захистити права державного службовця. Для цивільного судочинства характерним є розгляд справ про розмір моральної та матеріальної компенсації завданої порушенням соціальних прав державному службовцю.

Тож, форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців володіють наступними особливостями:

1. Форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців є взаємозамінними. Тобто, використання права на самозахист чи подання скарги в адміністративному порядку не скасовує право на звернення до суду для державного службовця. Вибір форми захисту соціальних прав обумовлюється обставинами конкретної справи, оперативністю припинення порушення соціальних прав.

2. Форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців є обмеженими. У випадку самозахисту обмеження стосується дозволених варіантів поведінки, що стосується лише бездіяльності у виконання явно злочинного наказу. Обмеженим є й адміністративне оскарження, яке в питаннях проходження державної служби

розглядається лише керівником державного службовця. Обмеження у судовому розгляді стосуються неможливості більш оперативного проведення адміністративного судочинства, як це характерно для цивільного.

3. Форми захисту, як елемент механізму захисту соціальних прав державних службовців мають системний характер. Тобто, кожна форма захисту є логічно групованим набором із засобів, способів та методів захисту соціальних прав. Її застосування узгоджується із законодавством та відповідає сутності правопорушення. Порухення системності у застосуванні форми захисту соціальних прав державного службовця призведе до її не ефективності у досягненні мети з припинення правопорушення та відновлення порушених соціальних прав.

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного аналізу форм захисту соціальних прав державних службовців можна зробити висновок, що механізм їх захисту має кілька основних форм реалізації, вибір яких залежить як від норм законодавства, так і від конкретних обставин та волевиявлення самого державного службовця. Судовий, адміністративний та самозахист є ключовими елементами цього механізму, кожен з яких має власну специфіку, переваги та недоліки. Водночас, правове регулювання потребує подальшого вдосконалення, особливо в частині деталізації повноважень суб'єктів, відповідальних за захист соціальних прав державних службовців, та їх більш чіткої спеціалізації саме на питаннях соціального забезпечення.

Окремої уваги заслуговує необхідність підвищення рівня захищеності державного службовця в умовах подання скарг на дії керівництва, зокрема збереження його спеціального правового статусу. Аналіз взаємодії елементів механізму захисту соціальних прав свідчить про їхню рівнозначну важливість та взаємозалежність: недоліки в роботі хоча б одного з цих елементів значно знижують загальну ефективність системи захисту.

Крім того, було встановлено, що механізм захисту соціальних прав державних службовців виконує не лише захисну, але й превентивну функцію, адже своєю дією він запобігає вчиненню правопорушень, показуючи негативні наслідки і невідворотність відповідальності для порушників.

Список використаних джерел:

1. Параниця С. П. Самозахист прав в адміністративному праві. *Адміністративне право та процес України: пріоритетні напрями розвитку в умовах демократизації*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України Леоніда Васильовича Ковалю. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. С. 35–38.
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. С. 131.
3. Буряк В. Я. Адміністративний захист трудових прав та законних інтересів працівників. *Університетські наукові записки*, 2018. № 59. С. 189–198.
4. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2016. № 4. С. 43.
5. Лагутіна І. В. Судовий захист як юрисдикційна форма захисту особистих немайнових трудових прав. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2014. № 5. С. 51–54.

ЦИВІЛІСТИКА

БОРИСЕНКО С. І.,
викладач кафедри права
(Вищий навчальний приватний
заклад «Дніпровський гуманітарний
університет»)

УДК 347.44

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.15>

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ДОГОВОРІВ В ЕЛЕКТРОННІЙ ФОРМІ

У статті розглядаються особливості укладання договорів в електронній формі, які набувають особливої актуальності в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій та цифровізації бізнес-процесів. Поява нових форм комунікації та онлайн-платформ суттєво змінила традиційний підхід до укладення угод, що дозволяє здійснювати правочини швидше і з меншими витратами. Досліджується правова природа електронних договорів, їх переваги та недоліки в порівнянні з традиційними формами укладення угод, з акцентом на ефективність і зручність цього процесу.

У статті аналізуються ключові аспекти, що стосуються укладення електронних договорів, такі як юридичне визнання електронних підписів, роль електронних документів у правовому регулюванні, а також вимоги до їхньої форми. Okремо розглядаються нормативно-правові акти, які регулюють електронні правочини в Україні, включаючи Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» та Закон «Про електронний цифровий підпис».

Автори багатьох наукових статей підкреслюють, що хоча електронні договори забезпечують вищу швидкість укладення угод і знижують витрати на їх оформлення, існують також ризики, пов'язані з безпекою даних, анонімністю учасників угоди та потенційними спорами. Обговорюються проблеми, які можуть виникати у зв'язку з недосконалістю технологій, такими як можливість підробки електронного підпису чи зловживанням при укладенні угод.

Також досліджуються міжнародні норми та стандарти, які регулюють електронну комерцію, зокрема, директиви Європейського Союзу, які встановлюють вимоги до електронних угод і цифрових підписів. Це дозволяє провести паралелі між українським законодавством та міжнародними практиками, що підвищує рівень захисту прав учасників правовідносин у сфері електронної комерції.

У висновках статті наголошується на важливості подальшого розвитку правового регулювання укладення електронних договорів, з метою забезпечення захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин, а також підвищення прозорості і ефективності бізнес-процесів. Пропонується переглянути існуюче законодавство та врахувати нові технології, які можуть підвищити безпеку та надійність електронних угод. Стаття підкреслює необхідність активного моніторингу нових тенденцій у сфері електронної комерції та їх впливу на правову систему.

Ключові слова: електронні договори, електронний підпис, правове регулювання, інформаційні технології, електронна комерція, безпека даних.

Borysenko S. I. Features of concluding contracts in electronic form

The article examines the features of concluding contracts in electronic form, which have become particularly relevant in the context of the rapid development of information technologies and the digitalization of business processes. The emergence of new forms of communication and online platforms has significantly changed the traditional approach to contract formation, allowing transactions to be conducted more quickly and at lower costs. The legal nature of electronic contracts is explored, along with their advantages and disadvantages compared to traditional forms of agreement, emphasizing the efficiency and convenience of this process.

Key aspects related to the conclusion of electronic contracts are analyzed, including the legal recognition of electronic signatures, the role of electronic documents in legal regulation, and the requirements for their form. Specific attention is given to the regulatory acts governing electronic transactions in Ukraine, including the Law of Ukraine “On Electronic Documents and Electronic Document Management” and the Law “On Electronic Digital Signatures.”

The authors highlight that while electronic contracts provide greater speed in concluding agreements and reduce costs for their execution, there are also risks associated with data security, the anonymity of transaction participants, and potential disputes. Issues that may arise due to technological shortcomings, such as the possibility of electronic signature forgery or abuse in contract formation, are discussed.

International norms and standards regulating electronic commerce are also explored, particularly the European Union directives that establish requirements for electronic agreements and digital signatures. This allows for parallels to be drawn between Ukrainian legislation and international practices, enhancing the level of protection for the rights of participants in electronic commerce.

In the conclusions, the article emphasizes the importance of further developing the legal regulation of electronic contract formation to ensure the protection of the rights and legitimate interests of the parties involved, as well as to increase the transparency and efficiency of business processes. It is proposed to revise existing legislation and consider new technologies that can enhance the security and reliability of electronic agreements. The article underscores the need for active monitoring of new trends in electronic commerce and their impact on the legal system.

Key words: *electronic contracts, electronic signatures, legal regulation, information technologies, electronic commerce, data security.*

Вступ. В умовах швидкого розвитку інформаційних технологій та цифровізації бізнес-процесів укладення договорів в електронній формі стало невід’ємною складовою сучасного комерційного обігу. Актуальність цієї теми зумовлена не лише зростанням популярності онлайн-торгівлі та електронних послуг, але й потребою у швидкості, ефективності та зручності в процесі укладення угод. У сучасному світі, де час і ресурси мають величезне значення, електронні договори дозволяють суттєво зменшити витрати на оформлення угод та скоротити терміни їх реалізації.

Крім того, електронна форма укладення договорів відповідає вимогам сучасного споживача, який прагне оперативного отримувати послуги без зайвих витрат часу. Важливо також врахувати, що перехід на електронні форми угод супроводжується змінами в правовому регулюванні, що вимагає від бізнесу адаптації до нових норм і стандартів.

Таким чином, дослідження особливостей укладення договорів в електронній формі є важливим кроком для розуміння сучасних тенденцій у комерційних правовідносинах та забезпечення належного правового захисту учасників електронних угод. Це дослідження має на меті визначити правові аспекти укладення електронних договорів, їх переваги, недоліки та ризики, а також вивчити можливості для подальшого вдосконалення законодавчого регулювання в цій сфері.

Дослідження електронної комерції в цілому, а також регулювання електронних торгів, було темою наукових праць таких вчених, як А. Воронова, А. Саммер, Г. Дункан, К. Пейтель, Н. Джерк, П. Сінг, С. Кехель та Ю. Асадчев.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості укладення договорів в електронній формі.

Результати дослідження. Електронна комерція так швидко інтегрувалася в наше повсякденне життя, що законодавець не лише не встиг належно регулювати правовідносини, які вже тривалий час існують, але, на мою думку, навіть не усвідомив, що потрібно почати цю роботу. Віртуальне середовище охопило соціальні комунікації та значно спростило процес отримання різних матеріальних благ.

Саме поняття «електронна торгівля», згадане в статті 3 Закону «Про електронну комерцію», використовує термін «електронний правочин», який здійснюється за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем [2]. У контексті Закону про електронну комерцію «електронний правочин» визначається як дія, що виконується особою для набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем. У цьому аспекті Закон про електронну комерцію доповнює усталене визначення «правочин», яке наведене в статті 202 Цивільного кодексу України, кваліфікуючою ознакою електронного правочину, що характеризує його як такий, що здійснюється за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем. Електронний договір є угодою між двома або більше сторонами, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, оформленою в електронній формі відповідно до пункту 5 частини 1 статті 3 Закону України «Про електронну комерцію». Згідно з частиною 2 абзацом 2 статті 639 Цивільного кодексу України, договір, укладений з використанням інформаційно-комунікаційних систем за згодою всіх сторін, вважається укладеним у письмовій формі. Враховуючи положення частини 1 статті 181 Господарського кодексу України, можна стверджувати, що укладання договорів відбувається відповідно до правил Цивільного кодексу, з урахуванням особливостей, зазначених у Господарському кодексі [1].

Зокрема, укладення господарських договорів може здійснюватися в спрощеній формі, з використанням листів, факсограм, телеграм, телефонограм та інших засобів електронної комунікації. Також можливо підтвердження прийняття виконання замовлення, якщо для цього виду угод не встановлено спеціальних норм. Таким чином, електронний договір може розглядатися як укладений у письмовій формі відповідно до статей 205 і 207 Цивільного кодексу України.

Важливо зазначити, що електронний договір повинен містити всі істотні умови для відповідного виду угоди, інакше він може бути визнаний неукладеним або недійсним через неналежне оформлення в письмовій формі згідно з вимогами закону. Відповідно до частини 1 статті 638 Цивільного кодексу України, договір вважається укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов у відповідній формі.

Основною метою підписання договору є необхідність ідентифікації підписанта, підтвердження його згоди з умовами угоди, а також забезпечення цілісності даних в електронній формі. Це означає, що електронний договір має бути підписаний електронним підписом.

Згідно з частиною першою статті 12 Закону України «Про електронну комерцію», моментом підписання електронного договору є використання електронного підпису або електронного цифрового підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис». Це може також включати використання електронного підпису з одноразовим ідентифікатором, що визначено цим законом, або аналога власноручного підпису за письмовою згодою сторін, в якій повинні бути вказані зразки відповідних аналогів підписів.

Крім того, не завжди створення окремого електронного договору вимагає виготовлення окремого електронного документа. Тобто, електронний договір можна укласти як у спрощеній формі, так і традиційно, у вигляді окремого документа.

Електронний договір може містити додаткову інформацію, яка виходить за межі істотних умов, визначених Цивільним кодексом України. Ця інформація може включати технології

укладення угоди, процедури накладання електронних підписів, порядок внесення змін до умов договору, а також спосіб акцепту пропозиції укласти договір. Важливими аспектами є порядок обміну електронними повідомленнями між сторонами під час виконання зобов'язань, технічні засоби ідентифікації сторін, умови виправлення помилок при укладанні договору та посилання на умови, що включаються до договору через перенаправлення до інших електронних документів [3, с. 224].

Угода укладається шляхом пропозиції однією стороною укласти договір (оферти) та прийняття цієї пропозиції (акцепту) другою стороною, що формує правові зобов'язання між сторонами.

Пропозиція укласти електронний договір, або оферта, може бути сформульована через надсилання комерційного електронного повідомлення, розміщення інформації про угоду в Інтернеті чи в інших інформаційно-комунікаційних системах. У такій пропозиції можуть бути вказані умови, які містяться в іншому електронному документі, з можливістю перенаправлення (відсилання) до цього документа. Особи, які отримують цю пропозицію укласти електронний договір, мають мати безперешкодний доступ до електронних документів, що містять умови угоди, через перенаправлення до відповідних матеріалів. Якщо сторони електронного договору мали можливість ознайомитися з умовами, які містяться в іншому електронному документі, це не може стати підставою для визнання угоди недійсною.

Відповідь на пропозицію про укладання електронного договору, тобто акцепт, може бути надана кількома способами. По-перше, шляхом надсилання електронного повідомлення особі, яка зробила оферту. По-друге, шляхом заповнення електронної форми або заяви, що підтверджує прийняття пропозиції. По-третє, акцепт може здійснюватися через дії, які чітко визначені в інформаційній системі, де розміщено пропозицію, якщо ці пояснення логічно пов'язані з пропозицією.

При цьому важливо зауважити, що оферта або електронний договір повинні містити усі істотні умови. Якщо покупець або замовник укладає електронний договір, здійснюючи замовлення через інформаційно-комунікаційні системи, продавець або виконавець зобов'язаний оперативно підтвердити отримання такого замовлення. Замовлення або підтвердження про його прийняття вважається отриманим у момент, коли сторона електронного договору отримує доступ до нього. Якщо укладання електронного договору відбувається в системі електронної комерції, особа повинна пройти процедуру ідентифікації в цій системі та відповісти на пропозицію відповідно до вказівок, визначених частиною шостою статті. Документ, що оформляється, може мати довільну форму, але має містити істотні умови, передбачені чинним законодавством. Інформаційна система суб'єкта електронної комерції повинна надавати технічну можливість змінювати інформацію до моменту акцепту пропозиції.

Місцем укладання електронного договору вважається місцезнаходження юридичної особи або місце фактичного проживання фізичної особи, яка є продавцем або постачальником товарів, робіт чи послуг. Момент виконання обов'язків продавця з передачі товару споживачеві регулюється відповідно до положень Цивільного кодексу України про купівлю-продаж, якщо інше не передбачено цим Законом. Якщо предметом електронного договору є надання послуг у сфері електронної комерції, обов'язок постачальника перед споживачем вважається виконаним у момент, коли надана послуга відповідає вимогам, зазначеним у договорі або законодавстві. У випадку, коли електронний договір стосується виконання робіт, обов'язок виконавця перед замовником вважається виконаним, коли результат виконаної роботи відповідає встановленим договором чи законодавством вимогам.

Документ, що підтверджує виконання електронного правочину, має містити певні важливі відомості, такі як умови і порядок повернення товару або відмови від виконання робіт чи надання послуг; найменування продавця, виконавця або постачальника, його місцезнаходження та процедуру прийняття претензій; гарантійні зобов'язання і інформацію про інші послуги, пов'язані з товаром або виконаною роботою; а також порядок розірвання договору, якщо строк його дії не визначено.

Однак, це положення не поширюється на електронні правочини, що стосуються одностороннього надання інформаційних електронних послуг або послуг проміжного характеру, для яких оплата здійснюється дистанційно. Постачальник таких послуг зобов'язаний надати споживачеві можливість ознайомитися з найменуванням постачальника, його місцезнаходженням та процедурою прийняття претензій щодо послуги [4, с. 396–401].

Електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями та підписаний відповідно до статті 12 Закону України «Про електронну комерцію», прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі з усіма відповідними правовими наслідками. Кожен примірник електронного документа з накладеним на нього підписом вважається оригіналом цього документа.

Відповідно до пункту 12 частини 1 статті 1 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», електронний підпис визначається як електронні дані, які підписувач додає до інших електронних даних або логічно пов'язує з ними, використовуючи їх як підпис. Кваліфікований електронний підпис має таку ж юридичну силу, як і підпис, виконаний власноруч, і підлягає презумпції відповідності з ним. Таким чином, електронний підпис або печатка не можуть бути визнані недійсними виключно на підставі їх електронної форми чи невідповідності вимогам до кваліфікованого електронного підпису або печатки.

Висновки. Укладення електронних договорів є важливим аспектом сучасної комерційної діяльності, що відповідає вимогам часу та новим технологічним реаліям. Запровадження електронної форми договорів забезпечує швидкість, зручність і економію ресурсів у процесі укладення угод. Згідно з чинним законодавством України, електронні договори мають таку ж юридичну силу, як і традиційні письмові угоди, що створює умови для легітимності та правової визначеності електронних правочинів.

Особливості укладення електронних договорів, включаючи вимоги до оферти, акцепту та електронних підписів, визначаються нормами Цивільного та Господарського кодексів України, що сприяє чіткому регулюванню відносин між сторонами. Правові механізми, які забезпечують ідентифікацію учасників угоди та підтвердження їхньої згоди, грають ключову роль у створенні безпечного середовища для здійснення електронних правочинів.

Однак, незважаючи на численні переваги, існують також виклики, пов'язані з правозастосуванням та адаптацією учасників ринку до нових умов. Це стосується, зокрема, питання забезпечення належної безпеки електронних підписів, технічної грамотності учасників та доступності необхідних технологій.

Таким чином, електронні договори стають невід'ємною частиною комерційної діяльності в Україні, і їх популярність буде зростати в умовах постійного розвитку інформаційних технологій. Важливо, щоб усі учасники процесу укладення електронних угод розуміли свої права та обов'язки, що сприятиме формуванню стабільного та ефективного ринку електронної комерції.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України. 16 січня 2003 року № 435-IV (зі змінами та доповнення) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 15.10.2024 року)
2. Про електронну комерцію. Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII. Про електронну комерцію. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення 15.10.2024 року)
3. Гладько Ю.О. Використання електронного підпису при укладенні зовнішньоекономічних договорів громадянами України та юридичними особами України. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права* : матеріали П'ятої міжнар. наук.-практич. конф. (м. Львів, 28 трав. 2021 р.). Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. Львів, 2021. 224 с.
4. Хижняк О.С. Електронний договір: правовий аспект та особливості укладення. *Економіка та управління підприємствами*. 2017. № 10. С. 396–401.

ВОЛКОВА Ю. А.,доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права
(Вищий навчальний заклад «Київський
університет ринкових відносин»)

УДК 34:659

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.16>**ПРАВО НА ЗАБУТТЯ ЯК ОДНЕ З ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ
У ЦИФРОВУ ЕПОХУ**

У статті проведено аналіз одного з основних прав людини у цифрову епоху – права на забуття. Вказано, що з початку розвитку сучасних технологій, зокрема з появою всесвітньої системи Інтернет, людство увійшло у часи, коли реалізувати свої права можливо не тільки у матеріальному вимірі, а й у цифровому, у зв'язку з чим постають питання гарантування та захисту цифрових прав людини. Більше того, повномасштабна війна в Україні стала каталізатором низки проблем у гарантуванні прав людини. З одного боку цифровізація є підґрунтям для гібридної війни та «хакерних атак», викрадення інформації, спотворення даних, з іншого боку вона створює умови для доступу до різних видів публічних та інших послуг, впровадження цифрових інструментів у системі захисту прав громадян має стати основою для гарантування доступу до якісних публічних послуг.

Констатовано, що поняття «цифрові права» не закріплено у чинному національному законодавстві, що викликає певні труднощі у підходах правозастосування. Окремі автори вказують, що під цифровими правами доцільно розуміти систему норм та правил поведінки, які закріплюють права і свободи людини щодо належного та доступу та використання електронних пристроїв, можливості створення, використання і публікацію цифрових товарів, а також комунікаційних мереж, зокрема, мережі Інтернет.

Зазначено, що поява цифрових прав пов'язана з виникненням права вимагати видалення персональних даних, конфіденційної інформації про особу з мережі Інтернет. Зокрема таке право має назву «право на стирання» або «право бути забутим».

Зроблено висновок, що право бути забутим хоч і відносно нове, проте воно є одним із основних прав людини у цифрову епоху. Звісно введення цього права стикається з невизначеністю у правозастосовній сфері та з американського погляду, європейське право бути забутим катастрофічне для свободи вираження, проте «право бути забутим» – це відносно недавня і нова юридична концепція з великими наслідками для інтернет-політики, свободи вираження поглядів та конфіденційності. Саме це призводить до необхідності впровадження в Україні права на забуття, зокрема проведення реформи законодавства у сфері захисту персональних даних шляхом уведення відповідних норм у чинне національне законодавство. Крім того варто створити принципово нові інструменти захисту особи від розміщення персональних даних, а також механізми видалення цих матеріалів через запровадження механізму юридичної відповідальності.

Ключові слова: права людини, право на забуття, цифровізація, цифрова сфера, забезпечення прав і свобод людини, штучний інтелект.

Volkova Yu. A. The right to be forgotten is one of the basic human rights in the digital age

The article analyzes one of the basic human rights in the digital age – the right to forget. It is indicated that since the beginning of the development of modern technologies, in particular with the advent of the global Internet system, humanity has entered a time when it is possible to exercise its rights not only in the material dimension, but also in the digital one, in connection with which questions arise of guaranteeing and protecting digital human rights. Moreover, the full-scale war in Ukraine has become a catalyst for a number of problems in guaranteeing human rights. On the one hand, digitalization is the basis for hybrid warfare and «hacker attacks», theft of information, distortion of data, on the other hand, it creates conditions for access to various types of public and other services, the introduction of digital tools in the system of protection of citizens' rights should become the basis for guaranteeing access to quality public services.

It is stated that the concept of «digital rights» is not enshrined in the current national legislation, which causes certain difficulties in approaches to law enforcement. Some authors point out that digital rights should be understood as a system of norms and rules of conduct that enshrine human rights and freedoms regarding proper access and use of electronic devices, the possibility of creating, using and publishing digital goods, as well as communication networks, in particular, the Internet.

It is noted that the emergence of digital rights is associated with the emergence of the right to demand the removal of personal data, confidential information about a person from the Internet. In particular, such a right is called the «right to erasure» or «the right to be forgotten».

It is concluded that the right to be forgotten, although relatively new, is one of the basic human rights in the digital age. Of course, the introduction of this right faces uncertainty in the field of law enforcement, and from the American point of view, the European right to be forgotten is catastrophic for freedom of expression, but the «right to be forgotten» is a relatively recent and new legal concept with major implications for Internet politics. freedom of expression and privacy. This leads to the need to introduce the right to be forgotten in Ukraine, in particular, to reform the legislation in the field of personal data protection by introducing appropriate norms into the current national legislation. In addition, it is necessary to create fundamentally new tools for protecting a person from posting personal data, as well as mechanisms for deleting these materials through the introduction of a mechanism of legal liability.

Key words: *human rights, the right to be forgotten, digitalization, digital sphere, ensuring human rights and freedoms, artificial intelligence.*

Постановка проблеми. Основою будь-якого демократичного ладу та розвиненого суспільства є зафіксований на рівні Конституції обов'язок держави забезпечити права та свободи людини. Зокрема ст. 3 Конституції України визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

З початку розвитку сучасних технологій, зокрема з появою всесвітньої системи Інтернет, людство увійшло у часи, коли реалізувати свої права можливо не тільки у матеріальному вимірі, а й у цифровому, у зв'язку з чим постають питання гарантування та захисту цифрових прав людини.

Більше того, повномасштабна війна в Україні стала каталізатором низки проблем у гарантуванні прав людини. З одного боку цифровізація є підґрунтям для гібридної війни та «хакерних атак», викрадення інформації, спотворення даних, з іншого боку вона створює умови для доступу до різних видів публічних та інших послуг, впровадження цифрових інструментів у системі захисту прав громадян має стати основою для гарантування доступу до якісних публічних послуг.

Метою статті є аналіз одного з основних прав людини у цифрову епоху – права за забуття.

Виклад основного матеріалу. Варто вказати, що поняття «цифрові права» не закріплено у чинному національному законодавстві, що викликає певні труднощі у підходах правозастосування. Окремі автори вказують, що під цифровими правами доцільно розуміти систему норм та правил поведінки, які закріплюють права і свободи людини щодо належного та доступу та використання електронних пристроїв, можливості створення, використання і публікацію цифрових товарів, а також комунікаційних мереж, зокрема, мережі Інтернет [2].

Доцільно зазначити, що поява цифрових прав пов'язана з виникненням права вимагати видалення персональних даних, конфіденційної інформації про особу з мережі Інтернет. Зокрема таке право має назву «право на стирання» або «право бути забутим».

Початок «сучасного» розуміння права на забуття бере свій початок з Конвенції «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» 1981 року, що передбачає для кожного право вимагати виправлення або знищення даних про нього, якщо в процесі обробки такої інформації було порушено норми міжнародного та вітчизняного законодавства [3].

Донедавна одним із основних актів ЄС у цій сфері була Директива 95/46/ЄС «Про захист фізичних осіб стосовно обробки персональних даних і про вільне переміщення таких даних» [4]. Утім 27 квітня 2016 року було зроблено наступний крок, а саме прийнято Регламент ЄС 2016/679 «Про захист фізичних осіб стосовно обробки персональних даних та про вільне переміщення таких даних», що замінив Директиву 95/46/ЄС.

Отже, Загальний регламент захисту даних (далі – GDPR) регулює, як персональні дані повинні збиратися, оброблятися та стиратися [5]. «Право бути забутим», яке отримало своє закріплення після рішення Суду ЄС 2014 року, яке встановило прецедент для положення про право на стирання, що міститься в GDPR.

Право на забуття все ще дуже багато обговорюється на глобальному рівні, частково через конфлікти в його інтерпретації, а також через практичні питання щодо його реалізації. Воно першим впливає з права на стирання, давнього принципу в європейських законах про захист даних. Починаючи з Директиви ЄС про захист даних 1995 року, особам було надано право видаляти всі персональні дані, пов'язані з ними, коли вони залишають послугу або закривають обліковий запис. Але тлумачення права бути забутим було розширено після знакового рішення Суду Європейського Союзу (СЄУ) у 2014 році. У справі Google Spain СЄУ [6] постановив, що, виподваючи з їхнього права на стирання, особи мають право на видалення зі списку. Це означає, що вони можуть вимагати, щоб пошукові системи вилучили певні посилання зі свого пошукового індексу, якщо результати містять особисту інформацію, яка є «неадекватною, нерелевантною або більше не актуальною або надмірною».

Це рішення викликало ряд занепокоєнь, зокрема щодо його практичної реалізації пошуковими системами. У 2015 році Google створив консультативну раду з права бути забутим розробити рекомендації щодо «виконання балансу між правом особи на конфіденційність та інтересом громадськості до доступу до інформації». У лютому 2018 року Google оголосив, що отримав 2,4 мільйона запитів на видалення URL-адрес із пошуку Google з 2014 року, що ілюструє великі проблеми, з якими стикається компанія для дотримання рішення Суду ЄС [7].

Після рішення Суду ЄС від 2014 року право на забуття було включено до нещодавно прийнятого Загального регламенту ЄС про захист даних (GDPR) [8] і все більше набирає обертів у всьому світі. У всьому світі право бути забутим викликало як значний інтерес, так

і занепокоєння з боку судів, політиків, компаній та громадянського суспільства, оскільки залишаються різні глобальні позиції щодо цього нового права.

Критики права бути забутим стверджують, що це може призвести до широкого видалення онлайн-контенту і, таким чином, зашкодити свободі вираження поглядів та іншим правам людини. Наприклад, хоча він підтримує право на стирання, Access Now рішуче виступає проти встановлення права на видалення списку або права на невідомість [9], тому що «якщо неправильно тлумачити або реалізувати неправильно – особливо за відсутності всеосяжного закону про захист даних і з недостатньою прозорістю – це становить значну загрозу для прав людини».

Прихильники права на забуття, і зокрема права на видалення зі списку, натомість стверджують, що постійна доступність певної особистої інформації може спричинити серйозну несправедливість для фізичних осіб, без будь-якого суспільного інтересу в тому, щоб мати таку інформацію доступною. Наприклад, французький орган із захисту даних (CNIL) був одним з провідних голосів на користь глобального права на видалення списку [10].

У 2019 році в знаковому рішенні CJEU вирішив у рамках справи Google v CNIL [11], що територіальна сфера права на забуття та зобов'язання щодо видалення на списку відповідно до законодавства ЄС (GDPR) застосовуються лише до території ЄС.

Отже з моменту рішення Суду Європейського Союзу від 13 травня 2014 року особи, які проживають в Європі, і тому захищені європейським законодавством, можуть вимагати відсилання результатів у пошуковій системі, коли пошук здійснюється на основі їх імені. Це право сьогодні, згідно з даними Google, визнано європейцями.

Зокрема в Італії діє Кодекс про захист персональних даних 2003 року та державна організація із захисту персональних даних, в якому право на забуття розглядається, як право кожного громадянина на видалення з архіву новин певних біографічних фактів, здатних завдати шкоди його честі або репутації [12, с. 155]. Франція вважається родоначальницею концепції права на забуття, де у 2010 році було прийнято Хартію про право на забуття, яка стала першою спробою уряду Франції запровадити концепцію права на забуття в Інтернеті до національної системи права та є зведенням норм і правил поведінки для держави й корпорацій у сфері захисту персональних даних у мережі [12, с. 155–156].

Варто вказати, що окрім громадян ЄС цим правом наділені й громадяни Великобританії. Відповідно до імплементації Великобританії Директиви в Законі про захист даних 1998 року (далі – DPA98), явне право на стирання було пов'язане з неточністю в s12, але s10 також надав особам право запобігати обробці з метою або способом, «що спричиняє або може завдати значної шкоди або істотного лиха», де такий збиток або страждання були «необґрунтованими». Крім того, принципи захисту даних, які лежали в основі DPA98, вимагали, щоб дані були точними, актуальними, зберігалися не довше, ніж це необхідно для мети, для якої вони були зібрані, оброблялися лише щодо певної законної мети і не були надмірними щодо відповідної мети. Хоча це не призвело до чітко визначеного права на забуття, це дало людям розумні можливості для стирання своїх особистих даних.

З іншого боку, конфіденційності – це, звичайно, свобода вираження поглядів та право на доступ до інформації. Для захисту цих прав Директива передбачала звільнення від деяких зобов'язань за Директивою у випадку персональних даних, що обробляються лише для однієї з особливих цілей журналістики, мистецтва та літератури. Там, де застосовувалося звільнення, воно охоплювало положення, включаючи положення відповідно до ss10 та 12, та всі, крім одного з принципів захисту даних, де:

1) Обробка була здійснена з метою публікації будь-якого журналістського, художнього або літературного матеріалу.

2) Контролер даних обґрунтовано вважав, що, враховуючи, зокрема, особливу важливість суспільного інтересу до свободи вираження поглядів, публікація буде в суспільних інтересах, а також обґрунтовано вважав, що за будь-яких обставин дотримання будь-якого з потенційно звільнених положень буде несумісним зі спеціальними цілями.

Оскільки Інтернет став мейнстрімом, стало все більш очевидним, що Директива про захист даних не була розроблена для того, щоб мати справу зі світом, в якому інформація про людей може бути загальнодоступною на глобальній основі, потенційно безстроково, можливо, з іншої юрисдикції та доступною. Конфіденційність даних – це далеко не єдина сфера права, яка намагалася бути ефективною у віртуальному світі, але деякий час проблема забезпечення прав на захист даних проти таких підприємств, як оператори пошукових систем, що базуються в іншій країні і часто за межами ЄС, виявилася нерозв'язною [13].

Хоча у 2018 році уряд Великобританії і прийняв Закон про ЄС, щоб підготувати країну до виходу з Європейського Союзу, проте в рамках цього GDPR був включений до законодавства Великобританії повністю до 31 грудня 2020 року та відповідно був частиною законодавства Великобританії до кінця 2020 року. На початку 2021 року правова система Великобританії виключила GDPR Європейського Союзу та замінила його на GDPR Великобританії.

Всі принципи захисту даних ЄС були змінені відповідно до правової системи Великобританії, що стосувалося всі форми захисту персональних даних, включаючи те, як вони застосовуються, хто їх застосовує та як буде відбуватися регулярний та систематичний моніторинг.

Обробка та збір конфіденційних персональних даних до 31 грудня 2020 року підпадала під правила, викладені в GDPR ЄС, а після під правила GDPR Великої Британії [14]. з 28 червня 2021 року ЄС офіційно прийняв рішення про адекватність для Великої Британії [15]. Це означає, що персональні дані від осіб з ЄС та Великобританії можуть продовжувати вільно надходити. Однак це рішення лише на чотири роки. Автоматичного його поновлення не буде в 2025 році. Отже, до червня 2025 року ЄС прийме абсолютно нове рішення про захист даних Великобританії.

Звичайно, з огляду на конкуруючі інтереси та гіперпов'язаний характер Інтернету, право бути забутим набагато складніше, ніж той факт коли особа, яка просто просить організацію стерти свої особисті дані.

Право на забуття закріплено в підпунктах 65 і 66 і в статті 17 GDPR [16], де зазначено, що: «власник даних має право отримати від розпорядника видалення персональних даних, що стосуються його або її, без невинуватої затримки, і розпорядник інформації зобов'язаний видалити персональні дані без невинуватої затримки», якщо застосовується одна з ряду умов.

«Право бути забутим» пов'язано з правом людей на доступ до своєї особистої інформації у статті 15 [17]. Право контролювати дані не має сенсу, якщо люди не можуть вжити заходів, коли вони більше не дають згоди на обробку, коли в даних є значні помилки або якщо вони вважають, що інформація зберігається без потреби. У цих випадках фізична особа може вимагати видалення даних. Але це не абсолютне право.

Загалом, правила захисту даних застосовуються лише до обробки персональних даних, що стосуються фізичних осіб. Корпорації та інші юридичні особи зазвичай не мають права вилучати вміст для запитів на основі їх корпоративної назви.

У статті 17 GDPR окреслює конкретні обставини, за яких застосовується право бути забутим. Фізична особа має право на видалення своїх персональних даних, якщо:

- 1) Персональні дані більше не потрібні для цілей, з яких організація спочатку збирала або обробляла їх.
- 2) Організація покладається на згоду особи як законну основу для обробки даних, і ця особа відкликає свою згоду.
- 3) Організація покладається на законні інтереси як виправдання для обробки даних фізичної особи, яка заперечує проти цієї обробки, і для організації немає законних підстав продовжувати обробку.
- 4) Організація обробляє персональні дані для цілей прямого маркетингу, і окремі особи заперечують проти цієї обробки.
- 5) Організація незаконно обробляла персональні дані фізичної особи.
- 6) Організація повинна видалити персональні дані, щоб виконати рішення суду.

7) Організація обробила персональні дані дитини без згоди законних представників. Однак право організації на обробку даних третіх осіб може перевиювати над правом на забуття, зокрема вони наведені в GDPR, а саме:

1) Дані використовуються для здійснення права на свободу вираження поглядів та інформації.

2) Дані використовуються для виконання рішення суду.

3) Дані використовуються для виконання завдання, яке виконується в суспільних інтересах або при здійсненні офіційних повноважень організації.

4) Дані, що обробляються, необхідні для цілей охорони здоров'я та служать у суспільних інтересах.

5) Дані, що обробляються, необхідні для проведення профілактичної або професійної медицини. Це застосовується лише тоді, коли дані обробляються медичним працівником, на якого поширюється юридичне зобов'язання щодо професійної таємниці.

6) Дані представляють важливу інформацію, яка служить суспільним інтересам, науковим дослідженням, історичним дослідженням або статистичним цілям, і де стирання даних, ймовірно, погіршить або зупинить прогрес до досягнення, яке було метою обробки.

7) Дані використовуються для юридичного захисту.

GDPR не визначає, які наслідки має запит на стирання. Особа може подати запит на стирання усно або письмово. Утім у той же час окремі автори вказують на те, що право бути забутих суперечить «праву на пам'ять» або свободі вираження поглядів, посилаючись на ризик «придушення» подій [10].

Також варто вказати, що значно впливає на право бути забутих штучний інтелект. Право на забуття – це правовий принцип, який дозволяє людям вимагати видалення конкретної особистої інформації з інтернет-платформ. Технології штучного інтелекту використовуються для прискорення та автоматизації відповідей на ці запити.

Штучний інтелект допомагає платформам ефективно обробляти запити на видалення, аналізуючи великі обсяги даних, полегшуючи виявлення та видалення конкретної інформації. Ця масштабованість покращує обробку запитів. Штучний інтелект враховує такі фактори, як суспільний інтерес, історична цінність та індивідуальні обставини при оцінці запитів, що дозволяє досягти балансу між правами на конфіденційність та свободою вираження поглядів. Вивчаючи минулі судження та відгуки, штучний інтелект приймає рішення, адаптуючись до різних ситуацій та підвищуючи точність та справедливість у майбутніх запитах.

Висновки. Підводячи підсумок, варто вказати, що право бути забутих хоч і відносно нове, проте воно є одним із основних прав людини у цифрову епоху. Звісно введення цього права стикається з невизначеністю у правозастосовній сфері та «з американського погляду, європейське право бути забутих катастрофічне для свободи вираження» [18], проте «право бути забутих» – це відносно недавня і нова юридична концепція з великими наслідками для інтернет-політики, свободи вираження поглядів та конфіденційності. Саме це призводить до необхідності впровадження в Україні права на забуття, зокрема проведення реформи законодавства у сфері захисту персональних даних шляхом уведення відповідних норм у чинне національне законодавство. Крім того варто створити принципово нові інструменти захисту особи від розміщення персональних даних, а також механізми видалення цих матеріалів через запровадження механізму юридичної відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i>
2. Гололобова Є., Міна А. Цифрові права українців або Декларація цифрових прав людини. URL: <https://www.businesslaw.org.ua/digital-rights-t/>.
3. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних 1981 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_326.

4. Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» від 24.10.1995. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_242.
5. Complete guide to GDPR compliance. URL: <https://gdpr.eu/>
6. Judgment Of The Court (Grand Chamber) 13 May 2014. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document_print.jsf?doclang=EN&docid=15206
7. Updating our «right to be forgotten» Transparency Report. URL: <https://blog.google/around-the-globe/google-europe/updating-our-right-be-forgotten-transparency-report/>
8. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament And Of The Council. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN>
9. Access now position paper: understanding the «right to be forgotten» globally URL: https://www.accessnow.org/wp-content/uploads/2017/09/RTBF_Sep_2016.pdf
10. Pour un droit au déréférencement mondial. URL: <https://www.cnil.fr/fr/pour-un-droit-au-dereferencement-mondial>
11. Judgment Of The Court (Grand Chamber) 24 September 2019. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=218105&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=932143>
12. Федоришина І. С. «Право бути забутим» в системі інформаційних прав: міжнародний та вітчизняний досвід регулювання. *Інформаційні ресурси, інтелектуальна власність, комунікації в освітньо-науковій та інноваційній сферах: філософсько-правові та прикладні аспекти* : Матеріали круглого столу 12 травня 2017 р., м. Вінниця. Упорядники : О. Д. Довгань, М. В. Беланюк, С. А. Лапшин, О. Г. Радзієвська, О. І. Яременко, ВДПУ, НДІП НАПрН України. Київ, Видавничий дім «АртЕк». 2017. С. 151–159.
13. Wessing Taylor The evolution of the EU’s ‘right to be forgotten’ URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=9fdd94f9-0b90-4a76-9f2d-57a56eb8f2d6>
14. GDPR: General Data Protection Regulation. URL: <https://www.gdpreu.org>
15. Decision on the adequate protection of personal data by the United Kingdom – General Data Protection Regulation. URL: https://commission.europa.eu/document/dabdaf35-ee58-405e-ac3e-924d04b2cfe4_en
16. General Data Protection Regulation (GDPR). URL: <https://gdpr.eu/article-17-right-to-be-forgotten/>
17. General Data Protection Regulation (GDPR). URL: <https://gdpr.eu/article-15-right-to-be-forgotten>
18. Буга В., Турбін Д. Право на забуття в системі захисту персональних даних. *Правовий часопис Донбасу*. № 1 (70) 2020. С. 46–53.

КОРОЄД С. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного
управління
(Заклад вищої освіти «Університет
Короля Данила»)

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.17>

ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ВІДШКОДУВАННЯ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ ПРИ ЗАКРИТТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ АБО ЗАЛИШЕННЯ ПОЗОВУ БЕЗ РОЗГЛЯДУ

В статті розглядаються випадки закінчення цивільної справи закриттям в ній провадження (наприклад, якщо справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства) або залишення позову без розгляду (наприклад, якщо позивач повторно не з'явився в судові засідання або подав заяву про залишення позову без розгляду). Наголошується, що в таких випадках в силу самого факту перебування справи на розгляді в суді відповідач вчиняє ряд процесуальних дій та може нести витрати, пов'язані з розглядом справи, зокрема витрати на професійну правничу допомогу, які для нього будуть вимушеними. На підставі змісту положень норми ч. 5 ст. 142 ЦПК України та проаналізованих судових рішень Верховного Суду, автор звертає увагу на проблему тлумачення терміна “необґрунтовані дії позивача”, адже тільки такі дії передбачають можливість компенсації відповідачу вищевказаних судових витрат. При цьому автор наголошує на відсутності процесуальних підстав для ототожнення “необґрунтованих дій позивача” із зловживанням ним процесуальними правами на звернення до суду. В статті термін “необґрунтованість” пропонується розуміти як неправильність якихось дій (такі дії або не ґрунтуються на законі, або ж не доведені доказами). При цьому наголошується, що необґрунтованість дій особи необов'язково повинна бути умисною (на відміну від зловживання процесуальними правами, яке завжди є свідомими умисними недобросовісними діями особи). На переконання автора, “необґрунтованість” дій позивача по зверненню до суду (як суду неналежної юрисдикції) буде підтверджуватись відповідною ухвалою суду про закриття провадження у справі. А у випадку повторної неявки позивача в судові засідання, то “необґрунтованість” його дій буде підтверджуватись відповідною ухвалою суду про залишення позову без розгляду. В зазначених випадках автор пропонує вважати таке судове рішення ухваленим “на користь” відповідача, адже для нього жодних негативних юридичних наслідків не настає. Такий підхід дозволить застосувати принцип цивільного судочинства – відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Обґрунтовується необхідність зміни порядку компенсації здійснених відповідачем витрат на професійну правничу допомогу та інших витрат, пов'язаних з розглядом справи, не лише внаслідок необґрунтованих дій позивача, а в силу самого факту закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду.

Ключові слова: цивільне судочинство, справа, закриття провадження, залишення позову без розгляду, витрати на професійну правничу допомогу, компенсація, відшкодування, необґрунтовані дії позивача.

Koroied S. O. Problems of judicial practice of reimbursement of expenses for professional legal assistance when closing the proceedings in a case or leaving the claim without consideration

The article reviews cases of termination of a civil case by closing the proceedings in it (for example, if the case is not subject to consideration in the civil proceedings) or by leaving the claim without consideration (for example, if the plaintiff repeatedly failed to appear at the court hearing or filed an application to leave the claim without consideration). It is emphasized that in such cases, due to the very fact that the case is pending in court, the defendant executes a number of procedural actions and may incur expenses related to the consideration of the case, in particular, the costs of professional legal assistance, which will be compelled to him. Based on the content of the provisions of Part 5 of Article 142 of the Civil Procedural Code of Ukraine and on the basis of the analyzed court judgments of the Supreme Court, the author draws attention to the problem of interpreting the term “unjustified actions of the plaintiff”, since only such actions provide for the possibility of compensating the defendant for the above-mentioned legal costs. At the same time, the author emphasizes the absence of procedural grounds for identifying “unjustified actions of the plaintiff” with his abuse of procedural rights to apply to court. The article proposes to understand the term “unjustified as the incorrectness of some actions (such actions are either not based on the law or are not proven by evidence). At the same time, it is emphasized that the unjustified actions of a person does not necessarily have to be intentional (unlike the abuse of procedural rights, which is always a conscious, intentional, unscrupulous action of a person). In the author's opinion, the “unjustified” actions of the plaintiff upon appealing to the court (as a court of improper jurisdiction) will be confirmed by the relevant court judgment to close the proceedings in the case. And in the event of the plaintiff's repeated failure to appear at the court hearing, his actions will be confirmed as “unjustified” by the relevant court judgment to leave the claim without consideration. In the mentioned cases, the author proposes to consider such a court judgment as adopted “in favor” of the defendant, since no negative legal consequences arise for him. Such an approach will allow applying the principle of civil proceedings – reimbursement of court costs of the party in whose favor the court judgment was adopted. The need to change the procedure for compensating the defendant for expenses for professional legal assistance and other expenses related to the consideration of the case is justified not only as a result of the plaintiff's unfounded actions, but also due to the very fact of closing the proceedings in the case or leaving the claim without consideration.

Key words: *civil proceedings, case, closure of proceedings, leaving the claim without consideration, expenses for professional legal assistance, compensation, restitution, unjustified actions of the plaintiff.*

Як відомо, розгляд не кожної цивільної справи судом першої інстанції закінчується ухваленням рішення суду по суті позовних вимог (по суті спору). Є ряд випадків закінчення цивільної справи закриттям в ній провадження (наприклад, якщо справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства) або залишення позову без розгляду (наприклад, якщо позивач повторно не з'явився в судове засідання або до початку розгляду справи по суті подав заяву про залишення позову без розгляду). В судах апеляційної і касаційної інстанцій також мають місце випадки закриття провадження у справі (зокрема за п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України з мотивів неналежної юрисдикції).

Протягом всього часу існування такого провадження (перебування справи на розгляді в суді) відповідач має добросовісно користуватися процесуальними правами та виконувати процесуальні обов'язки (зокрема, з'являтися в судове засідання за викликом

суду, подати відзив на позовну заяву та докази тощо). У зв'язку із виконанням зазначених процесуальних обов'язків відповідач вчиняє ряд процесуальних дій та може нести витрати, пов'язані з розглядом справи, зокрема витрати на професійну правничу допомогу, витрати у зв'язку із залученням експертів та витребуванням доказів, явкою до суду тощо (далі – судові витрати).

Таким чином, пред'явлення позивачем позову до суду і відкриття судом за таким позовом провадження у справі (до моменту закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду) спричиняє неминучість несення відповідачем певних судових витрат, зокрема витрат на професійну правничу допомогу адвоката як його представника (адже відповідно до ст. 131-2 Конституції України, за загальним правилом, виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді). Питання компенсації судових витрат в зазначених випадках регулюється положеннями ч. 5 ст. 142 ЦПК України, згідно з якою у разі закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду відповідач має право заявити вимоги про компенсацію здійснених ним витрат, пов'язаних з розглядом справи, внаслідок необґрунтованих дій позивача. В одній зі справ Велика Палата Верховного Суду, в аспекті застосування вказаної норми процесуального права, зауважила, що закриття провадження у справі не підтверджує ні відсутність спору позивача з відповідачем, ні відсутність предмета спору, ні свідоме порушення позивачем правил суб'єктної юрисдикції. Тому немає підстав для покладення на позивача витрат відповідача на професійну правничу допомогу на підставі ч. 5 ст. 142 ЦПК України. При цьому суд першої інстанції, закриваючи провадження у справі, не встановив факт зловживання позивачем його процесуальними правами [1]. В іншій справі Верховний Суд зазначив, що добросовісні дії позивача спрямовані на захист його порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів неможна вважати необґрунтованими, оскільки вони вчинені при здійсненні конституційного права на судовий захист. Саме по собі звернення з позовом до суду не свідчить про необґрунтованість дій позивачів, оскільки зазначене є диспозитивним правом позивачів, передбачене процесуальним законодавством і не містить таких обмежень, а тому для задоволення вимог про стягнення компенсації здійснених судових витрат відповідачеві необхідно довести, а суду встановити, які саме дії позивача при зверненні до суду чи у ході розгляду справи по суті є необґрунтованими та у чому вони виражені, зокрема: чи є недобросовісним звернення позивача з позовом до суду, чи були його дії умисними та чим це підтверджується. При цьому Верховний Суд погодився із висновками судів попередніх інстанцій про те, що процесуальна поведінка позивачів щодо звернення до суду не свідчить про зловживання ними своїми процесуальними правами шляхом подачі завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, що має очевидно штучний характер. Законодавець, гарантуючи особам право на звернення до суду за захистом та право на позов у вказаній редакції ЦПК України, передбачив компенсацію здійснених відповідачем витрат, пов'язаних з розглядом справи, лише у випадку необґрунтованих дій позивача [2]. В рішеннях судів нижчих інстанцій також зазначається, що саме по собі звернення позивача до суду за захистом порушеного права, а також дії, направлені на такий захист, не можуть свідчити про зловживання своїми процесуальними правами, тобто дії, направлені на захист своїх прав, не можуть вважатися необґрунтованими та тягнути за собою обов'язок відшкодувати понесені відповідачем витрати на правову допомогу. Одночасно судами було констатовано відсутність фактів зловживання позивачем процесуальними правами [3].

Отже, зі змісту положень ч. 5 ст. 142 ЦПК України та наведених судових рішень вбачається проблема тлумачення терміна “необґрунтовані дії позивача”. Проте це питання не знайшло свого висвітлення в юридичній літературі, а існуючі судові рішення Верховного Суду спираються на таке тлумачення положень процесуального закону, яке не забезпечує майнових інтересів учасника справи (відповідача), який вимушено поніс відповідні судові витрати внаслідок його залучення в сферу цивільного судочинства (шляхом пред'явлення до нього позову). А відтак, науковий і практичний інтерес становить дослідження питання процесуального регулювання і судової практики відшкодування витрат на професійну правничу

допомогу при закритті провадження у справі або залишення позову без розгляду, що й ставити за мету наша стаття.

З'ясовуючи зміст терміна “необґрунтовані дії позивача”, який застосовується в нормі ч. 5 ст. 142 ЦПК України як підстава компенсації відповідачу здійснених ним судових витрат у випадку закриття провадження у справі чи залишення позову без розгляду, передусім варто зауважити про відсутність процесуальних підстав ототожнювати такі “необґрунтовані дії позивача” із зловживанням ним процесуальними правами на звернення до суду. Адже зловживання стороною чи її представником процесуальними правами (або випадки виникнення спору внаслідок неправильних дій сторони) є іншою самостійною підставою для покладення на таку сторону судових витрат повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору, – відповідно до ч. 9 ст. 141 ЦПК України.

До речі, Верховний Суд при розгляді однієї зі справ в порядку господарського судочинства теж зазначив, що поняття “необґрунтованість дій позивача” не є тотожним такому поняттю, як “зловживання правом” (хоча в тексті цього ж рішення “необґрунтовані дії позивача” Верховний Суд також чомусь ототожнив із “недобросовісними діями позивача”) [4]. Водночас в іншій справі Верховний Суд висловив позицію про те, що з системного тлумачення положень частин п'ятої, шостої статті 142, частини дев'ятої статті 141 ЦПК України виходить, що необґрунтовані дії позивача як підстава для компенсації здійснених відповідачем витрат, пов'язаних з розглядом справи, відповідно до частини п'ятої статті 142 ЦПК України, передбачають свідомі недобросовісні дії позивача, які свідчать про зловживання процесуальними правами [5]. Тобто в практиці Верховного Суду спостерігається підхід щодо ототожнення “необґрунтованих дій позивача” із “зловживанням процесуальними правами”.

Варто звернути увагу, що термін “необґрунтованість” в розумінні положень ЦПК України має широке використання і стосується передусім неправильності якихось дій (такі дії або не ґрунтуються на законі, або ж не доведені доказами). Причому необґрунтованість дій особи не обов'язково повинна бути умисною (на відміну від зловживання процесуальними правами, яке завжди є свідомими умисними недобросовісними діями особи). На наше переконання, “необґрунтованість” (тобто неправильність дій, які не ґрунтуються на законі, або ж не доведені доказами) дій позивача по зверненню до суду (як суду неналежної юрисдикції) як раз й буде підтверджуватись відповідною ухвалою суду про закриття провадження у справі (за п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК України) і набрання такою ухвалою законної сили. У випадку ж повторної неявки позивача в судове засідання, то “необґрунтованість” його дій буде підтверджуватись відповідною ухвалою суду про залишення позову без розгляду із зазначеної підстави (за п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України). Інше тлумачення норми ч. 5 ст. 142 ЦПК України призведе до порушення засад розумності і справедливості (як елементів верховенства права згідно з п. 1 ч. 3 ст. 2 ЦПК України), коли відповідач, будучи залученим в сферу цивільного судочинства, вимушений добросовісно виконувати зазначені вище процесуальні обов'язки та нести у зв'язку з цим витрати на професійну правничу допомогу та інші витрати, які для нього будуть вимушеними (неминучими).

У випадку закриття провадження у справі (наприклад, з підстав порушення правил юрисдикції) або ж залишення позову без розгляду (наприклад, з підстав повторної неявки позивача або подання ним заяви про залишення позову без розгляду) варто визнати, що фактично таке судове рішення буде вважатись ухваленим “на користь” відповідача, адже за результатами закінчення справи із зазначених вище підстав для відповідача жодних негативних ані матеріально-правових, ані процесуальних наслідків не настає. В свою чергу, одним із принципів цивільного судочинства є принцип “відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення” (п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК). Тому, враховуючи неминучість для відповідача зазначених судових витрат (як для учасника справи, яким він став внаслідок пред'явлення позивачем позову до суду і порушення судом цивільної процесуальної діяльності), питання їх компенсації має бути вирішено на користь відповідача незалежно, наприклад, від умислу чи помилки позивача в пред'явленні такого позову до суду неналежної юрисдикції чи наявності ознак зловживання в таких діях, або ж незалежно від підстав залишення позову без розгляду.

Якщо у випадках закриття провадження у справі підхід Верховного Суду (як цивільної, так й господарської юрисдикції) збігається, то у випадках залишення позову без розгляду з мотивів неявки в судове засідання судова практика різна. Так, наприклад, в одній зі справ, розглянутій в порядку господарського судочинства, Верховний Суд (Касаційний господарський суд) зауважив, що суд апеляційної інстанції надав оцінку діям позивача, які призвели до залишення позову без розгляду, з посиланням на актуальні правові висновки Верховного Суду щодо цього питання, і зазначив, що неявка в судове засідання повноважного представника позивача, належним чином повідомленого про час і місце розгляду справи, у разі неподання позивачем заяви про розгляд справи за його відсутності та неповідомлення причин такої неявки можуть кваліфікуватися як необґрунтовані в розумінні ч. 5 ст. 130 ГПК України, незалежно від того, чи визнавалась обов'язковою явка учасників судового процесу в судове засідання. У зв'язку з цим наявні підстави для вирішення питання про покладення відповідних судових витрат на позивача [6]. Водночас у справі цивільної юрисдикції, в якій судом першої інстанції позов залишено без розгляду з мотивів повторної неявки позивача в судове засідання, було відмовлено у задоволенні заяви відповідача про стягнення судових витрат (витрат на професійну правничу допомогу) з тих підстав, що заявник не зазначив, які дії позивача у вказаній справі були необґрунтованими, що є підставою для компенсації витрат, пов'язаних з розглядом справи у зв'язку із залишенням позову без розгляду. Вирішуючи вимоги відповідача про компенсацію здійснених ним витрат на правничу допомогу, суд апеляційної інстанції виходив з того, що відсутні підстави для визнання дій позивача необґрунтованими, оскільки звернення позивача до суду за захистом порушеного права, а також його дії, направлені на такий захист, не можуть свідчити про зловживання ним своїми процесуальними правами, його дії, направлені на захист своїх прав, не можуть вважатися необґрунтованими та тягнути за собою його обов'язок відшкодувати понесені відповідачем витрати на правову допомогу. Верховний Суд (Касаційний цивільний суд) при цьому зауважив, що з системного тлумачення положень частин п'ятої, шостої статті 142, частини дев'ятої статті 141 ЦПК України виходить, що необґрунтовані дії позивача як підстава для компенсації здійснених відповідачем витрат, пов'язаних з розглядом справи, відповідно до частини п'ятої статті 142 ЦПК України, передбачають свідомі недобросовісні дії позивача, які свідчать про зловживання процесуальними правами. З огляду на обставини справи, доводи заяви про відшкодування витрат на професійну правничу допомогу, Верховний Суд дійшов висновку, що суд апеляційної інстанції дійшов вірного висновку про відсутність підстав для покладення на позивача витрат відповідача на професійну правничу допомогу на підставі частини п'ятої статті 142 ЦПК України [5].

Окрему проблему становлять випадки залишення заяв без розгляду за клопотанням заявника і компенсації у зв'язку з такою справою витрат на професійну правничу допомогу, понесених іншим учасником справи. Зокрема це стосується питання компенсації приватному виконавцю витрат на професійну правничу допомогу у випадку залишення без розгляду скарги сторони на дії (бездіяльність) державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення, у випадку залишення скарги без розгляду за заявою заявника (зазначена проблема очікує свого вирішення Великою Палатою Верховного Суду [7]).

Якщо розглядати випадки закриття провадження у справі з мотивів неправильності юрисдикції, то тут варто зауважити, що розподіл понесених судових витрат в іншому провадженні (в суді належної юрисдикції) буде можливий лише у випадках передачі судом апеляційної чи касаційної інстанції справи до іншого суду, до юрисдикції якого віднесено розгляд такої справи, за заявою позивача в порядку ч. 4 ст. 377, ч. 4 ст. 414 ЦПК України, проте у випадку закриття провадження у справі судом першої інстанції (з підстав неправильності юрисдикції), передача справи до суду належної юрисдикції не дозволяється, а вирішення питання компенсації судових витрат в іншій – новій справі (у випадку нового пред'явлення позивачем такого ж "тотожного" позову, але вже до суду правильної юрисдикції) не допускається, що в черговий раз вказує на прогалини законодавчого регулювання цього питання.

Водночас Верховний Суд неодноразово наголошував, що судові витрати не є збитками і тому питання про їх компенсацію має вирішуватись не шляхом пред'явлення самостійного позову в іншому провадженні, а саме в межах провадження у тій справі, в якій ці витрати були понесені. Тому майновий інтерес відповідача на отримання компенсації понесених ним витрат на професійну правничу допомогу має захищатись саме в межах провадження в тій цивільній справі (яка не отримала "продовження" в суді належної юрисдикції в порядку ч. 4 ст. 377, ч. 4 ст. 414 ЦПК України), в якій провадження було закрито (або ж позов залишено без розгляду).

Таким чином, цивільне процесуальне регулювання порядку розподілу витрат у разі визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду (врегульованого згідно зі ст. 142 ЦПК України) потребує змін, які б передбачали можливість компенсації здійснених відповідачем витрат на професійну правничу допомогу та інших витрат, пов'язаних з розглядом цивільної справи, не лише внаслідок необґрунтованих дій позивача, а в силу самого факту закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду.

Список використаних джерел:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 грудня 2019 року, судова справа № 640/1029/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87857845>.
2. Постанова Верховного Суду від 18 грудня 2019 року, судова справа № 741/1681/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86565394>.
3. Постанова Київського апеляційного суду від 15 листопада 2023 року, судова справа № 752/18383/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115508937>.
4. Постанова Верховного Суду від 25 квітня 2024 року, судова справа № 903/1079/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626638>.
5. Постанова Верховного Суду від 14 січня 2021 року, судова справа № 521/3011/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94296925>.
6. Постанова Верховного Суду від 23 травня 2023 року, судова справа № 910/12184/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111249383>.
7. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 25 вересня 2024 року, судова справа № 921/357/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121958754>.

САНЧЕНКО Д. Є.,
аспірант кафедри права
(Приватний вищий навчальний заклад
«Європейський університет»)

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.18>

КАТЕГОРІЯ «СВІДОМІСТЬ» У КОНСТРУКЦІЇ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ: ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

У статті досліджується категорія «свідомість» та її взаємозв'язок із правовими та психологічними аспектами. Автор наголошує на важливості свідомості, як основи психічної недоторканності особи, піддаючи аналізу деякі її властивості. Проаналізовано основні підходи до інтерпретації та класифікації свідомості у правовій науці.

З'ясовано ретроспективний розвиток розуміння свідомості у взаємозв'язку з немайновими правами, що позначає складність цієї проблематики. У зв'язку з цим акцентовано на темпоральній природі явища свідомості людини, включаючи розмежування її із категорією «психіка». У радянський період аксіологізація психічної недоторканності не відбувалася, натомість галузі психіатрії була властива «репресивна» модель впливу на свідомість. Активні процеси дерадянізації фундаменталізували утвердження психічної недоторканності особи, що тісно пов'язано із конституціоналізацією законодавства. Разом з тим простежується міждисциплінарний характер явища «свідомість» у цивілістичному та кримінально-правовому дискурсі; інакше це явище інтерпретується у процесуальних галузях права, що дозволяє забезпечити в тій чи іншій мірі правове регулювання особистої сфери життя людини та юридичних ситуацій, суб'єктом яких вона є.

Зроблено висновок, що узагальнююче розуміння суміжних категорій «свідомість» і «психіка» не зумовлює їх ототожнення; свідомість розглядається, як результат психічної діяльності людини, відтак на думку автора статті, є охоронюваним об'єктом у складі права фізичної особи на психічну недоторканність. У сучасному правовому дискурсі можуть мати перспективи дослідження удосконалення нормативних актів у сфері забезпечення реалізації та захисту особистих немайнових прав, включаючи поглиблення методологічних розробок у сфері проведення судово-психіатричної експертизи.

Ключові слова: свідомість, психічна недоторканність, особиста недоторканність, психічне здоров'я.

Sanchenko D. Ye. The category of “consciousness” in the construction of non-property rights: the problem of genesis and differentiation

The article explores the concept of «consciousness», examining its connection to legal and psychological aspects. The author emphasizes the importance of consciousness as the foundation of an individual's mental integrity, analyzing some of its properties. The main approaches to interpreting and classifying consciousness within legal science are reviewed.

The retrospective development of the understanding of consciousness in relation to non-property rights is clarified, underscoring the complexity of this issue. Accordingly, the article highlights the temporal nature of human consciousness, distinguishing it

from the category of «psyche». During the Soviet period, the axiology of mental integrity was neglected, and psychiatry was characterized by a «repressive» model of influence on consciousness. Active processes of de-Sovietization established mental integrity as fundamental, closely linked to the constitutionalization of legislation.

At the same time, the interdisciplinary nature of the phenomenon of «consciousness» is observed in both civil and criminal legal discourse; however, it is interpreted differently in procedural branches of law, allowing for various degrees of legal regulation of an individual's private life and the legal situations they are involved in.

The conclusion is drawn that a generalized understanding of the related categories of «consciousness» and «psyche» does not imply their identification; consciousness is considered a product of human mental activity and, as such, is viewed by the author as a protected object within the individual's right to mental integrity. In the contemporary legal discourse, further development of regulatory acts may hold promise in ensuring the realization and protection of personal non-property rights, including advancing methodological approaches for conducting forensic psychiatric examinations.

Key words: *consciousness, mental inviolability, personal inviolability, mental health.*

Вступ. Проблематика ідентифікації явищ, які на перший погляд не перебувають у лоні права, але в значній мірі наближаються у його площину, є універсальним завданням юридичної науки і практики, які здатні досягти ідеальної форми врегулювання суспільних відносин. До складних явищ або ж феноменів можемо віднести терміно-поняття, в їх словесному представленні: «свідомість», «розум», «мислення», «психіка», «психічні стани», «воля» та безліч інших за своєю суттю і природою.

Дефініцій, які б ідеально відображали абсолютне смислове наповнення згаданих слів-конструкцій, сьогодні не існує, натомість маємо констатувати про усталені тенденції до фрагментарної або ж галузєво-орієнтованої інтерпретації. Успішне застосування термінології можемо споглядати в галузі психології, психіатрії, права, політології, медицині тощо. З урахуванням ускладнення суспільних відносин і водночас прогресом суспільства, специфічний опис рясніє такими термінами, як «масова свідомість», «політична свідомість», «історична свідомість», «національна свідомість», «релігійна свідомість», «екологічна свідомість», «свідомість молоді», «правосвідомість», які обумовлюють ретроспективність проблематики свідомості.

В умовах динамічного розвитку світу та нестійкості життєвої, а відтак і правової визначеності, набуває актуальності глибоке осмислення дієвості права і сфер його впливу на унормування більшої частини життєдіяльності суспільства. Вразливість людської свідомості потребує глибокого міждисциплінарного аналізу і дослідження категорії «свідомість» у межах цивілістичної науки з позиції її праворозуміння, генези та диференціації, є першим кроком до розуміння цієї складної проблематики. Відтак, наукові пошуки у цьому напрямі, на думку автора статті, мають набути пріоритетного значення.

Аналіз останніх наукових праць. У єдності із іншими явищами, свідомість, як прото категорія, перебувала у центрі наукового інтересу вчених психологічної науки, серед яких Дж. Джойс, Дж. Берклі, Д. Юм, Т. Браун, Дж. Міль, Дж. Стюарт Міль, Г. Лейбніц, І. Кант, І. Гербарт, В. Келер, В. Вундт, Ф. Brentano, К. Штумпф, Ф. Крюгер, П. Ж. Кабаніс, П. Жане, Е. Дюркгейм, Е. Тітченер, а також представники вітчизняної науки, зокрема – В. І. Вернадський і ін. Серед представників науковців юридичного фокусу, які наблизилися до дослідження означеної проблематики в окремих аспектах є: Дутко А. О., Кохановська О. В., Майкут Х. В., Пунда О. О., Сенюта І. Я., Серьогін В., Січевлюк В. А., Сліпченко С. О., Стефанчук Р. О., Храмов О. М., Чернооченко С. І. та інші.

Постановка завдання. Завданням дослідження є виявлення і обґрунтування особливостей особистого немайнового права – права на психічну недоторканність. Досягнення

поставленого завдання видається можливим використовуючи аналітичний і ретроспективний методи. Центральне місце у дослідженні відводиться евристичній категорії – «свідомість», як ємнісній та універсальній.

Представлення прав людини, втілених у нормативному масиві, передбачає розуміння структурних та еволюційних підвалин, які, в першу чергу, дозволяють обґрунтувати право і його зміст, тобто набути змісту підстави права, в другу чергу – пристосувати право-нормативний інструментарій до правової реальності. Вихідною точкою нашого пошуку є дослідження категорія «свідомість».

Результати дослідження. Визначення «свідомості» людини є першим кроком до розуміння її основоположного значення у науці і правовій доктрині зокрема. Іншими ж словами, «свідомість» людини в гіперболізованому значенні яскраво передається наступною тезою: «Логіка наукового пошуку й дослідження природи психічного виявляє одну суттєву закономірність – чим ретельніше ми вивчаємо психічні функції, тим скоріше ми починаємо розуміти, що сама психіка і свідомість особистості є функцією Життя...» [19, с. 330]. Розділяємо погляд Садло О. П., що «... у дослідженні проблеми свідомості виявляється така тенденція: наукове осмислення відштовхується від опису свідомості через мову. Можливо причиною такої ситуації є складність об'єкта дослідження, що перевищує пізнавальні можливості когнітивної лінгвістики й можливості її поняттєвого апарату» [26, с. 47]. У філософсько-психічному значенні, свідомість означає процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини. В іншому значенні – сприйняття, розуміння навколишнього, властиві людині; розум [5, с. 1297]. В іншому словниковому виданні пропонується: «свідомість – здатність людини відображати дійсність у мисленні» [30, с. 643]. З-поміж інших визначень, «свідомість – це властиве людині сприймання й розуміння оточуючого» [8, с. 426].

Зустрічається і визначення свідомості через позначення психіки: «свідомість – це вища з відомих людству форма психіки, яка вирізняється здатністю до довільного смислопокладання, бо смисли є маяками, орієнтуючись на які, відбуваються переходи між рівнями віртуалізації» [2, с. 36]. В розумінні частин мови, від слова «свідомість» в прикметниковому значенні також існують терміни «підсвідоме» та «безсвідоме», і тлумачаться наступним чином: «підсвідоме – прижиттєве сформована сфера психіки людини, до якої відносяться установки, поведінкові стереотипи, уміння, навички, звички тощо» [6, с. 86]; «безсвідоме – сукупність мимовільних психічних процесів, система вроджених безумовно-рефлекторних реакцій» [6, с. 17].

Маємо зазначити, що розуміння понять «свідомість» та «психіка» має певні особливості. Перша специфіка полягає в отождоженні психіки із свідомістю. На користь цього з точки зору історичної ретроспективи Ішук Н. В. згадує значення психіки в розумінні: «психіка (свідомість)» та «психіка (душа)». Далі, автор розглядає психіку, як складну систему відкритих, нелінійних, самоорганізованих психовимірних середовищ» [10, с. 47, 50]. Інший підхід – біологічний – передбачає, що «психіка – це біологічні реакції організму, які не підпорядковуються свідомості, але спрямовані на адаптацію організму до середовища з метою вижити в ньому» [4, с. 65]. Симбіотичний підхід відображається у наступній дефініції: «психіка – предмет вивчення психологічної науки, нематеріальна функція матеріального мозку, його здатність відображати навколишню дійсність і себе, як суб'єкта психічної діяльності» [27, с. 279]. Група авторів-науковців вважають, що «пізнаючи самого себе з позицій збереження нашої пам'яті – довгостроковою і наддовгостроковою, і виходячи з нашого власного індивідуального і колективного несвідомого, з одного боку, і підсвідомість, з іншою, ми «філігранно відточуємо» свою свідомість і надсвідомість, і тим самим «умножуючи» еніологічні їх потоки, як «вертикальні», «горизонтальні», і їх гармонію, так і «осьові» потоки, досягаючи найвищого рівня духовності, яка, у свою чергу, народжує нашу «просвітлену» свідомість з розширенням в нас самих творчих інтелектуальних, лідерських можливостей, генеруючи тим самим нові ідеї в тих або інших областях сучасного знання і тим само розширяючи пізнання і самопізнання людини» [34, с. 228–229]. Вочевидь, визначити

«свідомість» і «психіку» з позиції окремої галузі знань чи науки зі збереженням повноти їх змісту неможливо.

В компонентно-конструюючому сенсі категорію «свідомість» пропонуємо класифікувати, залежно від:

1) ступеня допустимості в суспільстві: *функціонально-стримуюча та функціонально-стимулююча.*

Відповідно до положень теорії Г. Айзенка: «1) схильність до злочину є універсальна, але у більшості вона стримується свідомістю суб'єкта; 2) свідомість є генералізованим рядом умовно-рефлекторних відповідей на стимули середовища, що були вироблені у дитинстві та підлітковому віці відповідно до правил павловського зумовлювання...» [6, с. 9]. Тобто, середовище, яке продукує відповідні його стани, зумовлює ті чи інші дії/реакції людини, наслідки вчинення яких залежать від стримуючих факторів, які зібрані у свідомості. Функції стримування і стимулювання передують правомірній поведінці, або ж в негативно-наслідковому значенні – неправомірній;

2) ступеня суспільної еволюції (репрезентації): *суспільна свідомість, релігійна свідомість, інформаційна свідомість, історична свідомість, національна свідомість, національно-економічна свідомість, правосвідомість* тощо.

Еволюційний підхід пропонується для пояснення факторів суспільних зрушень, які мали перспективу або ж досягли результату, утвердивши явища та процеси, особливістю яких є масовість (групова риса). Теорія інформаційного суспільства також в достатній мірі орієнтується на проблематику свідомості: «Історія зародження феномену інформаційного суспільства, на четвертому етапі «від інформаційного суспільства до мережевого співтовариства» зумовлюється двома типами змін – трансформацією суспільства (і його економіки) та трансформацією свідомості людей». Крім того, «інформація виступає як важливий стимулятор змін у суспільстві, формуючи «інформаційну свідомість»» [13, с. 85–86].

Свідомість, як категорія, в історичному і похідних від нього процесах дозволяє встановити її якісну аксіологічну властивість, яка продовжує досліджуватися з багатьох аспектів. Найбільш сформованою в теоретичному аспекті вбачається така форма свідомості, як правосвідомість. Пінська О.С. уточнювала: «За допомогою компонентів правосвідомості особа оцінює норми права та зіставляє їх зі своїми власними цінностями» [23, с. 787];

3) ступеня експлуатаційного спрямування: *споживацька та електоральна свідомість.*

Половинчак Ю. здійснювалося акцентування на нагальних потребах подолання негативних тенденцій глобалізації: «Ідеться про наростання процесів соціокультурного відчуження, проявами якого є втрата національної ідентичності, смисложиттєвих компонент, розповсюдження споживацької свідомості, які деформують ментальність в Україні насамперед молодого покоління» [22, с. 249]. Відносно цього підходу вдале бачення проблематики в Ороховської Л. А., на думку якої «Можливість ціленаправленого впливу на свідомість людей забезпечує можливість легшого управління ... людьми, що використовується і комерсантами, які за допомогою рекламного бізнесу отримують значні прибутки, й політиками під час виборчих кампаній» [18, с. 53]. У доповнення до цього згадаємо тезу Станкевича Б. про те, що ще одним прикладом симуляції масової демократії є витіснення апеляції до суспільної свідомості за допомогою маніпуляцій експертів із рейтингами [29, с. 79]. На рівні політологічних досліджень більш ніж достатньо прикладів маніпулювання свідомістю, а увагу конфлікту права у цьому ракурсі приділимо у майбутніх дослідженнях.

Фікцію, як нетиповий регулятор суспільних відносин, маємо сміливість розглядати інтегративно, з огляду на наступне: уявлення і раціональне передбачення виражене у досягненні індивідуальних та групових інтересів, в ідеальному розумінні, зумовлені сукупністю факторів. На користь цього, Чукавіна Т. Е. вказувала: «Масова та індивідуальна свідомість існують поряд багато тисяч років, доповнюючи одна одну. Цим процесам розвитку психіки людства властива періодичність. Домінування масової свідомості змінюється розквітом індивідуальної, а потім знов, у свою чергу, з'являється «масова людина» [33, с. 136]. Темпоральна особливість проблематики свідомості або ж періодизація становлення її у якості самостійної

правової категорії, зважаючи на практично відсутні дослідження у цьому напрямі, дозволяє стверджувати про її специфічні характеристики, які зіставляються із немайновими властивостями прав людини. Враховуючи це, маємо виділити три аспекти проблематики, що позначають її складність:

1. Свідомість та психіка – об'єкт дослідження психології та психіатрії.

Оскільки психологія, як наука про свідомість, від античного до новітнього часу, фактично представлена у якості центрального об'єкта, відносно становлення предмета психології представляється позиція, відповідно до якої «...З одного боку, методологічно психологія обмежувалась проблемами свідомості і шляхів її формування, етапів розвитку образів світу і себе. З іншого боку, вивчення змісту і функцій свідомості приводило до фактичного включення поведінки, рушійних сил і регуляції не тільки внутрішньої, але і зовнішньої активності в коло досліджень провідних психологів того часу» [7, с. 69]. «Психологія, перш ніж стати наукою, довгий час шукала власний предмет дослідження (спочатку це була душа, потім – свідомість, пізніше – психіка)» [9, с. 15].

2. Психічна недоторканність – об'єкт правової охорони, приватноправова категорія у вузькому значенні; віддзеркалює сутнісне наповнення окремих галузей з конкретикою щодо їх специфіки. «Психічна недоторканність – це володіння особою своїми психічними станами та даними мозку так, щоб без її згоди ніхто не міг читати, розповсюджувати або змінювати такі стани та дані з метою умовного впливу на особу» [36, с. 222]. Психічна недоторканність, як цінність, втілюється у праві, відповідно обумовлює право на психічну недоторканність.

3. Ментальне та психічне здоров'я – узагальнюючі категорії, які є змістом прав людини у широкому значенні. Вони історично набули об'єктивної форми в джерелах права і визнаються у якості охоронюваних благ. У вузькому значенні такі категорії слід сприймати, як стандарти та маркери стану розвитку суспільства.

У правовій науці вченими виділяються чотири покоління прав людини. Четверте покоління прав людини позначається, як результат втручання у психофізіологічну сферу життя людини [28, с. 64–66]. Психічна недоторканність декларувалася, як правова цінність і поглиналася загальним правом на недоторканність першого покоління, і продовжується у четвертому. Дискусії щодо подальшого розширення цієї систематизації на теперішньому етапі не набули наукової форми. На думку Тиріної М. П. «...вкрай важливим залишається ще четверте, оскільки вразі його незбереження, незахищеності п'яте та шосте покоління вже зовсім не знадобляться» [21, с. 731].

Окремі аспекти психічної недоторканності також доцільно розглядати у розрізі матеріального і процесуального права. Як самостійне правове явище в історичній ретроспективі нормативне закріплення охорони свідомості людини, а власне – її психічної недоторканності не прослідковується у дореволюційній (1917–1918 рр.) період. «У радянський період (1917–1991 рр.) законодавче регулювання особистих немайнових відносин продовжувало перебувати в занепаді – перш за все у зв'язку з тим, що погляди ідеологів марксизму-ленінізму заперечували все приватне, особисте» [3]. «Дані цивільні кодекси (мається на увазі – СНД) чітко не встановлюють регулювання особистих немайнових відносин, не пов'язаних з майновими, а лише допускають це регулювання, іншими словами – не заперечують». Перші згадки про немайнові права простежуються у Цивільному кодексі Української УРСР 1963 р., [11, 12] які, тим не менш, не були представлені у цілісній системі немайнових прав, навіть імплікатурно.

У якості історичної ремарки відзначимо, що у радянській період на теренах України, так і за її межами у соціалістичному таборі країн галузь психіатрії є темною плямою історії, адже психіатрія використовувалася, як одна із форм репресій. Закон України «Про дерадянізацію законодавства України» від 07.05.2022 р. передбачає, що на території України не застосовуються, серед іншого Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік про охорону здоров'я від 19 грудня 1969 року. Проте, гуманістичні начала галузі можна відліковувати з 2000 року, коли в незалежній Україні було прийнято закон «Про психіатричну допомогу».

Кримінологічна наука у класифікації детермінант злочинності за природою включає об'єктивні і суб'єктивні. Суб'єктивними охоплюється усе особистісне, що залежить від волі людини; демографічні та соціально-психологічні особливості населення (свідомість, звички, нахили, ціннісні орієнтири, мораль, право, політичні погляди, традиції тощо) [17, с. 10]. У поясненні особи злочинця зазначається: «Соціальні якості конкретної особи пов'язані з рівнем її свідомості, змістом внутрішнього духовного світу. Обумовлена соціальним середовищем і попереднім досвідом свідомість стає активним елементом особи, визначаючи у конкретних випадках вибір нею тієї чи іншої соціальної позиції, лінії і форми поведінки» [15, с. 133]. Відносно визначення власне свідомості: «Внутрішньою (ідеальною) стороною людської діяльності є свідомість – активне, цілеспрямоване відображення соціальної дійсності» [16, с. 103]. В дослідженні проблематики уявної оборони в циклі кримінального права щодо різновидів уявної оборони, Птащенко Д. С. згадує уявну оборону (і застосовує поняття кримінально-правової ситуації), як різновид помилки, а в подальшому дослідженні зазначає «4) під впливом певних чинників така зовнішня активність (курсив мій – Д.С.: у контексті малося на увазі «активності з боку постраждалої особи») помилково сприймається суб'єктом саме, як вказане суспільно небезпечне посягання; 5) зазначеними чинниками можуть бути обстановка, в якій перебувають обидві фізичні особи, а також окремі фізичні та (або) психічні властивості суб'єкта уявної оборони» [31, с. 6–9]. Тобто відносно уявної оборони, з цього може слідувати превалювання оцінних факторів в кримінально-правовій ситуації, як результат домінування психічних властивостей.

Цивільно-правова наука також оперує терміно-поняттями «свідомість» і «психіка». Загальнотеоретичне значення вини в цивільному праві в аспекті цивільно-правової відповідальності пояснюється так: «Вина пов'язана з психічними процесами, які відбуваються в свідомості людини. Ці внутрішні процеси можуть бути оцінені лише по поведінці людини, в якій знаходять своє зовнішнє вираження» [35, с. 114]. Характеризуючи правопорушення, Кравчук Д. В. згадує «свідомо-вольовий характер: протиправний вчинок, завжди здійснюється під контролем свідомості і волі суб'єкта правопорушення. Правопорушник усвідомлює (розуміє) протиправний характер власного діяння, передбачає його негативні наслідки (як правило) і здатний керувати своїми діями» [14, с. 101]. Відносно погляду на показник наявності або відсутності правопорушення існує думка, відповідно до якої: «Усяке правопорушення повинне спричинити настання покарання для порушника, але нести несприятливі наслідки свого протиправного вчинку можуть тільки ті суб'єкти, які усвідомлювали свою поведінку. Дії суб'єкта протиправні, якщо вони перебували під контролем його свідомості» [20, с. 68]. В інших дослідженнях поняття «вина» визначається, як психічне ставлення фізичної особи як суб'єкта правопорушення до ознак складу вчиненого нею правопорушення, виражене у певній інтелектуально-вольовій формі [32, с. 145]. «Протиправне діяння відбувається у свідомості людей, які його вчинили або спостерігали момент його вчинення, а також виявляється у вигляді різних змін на предметах і документах. У першому разі це образи й поняття, що належать до сфери психіки, у другому – зміна предметів матеріального світу, речей, їх властивостей і відносин, тобто фізичні та механічні зміни» [1, с. 316]. Окремої уваги вартує відсутність, як в теоретичному, так і практичному значенні застосування понять «свідомість» і «психіка» відносно юридичних осіб, що логічно обумовлено і персоналізує ці поняття відносно живих істот, а не явищ фікцій.

На відміну від норм матеріального права, які хоча б у мінімальній мірі, у різних історичних етапах, передбачають правове регулювання немайнової сфери, процесуальне право відтворює специфічне врегулювання. У цьому сенсі уявлення про свідомість і психіку, як надбаня психології, психіатрії і медицини набуло практичного значення. Так, згідно ЦПК УРСР 1963 р. [25] у цивільному судочинстві передбачалися справи окремого провадження щодо визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним (обставини, що свідчать про психічну хворобу або недоумство, внаслідок чого особа не може розуміти значення своїх дій або керувати ними). Крім того, не могли бути свідками особи, нездатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи,

або давати про них правильні показання. Аналогічним чином за КПК УРСР 1960 р. [24] визначення психічного стану передбачалося при дослідженні неосудності або стану обмеженої осудності щодо обвинуваченого. Можемо з цього приводу підкреслити, що процесуальне право перебувало і перебуває у тісному зв'язку із спеціальним законодавством у сфері судової експертизи та психіатричної допомоги.

Дослідження проблем свідомості людини та її психічної недоторканності в історичному фокусі у доктрині права можна охарактеризувати, як результат застосування вчень з поступовим утвердженням наук психології, психіатрії, медицини, в подальшому – кримінології та кримінального і цивільного права. Принциповою обставиною слід назвати привілей процесуального права і спеціального законодавства у радянський період, які на відміну від матеріального права, містили окремі норми щодо кваліфікації психічно-вольової сфери людини.

Висновки. Наведені визначення та інтерпретації дозволяють нам узагальнити розуміння змісту понять свідомості та психіки людини. 1. Свідомість, як психічна категорія, є передумовою діяльності людини, є аспектом психіки, як комплексного явища. 2. Свідомість, як здатність і один із способів людини орієнтуватися в оточуючому світі. 3. Свідомість, як результат упорядкування соціальної активності людини (в розумінні її цілеспрямованої та немеханічної діяльності). 4. Психіка є збірною біологічною властивістю людини, що продукує нематеріальний результат – свідомість та інші аспекти нематеріальної діяльності. З точки зору історичної ретроспективи явища свідомості людини і психічної недоторканості є симультанними, тобто такими, в яких висока ступінь атемпоральності. Слід констатувати, що категорія «свідомість» відносно особистого немайнового права – права на психічну недоторканність, має пресупозиційний характер. Зважаючи на концептуальне розмаїття означеної проблематики зберігається актуальність її подальшого і системного дослідження.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галуцько та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
2. Андрієнко О. В. Психіка як самостійна фізична сила. *Юридична психологія*. 2018. № 1. С. 29–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2018_1_5 (дата звернення: 15.10.2024).
3. Басенко Р. О., Аванесян Г. М., Коваленко В. Ф. Історико-правові аспекти становлення особистих немайнових відносин в цивільному законодавстві України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/issue/view/issue_6_2022 (дата звернення: 01.10.2024).
4. Варій М. Психіка людини у психоенергетичній концепції. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. Vol. 54, № 126, P. 65–71. URL: https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/ped_psy_v_54_126.pdf (date of access: 06.09.2024).
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред. В. Бусел. Київ : Ірпінь ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Гарькавець С. О. *Юридична психологія : словник-довідник*. Сєверодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2021. 152 с.
7. Євдокімова О. *Історія психології : навч. посіб. Вид. 2-ге, допов.* Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 320 с.
8. Івченко А. *Тлумачний словник української мови*. Харків : Фоліо, 2002. 543 с.
9. Коханова О. П. *Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посіб.* Київ. НВП «Інтерсервіс», 2016. 235 с.
10. Іщук Н. В. Обриси системного розуміння психіки. *Вісник Національного авіаційного університету. філософія. культурологія*. 2015. № 1. С. 46–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2015_1_12 (дата звернення: 22.10.2024).
11. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / ред.: Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук ; уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько. Київ : Прав. єдність, 2009. Т. 1. 1168 с.

12. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / ред.: Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук ; уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько. Київ : Прав. єдність, 2009. Т. 2. 1236 с.
13. Компанцева Л. Ф. Деструктивні впливи на свідомість інформаційного суспільства. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2009. № 3. С. 82–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sitsbo_2009_3_17 (дата звернення: 30.10.2024).
14. Кравчук Д. В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2020. 186 с.
15. Кримінологія : навч. посіб.-практикум / С. Шалгунова та ін. ; ред. С. Шалгунова. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 332 с.
16. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа та ін. ; ред. В. В. Черней. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
17. Яремко Г. З., Устрицька Н. І. Кримінологія : навч.-метод. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 144 с.
18. Ороховська Л. А. Телекратія та її вплив на суспільну свідомість. *Вісник національного авіаційного університету. філософія. культурологія*. 2010. № 1. С. 52–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2010_1_14 (дата звернення: 27.09.2024).
19. Вернік О., Вовчик-Блакитна О., Рудоміно Дусятська О. Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності : монографія / ред. Ю. Швалб. Київ. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 330 с.
20. Резніченко С. В., Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. 188 с.
21. Тиріна М. Покоління прав людини: проблеми сучасної класифікації. Київ. *Держава і право*. 2011. № 52. С. 728–732.
22. Половинчак Ю. Національний розвиток і національна свідомість на фоні активізації глобалізму. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. № 26. С. 247–253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprnbuimviv_2010_26_26 (дата звернення: 22.10.2024).
23. Пінська О. С. Правова свідомість: загальна характеристика, основні риси та структура. *Форум права*. 2011. № 1. С. 784–788. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
24. Про затвердження Кримінально-процесуального кодексу Української РСР : Закон України від 28.12.1960 № 1000-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-05#Text> (дата звернення 28.07.2024).
25. Про затвердження Цивільного процесуального кодексу Української РСР. Закон України від 18.07.1963 № 1500-06. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1500-06#Text> (дата звернення: 28.07.2024).
26. Садло О. П. Розуміння поняття «свідомість» в когнітивній лінгвістиці. *Мова і культура*. 2011. Т. 1, № 14. С. 43–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2011_14_1_9 (дата звернення: 16.10.2024).
27. Загальна психологія : навч. посіб. / О. П. Сергеєнкова та ін. Київ : Центр учб. літ., 2012. 296 с.
28. Скакун О. Теорія держави і права : підручник. Вид. 4-те, переробл. і допов. Київ : Алерта, 2014. 524 с.
29. Станкевич Б. Інформаційні маніпуляції та їхній вплив на електоральну свідомість. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. № 1. С. 78–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Srup_2011_1_13 (дата звернення: 22.10.2024).
30. Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів / ред. В. В. Дубічинський. Харків : ВД «Школа», 2006. 832 с.
31. Птащенко Д. С. Уявна оборона за кримінальним правом України : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 18 с.

32. Федоров М. Поняття вини у сучасній юриспруденції. *Наука і правоохорона*. 2013. № 2. С. 140–147. URL: https://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2013_2/25.pdf (дата звернення: 01.10.2024).

33. Чукавіна Т. Е. Маси та масова свідомість. Людина в масі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». філософія. психологія. педагогіка*. 2011. № 3. С. 132–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_fpp_2011_3_23 (дата звернення: 17.10.2024).

34. Свідомість, інтелект та почуття, та їх прояви у системі генерації нових ідей та розробки нових валеологічних підходів / О. І. Шушляпін та ін. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. психологія*. 2011. № 39. С. 216–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhpnu_psykhol_2011_39_23 (дата звернення: 17.10.2024).

35. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / ред. Ю. В. Баулін. Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.

36. Martins H. Upper Limit: An Essay on Mental Integrity and Mental Enhancement. *Medicine, Law & Society*. 2022. Vol. 15, №. 2. P. 217–240. DOI: 10.18690/mls.15.2.217-240.2022 (date of access: 04.10.2024).

ХОРОШЕНЮК О. В.,кандидат наук з державного управління,
адвокат,доцент кафедри права та публічного
адміністрування*(Хмельницький кооперативний
торговельно-економічний інститут)*

УДК 347.615

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.19>**ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ ОСОБИ НЕДІЄЗДАТНОЮ**

У статті розглянуто окремі аспекти інституту визнання фізичної особи недієздатною за національним законодавством України. Питання психічного здоров'я фізичної особи завжди перебувало у центрі уваги суспільства. Це грань етики, медицини, права, сімейних відносин. Особливої гостроти дані питання набувають в умовах сьогодення, коли ми перебуваємо в умовах постійного конфлікту, підсиленого війною, втратами близьких, вимушеними розлуками. Безумовно, велике значення у порушених питаннях відіграє практична психологія і робота фахівців даної сфери. Однак, саме у даному дослідженні розкриваються теоретичні та практичні аспекти підстав та порядку визнання особи недієздатною як правової категорії.

Підстави визнання фізичної особи недієздатною містяться у статті 39 Цивільного кодексу України згідно з якою фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Таким чином, законодавець визначив, що єдиною підставою для визнання особи недієздатною є стан її психічного здоров'я. До того ж, це має бути хронічний, стійкий психічний розлад.

При цьому, Закон України «Про психіатричну допомогу» містить поняття «психічні розлади» та «тяжкий психічний розлад».

На відміну від підстав визнання фізичної особи недієздатною, які визначені матеріальним правом (Цивільним кодексом України), порядок визнання особи недієздатною регулюється нормами цивільного процесуального права.

Зауважу, що процесуальною правосуб'єктністю на подання заяви про визнання особи недієздатною наділені не всі родичі такої особи, а лише члени сім'ї, у тому числі близькі родичі.

Оскільки єдиними підставами визнання особи недієздатною є хронічний, стійкий психічний розлад, у такій категорії справ обов'язковим є проведення судово – психіатричної експертизи. Саме судова психіатрія визначає ступінь розуміння, усвідомлення особою своєї поведінки, відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми, суспільством, законом

Аналізується питання зловживання правом з боку заінтересованих осіб, особливо в період воєнного стану. Здійснено моніторинг відповідних судових рішень.

Звертається увага на доцільності прийняття окремого законодавчого акта, що дозволить забезпечити єдиний підхід до соціальних та організаційних засад і гарантій державної політики з питань опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами. У даному законодавчому акті доречно визначити

завдання, основні принципи опіки над повнолітніми недієздатними особами; чітко встановити повноваження органів опіки та піклування; детально регламентувати права та відповідальність повнолітніх недієздатних осіб. Вноситься пропозиція запровадження обліку повнолітніх недієздатних осіб, з метою, в першу чергу, захисту прав осіб, визнаних недієздатними. Обґрунтовується необхідність у визначенні чітких критеріїв до опікуна недієздатної особи, а також прав, обов'язків, повноважень опікуна, припинення повноважень щодо здійснення опіки над недієздатною особою.

Ключові слова: фізична особа, визнання особи недієздатною, опіка, опікун, встановлення опіки над недієздатною особою.

Khorosheniuk O. V. Separate issues of recognition a person as incapacitated

Separate aspects of the institution of recognition an individual as incapacitated under the national legislation of Ukraine have been considered in the article. The issue of mental health of an individual has always been in the center of attention of society. This is the facet of ethics, medicine, law, and family relations. These issues have become especially acute nowadays, when we are in conditions of constant conflict, intensified by war, loss of loved ones, and forced separations. Undoubtedly, practical psychology and the work of specialists in this field play a great role in the issues raised. However, it is in this study that the theoretical and practical aspects of the grounds and procedure for recognition a person incapacitated as a legal category have been revealed.

The grounds for recognition an individual as incapacitated are contained in Article 39 of the Civil Code of Ukraine, according to which an individual may be recognized as incapacitated by the court if, due to a chronic, persistent mental disorder, he is unable to realize the meaning of his actions and (or) manage them.

Thus, the legislator determined that the only ground for declaring a person incapacitated is the state of his mental health. In addition, it must be a chronic, persistent mental disorder.

At the same time, the Law of Ukraine "On Psychiatric Care" contains the concepts of "mental disorders" and "severe mental disorders".

In contrast to the grounds for recognition an individual as incapacitated, which are defined by substantive law (Civil Code of Ukraine), the procedure for recognition a person as incapacitated is governed by the rules of civil procedural law.

One should note that not all relatives of such a person have the procedural legal personality to submit an application for declaring a person incapacitated, but only family members, including close relatives.

Since the only grounds for declaring a person incompetent are a chronic, stable mental disorder, in this category of cases, a forensic psychiatric examination is mandatory. It is forensic psychiatry that determines the degree of understanding, awareness of a person's behavior, responsibility for his actions before other people, society, the law.

The issue of abuse of rights by interested parties, especially during the period of martial law, has been analyzed. Monitoring of relevant court decisions has been carried out.

Attention has been paid to the expediency of adopting a separate legislative act that will ensure a unified approach to the social and organizational principles and guarantees of state policy on guardianship and care of adults with disabilities. In this legislative act, it is appropriate to define the tasks, the main principles of guardianship of adult incapacitated persons; to clearly establish the powers of guardianship and guardianship bodies; to regulate in detail the rights and responsibilities of adult

incapacitated persons. A suggestion has been made to introduce registration of adult incapacitated persons, with the aim, of protecting the rights of persons recognized as incapacitated. The need to define clear criteria for the guardian of an incapacitated person, as well as the rights, duties, powers of the guardian, termination of powers to exercise guardianship over an incapacitated person has been substantiated.

Key words: *individual, recognition of a person as incapacitated, guardianship, guardian, establishment of guardianship over an incapacitated person.*

Вступ. Питання психічного здоров'я фізичної особи завжди перебувало у центрі уваги суспільства. Це грань етики, медицини, права, сімейних відносин. Особливої гостроти дані питання набувають в умовах сьогодення, коли ми перебуваємо в умовах постійного конфлікту, підсиленого війною, втратами близьких, вимушеними розлуками. Безумовно, велике значення у порушених питаннях відіграє практична психологія і робота фахівців даної сфери.

У даній статті я свідомо не хочу висвітлювати питання етики, медицини та психології, оскільки не є фахівцем у даній сфері, а маю намір розкрити теоретичні та практичні аспекти підстав та порядку визнання особи недієздатною як правової категорії.

Дослідженню даного питання приділено багато уваги такими вченими як Кравцов С., Блажесв В.Д., Фурса С.Я., Комаров В.В., Світлична Г.О.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення поняття, підстав та порядку визнання особи недієздатною, поновлення особи у дієздатності. Виокремлення окремих проблемних питань, що виникають під час судового розгляду справ про визнання особи недієздатною, зокрема, під час проведення судово – психіатричної експертизи. Дослідження права на доступ до правосуддя у разі ініціювання нею цивільного провадження щодо поновлення у дієздатності. Аналіз окремих аспектів зловживання правом в означеній темі.

Результати дослідження. Підстави визнання фізичної особи недієздатною містяться у статті 39 Цивільного кодексу України [1] згідно з якою фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Таким чином, законодавець визначив, що єдиною підставою для визнання особи недієздатною є стан її психічного здоров'я. До того ж, це має бути хронічний, стійкий психічний розлад.

При цьому, Закон України «Про психіатричну допомогу» містить поняття «психічні розлади» та «тяжкий психічний розлад».

Так, термін психічні розлади, згідно зі статтею першою вказаного Закону вживається у такому значенні: розлади психічної діяльності, визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті. Під тяжкими психічними розладами законодавець розуміє розлад психічної діяльності (затмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), який позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку [2].

На відміну від підстав визнання фізичної особи недієздатною, які визначені матеріальним правом (Цивільним кодексом України), порядок визнання особи недієздатною регулюється нормами цивільного процесуального права.

Так, відповідно до Глави 2 Цивільного процесуального кодексу України заява про визнання фізичної особи недієздатною подається до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні у закладі з надання психіатричної допомоги – за місцем знаходження цього закладу [3].

Заяву про визнання фізичної особи недієздатною може бути подано членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, закладом з надання психіатричної допомоги.

Зауважу, що процесуальною правосуб'єктністю на подання заяви про визнання особи недієздатною наділені не всі родичі такої особи, а лише члени сім'ї, у тому числі близькі родичі. Така позиція знайшла своє підтвердження і у практиці Верховного суду. Так, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 лютого 2024 року у справі № 372/3474/21 колегія суддів зауважує, що процесуальною правосуб'єктністю на подання заяви про визнання особи недієздатною наділені не всі родичі такої особи, а лише члени сім'ї, у тому числі близькі родичі (частина третя статті 296 ЦПК України). Близькі родичі – це фактично особи, які мають особливі права та обов'язки через тісні стосунки між собою. ОСОБА_3 як встановлено судами попередніх інстанцій, є троюрідною сестрою ОСОБА_6, згідно з визначенням у законодавстві України переліком таких осіб, не входить до числа його близьких родичів та не може діяти всупереч діям та намірам матері ОСОБА_6. Встановивши, що суд першої інстанції не мав правових підстав для розгляду по суті заяв осіб, які не наділені процесуальною правосуб'єктністю, визначеною частиною третьою статті 296 ЦПК України, суд апеляційної інстанції законно та обґрунтовано на підставі положень частини п'ятої статті 367 ЦПК України переглянув справу окремого провадження у повному обсязі (Джерело: <https://tinyurl.com/22ft472b>).

Оскільки єдиними підставами визнання особи недієздатною є хронічний, стійкий психічний розлад, у такій категорії справ обов'язковим є проведення судово – психіатричної експертизи. Саме судова психіатрія визначає ступінь розуміння, усвідомлення особою своєї поведінки, відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми, суспільством, законом.

На момент призначення судово – психіатричної експертизи в учасників процесу існує лише сумнів у психічній повноцінності особи, і є лише припущенням про наявність в особи психічного розладу, здатного вплинути на юридично значиму поведінку цієї особи.

Проведений аналіз ресурсу «Судова влада України» дає підстави стверджувати, що, як правило, суди України, призначаючи судово- психіатричну експертизу, в своїх ухвалах ставлять перед експертом наступні запитання: «1) Чи страждає (хворіє) ОСОБА на психічну хворобу? 2) Чи розуміє ОСОБА значення своїх дій та чи може керувати ними?»

Цікавою з точки зору правозастосовчої практики є постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 червня 2024 року у справі № 175/1741/18. Встановивши, що ОСОБА_1 не виконала ухвалу Дніпровського апеляційного суду від 15 лютого 2023 року, якою її зобов'язано забезпечити безперешкодний доступ судових експертів Державної установи «Інститут психіатрії, судово – психіатричної експертизи та моніторингу наркотиків Міністерства охорони здоров'я України» до ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_1, за її місцем перебування, у зв'язку із чим у справі не було проведено повторної судово – психіатричної експертизи, суд апеляційної інстанції дійшов правильного висновку про відсутність підстав для задоволення заяви ОСОБА_1 про визнання фізичної особи недієздатною. При цьому судом правильно застосовано положення статті 109 ЦПК України, відповідно до якої у разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд, залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні. Суд апеляційної інстанції правильно врахував висновки Верховного Суду, викладені у постанові від 29 вересня 2021 року у цій справі, характер правовідносин та ухилення заявника від проведення повторної судово – психіатричної експертизи при новому розгляді в суді апеляційної інстанції, та дійшов висновку про відмову у задоволенні заяви ОСОБА_1 про визнання ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_1, недієздатною у зв'язку із недоведеністю вимог (Джерело: <https://tinyurl.com/mtuc676h>).

Справа про визнання особи недієздатною розглядається за участю захисника, представника органу опіки та піклування та особи, стосовно якої здійснюється вирішення справи про визнання недієздатною. Вимога щодо участі такої особи може не дотримуватися за умов неможливості її присутності під час судового засідання за станом здоров'я або її присутності у режимі відеоконференції за умов перебування у спеціалізованому закладі.

Як правило, участь захисника у такій категорії справ, забезпечується через відповідні центри з надання безоплатної правничої допомоги, які діють відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [4]. Згідно з пунктом 24 частини першої статті 14 означеного закону особи, стосовно яких суд розглядає справи про визнання фізичної особи недієздатною, поновлення цивільної дієздатності недієздатних фізичних осіб мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу протягом розгляду справи в суді.

Згідно зі статтею 300 Цивільного процесуального кодексу України суд, ухвалюючи рішення про визнання фізичної особи недієздатною, встановлює над нею опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй опікуна.

Саме на опікуна покладається обов'язок діяти від імені та в інтересах недієздатної особи, в тому числі під час вчинення будь-якого виду правочину.

Опікун призначається за його заявою переважно з осіб, які перебувають у сімейних, родинних відносинах з підопічним, з урахуванням особистих стосунків між ними, можливості особи виконувати обов'язки опікуна. Фізичній особі може бути призначено одного або кількох опікунів або піклувальників (стаття 63 ЦК України).

Відповідно до частини першої статті 67 ЦК України опікун зобов'язаний дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом та лікуванням.

При призначенні опікуна важливі і обов'язково повинні враховуватися особисті приязні взаємини між опікуном і підопічним, що забезпечить нормальне життєзабезпечення підопічного. Можливість особи здійснювати повноваження опікуна перевіряються органом опіки та піклування, який висловлює пропозиції про доцільність призначення опікуна.

Верховний суд у постанові від 07 квітня 2022 року у справі № 712/10043/20 (провадження № 61-21311св21) зазначив, що призначення опікуна недієздатної особи здійснюється за поданням органу опіки та піклування, яке повинне відповідати вимогам закону щодо його обґрунтованості та змісту, має бути подано в належній процесуальній формі згідно вимог ЦПК України. При внесенні подання орган опіки та піклування має якнайкраще врахувати інтереси особи, над якою встановлюється опіка (Джерело: <https://cutt.ly/130iYO>).

З метою забезпечення єдиного підходу до соціальних та організаційних засад і гарантій державної політики з питань опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами та особами цивільна дієздатність якої обмежена пропонуємо врегулювати означені питання окремим законодавчим актом. У даному законодавчому акті доречно визначити завдання, основні принципи опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами та особами цивільна дієздатність якої обмежена. Чітко встановити повноваження органів опіки та піклування; детально регламентувати права та відповідальність повнолітніх недієздатних осіб. Доречно запровадити облік повнолітніх недієздатних осіб, з метою, в першу чергу, захисту прав осіб, визнаних недієздатними. З іншого боку, є необхідність у визначенні чітких критеріїв до опікуна недієздатної особи, а також прав, обов'язків, повноважень опікуна, припинення повноважень щодо здійснення опіки над недієздатною особою.

Проте, є і зловживання правом в означеній сфері, а також порушення принципу добросовісності. Для прикладу, стаття 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» до осіб, які мають підстави відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації відносить, в тому числі, опікунів осіб, визнаних судом недієздатними [5].

Станом на сьогоднішній день, має місце прийняття судами України (у даній статті аналізується судова практика у межах Хмельницької області) судових рішень, якими відмовляється особам чоловічої статі у призначенні їх опікунами недієздатних осіб. Так, у мотивувальній частині рішення Полонського районного суду Хмельницької області від 09 травня 2024 року по справі № 681/444/24, суд зауважує, що станом на сьогоднішній день саме орган опіки та піклування на підставі звернення особи чоловічої статі призовного віку із заявою про призначення його опікуном недієздатної особи, враховуючи введений у державі воєнний стан та закріплений статтею 65 Конституції України обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, повинен з'ясувати необхідність такого,

уникаючи можливих зловживань в цьому напрямку, та належним чином мотивувати свій висновок про можливість призначення особи опікуном та, перш за все необхідність такого призначення. Окрім того, суд наголосив, що умови існування в Державі можуть визначати домінування суспільного інтересу над приватним, що характерно для сучасної України, яка перебуває зараз в стані війни з російською федерацією (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/118909202>).

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що визнання особи недієздатною, встановлення над нею опіки, були та залишаються ключовою темою для дослідження у цивільному праві України. На підставі проведеного аналізу судової практики, констатовано наявність зловживань при визнанні особи недієздатною та встановленні над нею опіки. Автором доводиться необхідність прийняття окремого законодавчого акта, яким буде визначено завдання, основні принципи опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами, встановлено повноваження органів опіки та піклування; детально регламентовано права та відповідальність повнолітніх недієздатних осіб, а також пропонується запровадити облік повнолітніх недієздатних осіб, з метою, в першу чергу, захисту прав осіб, визнаних недієздатними.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Про психіатричну допомогу від 22 лютого 2000 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
4. Про безоплатну правничу допомогу від 2 червня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
5. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII /96-ВР/ *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>

ШИШКА Р. Б.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
*(Київський університет інтелектуальної
власності та права Національного
університету «Одеська юридична
академія»)*

ГАЛУНЬКО В. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
*(Київський університет інтелектуальної
власності та права Національного
університету «Одеська юридична
академія»)*

ХРИСТИНЧЕНКО Н. П.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
*(Київський університет інтелектуальної
власності та права Національного
університету «Одеська юридична
академія»)*

УДК 347: 36.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.20>**ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН В ПЕРІОД ВІЙНИ**

Робота присвячена проблемі обмежень прав людини у воєнний час, що має об'єктивну зумовленість та практичну значущість. Автори виходять з того, що такі обмеження як звуження можливостей здійснення суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів в умовах воєнного часу є вимушеною мірою для забезпечення обороноздатності країни та виконання стратегічних та тактичних завдань протидії агресору. В ній проаналізована позитивна (міжнародно-правова та національна) основа обмежень та механізм їх запровадження через владні загальнообов'язкові рішення органів влади з їх конкретизацією військовими адміністраціями, заходи дотримання. Проведено розмежування обмежень з поразкою в правах як актів індивідуальної дії та санкцій за допущені кримінальні правопорушення. Постулюється, що в обмеженнях прав простежується дві парадигми щодо їх збереження та одночасного обмеження заради збереження держави, а у широкому сенсі збереження традиційних демократичних

інститутів та протидії перетворенню в тоталітарні . це є відходом від правила, що особа здійснює свої права вільно, на власний розсуд. Побіжно піддані критиці формальні вимоги допуску дисертаційних досліджень до захисту та вибору їх ключових суб'єктів (керівників, рецензентів, опонентів та голови разової спеціалізованої ради), що призвело до різкого збільшення публікацій наукових статей та відомих зловживань на цій вимозі: збільшення вартості публікацій та появи видань, які їх оприлюднюють не вдаючись на значення та цінність, недовіри МОН України до кваліфікації призначених керівників, які «повинні мати роботи по тематиці дослідження за останні п'ять років»?)). Це штучно ускладнило підготовку наукових кадрів та призвело до її підвищення витрат на це. Визнано, що правова природа звуження прав людини у воєнний період, як вимушеної, але правомірної діяльності держави із забезпечення недоторканості та суверенітету країни зводиться до загальнообов'язкових актів органів влади загального впливу і обов'язкові до виконання, всім кому вони адресовані. Такі обмеження прав можуть бути загальні та персональні.

Ключові слова: держава, органи держави, охоронювані законом інтереси, обмеження прав, поразка прав, права, правопорядок.

Shyshka R. B., Halunko V. V., Khrystynchenko N. P. Restrictions on the rights of citizens during the war

The work is devoted to the problem of restrictions on human rights in wartime, which has an objective determination and practical significance. The authors proceed from the fact that such restrictions as the narrowing of the possibilities of exercising subjective rights and interests protected by law in wartime conditions are a forced measure to ensure the country's defense capability and fulfill strategic and tactical tasks of countering the aggressor. It analyzes the positive (international legal and national) basis of restrictions and the mechanism of their introduction through authoritative binding decisions of the authorities with their specification by military administrations, enforcement measures. A distinction was made between restrictions and the loss of rights as acts of individual action and sanctions for committed criminal offenses. It is postulated that two paradigms can be traced in the restriction of rights regarding their preservation and simultaneous restriction for the sake of the preservation of the state, and in a broad sense the preservation of traditional democratic institutions and resistance to the transformation into totalitarian ones. this is a departure from the rule that a person exercises his rights freely, at his own discretion. The formal requirements for the admission of dissertation studies to the defense and selection of their key subjects (supervisors, reviewers, opponents and the chairman of a one-time specialized council) were briefly criticized, which led to a sharp increase in the publication of scientific articles and known abuses of this requirement: an increase in the cost of publications and the appearance publications, which publish them without referring to the meaning and value, distrust of the Ministry of Education and Culture of Ukraine to the qualifications of the appointed managers, who "must have works on research topics for the last five years"?). This artificially complicated the training of scientific personnel and led to an increase in its costs. It is recognized that the legal nature of the restriction of human rights during the war period, as a forced but legitimate activity of the state to ensure the inviolability and sovereignty of the country, is reduced to universally binding acts of authorities of general influence and mandatory for everyone to whom they are addressed. Such restrictions of rights can be general or personal.

Key words: state, state bodies, interests protected by law, restriction of rights, defeat of rights, rights, law and order.

Вступ. З нападом на Україну актуалізувалася проблема збереження прав громадян та інших людей суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави (ст. 1 Конституції України [3]) де простежується, принаймні, дві парадигми щодо їх збереження та одночасного обмеження для збереження цієї держави, а у широкому сенсі збереження традиційних демократичних інститутів та протидіє перетворенню в тоталітарні.

Зрозуміло, що національні інтереси, безпека в таких умовах є вищими концептуальними пріоритетами, що припускає їх домінування та підпорядкування їй інших цінностей такого суспільства, в тому числі й приватних прав фізичних та юридичних осіб. Принаймні ст. 12 ЦК [8] України постулювала, що особа здійснює свої права вільно, на власний розсуд. Якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

Проте суспільство може застосовувати і превентивні заходи, що не пов'язані з їх правопорушеннями. В такому разі є певні санкції, зокрема обмеження дієздатності, визнання банкрутом, встановлення піклування і навіть обмеження прав. Вони встановлені як органами влади так і утвореннями громадян, наприклад для невірніоважених вболівальників – права відвідувати матчі за участі улюбленої команди.

Окрім того, не слід забувати про інститут поразки в правах за вчинені кримінальні правопорушення для колаборантів та адептів «руського миру», який на відміну від загальних обмежень має персональний характер та діє на період судимості за вказані правопорушення. Так, іноземців, що скоїли злочини на території Польщі (організація незаконного перетину кордону, керування транспортним засобом у стані сп'яніння) після відбуття покарання саджати будуть на літак до країни походження або відправлятимуть до центру для іноземців під охороною для подальшої депортації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Доктринальне обґрунтування обмежень приватних прав в Україні розробили Є.О. Мічурін [4] в цивільному праві та В.О. Кожевникова [1] в сімейному праві та інші їх послідовники, зокрема В.М. Слома та Н.П. Москалюк, Д.В. Горбась, О.О. Кот. Так, перший концептував, що: 1) суб'єктивне цивільне право іманентно охоплює поняття межі, яка й окреслює коло повноважень особи, визначає свободу її дій у середині цієї межі, а в них визначаються обмеження, які не впливають на можливість здійснення суб'єктивного цивільного права як такої, втім здатні ускладнювати здійснення особою суб'єктивного цивільного права», а [4, с. 31] обмеження майнових прав фізичних осіб виявляється у тих суб'єктивних цивільних правах, що здійснюються в наявних межах, проте з урахуванням особливостей правовідносин відбувається додаткове ускладнення їх здійснення через дію механізму правового регулювання [5, с. 215].

Мета статті, окрім підтримки планів кафедри та університету з підготовки науковців (прагматичний аспект) полягає у визначенні правової природи обмежень цивільних прав на час дії воєнного часу та їх наслідків (доктринальний аспект). Такий дуальний підхід до визначення мети причинений об'єктивними вимогами допуску дисертаційних досліджень до захисту та вибору їх ключових суб'єктів (керівників, рецензентів, опонентів та голови разової спеціалізованої ради), що призвело до різкого збільшення публікацій наукових статей та відомих зловживань на цій вимозі: збільшення вартості публікацій та появи видань, що готові це зробити не вдаючись на значення та цінність таких публікацій та збільшення так званого наукового сміття, фактичної недовіри МОН України до кваліфікації призначених керівників, які «повинні мати роботи по тематиці дослідження за останні п'ять років?»). Це штучно ускладнило підготовку наукових кадрів та призвело до її підвищення витрат на це.

Її об'єктом стали правовідносини, що виникають при обмеженні приватних прав фізичними особами в воєнний та і повоєнний період, а предметом – чинне позитивне право, практика його застосування, в тому й зарубіжний досвід, судова практика, доктрина прав людини та їх звуження.

Виклад основних положень. Обмеження прав має свою гносеологію та позитивну основу і потреба в ньому виникає на певному етапі та умовах для забезпечення більш

охоронюваного блага, а даному разі при стиканні публічного приватного інтересів та постає проблема вибору між ними.

На міжнародному рівні ст. 15 Європейської конвенції про права людини [2] закріплено, що в період воєнного стану можуть бути введені тимчасові обмеження конституційних прав фізичних та юридичних осіб. Це нею поширено на такі права: недоторканості житла (стаття 30); таємниці телефонних переговорів, листування та поштових відправлень (стаття 31); невтручання в особисте і сімейне життя (стаття 32); свободу пересування, право на перетин кордону та повернення в Україну (стаття 33); право на свободу думки і слова, а також вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34); право брати участь в управлінні державними справами і референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування, рівний доступ до державної служби (стаття 38); право на мирні мітинги і демонстрації (стаття 39); право на володіння і розпорядження власним майном (стаття 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42); право на освіту (стаття 53). Вважаємо на рівні передбачення та реалів сюди повинні бути і віднесені обмеження права на інформацію та її поширення в ЗМІ та соціальних мережах, які на момент її прийняття не мали такого значення і активізувалися наразі в Україні, де пов'язують атака ворога із поширенням інформації про підготовку бійців на певних локаціях, ротацію військ на передовій.

С.Ю. Серьогін при дослідженні правейсі поділив межі здійснення права на три групи: 1) обмеження, пов'язані з наявністю у законодавстві заборонних норм; 2) обмеження, які тим чи іншим чином пов'язані з правами та інтересами третіх осіб; 3) обмеження, що суперечать основним постулатам позитивістської правової теорії [8, с. 141]. Зрозуміло, що на той час не виникало і особливо не дискутувалася проблема обмежень прав людини у воєнний час і є в цій тріаді віднайти місце таким обмеженням уже з врахування реалів та законів війни.

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного часу» [7] воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Правовою основою введення воєнного стану стала Конституція України [3] та зазначений вище закон і указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях» [6] що, затверджений Верховною Радою України, де у його п. 3 встановлено: на період дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина та наведено конкретні статті Конституції, дію яких легалізовано обмежувати.

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного часу» та п. 3 вказаного вище Указу Президента та ч. 1 ст. 8 закону.

Україна ще у 2022 році заявила про відступ від окремих положень «Пакту про громадянські і політичні права» у частині правового статусу громадян зараз нічого суттєво не поміняється. Звісно, тепер громадяни не зможуть звертатися до Європейського суду з прав людини щодо порушень окремих статей Конвенції 1950 року. Але це закономірно, бо не діють окремі статті Конституції під час воєнного стану», – наголосив експерт. Більш

того, Україна подала заявку до Ради Європи про часткове призупинення дії в країні деяких пунктів Європейської конвенції з прав і свобод людини у зв'язку з воєнним станом.

Тож військове керівництво України отримало право обмежувати свободу пересування громадян, оглядати речі, а також примусово відчужувати майно для потреб держави.

Порівняння цих переліків надає підстави вважати, що здебільше вони змістовно збігаються. Проте є й відмінності.

Військове командування, в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини здійснювати такі правові заходи: примусове відчуження об'єктів права приватної або комунальної власності для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану воєнного стану в порядку, встановленому законом, та видавати про це відповідні документи (п. 4); запровадити комендантську годину (заборону перебування на вулицях та в інших громадських місцях у визначений час без спеціально виданих перепусток і посвідчень) у встановленому порядку (п. 5); встановлювати в установленому порядку особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства (п. 5); встановлювати в установленому порядку пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також пересування транспортних засобів (п. 6); проводити в установленому порядку огляд речей, транспортних засобів, багажу і вантажобагажу, службових приміщень і житла громадян, за винятком встановленому порядку, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України (п. 7); заборонити проведення мирних зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів (п. 8); встановлювати в установленому порядку заборону або обмеження щодо вибору місця перебування чи місця проживання осіб на території, де введено воєнний стан (п. 10); заборонити громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку, змінювати місце проживання (місце (місця перебування) без відповідного дозволу (п. 16); встановити військово-житловий обов'язок для фізичних та юридичних осіб (п. 17).

Висновки. На підставі наведеного вважаємо, що правова природа звуження прав людини у воєнний період, як вимушеної, але правомірної діяльності держави із забезпечення недоторканності та суверенітету країни зводиться до загальнообов'язкових актів органів влади. Вони є актами державної влади загального впливу і обов'язкові до виконання, всім кому вони адресовані.

Обмеження прав можуть бути загальні та персональні, що встановлені для окремих фізичних та юридичних осіб. Так чи інакше, вони повинні бути засновані на законі чи рішенні суду та вступити в законну силу.

Список використаних джерел:

1. Кожевникова В. О. Обмеження прав суб'єктів сімейних відносин: проблеми теорії та практики: монографія. Київ : Комп'ютерний дизайн, 2019. 520 с.
2. Конвенція захисту прав та основоположних свобод Європейська конвенція про права людини. *Урядовий кур'єр* від 17.11.2010. № 215.
3. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Голос України* від 13.07.1996. № 128.
4. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 463 с.
5. Мічурін Є. О. Межі та обмеження цивільних прав. *Право і безпека*. 2010. № 3 (35). С. 212–215.
6. Про введення воєнного стану в Україна або в окремих її місцевостях : Указ Президента України № 64 від 24 лютого 2022 р. *Голос України* від 24.02.2022. № 37.
7. Про правовий режим воєнного часу : Закон України від 12 травня 2015р. № 389-VIII. 2024. URL: *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 12.10.2024)
8. Серьогін С. Ю. Критерії визначення меж здійснення особою суб'єктивних прав. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 116 (Ч. 1). С. 136–142.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ВОЛИНЕЦЬ В. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри готельно-ресторанної
справи
(Київський університет туризму
економіки і права)

УДК 347.918:342.7:004.738.5
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.21>

ЗГОДА НА ОБРОБКУ ДАНИХ В ОНЛАЙН ТОРГІВЛІ: ЮРИДИЧНІ ВИМОГИ ТА КРАЩІ ПРАКТИКИ

У статті досліджується правове регулювання захисту персональних даних в Україні в контексті міжнародних стандартів та вимог. Аналізуються ключові положення Закону України «Про захист персональних даних» та їх відповідність Загальному регламенту захисту даних (GDPR) Європейського Союзу. Особлива увага приділяється визначенню поняття «персональні дані», яке в українському законодавстві трактується як будь-яка інформація, що прямо або опосередковано стосується визначеної або ідентифікованої фізичної особи. Це включає різноманітні види даних, які можуть дозволити встановити особу, навіть за наявності лише непрямих вказівок.

Аналізується концепція згоди на обробку персональних даних як правочину, що має юридичну силу. Згода повинна бути добровільною, інформованою, конкретною та наданою однозначно, що є обов'язковою умовою для її дієвості. Висвітлюється питання форми надання згоди, зокрема, електронної згоди, та необхідність її підтвердження через активну дію суб'єкта даних, що відповідає міжнародним стандартам.

Розглядаються випадки, коли обробка персональних даних може здійснюватися без згоди суб'єкта даних, підкреслюючи важливість правових основ для таких дій. Зокрема, це стосується виконання договірних або юридичних зобов'язань, захисту життєво важливих інтересів суб'єкта даних або іншої фізичної особи, а також виконання завдань, що здійснюються в суспільних інтересах або в рамках офіційних повноважень.

На підставі проведеного аналізу запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання обігу персональних даних, серед яких гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, розвиток механізмів міжнародного співробітництва, підвищення ефективності діяльності наглядових органів та підвищення обізнаності громадян про їхні права. У висновках ідеться про необхідність подальшого розвитку правових механізмів та інституційної спроможності для забезпечення належного рівня захисту персональних даних.

Ключові слова: персональні дані, правове регулювання, захист даних, згода на обробку, GDPR, національне законодавство, міжнародне право, правозастосування, цифрова трансформація, чутливі дані, cookies.

Volynets V. V. Consent for data processing in online commerce: legal requirements and best practices

The article examines the legal regulation of personal data protection in Ukraine within the context of international standards and requirements. It analyzes the key provisions of the Law of Ukraine "On Personal Data Protection" and their compliance with the General Data Protection Regulation (GDPR) of the European Union. Special attention is given to the definition of "personal data," which is interpreted in Ukrainian legislation as any information that directly or indirectly relates to an identified or identifiable natural person. This includes various types of data that may allow the identification of an individual, even in the presence of only indirect indications.

The concept of consent for personal data processing as a legal transaction with binding legal force is analyzed. Consent must be voluntary, informed, specific, and unequivocally given, which is a mandatory condition for its validity. The article highlights the issue of the form in which consent is provided, particularly electronic consent, and the necessity for its confirmation through an active action by the data subject, which aligns with international standards.

The article discusses cases where personal data processing may be carried out without the consent of the data subject, emphasizing the importance of legal grounds for such actions. In particular, this concerns the fulfillment of contractual or legal obligations, the protection of the vital interests of the data subject or another natural person, as well as the performance of tasks carried out in the public interest or within the framework of official authority.

Based on the conducted analysis, the article proposes ways to improve the legal regulation of personal data circulation, including the harmonization of national legislation with international standards, the development of mechanisms for international cooperation, enhancing the effectiveness of supervisory authorities, and raising public awareness about their rights. The conclusions emphasize the need for further development of legal mechanisms and institutional capacity to ensure an adequate level of personal data protection.

Key words: *personal data, legal regulation, data protection, consent for processing, GDPR, national legislation, international law, law enforcement, digital transformation, sensitive data, cookies.*

Вступ. У сучасному світі онлайн-торгівля стала невіддільною частиною повсякденного життя, створюючи нові можливості для бізнесу та споживачів. Водночас разом із цим виникають і деякі нововідкриті питання, пов'язані з обробкою та захистом персональних даних. Збирання, зберігання та використання інформації про клієнтів стали важливими аспектами діяльності будь-якої компанії, яка працює у сфері електронної комерції.

При цьому персональні дані клієнтів самі по собі стали цінним активом, що дозволяє компаніям покращувати свої сервіси, таргетувати рекламу та розвивати лояльність споживачів. Однак, разом із цими можливостями зростає ризик порушення приватності у формі неправомірного використання або витоку інформації про особу. У зв'язку з цим, юридичні рамки обробки даних стають дедалі жорсткішими, що відображається в законодавстві багатьох країн, зокрема, в Україні.

Важливу роль у формуванні законодавчих норм щодо захисту персональних даних відіграють міжнародні стандарти та рекомендації, такі як положення Конвенції Ради Європи № 108 та Директива ЄС 95/46/ЄС. Ці нормативні джерела закріплюють основні принципи обробки даних, які покликані захищати права і свободи людини в контексті ледь не повсюдного використання інформаційних технологій.

Постановка завдання. У пропонованій статті ми розглянемо основні юридичні вимоги до згоди на обробку даних в онлайн-торгівлі, а також кращі практики, які допоможуть

забезпечити відповідність діяльності компаній вимогам законодавства та захистити права споживачів. На матеріалах міжнародного та національного права ми проаналізуємо правові аспекти обробки даних, зокрема, принципи законності, справедливості та прозорості, а також розглянемо питання безпеки даних і управління ризиками, пов'язаними з їх обробкою.

У світлі викладеного, мета цього дослідження полягає в тому, щоб змалювати порядок та способи надання згоди на обробку персональних даних, а також правовий режим персональної інформації, на обробку якої надано згоду, а також запропонувати практичні рекомендації для бізнесу, спрямовані на покращення процедур обробки персональних даних, що сприятиме підвищенню довіри споживачів та зміцненню репутації компаній на ринку онлайн-торгівлі.

Огляд літератури з темою дослідження. З огляду на поширеність правовідносин у сфері обробки персональних даних, широка увага дослідників тут є цілком закономірною. В цьому контексті передусім потрібно згадати працю М.В. Бема та І.М. Городиського, котрі у своєму науково-практичному посібнику аналізують правові аспекти захисту персональних даних, звертаючи увагу на проблеми правозастосування та необхідність вдосконалення національного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів [1, с. 45–67]. Ці питання перегукуються з дослідженням Т.Г. Каткової, яка розглядає адміністративну відповідальність за порушення законодавства у цій сфері, пропонуючи вдосконалення механізмів нагляду [5, с. 121].

Питання згоди на обробку даних, розглянуте В.В. Заборовським і В.В. Манзюком, акцентує на необхідності чіткого правового регулювання з метою забезпечення прав клієнтів на захист їхніх даних, що є важливим для адвокатської практики [2, с. 649–650]. Своєю чергою, А.С. Михайлик досліджує нормативно-правове регулювання захисту персональних даних працівників, вказуючи на недостатнє врахування трудових відносин у чинному законодавстві [6, с. 83–84].

К.О. Калаченкова та К.В. Бородата фокусуються на захисті персональних даних у контексті використання таргетованої реклами, наголошуючи на ризиках для конфіденційності, що виникають у процесі обробки даних для маркетингових цілей [3, с. 18–20]. Ця тематика дотично пов'язана з дослідженням Ю.Я. Самагальської, яка аналізує специфіку захисту даних в Інтернеті, акцентуючи на потребі міжнародного співробітництва у забезпеченні кібербезпеки [9, с. 261–262].

Проблематика конституційно-правового захисту інформації про особу, розглянута А.В. Кардашем, підкреслює важливість забезпечення права на приватність у різних правових системах [4, с. 105–112]. О.В. Легка також акцентує на значенні імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство, враховуючи досвід інших країн у сфері захисту даних [8, с. 76].

А.Ю. Нашинець-Наумова у своїй монографії аналізує питання правового регулювання інформаційної безпеки, пропонуючи вдосконалення механізмів захисту даних у цифровому середовищі [7, с. 55–67]. Аналогічні аспекти підіймає і Х.Я. Терешко, досліджуючи види інформації у сфері медичного обслуговування та необхідність чіткіших правових механізмів захисту чутливих даних [10, с. 66–68].

Наостанок, Я.Г. Худолей та Н.А. Загребельна аналізують питання захисту персональних даних у період дії правового режиму воєнного стану в Україні, розглядаючи загально-теоретичні аспекти права на приватність та безпеку даних [11, с. 76–78]. Їхній аналіз підкреслює необхідність адаптації правових норм до специфічних умов, що виникають під час особливих правових режимів.

Таким чином, аналіз літератури свідчить про те, що захист персональних даних є складним і багатограним питанням, яке потребує інтегрованого підходу, що включає як вдосконалення національного законодавства, так і міжнародну співпрацю для забезпечення ефективної охорони прав на конфіденційність в умовах сучасних викликів.

Результати дослідження. І. Джерела міжнародного права. Міжнародно-правові джерела регулювання обігу персональних даних, безумовно, відіграють ключову роль

у формуванні правових стандартів захисту приватності та конфіденційності у глобалізованому світі. Варто наголосити, що правове регулювання персональних даних на міжнародному рівні здійснюється через систему багатосторонніх договорів, рекомендаційних документів, а також практику міжнародних судових органів, які разом створюють комплексну правову основу для забезпечення захисту персональних даних у різних юрисдикціях.

Почнімо з Конвенції Ради Європи № 108 «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 1981 року [12], яка є першим і, до певної міри, еталонним міжнародно-правовим документом у цій галузі. Конвенція встановлює загальні принципи щодо обробки даних (статті 5–8), які включають вимоги до законності, чесності та прозорості обробки, мінімізації даних, а також точності і збереження даних лише на період, необхідний для досягнення визначеної мети. Важливо підкреслити, що Конвенція також передбачає права суб'єктів даних, такі як право доступу до своїх персональних даних (стаття 8), право на виправлення або видалення неправомірно оброблених даних, а також право на оскарження таких дій.

Варто зазначити, що Конвенція № 108 була доповнена Протоколом CETS № 181 (від 2001 року), який уточнює та посилює вимоги щодо трансграничної передачі персональних даних. Зокрема, стаття 2 Протоколу містить положення про те, що передача персональних даних до країн, які не є членами Ради Європи, дозволяється лише за умови, що такі країни забезпечують адекватний рівень захисту персональних даних, або ж якщо існують відповідні правові гарантії. Тут же встановлюються вимоги щодо створення незалежного наглядового органу, який би здійснював контроль за дотриманням норм захисту даних (стаття 1 Протоколу).

Продовжуючи розгляд правових актів, не можна оминати увагою Загальний регламент про захист даних (GDPR) Європейського Союзу, що набув чинності у травні 2018 року [13]. GDPR замінив Директиву 95/46/ЄС і встановлює нові стандарти щодо захисту даних у Європейському Союзі. Особливої уваги заслуговують такі його положення, як стаття 6, яка детально регламентує підстави для обробки персональних даних, включаючи згоду суб'єкта даних, виконання контракту, виконання правового обов'язку, захист життєво важливих інтересів, виконання завдання, здійснюваного в суспільних інтересах або в рамках здійснення офіційних повноважень (пункти 1(a)–(f)). Водночас стаття 9 встановлює суворіші вимоги до обробки спеціальних категорій персональних даних, включаючи дані про расове або етнічне походження, політичні погляди, релігійні або філософські переконання, членство в профспілках, генетичні дані, біометричні дані для унікальної ідентифікації особи, дані про здоров'я або дані щодо сексуального життя або сексуальної орієнтації. Окрім цього, чільне місце з-поміж джерел в схарактеризованій сфері посідає Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод (стаття 8) [14] та практика Європейського суду з прав людини, котра розвиває та конкретизує Конвенцію в контексті права на повагу приватного та сімейного життя людини.

Що стосується міжнародно-правових актів, розроблених Організацією Об'єднаних Націй, то тут слід звернути увагу на Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН № 45/95 від 1990 року «Керівні принципи регулювання комп'ютерних файлів, що містять персональні дані», яка рекомендує державам-членам приймати національні законодавчі акти, що встановлюють мінімальні стандарти для обробки персональних даних. Зокрема, пункти 3 і 4 цих Керівних принципів наголошують на необхідності забезпечення прав суб'єктів даних на доступ, виправлення або видалення інформації, що міститься в таких файлах, а також на важливості забезпечення безпеки даних і попередження їх несанкціонованого доступу або втрати.

Крім того, у рамках Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) було розроблено «Керівні принципи захисту недоторканності приватного життя і трансграничних потоків персональних даних» (1980 р., переглянуті в 2013 р.), які встановлюють основні принципи обробки персональних даних, такі як обмеження збору, якість даних, обмеження мети, гарантії безпеки та прозорість. Вказані принципи, хоча і мають

рекомендаційний характер, стали основою для багатьох національних законодавчих актів і міжнародних договорів, включаючи GDPR та Конвенцію № 108.

Також варто звернути увагу на Хартію основних прав Європейського Союзу, стаття 8 якої проголошує право кожного на захист персональних даних, що його стосуються. Вона встановлює, що такі дані мають оброблятися справедливо, для визначених цілей та на основі згоди відповідної особи або на іншій законній підставі, передбаченій законом (параграф 2). Також кожна особа має право на доступ до зібраних даних, що стосуються неї, та на їх виправлення.

Отже, міжнародно-правові джерела регулювання обігу персональних даних формують комплексний нормативно-правовий простір, що включає основні принципи та стандарти для забезпечення захисту прав людини на приватність та інформаційну безпеку. Ці стандарти, хоча і різняться залежно від конкретного акта, мають спільну мету: забезпечення балансу між правами та інтересами суб'єктів даних і потребами суспільства в ефективному використанні інформації.

II. Джерела національного рівня. Національні джерела регулювання обігу персональних даних в Україні відображають прагнення держави забезпечити належний рівень захисту приватності, що відповідає міжнародним стандартам, і водночас враховують специфіку національного правового порядку та соціальних відносин. В основі нормативно-правової бази захисту персональних даних лежить Закон України «Про захист персональних даних» [15], який прийнято у 2010 році та який зазнав низки змін з метою адаптації до європейських стандартів, зокрема після підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Закон України «Про захист персональних даних» визначає ключові поняття, принципи, права та обов'язки сторін у сфері обробки персональних даних. Відповідно до статті 2 Закону, під «персональними даними» розуміється будь-яка інформація, що стосується фізичної особи, яка прямо або опосередковано визначається або може бути визначена. Важливим є також поняття «обробки персональних даних», яке охоплює будь-які дії або сукупність дій, здійснюваних у повністю або частково автоматизованій чи неавтоматизованій формі з персональними даними (збирання, запис, систематизація, накопичення, зберігання, адаптація, зміна, відновлення, використання, знищення тощо) (стаття 5).

Цікаво зазначити, що Закон передбачає ряд специфічних принципів обробки персональних даних, які включають законність, цільову визначеність, пропорційність, точність, обмеження строків зберігання, конфіденційність та безпеку обробки даних (статті 6, 7). Законність обробки означає, що обробка персональних даних може здійснюватися лише на підставах, чітко визначених законодавством (стаття 11), таких як згода суб'єкта даних, необхідність для виконання контракту або юридичного обов'язку, захист життєво важливих інтересів суб'єкта даних або третьої особи, а також виконання завдання, здійснюваного в суспільних інтересах або під час здійснення офіційних повноважень.

Крім того, важливою частиною національного законодавства є права суб'єктів персональних даних, які передбачені у розділі IV Закону. Ці права включають право на інформацію про обробку даних (стаття 16), право доступу до власних даних (стаття 17), право на заперечення обробки даних (стаття 18), право на виправлення, видалення чи блокування неточних або незаконно оброблених даних (стаття 19), а також право на захист своїх прав у випадку порушення законодавства (стаття 20).

Додатково, Закон України «Про захист персональних даних» встановлює обов'язки володільців та розпорядників персональних даних, включаючи вимоги до забезпечення безпеки даних (стаття 24), необхідність повідомлення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про обробку даних, що становлять особливий ризик для прав і свобод суб'єктів (стаття 21), та інші заходи для захисту даних.

Окремо варто згадати про Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», що, в аспекті розглядуваної нами тематики, визначає роль в ній Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як органу, відповідального за здійснення контролю за дотриманням законодавства у сфері захисту персональних даних

(стаття 22). Уповноважений має повноваження здійснювати планові та позапланові перевірки (стаття 23), видавати приписи про усунення порушень та накладати адміністративні стягнення за невиконання вимог законодавства (стаття 25). Слід зауважити, що регламентуючі акти Уповноваженого, такі як методичні рекомендації, також є важливим джерелом тлумачення і застосування положень Закону.

Крім Закону «Про захист персональних даних», захист персональних даних в Україні також регулюється іншими, більш загальними нормативно-правовими актами, такими як Цивільний кодекс України, який встановлює загальні засади захисту особистих немайнових прав, зокрема права на особисте життя (стаття 270). Окрім цього, у Законі України «Про інформацію» передбачено принципи та механізми захисту інформації про фізичну особу (стаття 11), що також стосується захисту персональних даних.

Важливо звернути увагу, що у зв'язку з процесом євроінтеграції, Україна поступово адаптує своє законодавство до вимог ЄС, зокрема, враховуючи положення GDPR. Так, законодавчі ініціативи останніх років спрямовані на удосконалення національних стандартів захисту даних, включаючи запровадження механізмів відповідальності за порушення прав суб'єктів персональних даних та встановлення суворіших вимог до обробки даних спеціальних категорій.

III. Згода на обробку персональних даних як правочин: основні вимоги. Згода на обробку персональних даних, безперечно, є одним із фундаментальних елементів сучасного правового регулювання у цій сфері. Як національне, так і міжнародне законодавство визнають згоду суб'єкта персональних даних правочиною, що надає правові підстави для обробки таких даних. Розглянемо детально, чому згода розглядається як правочин, у якій формі вона має надаватися, та за яких умов обробка персональних даних може здійснюватися без такої згоди.

Національне законодавство України, а саме Закон України «Про захист персональних даних», вказує, що згода суб'єкта персональних даних є одним із правових підстав для обробки персональних даних (стаття 11). Важливо зазначити, що згідно зі статтею 2 цього Закону, згода визначається як добровільне волевиявлення фізичної особи щодо надання дозволу на обробку своїх персональних даних відповідно до визначеної мети їх обробки, висловлене у письмовій формі або у формі, що дозволяє зробити висновок про надання згоди. Таким чином, згода є правочиною, що містить елементи одностороннього волевиявлення, яке створює правові наслідки для суб'єкта, що надає таку згоду.

У міжнародно-правовому контексті, Загальний регламент про захист даних (GDPR) Європейського Союзу містить подібне визначення. Стаття 4(11) GDPR визначає згоду як «будь-яке добровільно надане, конкретне, усвідомлене і однозначне виявлення волевиявлення суб'єкта даних, за допомогою якого він чи вона шляхом заяви або чіткої підтверджувальної дії погоджується на обробку персональних даних, що його чи її стосуються». Тобто, згода повинна відповідати вимогам ясності, конкретності та добровільності, що робить її правочиною, який має юридичну силу та наслідки.

IV. Форма надання згоди. Згода на обробку персональних даних може надаватися у різних формах. Відповідно до українського законодавства, згода може бути надана у письмовій формі або в іншій формі, що дозволяє зробити висновок про її надання (стаття 2 Закону «Про захист персональних даних»). Така форма може включати електронну згоду, наприклад, шляхом натискання на кнопку «Приймаю» на вебсайті, або через вибір відповідної опції у цифровій формі (наприклад, у мобільному додатку). Важливо, щоб форма надання згоди дозволяла чітко зафіксувати волевиявлення суб'єкта даних і, таким чином, забезпечувала можливість підтвердження наданої згоди у майбутньому.

GDPR також встановлює вимоги до форми згоди, наголошуючи, що згода повинна бути надана у формі, яка дозволяє чітко визначити згоду суб'єкта даних. Це може бути як письмова згода, так і електронна, за умови, що вона є однозначною та підтверджує активні дії з боку суб'єкта даних (стаття 7 GDPR). Наприклад, у випадку з електронною згодою, GDPR прямо забороняє використання попередньо заповнених чекбоксів, оскільки вони не забезпечують чіткої та активної дії суб'єкта даних.

Питання про згоду на обробку персональних даних набуває особливої актуальності в контексті використання файлів cookies на вебсайтах. Cookies можуть збирати різні типи персональних даних, такі як IP-адреси, поведінка користувачів на вебсайті тощо. Відповідно до GDPR (стаття 6 та 7), для використання cookies, які не є строго необхідними для функціонування вебсайту, вебсайти повинні отримати чітку і недвозначну згоду користувача. Це означає, що користувачі повинні бути проінформовані про те, які саме дані збираються, з якою метою, та мати можливість вибору – прийняти або відхилити використання таких cookies.

V. Випадки, коли згода не вимагається. Однак, варто відзначити, що існують ситуації, коли обробка персональних даних може здійснюватися без згоди суб'єкта даних. Як українське законодавство, так і GDPR передбачають такі винятки. Наприклад, відповідно до статті 11 Закону України «Про захист персональних даних», обробка персональних даних може здійснюватися без згоди у випадках, коли це необхідно для виконання договору, стороною якого є суб'єкт даних, для виконання юридичного обов'язку володільця даних, для захисту життєво важливих інтересів суб'єкта даних або іншої фізичної особи, а також для захисту державної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

GDPR у статті 6(1)(b)–(f) встановлює подібні підстави, що дозволяють обробку даних без згоди суб'єкта, включаючи виконання контракту, виконання юридичного обов'язку контролера даних, захист життєво важливих інтересів суб'єкта даних або іншої фізичної особи, виконання завдання, здійснюваного в суспільних інтересах або під час здійснення офіційних повноважень, а також для легітимних інтересів контролера або третьої сторони, за винятком випадків, коли ці інтереси не переважають інтереси або фундаментальні права і свободи суб'єкта даних.

Таким чином, згода на обробку персональних даних є ключовим правочином у сучасному правовому регулюванні, який становить собою фактичну підставу (юридичний факт) для законної обробки даних. Водночас законодавство передбачає конкретні вимоги до форми та змісту такої згоди, що має бути добровільною, конкретною, усвідомленою та однозначною. Разом із тим, як на національному, так і міжнародному рівнях, передбачені випадки, коли обробка персональних даних може здійснюватися без згоди, що свідчить про необхідність збалансованого підходу до захисту прав суб'єктів даних і забезпечення ефективного функціонування економіки та державних інституцій.

Висновки. З урахуванням викладеного вище варто підкреслити, що правове регулювання захисту персональних даних, попри значний прогрес, досягнутий як на національному, так і міжнародному рівнях, все ще стикається з численними викликами та проблемами, які потребують подальшого вдосконалення і узгодження. Серед ключових проблем можна виділити недостатню узгодженість національних правових систем з міжнародними стандартами, проблеми транснаціональної обробки даних, а також ефективність правозастосування та дотримання прав суб'єктів персональних даних.

Першою і, безумовно, важливою проблемою є недостатня узгодженість національних правових систем з міжнародними стандартами захисту персональних даних. Незважаючи на те, що Україна, як і багато інших країн, активно адаптує своє законодавство до вимог Загального регламенту захисту даних (GDPR) Європейського Союзу, все ще існують значні розбіжності в трактуванні та застосуванні правових норм. Це призводить до правової невизначеності як для національних, так і для міжнародних суб'єктів, що діють у межах різних юрисдикцій.

Зокрема, кейс Schrems II, рішення у якому Суд Європейського Союзу виніс у липні 2020 року, демонструє складнощі, пов'язані з міжнародною передачею даних. Як відомо, в цій справі означений Суд визнав недійсним Рішення Європейської Комісії про адекватність захисту персональних даних у рамках програми «Privacy Shield» між ЄС і США, оскільки американське законодавство не забезпечує рівень захисту, порівнянний з тим, що надається у ЄС. Цей випадок підкреслює необхідність подальшого вдосконалення міжнародно-правового співробітництва у сфері захисту даних і узгодження стандартів.

Другою значущою проблемою є питання транснаціональної обробки даних, яке стає все більш актуальним у сучасному глобалізованому світі. Розвиток цифрових технологій і поширення Інтернету призвели до того, що обробка даних часто здійснюється поза межами країни, де ці дані були зібрані. Це створює серйозні виклики для національних регуляторів, які не завжди мають можливість контролювати обробку даних за кордоном.

Відсутність ефективних механізмів міжнародного співробітництва у цій сфері часто призводить до того, що персональні дані суб'єктів залишаються незахищеними або піддаються ризику зловживань. Наприклад, сумнозвісний кейс із «Cambridge Analytica» продемонстрував, що компанія, яка базується у Великобританії, змогла отримати доступ до персональних даних мільйонів користувачів Facebook і використовувати їх без належної згоди для політичного таргетингу. Цей випадок виявив прогалини у законодавстві та показав, що національні регулятори часто не мають ефективних інструментів для контролю обробки даних за межами своїх юрисдикцій.

Ще однією суттєвою проблемою є ефективність правозастосування. Незважаючи на існування правових механізмів для захисту прав суб'єктів даних, на практиці забезпечення дотримання цих прав часто є складним. Це може бути пов'язано як з недостатньою поінформованістю громадян про свої права, так і з обмеженими можливостями органів контролю.

У цьому контексті важливим є кейс Google Spain SL, Google Inc. проти Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González, де Суд ЄС визнав «право на забуття», зобов'язавши пошукові системи видаляти посилання на персональні дані на вимогу користувача, якщо ці дані застарілі або більше не актуальні. Цей випадок, хоча і став важливою віхою у захисті прав суб'єктів даних, також підкреслив складнощі, пов'язані з забезпеченням дотримання прав у цифровому середовищі.

Для вирішення окреслених вище проблем слід запропонувати декілька стратегій. По-перше, необхідно продовжувати гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, включаючи повну імплементацію положень GDPR та інших міжнародних документів у національні правові системи. По-друге, слід розвивати міжнародно-правове співробітництво, включаючи укладення нових міжнародних договорів, які б встановлювали чіткі правила для транснаціональної обробки даних та ефективні механізми контролю.

По-третє, варто посилити правозастосування на національному рівні, забезпечивши більш ефективну діяльність наглядових органів, таких як Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, та підвищити обізнаність громадян про їхні права щодо захисту персональних даних. Це можна досягти шляхом впровадження навчальних програм, інформаційних кампаній, а також створення доступних та зручних механізмів для подачі скарг і захисту своїх прав.

Насамкінець, слід зауважити, що захист персональних даних у сучасному світі – це динамічна і складна сфера, яка потребує постійного вдосконалення правових механізмів та інституційної спроможності. Лише таким чином можна забезпечити належний захист прав людини на приватність та безпеку інформації в умовах швидко мінливого цифрового середовища.

Список використаних джерел:

1. Бем М. В., Городиський І. М. Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти : науково-практичний посібник. Київ : К.І.С., 2015. 220 с.
2. Заборовський В. В., Манзюк В. В. Згода клієнта адвоката на обробку його персональних даних як складова реалізації права на адвокатський запит. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 648–652.
3. Калаченкова К. О., Бородата К. В. Захист персональних даних у процесі використання таргетованої реклами. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 17–21.
4. Кардаш А. В. Конституційно-правовий захист інформації про особу (порівняльно-правовий аспект) : дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2019. 228 с.

5. Каткова Т. Г. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства у сфері захисту персональних даних. *Економічна та інформаційна безпека: актуальні питання та інновації* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро, 4 листоп. 2021 р. С. 120–122.
6. Михайлик А. С. До питання нормативно-правового регулювання захисту персональних даних працівників в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 72, ч. 2. С. 82–87.
7. Нашинець-Наумова А. Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання : монографія. Київ : Гельветика, 2017. 168 с.
8. Легка О. В. Актуальні питання захисту персональних даних: вітчизняний та міжнародний досвід. *Правова позиція*. 2021. № 2 (31). С. 74–79.
9. Самагальська Ю. Я. Захист персональних даних в мережі Інтернет. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 82, ч. 2. С. 259–264.
10. Терешко Х. Я. Види інформації як об'єкта цивільних правовідносин у сфері медичного обслуговування. *Медичне право*. 2019. № 1 (23). С. 65–73.
11. Худолей Я. Г., Загребельна Н. А. Захист персональних даних у період дії в Україні правового режиму воєнного стану: загальнотеоретичні аспекти. *Legal Bulletin*. 2023. С. 75–82.
12. Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (дата звернення: 08.04.2024).
13. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16/conv#Text (дата звернення: 08.04.2024).
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.04.2024).
15. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 року № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17&#8203>

ПРОСКУРНЯ Т. В.,

членкиня

(Комітет з питань господарського права та процесу Національної асоціації адвокатів України),

адвокатка, керуюча партнерка

*(Адвокатське об'єднання**«Група бізнес партнерів»)*

УДК 346.9:347.919.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.22>

РОЛЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

У статті розглянуто роль Верховного Суду у процесі забезпечення єдності судової практики. Проведено аналіз такого правового інструменту, визначеного законом, як відступлення Верховного Суду від правового висновку.

Метою дослідження є пошук ефективного технічного рішення, що покращить роботу Верховного Суду та судів інших інстанцій, дозволить спростити пошукові та аналітичні процеси у Єдиному державному реєстрі судових рішень, а також модернізувати й перетворити у зручний інструмент для прогнозування судових рішень адвокатами та судьями, зменшить навантаження на працівників судового апарату та покращить контроль за дотриманням судами єдності судової практики.

Піднімається питання щодо впливу окремої думки судді на формування єдності судової практики. Розглядається актуальність забезпечення поступового переходу від попередніх правових висновків Верховного Суду, їх застосування на перспективу.

Приділяється увага такій важливій темі як створення окремого модулю у Єдиному державному реєстрі судових рішень, що може відслідковувати зміни (доповнення) попередніх правових висновків Верховного Суду, що значно спростить контрольну та аналітичну функції Верховного Суду щодо забезпечення сталості та єдності судової практики.

Порушено проблематику щодо використання Верховним Судом правових висновків зі скасованих ним же постанов, що створює певну суперечність у адвокатської спільноти та суддів та, як наслідок, – призводить до правової невизначеності.

Автор піднімає питання щодо важливості визначення поняття «подібності» (тотожності) правовідносин на законодавчому рівні, адже незважаючи на сформовану Верховним Судом судову практику, суди нижчих інстанцій продовжують застосовувати суб'єктивні критерії до визначення подібності правовідносин, що негативно впливає на дотримання судами принципу єдності судової практики. Пропонується вирішити цю проблему за допомогою впровадження технічних рішень (відповідний модуль у Єдиному державному реєстрі судових рішень), обов'язкових для застосування судами всіх інстанцій, що надасть можливість встановлювати подібність/тотожність правовідносин за певними критеріями (суб'єктивний, об'єктивний, змістовний) та прогнозувати судові рішення.

Ключові слова: *правовий висновок Верховного Суду, правова позиція Верховного Суду, єдність судової практики, судова практика, штучний інтелект,*

єдина база даних, аналіз ефективності ухвалених судових рішень, механізми та інструменти забезпечення судової практики, релевантна судова практика, подібність правовідносин, окрема думка.

Proskurnya T. V. The role of the supreme court ensuring unity of judicial practice

The article examines the role of the Supreme Court in the process of ensuring the unity of judicial practice. An analysis of such the legal instrument defined by the law as the Supreme Court's departure from a legal opinion was carried out.

The purpose of the research is to find an effective technical solution that will enhance the efficiency of Supreme Court and lower courts, simplify search and analytical processes in the Unified State Register of Court Decisions, and enable its modernization into a convenient tool for predicting court rulings by lawyers and judges, will also reduce the burden on employees of the judiciary and improve oversight of courts' compliance with the unity of judicial practice.

The issue of a judge's dissenting opinion and its influence on forming a unified judicial practice is under consideration. The relevance of ensuring a gradual transition from previous legal conclusions of the Supreme Court and their prospective application is also discussed.

Attention is given to an important topic: creating a dedicated module within the Unified State Register of Court Decisions. This module could track changes (and additions) to previous legal conclusions of the Supreme Court, significantly simplifying the Supreme Court's monitoring and analytical functions in ensuring the consistency and unity of judicial practice.

A problem concerning the Supreme Court's use of legal conclusions from its own repealed decisions has been raised, which creates a certain tension among the legal community and judges and ultimately leads to legal uncertainty.

The author highlights the importance of defining the concept of "similarity" (identity) of legal relations at the legislative level. Despite the established case law of the Supreme Court, lower courts continue to apply subjective criteria to determine the similarity of legal relations, negatively impacting adherence to the principle of unity in judicial practice. To address this, it is proposed to implement technical solutions (such as a corresponding module in the Unified State Register of Court Decisions), mandatory for use by courts at all levels, which would enable the identification of similarity/identity of legal relations according to specific criteria (subjective, objective, and substantive) and allow for the prediction of court decisions.

Key words: *legal opinion of the Supreme Court, legal position of the Supreme Court, unity of judicial practice, judicial practice, artificial intelligence, unified database, analysis of the effectiveness of court decisions, mechanisms and tools for ensuring judicial practice, relevant judicial practice, similarity of legal relations, dissenting opinion.*

Вступ. Досягнення реальної єдності судової практики в Україні є вкрай гострим питанням сьогодення. Наукова спільнота разом з суддями розробляють нові механізми та інструменти, що мають ефективно забезпечити єдність судової практики. Насамперед потрібно звернути увагу на досягнення єдності судової практики саме у сфері господарського права та процесу, адже від цього залежить майбутнє бізнесу країни, передбачуваність правових наслідків для іноземних інвесторів, що напряму впливає на розвиток економіки України. Водночас без покращення роботи Верховного Суду як інструменту уніфікації ми можемо не розраховувати на швидке вирішення цієї проблеми.

Впровадження певних систем аналізу та контролю судових рішень за допомогою штучного інтелекту суттєво покращить українську правову систему та підвищить її передбачуваність.

Постановка завдання. Метою дослідження є технічне покращення роботи судової системи, що дозволить оптимізувати аналітичні процеси баз судових рішень, що своєю чергою зменшить навантаження на судовий апарат та покращить контроль за дотриманням судами фундаментального принципу єдності судової практики. Починати пошук ефективних інструментів, що дозволять досягти оптимального рівня єдності судової практики, слід саме з Верховного Суду.

Згідно з нормами статті 125 Конституції України [1] Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України.

Стаття 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2] передбачає, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Згідно з нормами частин п'ятої та шостої статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2] висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права.

Згідно з нормами частини четвертої статті 236 Господарського процесуального кодексу [3] України при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду.

Правові позиції колишнього Верховного Суду України також зберігають юридичну силу, що випливає із пункту 7 частини першої Перехідних положень Господарського процесуального кодексу України [3], де зазначено, що суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів або палати (об'єднаної палати), передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія або палата (об'єднана палата) вважає за необхідне **відступити від висновку** щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України.

Слід зауважити, що поняття правової позиції законодавством не визначено. Головне науково-експертне управління Верховної Ради України зазначає, що правові висновки та правові позиції не є тотожними поняттями, адже правові позиції, які викладені в мотивувальній частині постанови Верховного Суду, є обґрунтуванням певного положення, тоді як висновок – коротким формулюванням цього обґрунтування.

У такий спосіб правовий висновок – це результат застосування норм права до конкретних правовідносин, а правова позиція відображає аргументацію суду у контексті конкретного спору.

Згідно з положеннями пункту 15 частини 1 розділу I Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, затвердженого рішенням Вищої Ради Правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18 [4] окрема думка судді – сформований суддею письмовий документ, який є формою визначення власної позиції судді в разі незгоди з прийнятим (наданим) рішенням (висновком) або викладенням обставин, що доповнюють мотивувальну частину рішення (висновку). Окрема думка відображає правову позицію судді у конкретній справі, яка розглядалася судом, та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків у рішенні суду.

Тож окрему думку судді слід врахувати, формуючи загальну правову позицію. Але практичне застосування цього аспекту не зовсім зрозуміле.

Суддя Великої Палати Верховного Суду Олена Кібенко у своїй статті «Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики» [5] зазначає, що за кордоном правники дуже ретельно відстежують окремі думки, вивчають їх доводи і підсилюють свої аргументи в наступних справах, якщо вважають, що певна позиція має

бути подолана. В Україні ще майже немає такої аналітики, але вважаю, що цей напрямок досліджень є надзвичайно перспективним. Багато суддів ВП сьогодні пишуть окремі думки не в будь-якому випадку, коли вони голосували проти ухваленого рішення, а лише в найбільш важливих, принципових питаннях – коли сподіваються на майбутній відхід ВП від «помилкової», на їх погляд, правової позиції і хочуть підготувати для цього належне підґрунтя. Це дуже важлива робота на майбутнє.

Безперечно, наявність низки окремих думок у подібних справах може свідчити про те, що чинна правова позиція є неоднозначною або застарілою і є підстави для її оновлення (уточнення).

Законодавець закріпив, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Отже, теоретично, застосування ефективних аналітичних інструментів на рівні тільки Верховного Суду уже мали б зробити значний внесок у досягненні єдності судової практики.

Заразом реальна ситуація з правовими висновками Верховного Суду, які б мали стати фундаментом досягнення єдності судової практики, м'яко кажучи, відрізняється від ідеальної.

Статтею 302 Господарського процесуального кодексу України [3] передбачено підстави для передачі справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду. Норми цієї статті передбачають, що суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, передає справу на розгляд палати, до якої входить така колегія, якщо остання вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів з цієї ж палати або у складі такої палати.

У такий спосіб у складі Верховного Суду ми маємо три механізми, необхідні для досягнення єдності судової практики: судова палата, об'єднана палата, Велика Палата.

Статтею 45 Закону України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що Велика Палата Верховного Суду є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, одним із головних завдань якого є здійснення касаційного перегляду судових рішень з метою забезпечення однакового застосування судами норм права, аналіз судової статистики та вивчення судової практики, узагальнення судової практики тощо.

Такий правовий інструмент як відступ Верховного Суду від попередніх висновків є важливим у системі правосуддя, який може як позитивно, так і негативно впливати на єдність судової практики. Він дозволяє Верховному Суду переглядати та змінювати свої попередні правові позиції в умовах, коли є необхідність у корекції тлумачення закону або його застосування в нових умовах. Така гнучкість у правозастосуванні, безумовно, дає позитивний вплив на єдність судової практики.

Відповідно до інформації з сайту Верховного Суду [6] <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1399652/>, станом на березень 2023 року загальна кількість постанов ВП ВС, у яких було здійснено відступ від правових висновків, за 5 років роботи ВС становить 142, із них 58 – з питань процесуального права і 84 відступи від висновків щодо застосування норм матеріального права.

Відступ від попередніх правових висновків дозволяє Верховному Суду коригувати свою практику відповідно до нових суспільних умов, змін у законодавстві або міжнародних зобов'язань держави, як-от нові рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Це сприяє актуалізації правозастосування і забезпеченню відповідності новим реаліям, що є важливим для узгодженості правової системи з міжнародними стандартами.

Ба більше, відступ Верховного Суду від попередніх правових висновків дозволяє виправити помилки або суперечності щодо застосування норми права, стимулювати розвиток права. І це також може сприяти зміцненню правової передбачуваності та ясності, а також усунути розбіжності у застосуванні права на рівні нижчих судів, які слідує за правовими позиціями Верховного Суду.

Практика відступу від попередніх правових позицій в умовах постійних законодавчих змін надає право Верховному Суду змінювати свої правові позиції відповідно до нових правових норм, що позитивно впливає на забезпечення єдності судової практики, оскільки відступ від попередніх висновків Верховного Суду дозволяє судовій системі швидше адаптуватися до законодавчих змін і забезпечити їхнє єдине застосування, що удосконалює правозастосування.

Водночас відступ від попередніх правових позицій Верховного Суду має і негативні наслідки для єдності судової практики та призводить до нестабільності таких правових позицій.

По-перше, за останні роки можна спостерігати, що Верховний Суд досить активно відступає від своїх попередніх висновків, що створює правову нестабільність і невизначеність, оскільки суди нижчих інстанцій не матимуть чіткої орієнтації щодо того, яку позицію слід вважати остаточною.

По-друге, правникам складно відслідковувати зміни у правових позиціях, адже їх не реєструють окремо в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

У пошукових системах приватних нормативно-правових баз можна поставити фільтри для відсортування саме постанов Верховного Суду з правовими висновками, але і вони не відображають змін до таких правових висновків, зокрема у випадку, якщо Верховний Суд згодом відступить від них або змінить (уточнить) свою позицію щодо застосування норм права у певних правовідносинах.

Ця ситуація погіршується ще й тим, що навіть при подальшому відступі від правових висновків або їхньої зміни постанов Верховного Суду не підлягає скасуванню, а інформація про зміни в жодний спосіб не знаходить відображення у Єдиному державному реєстрі судових рішень щодо такої постанови.

І, навпаки, постанову Верховного Суду можуть скасувати, а Верховний Суд і далі активно посилається на свої правові висновки, викладені у скасованій постанові, адже скасування правових висновків Верховного Суду та скасування постанови не є тотожними поняттями.

Так, наприклад, постанову Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 року у справі № 910/11027/18 [7] скасувала 03.08.2022 сама ж Велика Палата Верховного Суду за результатами її перегляду за нововиявленими обставинами.

Водночас Верховний Суд у своїх рішеннях у банківських справах продовжує активно посилатися на правові висновки, викладені у скасованій постанові Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 року у справі № 910/11027/18 (постанова ВС 29 травня 2024 року у справі № 910/15260/18 [8], постанова ВС від 18 жовтня 2023 року у справі № 758/5941/20 [9], постанова ВС від 24 травня 2023 року у справі № 910/1895/20 [10]).

Такий складний процес відслідковування змін у правових позиціях Верховного Суду, врахування правових висновків Верховного Суду у скасованих постановах призводить до плутанини не тільки в адвокатському середовищі, а й серед суддів.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 30.01.2019 року у справі № 755/10947/17 [11] зазначила, що незалежно від того, чи перераховані усі постанови, у яких викладена правова позиція, від якої відступила Велика Палата Верховного Суду, суди під час вирішення тотожних спорів мають враховувати саме останню правову позицію Великої Палати Верховного Суду.

Такий теоретично доцільний висновок є досить складним для практичного застосування з причин відсутності технічної можливості відслідковувати правові позиції Верховного Суду щодо застосування норм права та змін до них в офіційних джерелах.

Суддя Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду Лариса Рогач у своїй презентації «Відступи Великої Палати Верховного Суду у господарських справах» [12] зазначила, що причинами виникнення розбіжностей у судовій практиці є:

- нестабільність неякісність існуючого законодавства;
- робоче навантаження суддів та працівників апарату;

- недостатній рівень горизонтальної та вертикальної комунікації суддів;
- відсутність та недостатній рівень можливостей сучасних технологій, недостатність обсягу фінансування системи судочинства;
- відсутність необхідної пошукової системи судових рішень;
- різне розуміння, тлумачення та застосування загальних правових понять, положень матеріального та процесуального права.

Цілком зрозуміло, що принцип єдності судової практики не може бути абсолютним, оскільки це б зупинило розвиток права, позбавило суди виправляти свої позиції в умовах динамічних змін законодавства.

Водночас якщо Верховний Суд постійно змінює трактування одного й того ж закону в різних випадках, це викликає плутанину серед юристів та громадськості.

Консультативною радою європейських суддів у висновку № 11 (2008) щодо якості судових рішень [13] зазначено:

- визнаючи повноваження судді тлумачити закон, слід пам'ятати також і про обов'язок судді сприяти юридичній визначеності, яка гарантує передбачуваність змісту та застосування юридичних норм, сприяючи тим самим забезпеченню високоякісної судової системи;
- метою судового рішення є не тільки вирішення певного спору через надання сторонам юридичної визначеності, а часто також установлення судової практики, яка може попередити виникнення інших спорів та забезпечити суспільну гармонію.

Така ситуація призводить до того, що судді різних інстанцій використовуватимуть різні правові позиції, що порушує єдність судової практики та знижує передбачуваність правосуддя.

Часті зміни Верховного Суду до своїх попередніх висновків зумовлює правову невизначеність та підриває довіру до судової системи.

Насамперед слід визначитись з поняттям подібності (тотожності) правовідносин. І це є певним викликом.

Велика Палата Верховного Суду неодноразово зазначала, що подібність суд касаційної інстанції визначає з урахуванням обставин кожної конкретної справи (пункт 32 постанови від 27 березня 2018 року у справі № 910/17999/16 [14]; пункт 38 постанови від 25 квітня 2018 року у справі № 925/3/17 [15], пункт 40 постанови від 16 травня 2018 року у справі № 910/24257/16 [16]; пункт 22 постанови від 5 червня 2018 року у справі № 243/10982/15-ц [17]; пункт 24 постанови від 31 жовтня 2018 року у справі № 372/1988/15-ц [18]; пункт 22 постанови від 5 грудня 2018 року у справах № 522/2202/15-ц [19] тощо). Заразом під час практичного застосування критеріїв подібності (тотожності) правовідносин у судових справах судді продовжують застосовувати свої суб'єктивні критерії.

Визначену проблему можна вирішити за допомогою впровадження технічних рішень, обов'язкових для застосування судами всіх інстанцій. Це може бути, наприклад, відповідний модуль у Єдиному державному реєстрі судових рішень, який буде прогнозувати судові рішення, частиною якого і стане встановлення подібності/тотожності правовідносин за певними критеріями (суб'єктивний, об'єктивний, змістовний). Розроблення такого модуля дозволить як прогнозувати судові рішення адвокатам перед поданням позовної заяви, так і проводити аналітику судових рішень і контроль забезпечення єдності судової практики Верховним Судом, який з огляду на закон є найвищим судом у системі судоустрою України та забезпечує сталість і єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

До того ж впровадження технічних рішень за допомогою штучного інтелекту дозволить застосовувати норми закону з дотриманням фундаментальних принципів права, на чому постійно акцентує увагу ЄСПЛ у своїх рішеннях. Крім того, таке технічне рішення дозволить уникати і впливу політичної кон'юнктури або інших зовнішніх чинників, що негативно впливатиме на єдність і незалежність судової системи. А також створює відчуття непослідовності в ухваленні рішень.

Згадане технічне рішення дозволить швидко та ефективно аналізувати існуючі правові позиції Верховного Суду та дозволить визначити чіткі критерії для відступу від попередніх

правових позицій. У такий спосіб Верховний Суд повинен буде ретельно обґрунтовувати необхідність відступу від попередніх правових висновків, посилаючись на нові обставини, зміни у законодавстві або міжнародні правові стандарти, що своєю чергою сприятиме стабільності судової практики. Це є важливою умовою для забезпечення правової безпеки та захисту прав людини.

У результаті модернізації Єдиного державного реєстру судових рішень та впровадження нових аналітичних систем щодо судової практики, а саме щодо аналізу правових позицій Верховного Суду (їхніх змін), окремих думок, Верховний Суд точно розумітиме:

- у яких правовідносинах назріла потреба щодо перегляду чинної правової позиції;
- чому попереднє рішення більше не відповідає умовам сучасного правозастосування або суперечить принципам права;
- чи вплинули на втрату актуальності правової позиції зміни у законодавстві;
- чи вплинули на втрату актуальності правової позиції еволюція суспільних відносин, економічних або соціальних обставин.

Ще один важливий аспект, який набирає актуальності у сучасному праві – це забезпечення поступового переходу від чинних правових позицій, адже відступ не повинен створювати правову невизначеність або порушувати стабільність права.

Забезпечення поступового переходу є вкрай важливим, адже на сьогодні правники зіштовхуються з тим, що позови подають до суду з урахуванням однієї позиції Верховного Суду, а в процесі судового розгляду Верховний Суд може відійти від викладених раніше правових позицій, що може поставити сторону у невігідне становище порівняно з тим, на що вона розраховувала під час подання позову. Тож особа, звертаючись до суду, не знає, чого очікувати і може опинитися у ситуації, коли сплатила судовий збір, понесла витрати на правничу допомогу, а їй ще доведеться компенсувати судові витрати опонента, що не є справедливим та призводить до невизначеності права.

Консультативною радою європейських суддів у висновку № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону [20] зазначено, що *якби сторони розуміли б свої позиції заздалегідь, вони навіть могли б вирішити не звертатися до суду. Адвокати мали б у такому випадку розуміти, наскільки це можливо, які саме надавати поради своїм клієнтам, тобто сторонам процесу, щодо їхніх прав. Прецеденти чи ustalена судова практика (надалі – судова практика), які встановлюють чіткі, послідовні та надійні правила, можуть скоротити потребу залучення судів до вирішення спорів. Якщо є можливість посилатися на попередні судові рішення, які були прийняті в подібних справах, зокрема вищими судами, відповідні справи могли б розглядатися більш ефективно* (п. 7).

Існуюча практика застосування нової правової позиції Верховного Суду до правовідносин, що існували до того як позиція була сформована (ретроспективний підхід), є застарілою.

В умовах постійних змін у законодавстві зміна правових позицій Верховним Судом є неминучою. Тому назріла необхідність впровадження механізмів щодо застосування нових правових позицій Верховного Суду на перспективу.

Висновки. Дотримання принципу верховенства права суддями всіх рівнів допомагає уникати конфліктних рішень та підходів. Принцип верховенства права містить забезпечення єдності та передбачуваності судової практики.

В такий спосіб єдності судової практики можна досягнути завдяки встановленню чітких нормативних правил, обов'язковості правових позицій Верховного Суду, огляду практики та належному функціонуванню нових технічних рішень для аналізу судових рішень, контролю технічних і правових механізмів та інструментів, що ефективно мають забезпечувати єдність судової практики.

Такий інструмент як відступ від попередніх позицій Верховного Суду може позитивно впливати на єдність судової практики, коли це дозволяє виправити помилки, врахувати нові обставини або узгодити правові позиції з міжнародними стандартами. Однак, часте використання цього правового інструменту може призвести до нестабільності та правової

невизначеності. Тож важливо дотримуватися балансу, забезпечуючи обґрунтованість і прозорість таких рішень.

Формування єдиної практики та забезпечення її сталості є основним завданням, яке покладено законом на Верховний Суд. Ключову роль у забезпеченні єдності судової практики відіграє Верховний Суд, а нові технічні рішення щодо роботи судової системи призведуть до підвищення його авторитету.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / *Голос України* від 13.07.1996 № 128.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII / *Верховна Рада України. Голос України*, 2017, 11, 28.11.2017 N 221-222, ст. 13, ст. 36.
3. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 03.10.2017 №2147-VIII / *Верховна Рада України. Голос України*, 2017, 11, 28.11.2017 N 221-222, ст. 236.
4. Рішення Вищої Ради Правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18: Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень. *Закон і Бізнес*, 2018, 05, 10, N18-19.
5. Олена Кібенко. Нові підходи Великої Палати Верховного Суду до забезпечення єдності судової практики». *Судебно-юридическая газета*, 2018, URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129294-novi-pidkhodi-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu-do-zabezpechennya-yednosti-sudovoyi-praktiki?fbclid=IwAR0nUPg6D9yYZYL0Xmr2MC6kWXThsZ6I-SFStEOUUqCAIKo9qooGyFTmKJEE>
6. Інформація з сайту Верховного Суду, URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1399652/>
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 року у справі № 910/11027/18, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97220727>
8. Постанова Верховного Суду від 29 травня 2024 року у справі № 910/15260/18, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383225>
9. Постанова Верховного Суду від 18 жовтня 2023 року у справі № 758/5941/20, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114322794>
10. Постанова Верховного Суду від 24 травня 2023 року у справі № 910/1895/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111552004>
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 р. у справі № 755/10947/17, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79834955>
12. Лариса Рогач у своїй презентації «Відступи Великої Палати Верховного Суду у господарських справах». URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prez_Rogach_2022_02_18.pdf
13. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів щодо якості судових рішень. Офіційний портал Судова влада. Верховний Суд : вебсайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення 18.03.2024).
14. Постанова Верховного Суду від 27 березня 2018 року у справі № 910/17999/16, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73188742>
15. Постанова Верховного Суду від 25 квітня 2018 року у справі № 925/3/17, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73727727>
16. Постанова Верховного Суду від 16 травня 2018 року у справі № 910/24257/16, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74023468>
17. Постанова Верховного Суду від 5 червня 2018 року у справі № 243/10982/15-ц, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74838890>
18. Постанова Верховного Суду від 31 жовтня 2018 року у справі № 372/1988/15-ц, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298617>
19. Постанова Верховного Суду від 5 грудня 2018 року у справах № 522/2202/15-ц, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298391>
20. Висновок № 20 (2008) Консультативної ради європейських суддів щодо якості судових рішень (Страсбург, 10 листопада 2017 року). Офіційний портал Судова влада. Верховний Суд : вебсайт. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/opinion_20_ua.pdf

ЧЕРНИХ О. С.,
адвокат, аспірант
(Державна установа «Інститут
економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова
Національної академії наук України»)

УДК 346.62

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.23>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГІЙ В ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

В Україні активно впроваджується нормативне регулювання віртуальних активів, що відповідає Регламенту Європейського Союзу ринків криптоактивів, опублікованому 9 червня 2023 року. Цей Регламент встановлює правові основи для криптоактивів, фактично прирівнюючи їх до фінансових інструментів. Згідно з дослідженнями міжнародних експертів, зокрема Світового економічного форуму, найактуальнішими проблемами в цій галузі є запобігання відмиванню коштів (AML) та дотримання принципу «Знай свого клієнта» (KYC). Ефективні заходи AML і KYC є критично важливими для підтримання цілісності екосистеми цифрових активів.

Важливим інструментом для сприяння інноваціям та їх розвитку є нормативні та технічні "пісочниці", які дозволяють компаніям тестувати нові продукти під наглядом, відповідно до сучасних стандартів. Децентралізовані фінанси (DeFi) також створюють нові виклики, змінюючи традиційні моделі взаємодії користувачів з технологіями. Забезпечення конфіденційності і безпеки активів споживачів підвищує довіру до цифрових активів.

В статті висвітлюється вивчення міжнародного досвіду у контексті українських реалій є необхідною умовою для імплементації та гармонізації законодавства. Відзначено, що українські вчені активно досліджують правове регулювання віртуальних активів, але зміна законодавства та швидкий розвиток технологій вимагають перегляду наукових підходів. Постійні глобальні дискусії щодо регулювання криптоактивів вказують на необхідність адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів.

Регламент MiCA встановлює жорсткі вимоги до діяльності емітентів криптоактивів та передбачає відповідальність за порушення. У той же час важливо розрізняти криптоактиви, які підпадають під регулювання MiCA, та інші фінансові інструменти. Регуляторні зміни на рівні ЄС відкривають нові можливості для України, проте відсутність чіткої імплементації щодо цифрових валют центральних банків (CBDC) і децентралізованих фінансів залишається проблемою.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, блокчейн, фінансові інструменти, регулювання, AML, KYC, DeFi, MiCA, криптоактиви.

Chernykh O. S. Actual problems of legal regulation of the application of blockchain technologies in economic activity

Ukraine is actively implementing regulatory frameworks for virtual assets in line with the European Union's Markets in Crypto-Assets Regulation, published on June 9, 2023. This Regulation establishes the legal foundations for crypto-assets, effectively equating them with financial instruments. According to research from

international experts, including the World Economic Forum, the most pressing issues in this sector are anti-money laundering (AML) measures and adherence to "Know Your Customer" (KYC) principles. Effective AML and KYC protocols are critical for maintaining the integrity of the digital asset ecosystem.

Regulatory and technical "sandboxes" play a vital role by allowing and development companies to test new products under supervision, ensuring compliance with current standards. Decentralized finance (DeFi) also presents new challenges, altering traditional user interactions with technologies. Ensuring the privacy and security of consumer assets increases trust in digital assets.

Article is studying international experiences in the context of Ukrainian realities is essential for the implementation and harmonization of legislation, as well. Ukrainian researchers are actively exploring the legal regulation of virtual assets; however, changes in legislation and the rapid development of technology necessitate a reassessment of scientific approaches. Ongoing global discussions regarding the regulation of crypto-assets highlight the need for Ukraine to adapt its laws to international standards.

The MiCA Regulation establishes stringent requirements for crypto-asset issuers and outlines penalties for violations. At the same time, it is crucial to differentiate between crypto-assets governed by MiCA and other financial instruments. Regulatory changes at the EU level open new opportunities for Ukraine, but the absence of clear implementation regarding central bank digital currencies (CBDCs) and decentralized finance remains a concern.

Key words: *virtual assets, cryptocurrency, blockchain, financial instruments, regulation, AML, KYC, DeFi, MiCA, crypto assets.*

Вступ. Україною впроваджується нормативне регулювання віртуальних актів [1] з метою імплементації Регламенту Європейського Союзу ринків криптоактивів [2] (далі Регламент) який оприлюднений 09 червня 2023 року, і який в свою чергу встановлює правове регулювання криптоактивів, що фактично прирівнює їх до фінансових інструментів.

Зі свого боку, відповідно до досліджень міжнародних експертів, зокрема Світового економічного форуму [3] визначили найактуальнішими проблемами галузі.

– Запобігання відмиванню коштів (AML) та «Знай свого клієнта» (KYC): ефективні заходи AML та KYC є критично важливими для цілісності екосистеми цифрових активів, оскільки вони сприяють створенню прозорого та безпечного середовища.

– Нормативні та технічні «пісочниці»: пісочниці відіграють ключову роль, дозволяючи компаніям тестувати продукти під наглядом, сприяючи відповідальним інноваціям, забезпечуючи при цьому відповідність існуючим і майбутнім стандартам.

– Децентралізовані фінанси (DeFi): мета DeFi змінити існуючу парадигму централізації має значний вплив на те, як користувачі взаємодіють із технологічними додатками, і створює нові регулятивні проблеми в майбутньому.

– Конфіденційність і безпека: надійні заходи захищають активи та дані споживачів від загроз, створюють безпечне середовище цифрових активів і підвищують довіру споживачів.

Вивчення міжнародного досвіду з орієнтацією на українські правові реалії є необхідною складовою процесу імплементації та гармонізації законодавства, для чого і проведені зазначені в статті дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями актуальних проблем правового регулювання правовідносин з віртуальними активами займаються українські вчені Вінник О. [4], Бакалінська О., Чаплян С. [5], Подцерковний О.П., Могил Л.С. [6] Гудіма Т., Устименко В., Джабраїлов Р. [7], Кулик О. [8], Вебер М.В. [9], а також іноземні Саммонс Лони [10], А.Б. Ядав та Д. Прашант [11] А. МакФерсон, Б. Юксел Ріплі, Л. Карей [12], але зміна правового регулювання та швидкий розвиток технологій вимагає перегляду деяких

наукових позицій, розширення вивчення взаємодії інститутів права та технічної складової технології блокчейн.

Результати дослідження. Необхідно враховувати постійні глобальні обговорення щодо правового регулювання різних видів криптоактивів, оскільки в різних юрисдикціях існують різні підходи до цього питання. Один із ключових аспектів обговорень стосується того, чи слід регулювати криптоактиви за аналогією з принципами фінансового ринку, або ж застосовувати регуляторні підходи, подібні до тих, що використовуються для азартних ігор, враховуючи ризиковість цих операцій, що дослужувалося автором [13] в тому числі в контексті імплементації Європейського Регламенту «Ринки криптоактивів» (MiCA) з ринків криптоактивів [14]. Українським законодавцям варто взяти до уваги ці відмінності під час розробки національних нормативних актів і врахувати позитивний досвід.

Європейський Союз з впровадженням Регламенту MiCA стає одним із найбільших ринків із розвиненим нормативним регулюванням крипто активів, а відповідно і застосування блокчейн технологій. Відповідно до цього регламенту змінюється регулювання правової природи щодо питань безпеки та прозорості цифрових активів, конфіденційності. При цьому залишено поза увагою, правове регулювання незамінних токенів (NFT) і децентралізованих активів. Регламент передбачає жорсткі умови введення діяльності емітентів, (схожі з вимогами до ринків капіталів) і вводить систему штрафів за порушення порядку емісій, випуску криптоактивів та публікації «білих книг» (проспектив емісій) [15].

Також впорядковано положення Регламенту MiCA для стейблкоїнів які набудуть чинності з 30 червня 2024 року. Основна мета Регламенту MiCA полягає в гармонізації нормативних актів серед держав-членів ЄС, замінивши чинне національне законодавство, а виконання буде делеговано відповідним національним органам. MiCA зосереджений на захисті інвесторів та забезпеченні цілісності ринку, головна увага приділяється постачальникам послуг із криптоактивами (VASP) і певним типам токенів. Також встановлені правила для стейблкоїнів, які регулюють управління та збереження резервів, а також вимогу дотримання відповідного законодавства. В той же час необхідно розрізняти криптоактиви, які підпадають під дію MiCA, і фінансові інструменти в цифровій формі, що регулюються чинним законодавством щодо цінних паперів (наприклад, Директива MiFID). Так стаття 2 зазначеного Регламенту ЄС визначає, що він не застосовується до криптоактивів, що підпадають під дію правового режиму: фінансових інструментів, як визначено в пункті (15) частини 1 статті 4 Директиви 2014/65/ЄС; електронних грошей, як визначено в пункті (2) статті 2 Директиви 2009/110/ЄС, за винятком випадків, коли вони кваліфікуються як токени електронних грошей відповідно до цього Регламенту; депозитів, як визначено в пункті (3) частини 1 статті 2 Директиви 2014/49/ЄС Європейського Парламенту та Ради [16]; структуровані депозити, як визначено в пункті (43) частини 1 статті 4 Директиви 2014/65/ЄС; сек'юритизації, як визначено в пункті (1) статті 2 Регламенту (ЄС) 2017/2402 Європейського Парламенту та Ради [17].

Слід звернути увагу, що Закон ЄС про цифрову операційну стійкість (DORA) [18] і пілотний режим DLT створюють правову базу для торгівлі та розрахунків з іншими цифровими активами відповідно до MiFID II (що діє з 2018 року), завдячуючи чому ці регуляторні зміни дають можливість ЄС стати найбільшим світовим ринком із чітким нормативно-правовим забезпеченням.

В той самий час наукова і практична дискусія в Україні щодо механізмів легалізації криптовалюти Спитська Л. [19], їх практичного втілення Устименко В., Джабраїлов Р., Гудима Т., Черних О. [7], і співвідношення понятійного апарату що склався в практиці і визначень, що використовуються в українському господарському праві (Подцерковний О., Могил С. [6]) відображає невизначеність щодо того, як найкраще класифікувати та регулювати криптоактиви, оскільки вони часто перебувають на межі між фінансовими інструментами та спекулятивними, інколи створюючи правовідносини, які не були до того а ні досліджені, а ні врегульовані. Різні юрисдикції можуть надавати пріоритет управлінню ризиками та захисту інвесторів, використовуючи або регулювання аналогічне з регулюванням

фінансових ринків, або механізми, спрямовані на регулювання ризиків, пов'язаних з азартними іграми запропоновані Кулик О. [8]. Проблема вибору режиму регулювання матиме значний вплив на Україну під час формування її підходу до регулювання криптоактивів.

Проблема вибору методу правового регулювання криптоактивів полягає у необхідності визначення рівнів споживчих ризиків. Важливо виявити, класифікувати та розмежувати різні підходи до правового регулювання залежно від типу криптоактивів. Це дозволить ефективніше застосовувати відповідні методи регулювання для кожного окремого виду активів. Загальна класифікація віртуальних активів запропонована в Регламенті, і підтримана НКЦПФР в пропонуваніх змінах до Закону України «Про віртуальні активи» [1] полягає в трьох типах криптоактивів:

- токени електронних грошей;
- токени пов'язані з активами;
- інші криптоактиви (криптоактиви що не пов'язані з активами та токенами електронних грошей).

При цьому відокремлення правового режиму криптоактивів від фінансових інструментів, що регулюються відповідно до Директиви 2009/110/ЕС не виключає фактичне застосування системи управління ризиками з їх використання, до аналогічних систем управління ризиками, що застосовуються до фінансових інструментів. На підтвердження цього можуть слугувати механізми публічності емісій, звітності емітентів віртуальних активів та пруденційного нагляду регуляторів, тощо.

В розрізі Регламенту, про це також свідчить етапність процедури випуску криптоактивів та термінологія, що застосовується в процесі емісії. Так визначення «емітент криптоактиву», «публічна пропозиція криптоактиву» в комплексі з вимогами аналогічними до кредитних установ та установ електронних грошей, підтверджує що Європейська правова доктрина за характеристиками та способом правового регулювання ототожнює фінансові інструменти та криптоактиви.

В той же час, зберігаючи спеціальне правове регулювання для визначених категорій криптоактивів, Регламент МіСА за загальним правилом п. 55 Преамбули Регламенту встановлює, що Послуги з використання криптовалютних активів слід вважати «фінансовими послугами», як це визначено в Директиві 2002/65/ЕС Європейського парламенту та Ради [20].

Чи можна на основі аналізу Регламенту МіСА стверджувати, що криптоактиви є сучасним видом фінансових інструментів і просто застосовувати до них діюче законодавство України? Або ж це стосується лише певних видів криптоактивів, чи, можливо, усіх без винятку? Постає питання, які методи правового регулювання варто обрати українському законодавцю для ефективного контролю крипторинку. Виходячи з аналізу європейського законодавства, криптоактиви (здебільшого, окрім незамінних (NFT) та службових токенів можна таки вважати фінансовими інструментами, які функціонують на основі технології розподіленого реєстру (блокчейн). Це потребує врахування специфіки кожного виду активів при створенні правових рамок для їх регулювання.

В той самий час МіСА критикують за те, що вона не охоплює такі технологічні додатки, як цифрові валюти центральних банків (CBDC), службові токени, DeFi та NFT, що може призвести до непередбачуваних наслідків[3]. Окремі положення, такі як вимоги до резервів стейблкоїнів, визнаються експертами занадто суворими. Слід визнати, що наявність необхідності імплементувати положення законодавства ЄС щодо CBDC значно пришвидшила б процес реформування галузі в Україні і розробки в цьому напрямку проводяться [21] але їх відсутність, як відсутність орієнтиру і вимоги в рамках плану дій Україна-ЄС шкодить ринку віртуальних активів України.

В той же самий час, важливими і такими, що не розвиваються на рівні встановлення нормативного забезпечення лишаються питання регулювання розподілених фінансів DeFi, відсутності імплементатії Україною 15 рекомендації FATF [22].

Висновки. Таким чином, виходячи з міжнародного досвіду регулювання, слід визначити можливі дискусійні аспекти правового забезпечення віртуальних активів в Україні:

– можливість науково обґрунтованого відокремлення незабезпечених, спекулятивних віртуальних активів, а також навпаки забезпечених криптоактивів як (стейблкоїни чи CBDC), для застосування спеціального режиму правового регулювання;

– необхідність введення визначення «внутрішньої цінності/вартості» криптоактиву та розробки критеріїв наявності внутрішньої цінності/вартості, як з метою розрахунків платіжних еквівалентів, оподаткування, обліку віртуальних активів відповідно до міжнародних стандартів;

– необхідність чіткого відокремлення віртуальних активів, що працюють для розвитку економіки від тих, що лише «використовують ореол легальності» і не мають в своїй суті економічних механізмів, а використовують лише технологію розподіленого реєстру (блокчейн) для процесів схожих з азартними іграми.

Аналіз Регламенту МіСА вказує на можливість вважати криптоактиви сучасними фінансовими інструментами, які функціонують на основі технології розподіленого реєстру (блокчейн). Проте виникає питання про використання вже діючого законодавства України до всіх видів криптоактивів або лише до певних категорій і кроках по імплементації Регламенту МіСА. Це підкреслює необхідність розробки правових рамок, що враховують специфіку різних видів активів, включаючи незамінні токени (NFT) та службові токени, цифрові валюти центральних банків (CBDC), DeFi та NFT, вказує на можливі прогалини в регулюванні, які можуть призвести до непередбачуваних наслідків для ринку. Наприклад, вимоги до резервів стейблкоїнів, що вважаються занадто суворими, можуть обмежити інновації.

Необхідність імплементації положень європейського законодавства щодо CBDC та інших нових технологій може суттєво пришвидшити процес реформування галузі в Україні ввівши в неї участь держави, не лише як регулятора, а як рівного учасника ринку і надасть можливість здійснювати господарську діяльність суб'єктам державної власності на ринку крипто активів також. Відсутність чіткої регуляторної бази, а також орієнтуру в рамках плану дій Україна-ЄС негативно позначається на розвитку ринку віртуальних активів, створюючи «регулятивний вакуум».

Таким чином, українським законодавцям необхідно ретельно вивчити міжнародний досвід і врахувати особливості різних видів криптоактивів під час розробки законодавства. Це сприятиме ефективному контролю над крипто ринком, захисту прав інвесторів, споживачів та розвитку інновацій в Україні. Визначення оптимального правового режиму регулювання ринку віртуальних активів має забезпечити інвестиційну привабливість цього ринку в Україні та підвищити конкурентоспроможність країни як міжнародної юрисдикції для учасників ринку віртуальних активів.

Список використаних джерел:

1. Віртуальні активи в законі: в Україні представлений довгоочікуваний документ для запуску ринку. *Офіційна сторінка Національної комісії з регулювання ринків цінних паперів та фондового ринку*. 14.06.2023. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/virtualni-aktyvy-v-zakoni-v-ukraini-predstavlenyi-dovhoochikuvanyi-dokument-dlia-zapusku-rynku/> (дата звернення: 02.10.2024).
2. Regulation of the European Parliament and of the Council on markets in crypto-assets, and amending directive (EU) 2019/1937. *EUR-LEX* : офіційний сайт Європейського союзу. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593> (дата звернення: 02.10.2024).
3. Digital assets regulation 2024. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Digital_Assets_Regulation_2024.pdf (дата звернення: 10.10.2024).
4. Вінник О. Регулювання відносин у сфері цифрової економіки: проблеми термінології. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 163–166.
5. Бакалінська О., Чаплян С. Суспільний договір як основа для виникнення та розвитку криптовалют. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 71–75.

6. Подцерковний О. П., Могил Л. С. Щодо потреб застосування теорії правової фікції для визначення поняття «криптовалюта». *Економіка та право*. 2023. № 1. С. 11–23.
7. Гудіма Т., Устименко В., Джабраїлов Р., Черних О. Особливості правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні: де-факто vs де-юре. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2022. № 5(46). С. 137–148. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.5.46.2022.3844> (дата звернення: 02.10.2024).
8. Кулик О. І. Правове регулювання проведення азартних ігор з використанням віртуальних активів. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2023. № 14. С. 43–49.
9. Вебер М. В. Модернізація законодавства України у сфері регулювання віртуальних активів. *Право України*. 2023. № 3. С. 4–12. DOI: 10.37332/2309-1533.2023.3.4. (дата звернення: 10.10.2024).
10. Sammons L. Protecting consumers in an age of Amazon: amending the Hague Service Convention to meet the needs of the virtual consumer. *Ohio St. Bus. LJ*. 2021. № 15. С. 296.
11. Yadav A. B., Desai P. Protecting privacy in the digital marketplace: a comparative study of legal mechanisms for consumer rights in the metaverse. *Journal of data protection & privacy*. 2024. № 6(4). С. 355–374.
12. Macpherson A., Yüksel Ripley B., Carey L. Mapping the legal landscape for cryptoassets in Scotland. University of Aberdeen: School of Law. Aug. 2024. URL: <https://www.abdn.ac.uk/law/blog/mapping-the-legal-landscape-for-cryptoassets-in-scotland/> (дата звернення: 02.10.2024).
13. Chernykh O. S. Rights of consumers of financial services. Controversial legal regulation of virtual assets (cryptoassets) in the legislation of the European Union, Great Britain and Ukraine. International scientific conference «*European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice*». Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. С. 65–68. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-334-7-15> (дата звернення: 02.10.2024).
14. Черних О. Соціальна справедливість та права споживачів фінансових послуг: дискусійність правового регулювання віртуальних активів (криптоактивів) в законодавстві Європейського Союзу, Великої Британії та України. *Правове забезпечення*. 2023. С. 238.
15. European Securities and Markets Authority. Markets in crypto-assets regulation (MiCA). URL: <https://www.esma.europa.eu/esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica> (дата звернення: 02.10.2024).
16. Директива 2014/49/ЄС Європейського парламенту та ради від 16 квітня 2014 року про схеми гарантування вкладів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_041-14#Text (дата звернення: 02.10.2024).
17. Regulation (EU) 2017/2402 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2017 laying down a general framework for securitisation and creating a specific framework for simple, transparent and standardised securitisation, and amending Directives 2009/65/EC, 2009/138/EC and 2011/61/EU and Regulations (EC) No 1060/2009 and (EU) No 648/2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32017R2402> (дата звернення: 02.10.2024).
18. European Union. Regulation (EU) 2023/1113 of the European Parliament and of the Council. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32023R1113> (дата звернення: 02.10.2024).
19. Spytska L. Prospects for the legalization of cryptocurrency in Ukraine, based on the experience of other countries. *Social and legal studios*. 2023. № 4(6). С. 226–232.
20. Директива 2002/65/ЄС Європейського парламенту та ради від 23 вересня 2002 р. щодо дистанційного маркетингу споживчих фінансових послуг. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b31#Text (дата звернення: 02.10.2024).
21. Hudima T., Kamyshanskyi V., Dmytrenko T., Shmyhov M. Optimal CBDC design for Ukraine through the lens of privacy and security. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12(69). С. 73–83. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.69.09.6>. (дата звернення: 10.10.2024).
22. FATF Recommendations. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Fatf-recommendations.html> (дата звернення: 10.10.2024).

ЩЕРБАКОВА Н. В.,докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного права
і процесу*(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)*

УДК 346.2+347.7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.24>**ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАННЯ ПРОЦЕДУРИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ
ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НЕДІЙСНОЮ**

Стаття присвячена питанням оспорювання реорганізації господарських організацій, зокрема визначенню правових наслідків визнання процедури реорганізації недійсною. Відсутність належного правового регулювання та наукових досліджень за даним питанням призводить до того, що будь-яка реорганізація, яка була проведена чи проводиться в Україні, несе у собі великий ризик бути визнаною незаконною. У статті проаналізовано можливі варіанти правових наслідків визнання реорганізації господарських організацій недійсною шляхом обрання двох підходів: повернення суб'єктів, які брали участь у реорганізації, до первинного становища, або незворотність процесу реорганізації та збереженні існуючих суб'єктів господарювання. Доведено, що визнання реорганізації правочином та застосування до процесу реорганізації таких самих наслідків, як і для недійсного правочину за аналогією, є необґрунтованим та не відповідає сутності реорганізації як певної сукупності послідовно здійснюваних дій як організаційного, так і майнового характеру.

Обґрунтовано, доцільність закріплення в законодавстві положень щодо визнання процедури реорганізації недійсною: (1) вичерпного переліку правових наслідків; (2) базового принципу – зцілення (збереження) господарської організації, що реорганізується, у разі наявності неістотних недоліків або таких, що можуть бути виправлені у відповідно надані судом строки; (3) додаткового принципу – міра відповідальності (впливу) за порушення має бути пропорційною та адекватною правам та цінностям, які підлягають захисту; (4) положення, що визнання реорганізації недійсною не є підставою для визнання недійсними зобов'язань, які виникли у господарській організації (організацій) після закінчення процесу реорганізації, та запровадження солідарної відповідальності всіх господарських організацій, котрі брали участь у реорганізації, за такими зобов'язаннями.

Встановлено правові наслідки визнання реорганізації недійсною в залежності від ступеню порушення та можливості усунення недоліків: (1) *якщо недоліки реорганізації є істотними (грубими) та такими, які неможливо усунути та виправити* – повернення суб'єктів реорганізації в первинне попереднє майнове та організаційне становище; (2) *якщо недоліки реорганізації є неістотними та такими, що можуть бути виправленими* – без повернення суб'єктів реорганізації в первинне положення, усунення недоліків протягом строку, встановленого судом, та відшкодування збитків особі, чії права та законні інтереси були порушені проведенням такої реорганізації.

Ключові слова: *реорганізація, господарська організація, оспорювання, визнання процедури недійсною, правові наслідки визнання процедури реорганізації недійсною, істотні недоліки, неістотні недоліки.*

Shcherbakova N. V. Legal consequences of recognizing the procedure of reorganization of economic organizations as invalid

The article is devoted to the issues of challenging reorganisation of economic organizations, in particular, determining the legal consequences of invalidating the reorganisation procedure. The lack of proper legal regulation and scientific research on this issue leads to the fact that any reorganisation that has been carried out or is being carried out in Ukraine carries a high risk of being declared illegal.

The article analyses the possible options for the legal consequences of invalidating the reorganization of economic organizations by choosing two approaches: returning the entities which participated in the reorganization to their original position, or irreversibility of the reorganization process and preservation of existing economic organizations. The author proves that recognition of reorganization as a transaction (agreement) and application of the same consequences to the reorganization process as to an invalid transaction by analogy is unreasonable and does not correspond to the essence of reorganization as a certain set of successive actions of both organizational and property nature.

The author substantiates the expediency of enshrining in legislation the provisions on invalidation of the reorganisation procedure: (1) an exhaustive list of legal consequences; (2) the basic principle – healing (preservation) of a reorganised economic organization in case of insignificant deficiencies or those which can be corrected within the time limits set by the court; (3) an additional principle – the measure of liability (impact) for offences should be proportionate and adequate to the rights and values to be protected; (4) the provision that invalidation of a reorganisation is not a ground for invalidation of obligations incurred by an economic organization (organizations) after the reorganisation process is completed and the introduction of joint and several liability of all economic organizations that participated in the reorganisation for such obligations.

The author establishes the legal consequences of invalidation of reorganisation depending on the degree of the offence and the possibility of eliminating the deficiencies, namely: (1) if the reorganisation deficiencies are significant (gross) and cannot be eliminated and corrected, the reorganisation subjects shall be returned to their original pre-existing property and organisational position; (2) if the reorganisation deficiencies are insignificant and can be without returning the reorganisation economic organization to their original position, elimination of deficiencies within the period established by the court, and compensation of losses to the person whose rights and legitimate interests were violated by such reorganisation.

Key words: *reorganisation, economic organization, contestation, invalidation of the procedure, legal consequences of invalidation of the reorganisation procedure, significant deficiencies, insignificant deficiencies.*

Вступ. Суб'єкти господарювання вдаються до реорганізаційної процедури на певних стадіях свого «життєвого циклу» як до ефективного правового засобу задля досягнення економічних цілей, які ставилися на початку її проведення, застосовуючи певні організаційно-правові, господарські та фінансові заходи. Досягти відповідної реалізації зазначеної процедури можливо тільки шляхом точного дотримання всіх вимог законодавства, в протилежному випадку – позитивний ефект, спрямований на підвищення привабливості суб'єкта господарювання, може бути нівельований. Чинне законодавство не містить норм, які вказують на можливість оспорування реорганізації, відповідних правових підстав та правових наслідків визнання реорганізації господарських організацій недійсною. Відсутність належного правового регулювання та наукових досліджень за даним питанням призводить до того, що будь-яка реорганізація, яка була проведена чи проводиться в Україні, несе у собі великий

ризик бути визнаною незаконною. Ось чому вкрай важливим та необхідним представляється визначення та законодавче закріплення правових наслідків визнання процедури реорганізації господарських організацій недійсною, оскільки саме правові наслідки визначають подальшу долю господарських організацій, які беруть участь у реорганізації; впливають на стабільність та передбачуваність (прогнозування) здійснення їх господарської діяльності, подальшого правового статусу, здійснення і захист прав та законних інтересів як учасників (акціонерів), правову визначеність договірних відносин, які складаються між кредиторами та господарськими організаціями-боржниками тощо.

Постановка завдання. Метою даної статті є обґрунтування та встановлення правових наслідків визнання процедури реорганізації господарських організацій недійсною.

Результати дослідження. Доцільно відзначити, що в наукових джерелах питання щодо оспорювання реорганізації господарських організацій (правових підстав визнання процедури реорганізації недійсною) та відповідно правових наслідків визнання процедури недійсною практично не розроблено, і це, в свою чергу, не сприяло розвитку наукової думки в окресленому напрямку.

Спробуємо розглянути можливі варіанти правових наслідків визнання реорганізації недійсною. Тут може бути два варіанти (підходи): повернення суб'єктів, які брали участь у реорганізації, до первинного становища, або незворотність процесу реорганізації та збереженні існуючих суб'єктів господарювання.

Перший варіант – якщо припустити, що єдиним наслідком визнання реорганізації недійсною може бути тільки повернення в первинне становище, тобто застосування принципу *status quo ante* [1], або так званої реституції (слово «реституція» походить від латинського «*restituere*»), що в переклад означає «відновлювати, відшкодовувати, впорядковувати» [2, с. 187]), прості реституції – повернення в попередній майновий та фактичний стан [3, с. 92, 95]. Разом з тим слід зазначити, що способи такого повернення скоріш за все будуть залежати від того, із якого моменту слід вважати реорганізацію недійсною – чи то з моменту державної реєстрації знову створеної юридичної особи, чи то з моменту вступу в законну юридичну силу судового рішення про недійсність реорганізації.

Якщо припустити, що реорганізацію слід вважати недійсною не з моменту проведення державної реєстрації припинення юридичних осіб та створення нової чи нових юридичних осіб, а на майбутнє, тобто з моменту визнання реорганізацію недійсною (вступ судового рішення в законну силу про визнання реорганізації недійсною). Визнання недійсною реорганізації із моменту вступу в законну силу судового рішення не буде автоматично вважатися підставою для визнання всіх правочинів нікчемними, укладених такою знову створеною юридичною особою до моменту визнання державної реєстрації недійсною (з моменту визнання недійсною реєстраційної дії, пов'язаної із внесенням в Єдиний державний реєстр (далі – ЄДР) відомостей про юридичну особу). Отже, у такому разі реорганізація повинна розглядатися як правочин та визнаватися недійсною в тому випадку, якщо така реорганізація не відповідає вимогам законодавства. Розгляд реорганізації як правочину допускати у разі її нікчемності пред'явлення вимог про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину будь-якою заінтересованою стороною (абз. 1 ч. 5 ст. 216 Цивільного кодексу України [4] (далі – ЦК України)), навіть із власної ініціативи суду (абз. 2 ч. 5 ст. 216 ЦК України).

Зворотній процес такого підходу полягає в тому, що утворене та (чи) реорганізоване товариство (у разі приєднання) знову приймає рішення про реорганізацію (при злитті – це поділ, у разі приєднання – це виділ); складає передавальний акт, в якому відображають зворотню передачу майна, отриманого в результаті реорганізації, та здійснюють процедуру державної реєстрації. Проте навряд чи це можливо вважати поверненням до первинного стану і насамперед тому, що із моменту завершення реорганізації та до державної реєстрації такого юридичного факту новий суб'єкт господарювання укладав правочини, продовжував здійснювати свою поточну господарську діяльність, а, отже, змінював своє майнове становище, якісну структуру свого майна. Визнання в такому разі всіх укладених правочинів після державної реєстрації суб'єкта, який реорганізувався, призведе до нестабільності

господарського обігу, тобто, по суті, це вже не буде поверненням господарських організацій, які припинили колись своє існування, а виступатимуть абсолютно інші нові суб'єкти.

Більше того, реалізація такого способу в межах чинного законодавства виявляється ускладненою. Оскільки реорганізація – це самодостатня процедура, яка ініціюється щодо правомірно створених юридичних осіб; рішення про реорганізацію приймається загальними зборами учасників за пропозицією уповноважених осіб добровільно та самостійно, за винятком випадку примусової реорганізації за рішенням суду (уповноваженого органу) та тільки у випадках прямо встановлених законом. А отже, «змусити» товариство прийняти рішення про власну реорганізацію у зв'язку із тим, що під час його створення були допущені порушення та провести повну процедуру реорганізації відповідно до чинного законодавства буде неможливим. Поверненням до первинного стану це також важко визнати, оскільки в результаті «зворотної реорганізації» виникнуть цілковито інші суб'єкти права, аніж ті, які існували до реорганізації. Крім того, може мати місце ситуація, коли в процесі реорганізації до моменту визнання недійсною державної реєстрації проведеної реорганізації передане знову утвореному товариству майно може вибути із володіння (при тому, що правочини із передачі такого майна третім особам будуть вважатися дійсними), а отже, передавати за «новим» розподільчим балансом (передавальним актом) буде нічого.

Ліквідація знову утворених (існуючих) товариств також не буде вирішенням проблеми, оскільки насамперед – це порушує права тих учасників (акціонерів), які дали згоду на проведення реорганізації, а тепер змушені примусово позбутися свого майна (акцій, часток). У свою чергу нові кредитори знову ж таки можуть пред'явити вимоги тільки до правонаступника, а не до реорганізованого (первинного) товариства (ч. 1 ст. 52 Господарського процесуального кодексу України [5] – у разі припинення юридичної особи шляхом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) в зобов'язанні, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідного учасника справи на будь-якій стадії судового процесу). Насамкінець слід зазначити, що такі правові наслідки недійсності реорганізації не будуть сприяти зміцненню та стабільності господарського обігу та здатні істотно погіршити інвестиційний клімат в Україні.

Представляється, що визнання реорганізації правочином та застосування до процесу реорганізації таких самих наслідків, як і для недійсного правочину за аналогією, є необґрунтованим та не відповідає сутності реорганізації як певної сукупності послідовно здійснюваних дій як організаційного, так і майнового характеру. Правочин (договір) – це насамперед дія. Навіть формально реорганізація не підпадає під визначення правочину, яке передбачено ч. 1 ст. 202 ЦК України, де результатом є виникнення, зміна або припинення цивільних прав та зобов'язань. Тоді як результатом реорганізації є передача прав та обов'язків у порядку універсального правонаступництва іншим юридичним особам. При цьому зміст прав та обов'язків залишається незмінним, а змінюються тільки власники відповідних прав та обов'язків. Крім того, розгляд реорганізації як правочину може по аналогії призвести до віднесення її до категорії правочинів і ліквідації юридичних осіб (в тому числі й банкрутство) та створення юридичних осіб – а це вже повністю суперечить не тільки договірному праву, а й теорії права загалом.

Якщо ж припустити, що державна реєстрація реорганізації буде вважатися недійсною з моменту самої державної реєстрації, а не з моменту визнання її такою, то це, власне, буде означати, що акт реєстрації не створює жодних юридичних наслідків аналогічно недійсному правочину (відповідно до ч. 1 п. 2 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю, та є недійсним із моменту укладання). У такому випадку знову створені в результаті реорганізації господарські організації повинні вважатися не створеними, а господарська організація, яка реорганізувалася, – такою, що не припинила свою діяльність (за винятком виділу). Такий підхід знову ж таки базується, за аналогією до правочину, як і попередній, та являє собою механізм двосторонньої реституції. Відповідно до ч. 1 п. 2 ст. 216 ЦК України кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі

неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. У такий спосіб позивач, намагаючись визнати правочин недійсним та примусово повернути його контрагентів в первинний майновий стан, фактично «розчищає» собі шлях до пред'явлення майнової вимоги до одного із них, тобто застосовуючи як наслідки недійсності державної реєстрації реорганізації двосторонню реституцію, кредитор повертає собі право вимоги до первинного боржника. У такий спосіб буде мати місце механізм двосторонньої реституції у процедурі реорганізації: виключення знову утвореної або існуючої після реорганізації юридичної особи із державного реєстру юридичних осіб зі скасуванням всіх записів про державну реєстрацію та відновлення в реєстрі незаконно реорганізованих юридичних осіб. Вбачається, що такий підхід викликає певні складнощі як практичного, так і теоретичного характеру. По-перше, повністю упускається з поля зору широкий та важливий пласт відносин, які пов'язані із державною реєстрацією випуску емісійних цінних паперів (акцій, облігацій) господарських товариств, які беруть участь у процесі реорганізації (стосується акціонерних товариств) та відновленням відповідного членства в так званих «старих» акціонерних товариствах. По-друге, такий механізм не відображає всієї повноти практичних дій, які необхідно буде здійснити для «повернення» майна «старим» господарським товариствам. Крім того, представляється, що двостороння реституція можлива тільки у разі закріплення обов'язку знову утворених господарських товариств (реорганізованих у разі приєднання) здійснювати роздільне управління та вести відокремлений бухгалтерський облік того майна, яке було передано в процесі реорганізації. Врешті-решт строк такого роздільного управління повинен встановлюватися, виходячи із строку можливого пред'явлення вимоги щодо визнання недійсною державної реєстрації проведеної реорганізації.

Як уже зазначалося вище, заінтересована особа, яка оспорує державну реєстрацію реорганізації, має намір у такий спосіб захистити свої права, які, як правило, мають майновий характер. Проте встановлення як наслідку недійсності реорганізації механізму двосторонньої реституції не сприяє захисту прав заінтересованих осіб, оскільки на момент проведення «двосторонньої реституції» активи можуть бути виведеними у зв'язку із виплатою незгодним учасникам (акціонерам), достроковим виконанням зобов'язань перед кредиторами за договорами, тощо – як наслідок, знову утвореним господарським організаціям просто нічого буде повертати.

Другий варіант, який відрізняється від першого варіанту, базується не на визнанні реорганізації недійсною, а на незворотності процесу реорганізації.

Обґрунтованість щодо незворотності процесу реорганізації пов'язана із тим, що процедура реорганізації – це достатньо складний процес, який вміщує в собі багато етапів правового, майнового, організаційного, технічного характеру. Крім того, в реорганізації ключове місце займають публічно-правові елементи дозвільного (залучення органів державної реєстрації, органів Антимонопольного комітету України – у разі злиття та приєднання, Національного банку України – у разі реорганізації комерційних банків, органів Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України), контролюючого, регулятивного, конкурентного (ст. ст. 22–25 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [6] – контроль за концентрацією суб'єктів господарювання), фінансового, податкового, екологічного та іншого характеру, що свідчить про відповідний контроль з боку державних органів щодо законності проведеної процедури реорганізації.

Утім, звісно не позбавляє можливості того, що можуть мати місце відповідні порушення законодавства під час проведення реорганізації на кожному із окремих її етапів – але варто наголосити на тому, що визнання процедури реорганізації господарської організації недійсною та її відміни і, як наслідок, повернення в первинне становище, яке існувало до порушення законодавства про реорганізацію, повинно бути застосовано тільки тоді, коли іншим шляхом усунути такі порушення неможливо. Тобто це повинні бути такі порушення в законодавстві, які мають грубий характер та які іншим шляхом (окрім ліквідації суб'єкта

господарювання) неможливо усунути. У цьому зв'язку, що слід розуміти під грубим порушенням законодавства, варто звернутися до роз'яснень судової практики. Так, відповідно до абз. 5 п. 16 роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств» від 12 вересня 1996 року № 02-5/334 (зі змінами та доповненнями, внесеними у 2003 р. Вищим Господарським Судом України) [7] *грубим* може вважатися одноразове порушення законодавства, яке свідчить про явне і умисне нехтування його вимогами з боку товариства (наприклад, здійснення без ліцензії таких видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до чинного законодавства) та/або потягло наслідки у вигляді значної шкоди, завданої державі, юридичним чи фізичним особам. Оцінюючи, наскільки шкода є значною, слід виходити з конкретних обставин справи, враховуючи, зокрема, розмір витрат, які зробила юридична (фізична) особа, що зазнала шкоди, чи має зробити для усунення згаданих наслідків. На підтвердження факту порушення та розміру шкоди можуть подаватися будь-які докази з додержанням вимог щодо їх належності, зокрема, акти та інші матеріали перевірок, прийняті за їх підсумками акти державних та інших органів (рішення, постанови, накази тощо), документи, що свідчать про застосування до підприємства штрафних та фінансових санкцій, тощо.

Отже, як вбачається із зазначеного, грубим порушенням законодавства вважатиметься таке порушення, яке в своєму складі правопорушення буде мати форму вини як суб'єктивної умови виникнення юридичної відповідальності [8, с. 586; 9, с. 233], у вигляді умислу, та, як роз'яснюється судом, «явне та умисне», тобто таке, яке містить ознаки навмисної свідомої поведінки юридичної особи – через вину її органів, посадових осіб, робітників, через їх психічне ставлення до протиправної дії та її наслідків [10, с. 216]. Причому, як зазначається в Роз'ясненні Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств» від 12 вересня 1996 року № 02-5/334, така форма вини може як не мати негативних наслідків (достатньо лише факту грубого порушення законодавства), так і призвести до них у вигляді значної шкоди, завданої державі, юридичним чи фізичним особам.

Варто підкреслити, що за загальним правилом розмір відшкодування не залежить від форми вини та ступеня вини завдавача шкоди, важливою є лише її наявність [11, с. 427]. Так, С. Д. Гринько відмічає, що для визначення поняття вини для цивільного права достатнім є встановити наявність такої вини, так як форми та ступінь вини не впливають на розмір відшкодування [8, с. 603]. У свою чергу В. Д. Примак наголошує, що вина в цивільно-правовій відповідальності не передбачає ані оцінки особистості порушника, ані покарання його як особи, оскільки спрямована на відшкодування шкоди, завданої кредиторів за рахунок суб'єкта відповідальності [12, с. 55].

Тобто задля того, щоб кваліфікувати порушення як грубе під час здійснення процесу реорганізації господарської організації – достатнім є факт порушення законодавства, яке свідчить про явне і умисне нехтування його вимогами з боку суб'єкта господарювання та/або наявність завданої значної шкоди.

З приводу правових наслідків у разі визнання реорганізацію недійсною відсутній єдиний підхід і в зарубіжному законодавстві.

Відповідно до Комерційного кодексу Франції [13, с. 131–132] (який виступає основним джерелом права компаній [14]) визнання реорганізації недійсною не має зворотної сили. Французький законодавець вбачає захист учасників від незаконної реорганізації не шляхом повернення суб'єктів у первинне становище, а у можливості притягнення керівників реорганізованих юридичних осіб, ревізорів до відповідальності та відшкодуванні ними у зв'язку із їх незаконними протиправними діями спричинених незаконною реорганізацією збитків (ст. 235-12 – ст. 235-14).

Закон Німеччини не настільки однозначно підходить до цього питання – реєстрація реорганізації не провадиться, якщо подано позов та оспорюється процедура реорганізації. Тільки позов, поданий проти вступу в силу рішення про злиття (яке визнане судом завідомо

незаконним чи об'єктивно необґрунтованим) – не буде вважатися перепорою для реєстрації юридичної особи (абз. 3 § 16 Закону «Про реорганізацію»/«Transformation Act») [15; 16]. У разі якщо після реєстрації злиття позов буде визнано обґрунтованим, тоді реорганізована компанія зобов'язана відшкодувати позивачеві шкоду, яка виникла через рішення, засноване на реєстрації злиття. Водночас як компенсацію шкоди позивач не вправі вимагати припинення дій щодо реєстрації злиття. Отже, як вбачаємо із викладеного, німецький законодавець захищає особу, яка реорганізувалася, навіть у разі доведення факту порушення, яке мало місце. При цьому слід зазначити, що визнання реорганізації недійсною не впливає на дійсність зобов'язань (прав та обов'язків), які виникали щодо знову утворених у результаті реорганізації компаній із моменту реєстрації реорганізації та до моменту вступу в юридичну силу судового рішення.

У свою чергу подібним чином ці питання вирішуються і в Директиві Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2017/1132 від 14 червня 2017 року щодо деяких аспектів корпоративного права (кодифікація) [17], передбачаючи умови нікчемності злиття (ст. 108) та умови нікчемності поділу (ст. 153). Серед спільних умов нікчемності, які характерні і для злиття, і для поділу, можна назвати такі:

- нікчемність оголошується судовим рішенням;
- злиття/поділ, що набуло чинності, може бути визнане нікчемним, тільки якщо судовий чи адміністративний превентивний нагляд за його законністю не здійснювався або якщо його не було оформлено та засвідчено в належній правовій формі, або якщо буде доведено, що рішення загальних зборів є нікчемним або оспорюваним відповідно до національного законодавства;
- процедура визнання нікчемності не може бути розпочата більш ніж через шість місяців після дати набуття чинності злиттям/поділу щодо особи, що заявляє про нікчемність, або якщо ситуація була виправлена;
- якщо можливо виправити дефект, що може призвести до нікчемності злиття/поділу, компетентний суд повинен надати компаніям, що беруть участь у злитті/поділі, строк для виправлення ситуації;
- судові рішення про оголошення злиття/поділу нікчемним публікується в порядку, встановленому законодавством кожної держави-члена;
- якщо законодавство держави-члена дозволяє третій особі оскаржувати таке судебне рішення, зазначена особа може зробити це тільки протягом шести місяців після опублікування судового рішення в установленому порядку;
- судові рішення про оголошення злиття/поділу нікчемним саме собою не впливає на дійсність зобов'язань перед компанією, що придбаває, або стосовно неї, що виникли до опублікування цього судового рішення та після дати набуття чинності злиттям/поділом.

Відмінною умовою нікчемності, яка притаманна злиттю та поділу, виступає відповідальність:

- для злиття: компанії, що брали участь у злитті, несуть *солідарну відповідальність* за зобов'язаннями компанії, що придбаває;
- для поділу: кожна з компаній-одержувачів несе відповідальність за своїми зобов'язаннями, що виникли після дати набуття чинності поділом і до дати опублікування рішення про визнання нікчемності поділу. Поділювана компанія також несе відповідальність за такими зобов'язаннями; держави-члени можуть передбачити обмеження цієї відповідальності часткою чистих активів, переданою компанії-одержувачу, для якої виникли такі зобов'язання.

Отже, як вбачається із вищезазначеного, рішення суду про визнання реорганізації недійсною за своєю суттю не є підставою для визначення недійсними зобов'язань, що виникли у товариства- правонаступника у період між здійсненням реорганізацій та визнанням її недійсною. При цьому: товариство (товариства) – правопередник та товариства- правонаступники несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли за вказаний період (у разі злиття/приєднання) [18, с. 235] або поділювана компанія несе відповідальність за такими зобов'язаннями (у разі поділу).

Корисним може стати й досвід Польщі з приводу питань оскарження рішень про реорганізацію товариств капіталів. Так, у Кодексі торговельних товариств (далі – КТТ) передбачено можливість подання до суду кредиторами та/або учасниками товариства скарги у зв'язку із наявними порушеннями, що виникли при проведенні злиття або приєднання (ст. 509 § 1–4), поділу/виділу (ст. 544 § 1–4), перетворення (ст. 422–427) [19]. Так, скарга/позов може подаватися з метою скасування рішення про злиття/приєднання (*rozew o uchylene uchwały o polaczeniu spolek*) або визнання недійсним рішення про злиття/приєднання товариств (*rozew o stwierdzenie nieważności uchwały o polaczeniu spolek*).

Правовими підставами подання позову про скасування рішення про реорганізацію є наявність у сукупності двох юридичних фактів: (1) рішення суперечить положенням договору (статуту) або добрим звичаям та (2) загрожує інтересам товариства чи має на меті порушення прав його учасника (акціонера) (§ 2 ст. 509, § 2 ст. 541, § 1 ст. 249, § 1 ст. 422 КТТ). Правовою підставою подання позову про визнання недійсним рішення про реорганізацію є суперечність такого рішення законодавству (при цьому слід зазначити, що суперечність рішення настає, коли зміст цього ж рішення, його форма або порядок прийняття суперечать законодавству (§ 1 ст. 252, § 1 ст. 425 КТТ)) [20, с. 168].

Якщо мало місце злиття/приєднання – позов про скасування або визнання недійсним рішення подається до новоствореного товариства або до товариства, до якого здійснюється приєднання, у строк, що не менший ніж місяць з дня прийняття рішення. У разі поділу/виділу позов щодо скасування рішення або визнання рішення недійсним подається проти товариства, до якого здійснюється поділ (виділ), або проти новоствореного товариства не пізніше ніж до трьох місяців з моменту прийняття рішення. При цьому слід зазначити, що у всіх реорганізаційних процедурах незалежно від форми її проведення законодавець виключив можливість подання скарги на рішення на підставі заперечення щодо добросовісності оцінки вартості часток та акцій учасника. У такому випадку можливим є лише відшкодування шкоди за загальними правилами [21, с. 154–155, с. 164–165, с. 169].

Правовим наслідком скасування або визнання рішення про реорганізацію недійсним виступає виключення судом із реєстру записів про реорганізацію у відповідних формах та після набрання законної сили рішення суду направлення відповідного повідомлення до реєстраційних судів за місцезнаходженням товариств. Крім того, варто наголосити на тому, що, так як і в інших законодавствах держав-членів ЄС, в законодавстві Польщі забезпечується дотримання положень й норм договірного права: скасування записів у реєстрі судом не впливає на дійсність правочинів, що були укладені з контрагентом товариства між днем реорганізації та днем скасування товариства (товариств) у реєстрі. За зобов'язаннями, що випливають з цих правочинів, несуть солідарну відповідальність товариства, які беруть участь у реорганізації в одній із форм.

Цікавим вбачається досвід законодавчого регулювання низки закордонних країн (таких як: Німеччина, Бельгія) та ЄС, яким відомий інститут зцілення недоліків під час проведення реорганізації юридичних осіб. Сутність цього інституту полягає в наступному: нікчемність рішення загальних зборів, яке не було оформлено належним чином, усувається у разі, якщо таке рішення було зареєстровано в торговому реєстрі (§ 242 Акціонерного закону Німеччини); недоліки нотаріального посвідчення договору про злиття/приєднання, недоліки щодо схвалення злиття/приєднання окремими категоріями акціонерів «зцілюються» реєстрацією спеціалізованим судом (п. 4 § 20 Закону Німеччини про реорганізацію); сторонам, які беруть участь у реорганізації, судом надається період часу для виправлення помилки, якщо таку помилку є можливим виправити (ст. 174/16 Закону Бельгії «Про комерційні корпорації» [22, с. 142]).

Отже, аналіз законодавства закордонних країн свідчить про те, що законодавець не ставить за мету визнати недійсною реорганізацію у зв'язку із порушеннями, які мають місце, та ліквідувати знову утворений суб'єкт господарювання. Навпаки, враховуючи, що процедура проведення реорганізації – це достатньо складний та довготривалий процес, який супроводжується припиненням діяльності одного/або декількох суб'єктів та створенням одного

та/або декількох суб'єктів – в залежності від форми реорганізації), то було б нелогічним та недоцільним повертати сторони в первинне майнове та організаційне становище. Інтереси третіх осіб залишаються законними та захищаються в інший спосіб – у тому числі за рахунок надання права на усунення недоліків, які мають місце в процедурі реорганізації, – при цьому не знищуючи суб'єкт господарювання. В справедливості такого рішення переконує не тільки досвід ефективного застосування такого підходу в законодавстві закордонних країн, а й здоровий глузд – краще виправляти, удосконалювати, аніж руйнувати.

У законодавстві України варто також запровадити можливість зцілення недоліків – такий охоронюваний налагоджений механізм (процедуру), який буде обов'язковим для застосування тими суб'єктами реорганізації, щодо яких виявлено певні порушення, котрі *можуть бути усунуті* протягом спеціально встановленого судом періоду часу. Цей механізм ґрунтується на визнанні незворотності процесу реорганізації у випадках, коли порушення можуть бути усунуті. Питання щодо визначення та закріплення на законодавчому рівні правових наслідків визнання реорганізації недійсною представляється складним та потребуючим скорішого розв'язання. Вбачається, що при встановленні визначення правових наслідків недійсності реорганізації необхідно виходити із такого принципу: міра відповідальності (впливу) повинна бути пропорційна та адекватна правам та цінностям, які підлягають захисту у такий спосіб, щоб втратам усіх заінтересованих осіб (кредиторів, учасників (акціонерів), робітників, власне господарюючого суб'єкта) можна було запобігти або зменшити їх, а порушення повинні бути настільки істотними, щоб зазначені правові наслідки в якості міри, дійсно були спрямовані на відповідний та ефективний захист прав та законних інтересів інших осіб.

Отже, у зв'язку із чим пропонується встановити такі *види правових наслідків визнання реорганізації недійсною в залежності від ступеня правопорушення та можливості усунення недоліків*.

Якщо недоліки реорганізації є істотними (грубими) та такими, які неможливо усунути та виправити – то правовим наслідком виступатиме повернення суб'єктів реорганізації (господарських організацій, які реорганізувалися) в первинне майнове та організаційне становище, та прийняття одного із таких рішень в залежності від форми реорганізації:

- (а) ліквідація господарської організації та створення господарської організації, яка існувала раніше (у разі перетворення);
- (б) ліквідація господарської організації та створення господарських організацій, які існували раніше (у разі злиття);
- (в) ліквідація господарських організацій та створення господарської організації, яка існувала раніше (у разі поділу);
- (г) ліквідація господарської організації та передача цілісного майнового комплексу господарській організації, із якої раніше його було виділено (у разі виділу);
- (г) виділ цілісного майнового комплексу із господарської організації та створення на її базі господарської організації, яка існувала раніше (у разі приєднання).

При цьому слід зазначити, що ліквідація господарської організації як своерідна міра відповідальності за порушення вимог законодавства під час проведення реорганізації повинна бути стимулом для дотримання сторонами реорганізації вимог законодавства та застосовуватися як крайня та необхідна міра захисту прав та законних інтересів учасників реорганізації. Тому із метою виключення можливості зловживань, з якої би то не було сторони, слід закріпити закритий перелік процедурних порушень, які можуть спричинити застосування вказаного правового наслідку.

II) *Якщо недоліки реорганізації є неістотними та такими, що можуть бути виправленими*, то правовим наслідком буде усунення таких недоліків (протягом строку, встановленого судом) без повернення сторін реорганізації в первинне положення та відшкодування збитків стороні, чії права та законні інтереси були порушені проведенням такої реорганізації.

Слід зазначити, що чинним законодавством передбачено низку норм, які регламентують питання винесення судом відповідних рішень та внесення на їх основні відомостей

до ЄДР юридичних осіб. Зокрема, згідно з ч. 1 п. 2 ст. 25 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [23] державна реєстрація та інші реєстраційні дії проводяться на підставі судових рішень, що набрали законної сили та тягнуть за собою зміну відомостей в Єдиному державному реєстрі, щодо: визнання повністю або частково недійсними змін до установчих документів юридичної особи; скасування реєстраційної дії/запису в Єдиному державному реєстрі; виділу юридичної особи; припинення юридичної особи, що не пов'язано з банкрутством юридичної особи; відміни державної реєстрації припинення юридичної особи.

Висновки. Таким чином, на підставі викладеного, враховуючи аналіз норм чинного законодавства, законодавства ЄС та законодавства зарубіжних країн (Франції, Німеччини, Бельгії, Польщі), судової практики, вважаємо необхідним закріпити в чинному законодавстві відповідні правові засади щодо визнання процедури реорганізації господарських організацій недійсною, а саме: (1) вичерпного переліку правових наслідків визнання процедури реорганізації недійсною; (2) базового принципу застосування правових наслідків визнання реорганізації недійсною – зцілення (збереження) господарської організації, що реорганізуються, у разі наявності неістотних недоліків або таких, що можуть бути виправленими у відповідно надані судом строки; (3) додаткового принципу: міра відповідальності (впливу) за порушення під час реорганізації має бути пропорційною та адекватною правам та цінностям, які підлягають захисту; (4) положення, що визнання реорганізації недійсною не є підставою для визнання недійсними зобов'язань, які виникли у господарської організації після закінчення процесу реорганізації, та запровадження солідарної відповідальності всіх господарських організацій, котрі брали участь у реорганізації, за такими зобов'язаннями.

Встановлено правові наслідки визнання процедури реорганізації недійсною шляхом обґрунтування видів таких наслідків в залежності від ступеню порушення та можливості усунення недоліків: (1) якщо недоліки реорганізації є істотними (грубими) та такими, які неможливо усунути та виправити – повернення суб'єктів реорганізації (господарських організацій, які реорганізуються) в первинне попереднє майнове та організаційне становище; (2) якщо недоліки реорганізації є неістотними та такими, що можуть бути виправленими – без повернення суб'єктів реорганізації в первинне положення, усунення недоліків протягом строку, встановленого судом, та відшкодування збитків особі, чий права та законні інтереси були порушені проведенням такої реорганізації.

Список використаних джерел:

1. The status quo ante – is mean the situation that existed before. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/status-quo-ante> (Last accessed: 05.10.2024).
2. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія Право. Випуск 23. Частина І. Том 1. С. 186–189.
3. Солом'яний В. Р. Поняття та види реституції. *Наукові записки*. 2010. Том 103. *Юридичні науки*. С. 91–95. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6be5f229-b26c-4863-9906-e8c00bfc5734/content> (дата звернення: 06.10.2024).
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.
5. Господарський процесуальний кодекс України : Закону України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
6. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 12. Ст. 64 (із відп. змін. та допов.).
7. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств : Роз'яснення Вищого Арбітражного суду України від 12.09.96 р. № 02-5/334. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_33480096?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B9%D1%81%D0%BD%D0%B8#w1_22 (дата звернення: 05.10.2024).

8. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
9. Ромась Д. С. Вина як суб'єктивна умова виникнення цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 233–237.
10. Матвеев Г. К. Вина в радянському цивільному праві. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1955. 307 с.
11. Цивільне право України : навч. посіб. Ю. В. Білоусов, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько, та ін.; / За заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 536 с.
12. Примак В. Д. Вади та переваги основних теоретичних концепцій цивільної вини. *Юридична Україна*. 2006. № 5. С. 54–58.
13. Commercial Code of France. With the participation of Louis VOGEL, Professor at the University of Paris II and, for the Book VI on Businesses in difficulty, of Françoise PEROCHON, Professor at the University of Montpellier I. URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fr/fr199en.pdf> (Last accessed: 12.09.2024).
14. Company Act in France. Our articles. Partner of Bridge West. On 3rd of July 2024. URL: <https://companyformationfrance.com/company-act-france/> (Last accessed: 10.10.2024).
15. Transformation Act (Umwandlungsgesetz) as of October 28, 1994. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_umwg/index.html (Last accessed: 14.10.2024).
16. Transformation Act of 28 October 1994 (Federal Law Gazette I p. 3210, 1995 I p. 428), last amended by Article 22 of the Act of 24 April 2015 (Federal Law Gazette I page 642). [The Act was passed as Article 1 of the Act dated 28 October 1994 (Federal Law Gazzette I p. 3120 (Act on the Reform of the Laws Governing Transformations (Gesetz zur Bereinigung des Umwandlungsrechts UmwBerG)) by the Bundestag with the consent of the Bundesrat. Pursuant to Article 20 of said Act, it entered in force on 1st January]. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_umwg/englisch_umwg.html#p0102 (Last accessed: 07.10.2024).
17. Directive (EU) 2017/1132 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 relating to certain aspects of company law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT?uri=CELEX%3A32017L1132#d1e3917-46-1/> (Last accessed: 06.09.2024).
18. Shcherbakova N. The main directions in the sustainable development of legal regulation of reorganization in Ukraine. *Law and Sustainability: perspectives and Lithuania and beyond* / Bartolacelli A., Sagatiene D. Krakow, 2023. 483 p. (P. 225–240).
19. The Commercial Companies Code z dnia 15 września 2000 r. (Dz.U. tłum. gb Nr 94, poz. 1037). URL: <https://supertrans2014.files.wordpress.com/2014/06/the-commercial-companies-code.pdf> (Last accessed: 05.10.2024 p.).
20. Щербаківа Н. В. Питання оспорювання реорганізації господарських організацій. *Другі наукові читання пам'яті професора Пронської Грацієлли Василівни: Економіка війни та повоєнний економічний розвиток України: проблеми, пріоритети, завдання правового регулювання*. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (21 квітня, 2023 р., м. Київ) / За заг. ред.: В. В. Поєдинюк. Київ : Вид-во Ліра-К, 2023. 182 с.
21. Корпоративне право Польщі та України : монографія. Васильєва В. А., Ковалишин О. Р., Гербет Анджей [та ін.]; за ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 375 с.
22. Geens K. & Servaes B. Corporations and Partnerships in Belgium. Hague, Bruxelles. 1997. 350 p.
23. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31. Ст. 263.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

АЛІМЕНКО О. Ю.,

доктор філософії з галузі «Право»,
докторант відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
(Інститут держави і права
імені В. М. Корецького
Національної академії наук України)

АЛІМЕНКО О-М. І.,

кандидат юридичних наук,
незалежна дослідниця

УДК 349.2:305

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.25>

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОГО ЗАМІЩЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У науковій статті досліджуються основні науково-теоретичні проблеми гендерного заміщення трудових ресурсів у період дії воєнного стану. В умовах збройних конфліктів, тактика та окремі досвід використання трудових ресурсів, завжди змінюються під впливом демографічних зрушень та вартим долучення окремих виробничих процесів, так як ведений військовий стан, зокрема на території України, має беззаперечно значний вплив на соціальні та економічні структури суспільства, включаючи ринок праці.

У правовому контексті гендерного питання щодо заміщення трудових ресурсів під час війни, наукова праця надає змістовно-правовий аналіз законодавчих ініціатив і діючих механізмів, які сприяють залученню жінок до ключових секторів економіки під час війни. Окремо приділяється увага обґрунтуванню правових механізмів, які полегшують інтеграцію жінок, зокрема під час введення воєнного стану.

Стаття має на меті формулювання комплексного огляду правових аспектів гендерного заміщення трудових ресурсів під час війни, а також забезпечити рекомендації щодо оптимізації правового регулювання викладеної тематики.

Завдання статті полягає у дослідженні основних науково-теоретичних проблем гендерного заміщення трудових ресурсів у період дії воєнного стану. Встановити та виокремити окремі правові механізми, які полегшують інтеграцію жінок, зокрема під час введення воєнного стану.

Окрім цього, в науковій праці розглядаються окремі положення нормативно-правових актів щодо забезпечення гендерної рівності. Додатково проаналізовано досвід різних країн, включаючи успішні приклади гендерної інтеграції під час воєнних конфліктів, а також потенційні ризики, що виникають у таких умовах. Також проведено аналіз дослідження у ході вказаної праці нормативно правових актів законодавства України про працю, яке вказує на те, що законодавець не в повній мірі розкриває окремі поняття гендерна рівність та гендерна інтеграція.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерна інтеграція, правове регулювання, трудові ресурси, воєнний стан.

Alimenko O. Yu., Alimenko O-M. I. The legal aspects of gender substitution workforce during the war

The article researches the main scientific-theoretical problems of gender substitution workforce of a state of war. In armed conflict tactics and some different experience of use of labor resources always change under the influence demographic shifts to the need for manufacturing processes, because a national state of war on the territory of Ukraine have a significant impact on the social and economic society, including the labor market.

In the legal context the gender issue about gender substitution workforce of a state of war the research paper provides a legal assessment legislative initiative and acting mechanisms of that contribute to attracting women in the main keys in a sector of economy during the war. Special attention is paid to substantiating the legal mechanism that facilitates the integration of women of a state of war.

The article aims to formulate a comprehensive review of the legal aspects of gender substitution of labor resources during the war, as well as to provide recommendations for optimizing the legal regulation of the above topics.

The task of the article is to study the main scientific and theoretical problems of gender replacement of labor resources during the period of martial law. Establish and isolate separate legal mechanisms that facilitate the integration of women, in particular during the introduction of martial law.

In addition, the research paper certain provisions some legislative acts about the gender equity. We also analyzed the experience of different countries including successful examples to the gender integration in armed conflict as well as the potential risks arising under these circumstances. Also, an analysis of the study was carried out in the course of this work of normative legal acts of the legislation of Ukraine on labor, which indicates that the legislator does not fully disclose certain concepts of gender equality and gender integration.

Key words: *gender equity, gender integration, legal regulation, workforce, state of war.*

Вступ. Проблемні питання, що виникають у контексті гендерного заміщення трудових ресурсів під час війни є складним процесом, вирішення якого складає життєво важливий механізм для підтримання економіки та суспільства в цілому.

Так, з початком введення в Україні воєнного стану, зумовленого повномасштабним вторгненням РФ на територію України, відбувається примусова міграція населення, виконується активне залучення громадян, зокрема чоловіків до лав Збройних сил України, що викликає дефіцит працівників в окремих галузях права. Для подолання вказаних негативних тенденцій у сфері зайнятості, законодавцем прийняті зміни до трудового законодавства України на період дії воєнного стану, зокрема у частині залучення жінок до важких робіт і до робіт із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також до підземних робіт чи до нічних робіт. Це дозволяє зменшити гендерний розрив у сфері праці та залучати жінок до так званих «чоловічих» професій. Однак, вказані зміни носять тимчасовий характер, а правове регулювання гендерного заміщення трудових ресурсів потребує системних змін і їх актуальність є беззаперечною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження правових аспектів гендерного заміщення трудових ресурсів під час війни здійснювали такі вчені правники: К.В. Адамська, В.М. Андріїв, Л.О. Балагур, О.М.-І. Бачинська, А.Г. Бірюкова, Н.Б. Болотіна, В.В. Ганаба, М. М. Дученко, Т.Ю. Журженко, Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, О.Л. Кучма, І.В. Лагутіна, Л.Ю. Малюга, В.Я. Мацюк, Т.О. Марценюк, П.Д. Пилипенко, Д.В. Світовенко, С.М. Черноус, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та інші. Незважаючи на те, що праці вітчизняних дослідників складають змістовне наукове значення, деякі питання щодо гендерного

заміщення трудових ресурсів в умовах воєнного стану залишаються відкритими, а деякі взагалі не вирішеними. Викладене вказує на необхідність додаткового дослідження.

Стаття має на меті формулювання комплексного огляду правових аспектів гендерного заміщення трудових ресурсів під час війни, а також забезпечити рекомендації щодо оптимізації правового регулювання викладеної тематики.

Завдання статті полягає у дослідженні основних науково-теоретичних проблеми гендерного заміщення трудових ресурсів у період дії воєнного стану. Встановити та виокремити окремі правові механізми, які полегшують інтеграцію жінок, зокрема під час введення воєнного стану. Розглянути окремі нормативно-правові акти щодо забезпечення гендерної рівності та проаналізувати досвід різних країн, включаючи успішні приклади подолання гендерного розриву та гендерних упереджень у сфері праці.

Постановка завдання. Завдання статті полягає у дослідженні основних науково-теоретичних проблеми гендерного заміщення трудових ресурсів у період дії воєнного стану. Встановити та виокремити окремі правові механізми, які полегшують інтеграцію жінок, зокрема під час введення воєнного стану. Розглянути окремі нормативно-правові акти щодо забезпечення гендерної рівності та проаналізувати досвід різних країн, включаючи успішні приклади гендерної інтеграції під час воєнних конфліктів.

Результати дослідження. Правові аспекти гендерного заміщення трудових ресурсів під час війни є важливим та комплексним питанням, що потребує обліку та аналізу окремих нормативних, соціальних та економічних факторів.

На нашу думку, в умовах війни необхідним є внесення змін до трудового законодавства для підтримання стабільності економіки та ефективного використання робочої праці. Особливу увагу варто приділити соціальному захисту працівників. Викладене зумовлює створення відповідних заходів щодо забезпечення безпеки на робочому місці, гідної оплати праці та доступу до соціальних послуг для всіх гендерних груп.

Ми погоджуємося з думкою Світовенко Д.В. про те, що виконання вимог принципу гендерної рівності за трудовим законодавством України не є хаотичним, воно здійснюється відповідно до конкретних форм і за рахунок використання відповідних способів реалізації цього принципу. Форми реалізації принципу гендерної рівності за трудовим законодавством України є зовнішньо вираженими напрямками реалізації засади рівності усіх працівників незалежно від їх статі. Ці форми бувають двох типів: активні форми (виконання, використання, застосування відповідних норм трудового законодавства); пасивні форми (дотримання трудових прав і можливостей працівників незалежно від їх статі). В свою чергу, окремі шляхи відтворення принципу гендерної рівності з урахуванням положень чинного трудового законодавства України є фактичні діяння (дії, бездіяльність), що вчиняються уповноваженим на те правоздатним суб'єктом для відповідного формування гендерного правопорядку в сфері праці та зайнятості [1].

Досліджуючи стан чинного законодавства щодо забезпечення гендерної рівності, недискримінації та подолання гендерного розриву зазначимо, що вказані питання регулюються низкою нормативно правових актів, зокрема: Конституцією України, Кодексом законів про працю України, Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» тощо.

Так, частиною 3 статтею 24 Конституції України визначено, що рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям) [2]. Аналіз цієї норми свідчить, що законодавець розглядає «гендерне питання» у двох аспектах: по-перше, закріплення формальної рівності чоловіків та жінок, надання

рівних можливостей реалізації гарантованих прав; і, по-друге, створення особливих умов для жінок, що пов'язано із фізичними особливостями, необхідністю поєднувати трудову діяльність з материнством тощо. Проте, незважаючи на задекларовану в Конституції України рівність чоловіків та жінок, численні норми українського законодавства все ще містять прояви гендерної дискримінації [3].

Вартим уваги є один із основних нормативно-правових актів, який визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина, а саме Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Так, у статті 6 вказаного документу визначено, що відповідно до Конституції України, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів України всі особи незалежно від їх певних ознак мають рівні права і свободи, а також рівні можливості для їх реалізації [4].

Відповідно до статті стаття 2-1 Кодексу законів про працю України забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому громадському об'єднанні, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їхніх прав, повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», а також сприяння особі у здійсненні такого повідомлення, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання [5].

Попри задекларовану рівність та недискримінацію у сфері праці, в зазначеному нормативно-правовому акті, також вважаємо за необхідне виокремити ряд існуючих до цього часу дискримінаційних положень, зокрема у статтях 174–177 Кодексу законів про працю України, а саме у частині заборони застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню), заборони залучення жінок до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, обмеження праці жінок на роботах у нічний час та заборона залучення вагітних жінок та жінок, що мають дітей віком до трьох років або дітей від трьох до чотирнадцяти років або дітей з інвалідністю до нічних, надурочних робіт, робіт у вихідні дні і направлення їх у відрядження

В свою чергу, статтею 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» визначено, що гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [6].

Тобто, в правовому контексті гендер – це соціальне явище, яке впливає з принципу рівності та допускає свободу дій для осіб як чоловічої, так і жіночої статі з урахуванням їх психофізіологічних особливостей. Як й інші соціальні явища, гендер проявляється в різних сферах соціального буття людини, включаючи сферу праці, регульовану трудовим законодавством, яке сприяє рівності всіх працездатних осіб незалежно від їх статі. Однак трудове законодавство також враховує об'єктивні психофізіологічні можливості чоловіків (працівників) і жінок (працівниць), щоб гарантувати, що працівники (працівниці) можуть працювати без шкоди для своєї гідності, здоров'я або здоров'я інших людей, які залежать від їх роботи (зокрема дітей, а також ще ненароджених дітей) [7].

Виходячи із вищевикладеного, на законодавчому рівні визначено дотримання державою принципу рівності прав і можливостей чоловіків та жінок у сфері праці без застосування будь-якої форми дискримінації та обмеження прав працівників. Однак, практична реалізація

задекларованих принципів виконується не в повній мірі, що підтверджується наявністю та збільшенням гендерного розриву у працевлаштуванні та оплаті праці чоловіків та жінок. Так, відповідно до статистичних даних щодо існуючого гендерного розриву у працевлаштуванні чоловіків та жінок: гендерний розрив в Україні за 2022 рік склав 29% [8]. У той же час гендерний розрив в оплаті праці відповідно до інформації оприлюдненої Державною службою статистики України, у 2021 році середньомісячна заробітна плата жінок була на 18,4% менша ніж у чоловіків (13 802 грн. – у жінок та 16 912 грн. – у чоловіків) [9]. Станом на 2023 рік гендерний розрив в оплаті праці становив 18,6% [10].

На наш погляд, поглиблення гендерного розриву у сфері праці пов'язане із наступними чинниками, зокрема:

1) наявністю дискримінаційних положень законодавства щодо заборони залучення жінок до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах (крім законодавчих виключень), залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, залучення вагітних жінок та жінок, що мають дітей віком до трьох років або дітей від трьох до чотирнадцяти років або дітей з інвалідністю до нічних, надурочних робіт, робіт у вихідні дні і направлення їх у відрядження та обмеження праці жінок на роботах у нічний час;

2) поширене як у Європі, так і в Україні явище «скляної стелі» – невидимий бар'єр, що заважає жінкам просуватися кар'єрною драбиною;

3) поверненням до патріархатних стереотипів, що визначали жінку як «берегиню сімейного вогнища» та ідеалізацією «традиційної сім'ї», [11], що передбачає повернення до «природних» гендерних ролей, тобто формування уявлення про роль жінок як відповідальних за виховання дітей, догляд літніх батьків і хворих родичів, виконання домашніх обов'язків [12], а також як таких, що мусять поступитися кар'єрними амбіціями для виконання вказаних завдань;

3) наявністю стереотипів за ознакою статі в сфері освіти, професійної підготовки та перекваліфікації (так звані «чоловічі» професії та «чоловічі» спеціальності);

4) повномасштабним вторгненням, відтоком жіночих та чоловічих (в переважній більшості) кадрів на війну, міграцією населення, необхідністю заміщення вакантних посад жінками. Про це, зокрема зазначається у Звіті за результатами аналізу найкращих практик бізнесу з економічного уповноваження жінок під час повномасштабної російської війни проти України, затверджений ООН жінки в м. Київ за 2023 рік: «за обставин, коли здебільшого чоловіки проходять військову службу, жінки частіше почали виконувати роль голови домогосподарства й більше часу приділяти догляду за дітьми, активно займатися волонтерством, часто за рахунок працевлаштування» [12];

5) повільною інтеграцією вимог ратифікованих міжнародних актів в національну систему в частині подолання гендерного розриву як у сфері освіти, так і у сфері праці (положень Конвенцій Міжнародної організації праці № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності, № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять, № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками), а також недостатній рівень використання досвіду європейського законотвора у цьому напрямку (положень Директиви (ЄС) 2019/1158 Європейського парламенту та ради про баланс професійного та особистого життя для батьків та піклувальників від 20 липня 2019 року; положень Директиви Ради 2000/78/ЄС про створення загальної системи рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності від 27 листопада 2000 року);

6) недостатній рівень реалізації розроблених державних та національних стратегій у напрямку подолання гендерного розриву у сфері праці.

Вважаємо, що подолання або зменшення гендерного розриву у сфері праці можливе за рахунок гендерного заміщення трудових ресурсів, що набуває додаткової актуальності в умовах воєнного стану в Україні, в тому числі через дефіцит працівників в різних галузях економіки.

Так, для вирішення питань подолання гендерного розриву в сфері освіти та зайнятості схвалено Кабінетом Міністрів України Державну стратегію забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року (Розпорядження КМУ від 12 серпня 2022 року № 752-р), Національну стратегію подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2023–2025 роки (Розпорядження КМУ від 15 вересня 2023 року № 815-р) та Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації (Розпорядження КМУ від 20 грудня 2022 року № 1163-р), а для забезпечення гендерного заміщення трудових ресурсів вирішується у прийнято Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин».

Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року передбачає операційний план з реалізації завдань, в тому числі для забезпечення рівних економічних можливостей жінок та чоловіків, у відповідності до якого визначено пріоритетними цілями: розробку консолідованої редакції Закону України «Про рівне винагородження за рівноцінну працю»; розробку методичних рекомендацій щодо запровадження гендерних квот; проведення інформаційно-комунікаційних заходів для подолання стереотипних уявлень щодо «чоловічих» та «жіночих» професій; заохочення приватного бізнесу запроваджувати ініціативи, спрямовані на подолання гендерних розривів тощо. В продовження розвитку цієї стратегії було схвалено Національну стратегію подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року, якими було дещо уточнено і розширено завдання держави у напрямку забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема: розробити нову редакцію Закону України «Про працю» із запровадженням принципу однакової оплати за працю рівної цінності, незалежно від статі та розширення повноважень Державної служби України з питань праці на предмет перевірки випадків дискримінації в оплаті праці за гендерною ознакою; створити умови для зручного поєднання сімейних і професійних обов'язків через систему державних і приватних садочків, організацій, які займаються дітьми старшого віку та через стимулювання роботодавців щодо залучення у даному напрямку; провести інформаційну кампанію для жінок «Звісно, зможеш» для подолання стереотипів і дискримінації за ознакою статі; розробити та запровадити навчальні програми за спеціалізацією, програми із підвищення кваліфікації із забезпеченням рівних прав та можливостей жінок і чоловіків тощо [15; 16].

Із прийняттям Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» у період дії воєнного стану в Україні не діють заборони на залучення жінок до роботи у нічний час (за умови їх згоди) та до важких робіт і до робіт із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також до підземних робіт (крім вагітних жінок і жінок, які мають дитину віком до одного року). Такі зміни хоч і тимчасово, але певною мірою усувають дискримінаційні обмеження, передбачені ст. 174–177 Кодексу законів про працю України щодо залучення жінок до певних видів робіт та допомагають у поступовому просуванні до зменшення гендерного розриву у сфері зайнятості [17].

Схожого вектору направлення зміни, передбачені до ст. 23 Кодексу законів про працю України на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин», зокрема визначення зобов'язання роботодавця інформувати які працюють за строковим трудовим договором, про вакансії, що відповідають їх кваліфікації та передбачають можливість укладення безстрокового трудового договору для забезпечення рівних можливостей працівників для укладення трудового договору. Аналізуючи вищевикладене, варто зазначити, що держава значно просунулася у напрямку формування стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у період дії воєнного стану, в тому числі з метою подолання або зменшення гендерного розриву. Попри такі позитивні зрушення, існує нагальна потреба у практичній реалізації та у системному

впровадженні окреслених задекларованих цілей в сфері освіти та зайнятості населення. На жаль, на даному етапі більшість зазначених ініціатив перебувають на етапі ініціації, розроблення чи підготовки до реалізації попри настання нормативних строків виконання, передбачених описаними вище стратегіями. Однак, ряд змін у законодавстві про працю відбулися (хоч і несуть тимчасовий характер), зокрема і щодо усунення дискримінаційних обмежень на залучення жінок до важких робіт і до робіт із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також до підземних робіт чи до нічних робіт.

Досліджуючи питання правових аспектів гендерного заміщення трудових ресурсів, важливо використовувати міжнародний досвід у вирішенні вказаних питань, а також активно співпрацювати з міжнародними організаціями для отримання технічної та фінансової підтримки. Наприклад, для подолання явища «скляної стелі» серед жінок окремі країни світу (Канада, Ізраїль, Австрія, Бельгія, ПАР) запроваджували на різних етапах свого розвитку так звані «гендерні квоти», тобто регламентували зобов'язання державних підприємств, установ та організацій залучати до роботи не менше законодавчо встановленого відсотка жінок [13].

Для зменшення гендерного розриву в оплаті праці у Ісландії в 2018 році було реалізовано політику, яка вимагала від приватних компаній та установ із понад 25 співробітниками/цями довести, що вони однаково платять чоловікам і жінкам за однакову роботу. Якщо умова дотримувалася, така компанія отримувала відповідний сертифікат. Починаючи з 2020 року, сертифікація стала обов'язковою, а компанії без сертифікації сплачують штраф [14].

В умовах воєнних конфліктів питаннями гендерного розриву у сфері праці займався Ізраїль, дозволивши жінкам нести службу на рівні з чоловіками та брати участь у будь-яких секторах армії, наголошуючи на рівності можливостей та обов'язків.

Враховуючи задекларовані напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, окремі положення чинного законодавства в частині, що стосується гендерного заміщення трудових ресурсів у період дії воєнного стану, а також міжнародний досвід іноземних країн у цьому напрямку, надаємо наступні системні, організаційні, методологічні та законодавчі пропозиції, зокрема:

1) внести зміни до дискримінаційних норм Кодексу законів про працю України (ст. 174–177) шляхом зняття заборони на залучення жінок до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах (крім законодавчих виключень), залучення жінок до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, залучення вагітних жінок та жінок, що мають дітей віком до трьох років або дітей від трьох до чотирнадцяти років або дітей з інвалідністю до нічних, надурочних робіт, робіт у вихідні дні і направлення їх у відрядження та обмеження праці жінок на роботах у нічний час, а також додати можливість (через надання згоди) жінки вирішувати чи хоче вона працювати на вказаних видах робіт. З метою дотримання цих положень, додатково потрібно передбачити обов'язок роботодавця забезпечити для працівника (жінки або чоловіка) безпечні умови праці на таких видах робіт та регламентувати можливість перевірки дотримання таких умов Державною службою України з питань праці з правом накладати штрафні санкції за порушення вказаних вимог, скасувати штрафні санкції за залучення жінок до таких видів робіт;

2) ратифікувати міжнародні документи для забезпечення гендерної рівності, зокрема конвенції Міжнародної організації праці про перегляд Конвенції (переглянутої) 1952 року про охорону материнства № 183 та про гідну працю домашніх працівників (фрілансерів) № 189 та оцінити національне законодавство на предмет його модернізації через інтеграцію положень Директиви (ЄС) 2019/1158 Європейського парламенту та ради про баланс професійного та особистого життя для батьків та піклувальників від 20 липня 2019 року та Директиви Ради 2000/78/ЄС про створення загальної системи рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності від 27 листопада 2000 року, а також неухильне дотримання та виконання переліку дій, визначених в Державній стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року, Національній стратегії подолання

гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року;

3) створити та запустити навчальні програми за спеціалізацією, програми з перекваліфікації жінок (за фінансування держави або міжнародних партнерів з розвитку) для здобуття знань, навичок та вмінь в так званих «чоловічих» професіях та спеціальностях;

4) встановити на законодавчому рівні гарантії рівної оплати праці для жінок та чоловіків;

5) запровадити гендерні квоти для жінок на законодавчому рівні для підвищення рівня їх залучення до праці;

б) створити умови для зручного поєднання сімейних і професійних обов'язків через систему державних і приватних садочків, організацій, які займаються дітьми старшого віку та стимулювання роботодавців щодо долучення у вказаному напрямку;

7) проводити просвітницькі заходи серед населення з метою подолання стереотипних уявлень щодо залучення жінок до «чоловічих» професій та спеціальностей, ролі жінки в системі зайнятості (не тільки виховання дітей, а цінність як працівника) тощо.

Висновки. На підставі викладеного зазначимо, що аналіз досліджених у ході вказаної наукової праці нормативно правових актів України про працю вказує на їх здебільшого декларативний характер та недостатність їх практичної реалізації. Правові аспекти гендерного заміщення трудових ресурсів під час війни умовно розглядаються в різних правових категоріях таких як: реалізація рівних прав, правове регулювання, соціальний захист, освіта і перепідготовка, баланс сімейних обов'язків, захист від дискримінації, психологічна підтримка, моніторинг та міжнародна співпраця. Варто зауважити, що українське суспільство все більше визнає важливість та внесок жінок у підвищення економічного розвитку держави. Водночас, існують питання щодо забезпечення гендерної рівності, зменшення гендерного розриву та боротьби з дискримінацією. В свою чергу, реалізація розглянутих у науковій праці окремих заходів дозволить забезпечити стійкість економіки та соціальної сфери в умовах війни.

Зауважено, що основні причини поглиблення гендерного розриву є: наявність дискримінаційних положень законодавства щодо обмеження залучень жінок до окремих видів робіт; існування в Україні явища «скляної стелі» – невидимий бар'єр, що заважає жінкам просуватися кар'єрною драбиною; наявність упереджень щодо ролі жінки у сім'ї та в роботі; наявність стереотипів за ознакою статі в сфері освіти, професійної підготовки та перекваліфікації (так звані «чоловічі» професії та «чоловічі» спеціальності); повномасштабне вторгнення, відтік чоловічих (в переважній більшості) кадрів на війну, вимушена міграція населення, необхідність заміщення вакантних посад жінками; повільна інтеграція міжнародного та європейського законодавства в національну систему в частині подолання гендерного розриву; недостатній рівень реалізації розроблених державних та національних стратегій у напрямку подолання гендерного розриву у сфері праці.

З урахуванням окремих положень чинного законодавства в частині, гендерного заміщення трудових ресурсів у період дії воєнного стану запропоновано: внесення змін ст. 174–177 Кодексу законів про працю України; пришвидшення ратифікації міжнародних документів для забезпечення гендерної рівності, створення та запуск навчальних програм за спеціалізацією, програм з перекваліфікації жінок (за фінансування держави або міжнародних донорів) для здобуття навичок та вмінь для зайнятості в так званих «чоловічих» професіях та спеціальностях; встановлення гарантій рівної оплати праці для жінок та чоловіків на законодавчому рівні; запровадження гендерних квот для жінок на законодавчому рівні для підвищення рівня їх залучення до праці; створення умови для зручного поєднання сімейних і професійних обов'язків працівниками; проведення просвітницької діяльності серед населення з метою подолання стереотипних уявлень щодо залучення жінок до «чоловічих» професій та спеціальностей, ролі жінки в системі зайнятості (не тільки виховання дітей, а цінність як працівника) тощо.

Список використаних джерел:

1. Світовенко Д.В. Нормативна основа принципу гендерної рівності у законодавстві України про працю та зайнятість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Т. 2. № 72. С. 286–290. doi:10.24144/2307-3322.2022.72.87.
2. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР (у ред. від 01.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Бачинська О.-М. І. Принцип недискримінації і механізми його реалізації (теоретико-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 248 с. С. 128–129.
4. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України № 5207-VI (у ред. від 30.05.2014) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
5. Кодекс законів про працю України : Закон України № 322-08 (у ред. від 24.08.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
6. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України № 2866-IV (у ред. від 03.08.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
7. Балагур Л.О., Ганаба В.В. Особливості реалізації гендерної рівності у секторі безпеки та оборони: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми впливу збройного конфлікту на Сході України на появу й поширення гендерно обумовленого насильства та забезпечення доступу до правосуддя* : зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 вересня 2020 року). Київ : ДНДІ МВС України, 2020. С. 20–24.
8. Глобальний звіт про гендерні розриви за 2022 рік (від 13.07.2022). *World economic forum*. Електронний ресурс. URL: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2022/digest/>.
9. Звіт Державна служба статистики України щодо рівня оплати праці жінок та чоловіків у 2021. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
10. На 18,6% менше. Що таке гендерний розрив в оплаті праці. Оpubліковано від 21.02.2024. URL: <https://jurfem.com.ua/hendernyy-rosryv/>.
11. Марценюк Т.О., Адамська К.В. Чинне подолання «Скляної стелі» в бізнесі в Україні. *Наукові записки*. 2017. Том 196. Соціологічні науки. С. 52–65.
12. Звіт за результатами аналізу найкращих практик бізнесу з економічного уповноваження жінок під час повномасштабної російської війни проти України. URL: <https://ukraine.unwomen.org/uk/digital-library/publications/2023/08/zvit-za-rezultatamy-analizu-naukrashchykh-praktyk-biznesu-z-ekonomichnoho-upovnovazhennya-zhinok-pid-chas-povnomasshtabnoyi-rosiyskoyi-viyny-proty-ukrayiny>.
13. Women in the boardroom: A global perspective Deloitte Touche Tohmatsu Limited. 2013. URL: <http://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Risk/gx-ccg-women-in-the-boardroom.pdf>. – Title from the screen.
14. How Iceland Is Closing the Gender Wage Gap. January 8, 2021. URL: <https://hbr.org/2021/01/how-iceland-is-closing-the-gender-wage-gap>.
15. Уряд схвалив Національну стратегію подолання гендерного розриву в оплаті праці в Україні на період до 2030 року. Міністерство економіки України від 15 вересня 2023 року. Електронний ресурс. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-skhvalyv-natsionalnu-stratehiu-podolannia-hendernoho-rozryvu-v-oplati-pratsi-v-ukraini-na-period-do-2030-roku>
16. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації : Кабінет Міністрів України. Схвалення № 1163-2022-р від 20.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-%D1%80#Text>
17. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України № 2136-IX (у редакції від 24.12.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>

ПИЖОВА М. О.,

доктор юридичних наук, доцент,
проректор з наукової роботи, адвокат
(Державний податковий університет)

ЧИЖ Б. І.,

кандидат юридичних наук, адвокат,
начальник юридичного відділу
(Національний університет фізичного
виховання і спорту України),
заступник голови
(Комітет Національної асоціації
адвокатів України з питань захисту
прав осіб з інвалідністю)

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.26>

ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКІВ ВІД МОБІНГУ ТА ДИСКРИМІНАЦІЇ: ПРАКТИКА ЄСПЛ

У цій статті досліджується практика Європейського суду з прав людини щодо захисту працівників від мобінгу та дискримінації, аналізується роль Суду у формуванні стандартів, які захищають гідність, рівність і справедливість на робочому місці. Мобінг і дискримінація залишаються поширеними проблемами на робочих місцях в Європі, часто призводячи до психологічного стресу, втрати роботи та ерозії основних прав. Незважаючи на різноманітність національного трудового законодавства в Європі, рішення ЄСПЛ забезпечують єдину правову базу, яка наголошує на дотриманні прав людини в професійному середовищі, збалансовуючи інтереси як роботодавців, так і працівників.

Автори розглядають ключові рішення ЄСПЛ, які стосуються складних аспектів мобінгу та дискримінації, зосереджуючись на справах, які ілюструють відданість Суду принципам недоторканності приватного життя, свободи вираження поглядів, прав на справедливий судовий розгляд і недискримінації. Зокрема, стаття класифікує прецедентне право ЄСПЛ на чотири основні сфери: право на приватне життя та особисту гідність, захист свободи вираження поглядів при повідомленні про неналежну поведінку на робочому місці, гарантія справедливого судового розгляду та захист від дій помсти, а також заборона дискримінації на основі захищених характеристик, таких як стать, стан здоров'я та вік. Кожна категорія дає зрозуміти, як ЄСПЛ балансує між необхідністю законних дій роботодавця та необхідністю захисту працівників від необґрунтованого та упередженого ставлення.

Дослідження також підкреслює, як ці стандарти ЄСПЛ можуть слугувати планом для країн, які прагнуть покращити свій національний захист праці. Для України, де реформа трудового законодавства триває, а захист від мобінгу все ще недостатньо розвинений, прийняття принципів ЄСПЛ пропонує шлях до посилення прав на робочому місці та узгодження з ширшими європейськими правовими стандартами.

Ключові слова: мобінг, дискримінація, трудові відносини, працівник, роботодавець, честь, гідність, ділова репутація, гендерна рівність, психологічний тиск, економічний тиск, оплата праці, судові рішення, рівні права, утиск, рівні можливості, моральна шкода.

Pyzhova M. O., Chyzh B. I. Protection of employees against mobbing and discrimination: ECtHR practice

This article examines the practice of the European Court of Human Rights (ECtHR) on the protection of workers against mobbing and discrimination, and analyzes the Court's role in shaping standards that protect dignity, equality and fairness in the workplace. Mobbing and discrimination remain common workplace problems in Europe, often leading to psychological distress, job loss and erosion of fundamental rights. Despite the diversity of national labor laws in Europe, ECtHR decisions provide a single legal framework that emphasizes respect for human rights in the professional environment, balancing the interests of both employers and employees.

The authors examine key decisions of the ECtHR dealing with complex aspects of mobbing and discrimination, focusing on cases that illustrate the Court's commitment to the principles of privacy, freedom of expression, fair trial rights and non-discrimination. In particular, the article classifies ECtHR case law into four main areas: the right to privacy and personal dignity, the protection of freedom of expression when reporting misconduct in the workplace, the guarantee of a fair trial and protection against retaliation, and the prohibition of discrimination. based on protected characteristics such as gender, health and age. Each category provides insight into how the ECtHR balances the need for legitimate employer action with the need to protect employees from unreasonable and prejudicial treatment.

The study also highlights how these ECHR standards can serve as a blueprint for countries seeking to improve their national labor protection. For Ukraine, where labor law reform is ongoing and protection against mobbing is still underdeveloped, adopting the principles of the ECHR offers a way to strengthen workplace rights and align with broader European legal standards.

Key words: *mobbing, discrimination, labor relations, employee, employer, honor, dignity, business reputation, gender equality, psychological pressure, economic pressure, wages, court decision, equal rights, oppression, equal opportunities, moral damage.*

Вступ. Захист працівників від мобінгу та дискримінації залишається актуальним питанням трудового права, особливо з огляду на те, що сучасні тенденції на ринку праці. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) своїми рішеннями встановив важливі стандарти, що забезпечують надійний захист працівників, які стикаються з переслідуваннями, дискримінацією та іншими порушеннями прав на робочому місці. Практика ЄСПЛ створила фундамент правових стандартів, які пропонують працівникам засоби захисту від неправомірних дій, гарантуючи повагу до гідності, недоторканності приватного життя та рівності на робочому місці.

Україна, яка переживає значні соціально-економічні перетворення, стикається з особливими викликами у приведенні своєї системи захисту трудових прав у відповідність до цих європейських стандартів. Поточна динаміка ринку праці в Україні, що супроводжується економічною невизначеністю та внутрішньою міграцією, посилила випадки мобінгу та дискримінації на робочому місці. Однак, не маючи конкретної процедури доказування факту мобінгу, та обмеженість судових прецедентів, працівникам часто важко знайти ефективний засіб правового захисту. Незважаючи на те, що Україна досягла певних успіхів у законодавчій реформі, включаючи кроки в напрямку антидискримінаційних заходів, правова царина залишається фрагментарним, особливо в питаннях боротьби з мобінгом, який має визначення в Кодексі законів про працю України, та водночас низку проблем під час доказування його як факту в суді.

Стаття має на меті проаналізувати практику ЄСПЛ у справах про мобінг і дискримінацію та обговорити, як ці стандарти можуть бути адаптовані в рамках українського трудового законодавства. Орієнтуючись на європейську практику, Україна може посилити захист

працівників, сприяти створенню більш справедливих умов праці та подальшій інтеграції з європейськими правовими стандартами, що в кінцевому підсумку сприятиме створенню більш рівноправного та справедливого трудового середовища.

Виклад основного матеріалу. Питання захисту від мобінгу та дискримінації посідає важливе місце у міжнародному нормативно-правову регулюванні. Так, відповідно до ч. 2 ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – Міжнародний пакт) «...всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини». Міжнародний пакт закріплює основний (не виключний) перелік ознак, за якими може відбуватися дискримінація особи.

Загальна декларація прав людини у ст. 5 проголошує, що ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання». Така позиція закріплена і в положеннях Хартії Європейського Союзу про основоположні права: «...кожен робітник має право на умови праці, які поважають його здоров'я, безпеку та гідність». Принагідно слід виокремити і низку Директив, в яких наголошено на недопущенні дискримінації за ознаками, зазначеними у Міжнародному пакті. Так, зокрема, у Директиві Ради № 89/391/ЄЕС про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі, проголошено, що: «Працедавець зобов'язаний забезпечувати безпеку та охорону здоров'я працівників у кожному пов'язаному з роботою аспекті». Директива Європейського Союзу № 2000/78/ЄС встановлює рівність поводження у сфері праці та зайнятості, визначаючи поведінку з метою створення ворожої, образливої обстановки, яка принижує гідність людини, або як переслідування працівника, що прирівнюється до дискримінації трудових прав [1]. Крім того, відповідно до статті 26 Європейської соціальної хартії держави взяли на себе зобов'язання сприяти запобіганню систематичним непорядним або явно негативним та образливим діям щодо окремих працівників на робочому місці або у зв'язку з виконанням роботи і вживати всіх відповідних заходів для захисту працівників від такої поведінки роботодавців.

Враховуючи зазначене вище, ми цілком розуміємо чому практика ЄСПЛ щодо порушеного питання є такою широкою. Тому з метою більш ефективного аналізу практики ЄСПЛ щодо мобінгу на робочому місці, ми пропонуємо класифікувати справи на основі конкретних правових принципів, яких дотримується Суд. Ми виділили чотири найголовніші аспекти.

Перший аспект, це право на приватне життя та особисту гідність. справи цієї категорії демонструють, як ЄСПЛ захищає працівників від переслідувань і мобінгу з боку роботодавців, які посягають на їхнє приватне життя або гідність. Відповідні рішення підкреслюють, що переслідування на робочому місці можуть становити порушення особистих прав, якщо вони пов'язані з принизливим поводженням.

На наше переконання ці рішення гарно ілюструють захист права працівників на недоторканність приватного життя та особисту гідність, кожне з яких проливає світло на конкретні аспекти недоторканності приватного життя в контексті трудових відносин:

Copland v. the United Kingdom (2007) [2]: у цій справі роботодавець контролював телефон, електронну пошту та користування Інтернетом на робочому місці заявниці без її згоди. Суд встановив порушення статті 8 (право на повагу до приватного життя і кореспонденції), дійшовши висновку, що моніторинг без попереднього повідомлення або законних підстав втручався у право працівника на приватне життя. Суд підкреслив, що хоча роботодавцям іноді може знадобитися моніторинг комунікації для забезпечення належного використання, такі дії повинні бути законними, необхідними та пропорційними.

У свою чергу справа *Garamukanwa v. the United Kingdom* (2019) [3] навпаки ілюструє ситуацію щодо вчасного попередження про моніторинг. Так, вона стосувалася працівника, звільненого з державної служби охорони здоров'я після розслідування звинувачень

у домаганнях на підставі приватних електронних листів і повідомлень WhatsApp, що зберігалися на його телефоні. Суд встановив, що працівник не міг обгрунтовано очікувати, що ці повідомлення залишаться приватними, оскільки вони стосувалися передбачуваних домагань. Суд постановив, що порушення статті 8 не було, підкресливши, що працівника раніше попереджали про неналежну поведінку.

Аналогічна ситуації і у справі *Libert v. France* (2018) [4]. Працівника французької національної залізничної компанії (SNCF) було звільнено після того, як під час вилучення його робочого комп'ютера було виявлено особисті файли, в тому числі неналежного змісту. Суд постановив, що порушення статті 8 не було, оскільки файли зберігалися на робочому комп'ютері і не були позначені як приватні, що дозволило роботодавцю отримати доступ до них відповідно до чинного французького законодавства про конфіденційність. Ця справа підкреслює, що хоча працівники мають право на недоторканність приватного життя, роботодавці можуть мати доступ до робочих пристроїв, якщо правила чітко визначені та законні.

А у справі *Özpinar v. Turkey* (2010) [5] суддю було звільнено через нібито неналежну поведінку в її приватному житті, включаючи її стосунки та зовнішній вигляд. ЄСПЛ встановив порушення статті 8, зазначивши, що втручання в її приватне життя було непропорційним. Суд підкреслив, що, хоча державні службовці можуть дотримуватися високих стандартів поведінки, особисте життя повинно поважатися, якщо тільки воно не впливає безпосередньо на професійні обов'язки.

Ці справи ілюструють збалансований підхід ЄСПЛ, який захищає приватне життя працівників і водночас надає роботодавцям певні права, якщо їхні дії є пропорційними, прозорими та юридично обгрунтованими. Вони підкреслюють необхідність дотримання законних процедур, попереднього повідомлення та обмежень щодо моніторингу на робочому місці.

Другу категорію справ, яку ми виділяємо, це справи, які стосуються свобода вираження поглядів і право повідомляти про неправомірні дії. До цієї групи належать випадки, коли працівники стикалися з мобінгом або діями у відповідь після того, як повідомляли про неправомірні дії на робочому місці або висловлювали свою думку з приводу проблем на робочому місці. ЄСПЛ часто розглядає такі ситуації як порушення свободи вираження поглядів, особливо коли повідомлення про порушення є в інтересах суспільства.

Так, знакова справа *Guja v. Moldova* (2008) [6] стосувалася звільнення Думітру Гуджа, керівника прес-служби Генеральної прокуратури Молдови, який оприлюднив документи, що свідчили про політичне втручання в кримінальне провадження. ЄСПЛ постановив, що його звільнення порушило статтю 10 (свобода вираження поглядів), підкресливши право державних службовців розкривати інформацію з питань, що становлять значний суспільний інтерес, навіть якщо така інформація стосується неправомірних дій уряду. Суд підкреслив, що втручання у право Гуджі поширювати інформацію не було «необхідним у демократичному суспільстві», оскільки суспільний інтерес у викритті втручання переважав інтерес уряду в збереженні конфіденційності.

У справі *Matúz v. Hungary* (2014) [7] заявник, журналіст, який працював на державну телекомпанію, був звільнений після публікації книги, в якій стверджувалося про цензурні практики в організації. ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення статті 10, зазначивши, що угорські суди не змогли збалансувати свободу вираження поглядів заявника з інтересами роботодавця. Суд підкреслив важливість захисту прав журналістів виступати проти внутрішньої цензури, особливо коли розкрита інформація стосується суспільних інтересів.

Заслуговує на увагу рішення ЄСПЛ у справі *Heinisch v. Germany* (2011) [8], яке стосувалося медсестри, яка була звільнена після подання кримінальної скарги про неналежний догляд за пацієнтами в її геріатричному будинку для літніх людей. ЄСПЛ встановив порушення статті 10, постановивши, що її звільнення було непропорційним і що Німеччина не змогла збалансувати необхідність захисту репутації роботодавця з правом медсестри піднімати питання в інтересах суспільства. Це рішення підтвердило принцип, згідно з яким працівники не повинні зазнавати каральних дій за повідомлення про законні занепокоєння щодо громадського здоров'я та безпеки.

Повчальною є справа *Herbai v. Hungary* (2019) [9]. Заявника, фахівця з управління персоналом, звільнили з роботи за те, що він дописував на зовнішньому веб-сайті, де обговорювалися кадрові питання. ЄСПЛ постановив, що його звільнення порушило статтю 10, дійшовши висновку, що угорські суди не змогли належним чином зважити його право ділитися своїми професійними поглядами проти бізнес-інтересів роботодавця. Суд стверджував, що обмеження свободи слова лише тому, що воно не стосується «питання, що становить суспільний інтерес», є не виправданим обмеженням свободи вираження поглядів.

Ці справи ілюструють прихильність ЄСПЛ до балансу між свободою вираження поглядів та обов'язком лояльності до роботодавця, особливо коли працівники викривають неправомірну поведінку або обговорюють питання, пов'язані з роботою, що становлять суспільний інтерес. Кожне рішення відображає нюансований підхід, наголошуючи на пропорційності та необхідності захищати розкриття інформації в інтересах суспільства, поважаючи при цьому законні інтереси роботодавця.

У третю групу ми виділили приклади рішень ЄСПЛ, які характеризують право на справедливий судовий розгляд і захист від переслідування. Справи цієї категорії ілюструють випадки, коли працівники стикалися з мобінгом у формі несправедливих звільнень або правових наслідків. ЄСПЛ наголошує на праві на справедливий судовий розгляд і правовий захист у таких випадках, захищаючи працівників від свавільної помсти при здійсненні ними своїх законних прав.

Так, справа *Cudak v. Lithuania* (2010) [10] стосувалася секретарки, звільненої з посади в посольстві Польщі у Вільнюсі після того, як вона подала скаргу про сексуальні домагання. Литовські суди відмовили в юрисдикції, посилаючись на державний імунітет. ЄСПЛ визнав це звільнення необґрунтованим і таким, що порушує статтю 6, наголосивши на праві працівника звертатися до суду зі скаргами на несправедливе поводження. Це рішення підкреслює, що державний імунітет не повинен перешкоджати доступу працівника до правосуддя, коли він стикається з репресивними діями у зв'язку зі скаргами на переслідування.

Цікавою для міжнародного трудового права є справа *Sabeh El Leil v. France* (2011) [11], де заявник, який працював у посольстві Кувейту в Парижі, вимагав компенсації після звільнення без поважних причин. Французькі суди відмовили в юрисдикції, визнавши імунітет посольства. ЄСПЛ постановив, що обмеження було непропорційним, порушуючи основоположне право працівника на справедливий судовий розгляд, і визнав порушення статті 6. Ця справа підкреслює захисну позицію Суду щодо прав працівників на доступ до справедливого судового розгляду, навіть у складних ситуаціях міжнародного працевлаштування.

Особливо слід звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі *Felix Guțu v. Moldova* (2020) [12]. Заявника було звільнено з роботи у зв'язку з відкритим кримінальним провадженням за розкрадання. Незважаючи на відсутність остаточного обвинувального вироку, цивільні суди підтримали звільнення, що поставило під загрозу презумпцію невинуватості заявника. ЄСПЛ визнав це порушенням статті 6(2) (презумпція невинуватості), постановивши, що формулювання цивільних судів несправедливо припускають вину. Ця справа відображає акцент ЄСПЛ на забезпеченні права на справедливий судовий розгляд та захист працівників від презумптивних судових формулювань, які можуть несправедливо вплинути на результати працевлаштування.

Ці справи в сукупності демонструють прихильність ЄСПЛ до захисту працівників від свавільних або репресивних дій на робочому місці та забезпечення їхнього права на справедливий судовий процес.

Особливу групу, яку ми виділяємо це справи, які стосуються недискримінація у сфері зайнятості. Деякі випадки мобінгу можна розглядати як форму дискримінації за ознаками статі, стану здоров'я чи інших захищених характеристик. ЄСПЛ досліджує, чи є переслідування дискримінаційним, з'ясовуючи, чи було воно несправедливо спрямоване на працівника через одну з ознак, захищених законом. Ми підібрали приклади справ ЄСПЛ, присвячених захисту працівників від дискримінації у сфері зайнятості, що стосуються різних підстав для дискримінації.

Справа *Emel Boyraz v. Turkey* (2014) [13] стосувалася жінки, звільненої з роботи співробітника служби безпеки в державній електроенергетичній компанії, оскільки вона не була чоловіком і не пройшла військову службу. ЄСПЛ встановив порушення статті 14 (заборона дискримінації) у поєднанні зі статтею 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя). Суд постановив, що сама по собі стаття не є достатньою підставою для звільнення, особливо з огляду на те, що не було жодних вказівок на її нездатність виконувати вимоги до роботи (ЄСПЛ справи про мобілізацію).

Зразковим є рішення ЄСПЛ у справі *I.B. v. Greece* (2013) [14], де суть полягала у звільненні ВІЛ-позитивного працівника через передбачуваний тиск з боку його колег. ЄСПЛ постановив, що це звільнення становило дискримінацію за ознакою стану здоров'я і порушувало статтю 8 у поєднанні зі статтею 14. Суд розкритикував національні суди за те, що вони не надали достатнього обґрунтування того, яким чином стан здоров'я працівника може зашкодити інтересам роботодавця, таким чином не забезпечивши баланс між правами особи та організації.

Дійсно важливим є недавнє рішення у справі *Jurčić v. Croatia* (2021) [15], у якому йшлося про скасування медичного страхування вагітної працівниці, яка нібито підписала контракт безпосередньо перед тим, як дізналася про свою вагітність. ЄСПЛ постановив, що відкриття страховки становило дискримінацію, наголосивши, що вагітність сама по собі не повинна виправдовувати відмову у трудових виплатах. Ця справа висвітлила дискримінацію за ознакою статі, оскільки Суд засудив стереотип про те, що вагітні жінки повинні утримуватися від роботи.

Неоднозначним, як на наш погляд, є рішення ЄСПЛ у справі *Napotnik v. Romania* (2020) [16]. Румунську дипломатку звільнили з посади після того, як вона оголосила про свою вагітність. ЄСПЛ постановив, що звільнення не було дискримінаційним, оскільки держава обґрунтувала переведення на іншу посаду необхідністю підтримувати операційну ефективність посольства. Однак ця справа демонструє складнощі, пов'язані з гендерною дискримінацією, особливо щодо дипломатичних посад.

Ці справи ілюструють відданість ЄСПЛ боротьбі з дискримінацією за ознакою статі, стану здоров'я та іншими захищеними характеристиками, гарантуючи, що роботодавці не можуть несправедливо звільняти або ставити працівників у невідгідне становище на цих підставах. Кожне рішення підкреслює важливість дотримання балансу між правами працівників і виробничими вимогами, забороняючи при цьому необґрунтовані або упереджені дії з боку роботодавців.

Висновки. Своїми рішеннями ЄСПЛ встановив ключові стандарти, які стосуються різних аспектів мобінгу та дискримінації на робочому місці. Ці принципи підкреслюють важливість гідного та шанобливого робочого середовища, гарантуючи захист працівників від свавільних звільнень, несправедливого ставлення та дій помсти. Для України узгодження з цими європейськими стандартами відкриває можливість покращити систему трудового законодавства та посилити захист працівників, які стикаються з переслідуваннями та дискримінацією. Прийнявши правові стандарти ЄСПЛ, Україна може побудувати більш надійну систему, яка підтримує справедливість, рівність і гідність на робочому місці. Цей підхід не тільки узгоджується з цілями європейської інтеграції, але й сприяє створенню більш здорового та справедливого трудового середовища, яке підтримує благополуччя та права всіх працівників. Особливо це важливо та необхідно в умовах напруження української судової практики щодо мобінгу та подолання проблем, які існують в цій царині.

Список використаних джерел:

1. Серета О. Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: теорія та практика : монографія / О. Г. Серета. Харків : Право, 2018. 472 с.
2. Copland v. the United Kingdom (2007). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-2765%22%5D%7D>

3. Garamukanwa v. the United Kingdom (2019). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-193839%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-193839%22]})
4. Libert v. France (2018). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus/#{%22itemid%22:\[%22001-181273%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus/#{%22itemid%22:[%22001-181273%22]})
5. Özpınar v. Turkey (2010). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-101212%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-101212%22]})
6. Guja v. Moldova (2008). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-99501%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-99501%22]})
7. Matúz v. Hungary (2014). URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-matuz-proty-ugorshhyny/>
8. Heinisch v. Germany (2011). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-446%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-446%22]})
9. Herbai v. Hungary (2019). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:\[%22001-197216%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-197216%22]})
10. Cudak v. Lithuania (2010). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-97879%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-97879%22]})
11. Sabeh El Leil v. France (2011). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22002-472%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-472%22]})
12. Felix Guțu v. Moldova (2020). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-205641%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-205641%22]})
13. Emel Boyraz v. Turkey (2014). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-148271%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-148271%22]})
14. I.B. v. Greece (2013). URL: (2021) [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-9195%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-9195%22]})
15. Jurčić v. Croatia (2021). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-207633%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-207633%22]})
16. Napotnik v. Romania (2020). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-205222%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-205222%22]})

ШВЕЦЬ Н. М.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри трудового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

СЕРЕДА О. Г.,

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри трудового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.22

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.27>

ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ МАСОВИХ ВИВІЛЬНЕНЬ

У статті проаналізовано проблемні правові аспекти звільнення працівника в умовах воєнного стану. Розглянуто нову підставу розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця – неможливість забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку зі знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій.

Наведено орієнтовний перелік документів, які підтверджують знищення майна: матеріали технічної інвентаризації, що засвідчують факт знищення майна; довідки органів внутрішніх справ України; акт про пожежу; офіційні висновки інших установ або організацій, які відповідно до законодавства уповноважені засвідчувати факт знищення майна; акти обстеження майна; акт (протокол) огляду місця події роботодавця із залученням двох свідків із фото-, відеофіксацією; акт комісійного або технічного обстеження об'єкта створеною органом місцевого самоврядування або військовою адміністрацією комісією; заява про злочин до органу Національної поліції та витяг з ЄРДР; свідчення очевидців – на відео, через правоохоронні органи або адвоката, письмово; публікації у медіа – скріншоти, відеозаписи тощо.

Констатовано, що законодавство не роз'яснює поняття «виробничі, організаційні та технічні умови» у контексті звільнення за п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП. Вочевидь, роботодавець повинен мати письмові докази їх відсутності на випадок виникнення трудового спору.

Детально розглянуто процедурні аспекти розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця за п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП.

Доведено, що коли в умовах воєнного стану чи навіть у мирні, проте кризові часи, роботодавець не здатен зберегти трудовий потенціал через свою неплатоспроможність – існує можливість передати свій занепадаючий бізнес іншому власнику. У цьому контексті ще одна новація у законодавстві про працю – поява у нормах КЗпП статті 36-1 під назвою «Трудові відносини при передачі суб'єкта господарювання».

Аргументовано, що норми ст. 36-1 КЗпП спрямовані на захист прав працівників та стабільність їхньої зайнятості в умовах змін власності підприємств, на

збереження трудових прав працівників під час передачі бізнесу від одного власника до іншого, а також на забезпечення інформованості та захисту їх інтересів через обов'язкове повідомлення та узгодження з профспілками.

Зазначено, що попередити масові вивільнення працівників у разі неплатоспроможності роботодавця внаслідок часткового руйнування за умов воєнного стану виробничих потужностей можна, зокрема, провівши релокацію підприємства.

Ключові слова: працівник, роботодавець, трудові права, воєнний стан, неплатоспроможність, масові вивільнення, звільнення працівників, профспілка, вихідна допомога, трудові правовідносини, переважне право на залишення на роботі.

Shvets N. M., Sereda O. G. Separate legal aspects of dismissal of workers under martial law and measures to prevent mass dismissals

The article analyzes the problematic legal aspects of the dismissal of an employee under martial law. A new ground for terminating the employment contract at the employer's initiative was considered—the impossibility of providing the employee with the work specified in the employment contract due to the destruction (absence) of production, organizational and technical conditions, means of production or the employer's property as a result of hostilities.

An approximate list of documents confirming the destruction of property is provided: technical inventory materials certifying the fact of destruction of property, certificates of the internal affairs bodies of Ukraine, fire report, official conclusions of other institutions or organizations authorized by law to certify the fact of destruction of property; acts of property inspection; act (protocol) of the inspection of the employer's scene with the involvement of two witnesses with photo and video recording; an act of commission or technical inspection of the object created by the local self-government body or the commission by the military administration; statement about the crime to the National Police body and an extract from the ERDR; eyewitness testimony – on video, through law enforcement agencies or a lawyer, in writing; media publications – screenshots, video recordings, etc.

It has been established that the legislation does not clarify the concept of "production, organizational and technical conditions" in the context of the exemption under Clause 6, Part 1 of Article 41 of the Criminal Code. Obviously, the employer must have written evidence of their absence in case of a labor dispute.

Procedural aspects of terminating the employment contract at the initiative of the employer under Clause 6, Part 1, Art. 41 of the Criminal Code.

It has been proven that when, under conditions of martial law or even during peaceful but crisis times, the employer is unable to maintain the labor potential due to his insolvency, there is an opportunity to transfer his declining business to another owner. In this context, another innovation in labor legislation is the appearance of Article 36-1 entitled "Labor relations upon transfer of a business entity" in the provisions of the Labor Code.

It is argued that the norms of Art. 36-1 of the Labor Code are aimed at protecting the rights of employees and the stability of their employment in the conditions of changes in the ownership of enterprises, at preserving the labor rights of employees during the transfer of business from one owner to another, as well as at providing information and protecting their interests through mandatory notification and coordination with trade unions.

It is noted that it is possible to prevent mass layoffs of workers in case of insolvency of the employer due to the partial destruction of production facilities under martial law, in particular, by carrying out the relocation of the enterprise.

Key words: *employee, employer, labor rights, martial law, insolvency, mass redundancies, layoffs, trade union, severance pay, labor relations, preferential right to remain at work.*

Вступ. Оголошений на теренах України воєнний стан спровокував виклики у сфері реалізації трудових прав громадян. Зокрема, за реалій збройної агресії проти України спостерігається зміна умов праці, у тому числі істотних умов праці (розмірів оплати праці, пільг, режиму роботи тощо), роботодавці у невинуватених випадках, без законних на те підстав відправляють працівника у відпустку без збереження зарплати, неплатоспроможність роботодавців призводить до масових звільнень з ініціативи останніх, у нормах Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) з'явилися нові підстави для звільнення працівника. На додачу, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1] радикально змінює звичне функціонування трудових правовідносин упродовж дії воєнного стану, змушує трудові права працівників і, натомість, розширює права роботодавця.

На жаль, болючі реалії воєнного стану нерідко провокують банкрутство (неплатоспроможність) роботодавця, що призводить до масових вивільнень працівників. В Україні функціонує Реєстр боржників у справах про банкрутство (неплатоспроможність), що функціонує на базі Єдиного реєстру підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство, який містить відомості про суб'єктів підприємницької діяльності, відносно яких триває або завершена процедура банкрутства, про стан провадження у справі про банкрутство тощо [2].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблемних правових аспектів звільнення працівника в умовах воєнного стану, аналіз нових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та новацій у інших нормах КЗпП, спрямованих на запобігання масовим вивільненням працівників з акцентом на захист інтересів останніх.

Результати дослідження. Одним із найболючіших питань в умовах воєнного стану для працюючої людини є звільнення, адже позбавлення особи заробітку у ці надскладні часи лише посилить рівень тривожності, що й так підвищений за реалій війни, може призвести до затяжної депресії з усіма впливаючими наслідками.

Питанню звільнення працівників з ініціативи роботодавця приділяли увагу ряд фахівців у галузі трудового права у своїх публікаціях, ця проблематика цікавить науковий осередок завжди, оскільки процедурні аспекти звільнення мають низку підводних каменів, що себе оголюють у перебігу проведених узагальнень судової практики.

Наукова спільнота активно обговорює питання механізму захисту порушених трудових прав працівників, у тому числі у разі незаконного звільнення з роботи в умовах воєнного стану. Механізм захисту трудових прав – сукупність послідовних дій, які здійснюються суб'єктом, права якого порушено. Механізм захисту передбачає кілька етапів: усвідомлення порушеного права, обрання суб'єкта захисту, звернення до нього з заявою, вирішення питання по суті [3, с. 180]. Дійсно, у ситуації порушення роботодавцем прав працівника, як у мирний час, а в умовах військової агресії поготів, працівникам та їх представникам (профспілка, адвокат) доцільно активно вдаватися до захисних дій, протидіяти несумлінним роботодавцям, адже працівники – рушійна сила економіки країни.

Серед нових додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця – неможливість забезпечення працівника роботою, визначеною трудовим договором, у зв'язку зі знищенням (відсутністю) виробничих, організаційних та технічних умов, засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій (п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП) [4].

Раніше КЗпП не містив спеціальної підстави для оперативного звільнення працівника, якщо приміщення або обладнання роботодавця знищені внаслідок бойових дій. Процедура звільнення у зв'язку з ліквідацією підприємства на підставі п. 1 ч. 1 ст. 40 КЗпП триває два місяці, а якщо на підприємстві створено профспілку – три.

Тепер роботодавець наділений правом звільнити працівника у зв'язку з неможливістю забезпечити роботою через знищення засобів виробництва або майна роботодавця внаслідок бойових дій. Так, роботодавець вправі звільнити працівників, якщо підприємство потрапило у зону бойових дій чи розташоване на окупованій території і не може працювати, або внаслідок ракетного удару знищено будівлю підприємства в регіоні, де безпосередньо бойові дії не ведуться.

Документами, які підтверджують знищення майна, можуть бути матеріали технічної інвентаризації, що засвідчують факт знищення майна, довідки органів внутрішніх справ України, акт про пожежу, офіційні висновки інших установ або організацій, які відповідно до законодавства уповноважені засвідчувати факт знищення майна [5]; акти обстеження майна (бажано за участю представників органу державної влади та/або військово-цивільної адміністрації та фахівців, які мають відповідну кваліфікацію); акт (протокол) огляду місця події роботодавця із залученням двох свідків із фото-, відеофіксацією за допомогою спеціальної програми; акт комісійного або технічного обстеження об'єкта створеною органом місцевого самоврядування або військовою адміністрацією комісією на підставі Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії РФ, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд (постанова КМУ від 19.04.2022 р. № 473); заява про злочин до органу Національної поліції та витяг з ЄРДР; свідчення очевидців – на відео, через правоохоронні органи або адвоката, письмово; публікації ЗМІ – скріншоти, відеозаписи; сертифікат регіонального підрозділу Торгово-промислової палати України про настання обставин непереборної сили [6].

На жаль, законодавство не роз'яснює поняття «виробничі, організаційні та технічні умови». Вочевидь, роботодавець повинен мати письмові докази їх відсутності на випадок виникнення трудового спору.

Процедурні аспекти звільнення за новою підставою передбачені у ч. 7 ст. 49-2 КЗпП. Зокрема, вивільнення працівників відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП здійснюється в такому порядку: про наступне вивільнення працівників персонально попереджають не пізніше ніж за 10 календарних днів; не пізніше ніж за 10 календарних днів до запланованого вивільнення працівників первинним профспілковим організаціям надається інформація щодо цих заходів, включаючи інформацію про причини вивільнення, кількість і категорії працівників, яких це може стосуватися, про строки проведення звільнення. У разі якщо вивільнення працівників є масовим відповідно до ст. 48 Закону України «Про зайнятість населення», роботодавець за 10 календарних днів до проведення звільнення повідомляє державну службу зайнятості про заплановане вивільнення працівників, а також протягом 5-ти календарних днів проводить консультації з профспілками про заходи щодо запобігання звільненням чи зведення їх кількості до мінімуму або пом'якшення несприятливих наслідків будь-яких звільнень [4].

Якщо вивільнення масове, то роботодавець має до звільнення працівників подати до центру зайнятості звіт № 4-ПН «Інформація про заплановане масове вивільнення працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці». Форму звіту й порядок його подання Мінекономіки затвердило наказом від 18.03.2021 р. № 563. У травні 2022 року було змінено ст. 48 Закону України «Про зайнятість населення», що встановлює критерії масового вивільнення. Так, масовим вивільненням з ініціативи роботодавця є протягом одного місяця: 1) вивільнення 10 і більше працівників у роботодавця з чисельністю працівників від 20 до 100; 2) вивільнення 10 і більше відсотків працівників у роботодавця з чисельністю працівників від 101 до 300; 3) вивільнення 30 і більше працівників у роботодавця з чисельністю працівників від 301 до 1000; 4) вивільнення 3 і більше відсотків працівників у роботодавця з чисельністю працівників від 1001 і більше [7].

Роботодавець має право звільнити працівників за п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП навіть під час хвороби чи відпустки (ч. 3 ст. 41 КЗпП). Роботодавцю не потрібно отримувати згоду профспілки на звільнення працівників, які є членами профспілки (абз. 11 ч. 1 ст. 43-1 КЗпП). Звільнити працівника правомірно, якщо його неможливо перевести на іншу роботу за його згодою (ч. 4 ст. 41 КЗпП). Роботодавець при звільненні виплачує вихідну допомогу в розмірі не менше середнього місячного заробітку (ст. 44 КЗпП).

Роботодавець може збільшити гарантований законом мінімум вихідної допомоги для всіх працівників – у колективному договорі підприємства; для конкретного працівника – у письмовому трудовому договорі.

Невиплата працівникові вихідної допомоги тягне відповідальність і додаткові витрати. Суми вихідної допомоги не належать до фонду оплати праці (п. 3.8 Інструкції зі статистики заробітної плати, затвердженої наказом Держстату від 13.01.2004 р. № 5). Тому вихідна допомога не є мінімальною державною гарантією в оплаті праці, недотримання якої загрожує штрафом у дві мінімальні заробітні плати. Інспектор праці під час інспекційного відвідування кваліфікує невиплату вихідної допомоги як порушення абз. 3 ч. 2 ст. 265 КЗпП – порушення встановлених строків виплати зарплати, інших виплат, передбачених законодавством про працю, більш як за один місяць, виплата їх не в повному обсязі.

Щоб захистити свої права у разі невиплати роботодавцем вихідної допомоги при звільненні, працівникові доцільно звернутися з позовною заявою до суду. Суд ухвалить рішення на користь працівника (постанова ВСУ від 28.01.2019 р. у справі № 711/1467/18) і зобов'яже роботодавця виплатити працівникові не лише належні кошти, а й середній заробіток за весь час затримки виплати вихідної допомоги (ст. 117 КЗпП, постанова ВСУ від 21.01.2019 р. у справі № 587/964/17).

Звільнені працівники за п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП мають переважне право укласти трудовий договір, якщо колишній роботодавець упродовж року прийматиме на роботу працівників аналогічної кваліфікації (ч. 1 ст. 42-1 КЗпП). Роботодавцям, які планують та/або можуть відновити свою діяльність протягом одного року, доцільно зберігати контактні дані звільнених працівників та здійснювати інформування таких осіб у разі поновлення прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації. Працівники, які бажають реалізувати своє переважне право на поворотне прийняття, також можуть повідомити про це роботодавця під час звільнення відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 41 КЗпП. Переважне право на укладення трудового договору у разі поворотного прийняття на роботу надається особам, зазначеним у ст. 42 КЗпП України, та в інших випадках, передбачених колективним договором.

Захищеними від звільнення під час воєнного стану, за винятком випадку повної ліквідації підприємства, залишаються соціально незахищені суб'єкти: вагітні жінки, жінки з дітьми до трьох років, одинокі матері, які мають дитину віком до 14 років, батьки, які виховують дітей без матері (ч. 3 ст. 184, ст. 186-1 КЗпП). Також заборона на звільнення під час воєнного стану розповсюджується на молодих працівників, які отримали перше робоче місце, і працівників, які обиралися до складу профспілкових органів за умов, визначених законом. У випадку виявлення порушення трудових прав працівник має право звернутися за захистом до суду, скориставшись своїм правом у порядку, передбаченому ст. 55 Конституції України та ст. 233 КЗпП.

Коли в умовах воєнного стану чи навіть у мирні, проте кризові часи, роботодавець не здатен зберегти трудовий потенціал через свою неплатоспроможність – існує можливість передати свій занепадаючий бізнес іншому власнику, який ризикне його підхопити. У цьому контексті ще одна новація у законодавстві про працю – поява у нормах КЗпП статті 36-1 під назвою «Трудові відносини при передачі суб'єкта господарювання».

Норми ст. 36-1 КЗпП спрямовані на захист прав працівників та стабільність їхньої зайнятості в умовах змін власності підприємств, на збереження трудових прав працівників під час передачі бізнесу від одного власника до іншого, а також на забезпечення інформованості та захисту їх інтересів через обов'язкове повідомлення та узгодження з профспілками.

Так, ст. 36-1 КЗпП розтлумачено поняття «передача суб'єкта господарювання», «відчужувач», «набувач»; визначена процедура правонаступництва у трудових правовідносинах. При передачі суб'єкта господарювання трудові відносини працівників продовжуються із набувачем. Права і обов'язки за трудовими договорами між працівниками і відчужувачем, що існували, переходять до набувача.

При передачі суб'єкта господарювання статус і функції виборного органу первинної профспілкової організації зберігаються на тих же самих умовах і підлягають виконанню ті ж самі умови, які існували до переходу прав і обов'язків від відчужувача до набувача.

Відчужувач та набувач зобов'язані не пізніше 10 робочих днів до передачі суб'єкта господарювання повідомити виборний орган первинної профспілкової організації про: дату або орієнтовну дату передачі суб'єкта господарювання; причини передачі суб'єкта господарювання; правові, економічні та соціальні наслідки передачі суб'єкта господарювання для працівників; будь-які заходи, передбачені стосовно працівників.

Про зміни істотних умов праці, спричинених передачею суб'єкта господарювання, працівника слід повідомити не пізніше ніж за два місяці.

У разі звільнення працівника через зміну істотних умов трудового договору на шкоду працівникові роботодавець вважається таким, що несе відповідальність за завершення трудового договору або трудових відносин [4].

Попередити масові вивільнення працівників у разі неплатоспроможності роботодавця внаслідок часткового руйнування в умовах воєнного стану виробничих потужностей можна, зокрема, провівши релокацію підприємства. Працівники з тривалим стажем роботи на таких підприємствах наважуються переїхати до безпечних регіонів разом з родинами. Релокація підприємства – зміна місця знаходження підприємства. Так, урядом України запроваджена Програма релокації підприємств з метою збереження стійкості економіки України шляхом переміщення підприємств із територій, що наближені або перебувають у зоні бойових дій, до безпечніших регіонів Заходу України. За цією програмою бізнес може отримати допомогу від держави для переміщення свого обладнання на безпечні території, у пошуку виробничих приміщень та розселенні працівників. Реалізація програми здійснюється на основі таких нормативно-правових актів: постанови КМУ № 305 від 17.03.2022 р. «Про особливості нормативного товариства «Укрпошта» в умовах воєнного стану», яка регламентує безоплатне перевезення майна вітчизняних підприємств, установ та організацій згідно з переліком, який формується Міністерством економіки і передається до Міністерства інфраструктури засобами АТ «Укрпошта»; розпорядження КМУ № 246-р від 25.03.2022 р., яке передбачає план невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію [8, с. 314].

Програма релокації підприємств дозволяє зберегти виробничі потужності та робочі місця, які вкрай необхідні державі в умовах воєнного стану для наповнення державного бюджету, зменшення безробіття і забезпечення ринку необхідними товарами. Незважаючи на складнощі, викликані війною, завдяки державним програмам та місцевим ініціативам український бізнес поступово пристосовується до нових умов існування, а відновлення ділової активності залежить від подальшої послідовної виваженої політики уряду [8, с. 316]. Програма релокації підприємств, з нашої позиції, також підвищує рівень підприємницької активності в конкретному регіоні; дозволяє ввести в експлуатацію законсервовані об'єкти або ті, які тривалий час простоювали.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що в умовах воєнного стану суттєвих змін зазнало законодавство про працю: з одного боку, розширені підстави для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, а з іншого, – з метою захисту прав та інтересів працівників акцент зроблено на стабільності трудових правовідносин, попередженні масових звільнень працівників. Цей процес трансформації трудового законодавства за сучасних викликів буде тривати. Завдання нормотворця – збалансувати інтереси як роботодавців, так і працівників, сприяти гармонізації трудових відносин між сторонами трудового договору, попередити невдоволення персоналу через фінансові труднощі роботодавця (неплатоспроможність, кредити тощо) і надати дорожню карту дій роботодавцю, який опинився у скрутному становищі через руйнацію обладнання, втрату виробничих потужностей тощо.

Список використаних джерел:

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
2. Порядок функціонування автоматизованої системи «Банкрутство та неплатоспроможність» : Наказ Міністерства юстиції України від 18.02.2020 р. № 594/5: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0186-20#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
3. Кузнецова М., Ананьєв С., Сафонова Т. Механізми захисту трудових прав в період дії воєнного стану. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. № 5. С. 178–181. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/270375/265743> (дата звернення: 18.10.2024).
4. Кодекс законів про працю України : Закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
5. Житкова І. Чотири нові підстави звільнення в КЗпП. *Кадровик-01*. № 8. 2022. URL: <https://ekadrovik.expertus.com.ua/982165> (дата звернення: 18.10.2024).
6. Житкова І. Внаслідок бойових дій знищене майно роботодавця або відсутні умови для роботи: як звільнити за новою підставою. *Кадровик-01*. № 11. 2022. URL: <https://ekadrovik.expertus.com.ua/10001836> (дата звернення: 18.10.2024).
7. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
8. Яковець О.В. Релокація підприємств в Україні в умовах воєнного стану. *Проблеми та перспективи розвитку бізнесу в Україні* : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. молодих вчених і студентів (м. Львів, 2 березня 2023 р.). Львів : Львівський торговельно-економічний університет, 2023. С. 313–316.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КОСТОГРИЗОВ О. В.,
аспірант кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.28>**ДО ПИТАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ**

У статті досліджуються питання припинення права власності на землю. Основна увага приділяється визначенню та характеристиці земельної ділянки як об'єкта права власності.

Автор простежує основні погляди провідних науковців щодо визначення понять «знищення майна», «пошкодження майна», а також можливості фізичного знищення земельної ділянки. У статті розглянуті питання щодо знищення земельної ділянки як неспецифічної підстави припинення права власності на землю. Окрему увагу приділено аналізу законодавчих актів та проаналізовано актуальну судову практику Верховного Суду щодо питання припинення права власності на майно, у зв'язку із його знищенням та можливості екстраполяції зазначених висновків на правовідносини, пов'язані з припинення права власності на землю.

У статті визначено співвідношення норм Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України щодо підстав припинення права власності на майно, у зв'язку із його знищенням. Встановлено, що хоча стаття 140 Земельного кодексу України і містить перелік підстав для припинення права власності на земельну ділянку, цей перелік не є вичерпним.

При дослідженні питання щодо можливості знищення земельної ділянки як фізичного об'єкта, автор приділяє увагу визначенню та встановленню меж земельної ділянки. Наголошуються, що межі земельної ділянки відіграють ключову роль у її ідентифікації та існуванні як матеріального об'єкта, оскільки вони визначають просторові границі ділянки, її площу та місцезнаходження. Підкреслюється, що чітке встановлення меж є важливим для розуміння, чи може земельна ділянка бути знищена фізично або пошкоджена настільки, що стане неможливим її використання за основним призначенням.

Аргументовано, що у випадку припинення існування земельної ділянки як об'єкта права власності, цілком можливо припинення права власності на таку земельну ділянку на підставі положень ст. 349 Цивільного кодексу України. Для узгодження положень цивільного та земельного законодавства доцільно доповнити статті 140 та 141 Земельного кодексу України новою підставою для припинення права власності на земельну ділянку, а саме – її знищення.

Ключові слова: земельна ділянка, право власності, право користування, підстави припинення, примусове припинення, знищення, пошкодження.

Kostohryzov O. V. On the issue of termination of land title

The article examines the issues of termination of land ownership. The focus is on the definition and characterization of a land plot as an object of property rights.

The author traces the main views of leading scholars on the definition of the concepts of “destruction of property”, “damage to property”, and the possibility of physical destruction of a land plot. The article deals with the issues of destruction of a land plot as a non-specific ground for termination of land ownership. Particular attention is paid to the analysis of legislative acts and the current case law of the Supreme Court on the issue of termination of ownership of property in connection with its destruction and the possibility of extrapolating these conclusions to legal relations related to the termination of land ownership.

The article determines the correlation between the provisions of the Civil Code of Ukraine and the Land Code of Ukraine regarding the grounds for termination of ownership of property due to its destruction. The author establishes that although Article 140 of the Land Code of Ukraine contains a list of grounds for termination of ownership of a land plot, this list is not exhaustive.

When studying the issue of the possibility of destruction of a land plot as a physical object, the author pays attention to the definition and establishment of the boundaries of the land plot. It is emphasized that the boundaries of a land plot play a key role in its identification and existence as a material object, since they determine the spatial boundaries of the plot, its area and location. It is emphasized that a clear establishment of boundaries is important for understanding whether a land plot can be physically destroyed or damaged to the extent that it becomes impossible to use it for its primary purpose.

It is argued that in case of termination of the existence of a land plot as an object of property rights, it is quite possible to terminate the ownership of such a land plot on the basis of the provisions of Article 349 of the Civil Code of Ukraine. In order to harmonize the provisions of civil and land legislation, it is advisable to supplement Articles 140 and 141 of the Land Code of Ukraine with a new ground for termination of ownership of a land plot, namely, its destruction.

Key words: *land plot, ownership, right of use, grounds for termination, compulsory termination, destruction, damage.*

Вступ. Проблеми припинення права власності на землю залишаються важливими та актуальними як для юридичної науки, так і для правозастосовної практики. Особливо гостро, в умовах сьогодення, постає питання щодо припинення прав на земельну ділянку внаслідок її знищення. Військові дії, руйнування інфраструктури, використання важкої техніки, вибухи, забруднення ґрунтів та інші наслідки війни можуть призвести до знищення або серйозного пошкодження земельних ділянок, що робить їх використання за попереднім призначенням неможливим. Таким чином, дослідження припинення права власності у зв'язку зі знищенням земельної ділянки є надзвичайно актуальним і потребує окремої уваги, що обґрунтовує важливість цієї наукової публікації.

Питання припинення права власності на землю розглядали у своїх працях такі вчені, як: В.І. Андрейцев, В.В. Носік, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга, Є.О. Платонова, В.І. Гордєєв та ін. Водночас окремі питання щодо припинення права власності на землю, потребують подальшого та ретельного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз чинного законодавства та наукових підходів щодо можливості припинення права власності на земельну ділянку внаслідок її знищення.

Результати дослідження. Згідно зі ст. 140 Земельного кодексу України підставами припинення права власності на земельну ділянку є наступні: (а) добровільна відмова

власника від права на земельну ділянку; (б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця; (в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника; (г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора; (д) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; (е) конфіскація за рішенням суду; (ж) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених ЗКУ; (з) примусове вилучення земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності [1].

Законодавець врегулював питання припинення права власності на земельну ділянку визначивши, на перший погляд, вичерпний перелік підстав для такого припинення. Так, у статті 140 ЗК України закріплено вісім підстав припинення права власності на земельну ділянку, при цьому вказана стаття не містить посилання на існування інших, не зазначених у ній підстав для припинення права власності на землю.

Водночас системний аналіз положень земельного законодавства свідчить, що перелік підстав припинення права власності на земельну ділянку, визначений ст. 140 Земельного кодексу України, все ж таки не є вичерпним.

Як переконливо підкреслює Є.О. Платонова, зазначений перелік не враховує декількох випадків припинення права власності на земельну ділянку, а саме: припинення існування юридичної особи; поділ земельної ділянки; об'єднання земельних ділянок; розірвання угоди про перехід права власності на земельну ділянку тощо. На думку вченої, в правовій літературі обґрунтовано звертається увага на необхідність розширення цього переліку та врегулювання відповідних правовідносин з урахуванням їх особливостей [2, с. 251].

Верховний Суд також акцентує увагу на цьому питанні. Так, у пункті 50 постанови Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2022 р. у справі № 477/2330/18 зазначається, що право власності на земельну ділянку може бути припинене тільки з підстав, визначених у статті 140 ЗК України, а використання земельної ділянки не за цільовим призначенням та не усунення допущених порушень може мати наслідком лише примусове припинення права користування земельною ділянкою. Велика Палата Верховного Суду вважає, що використання земельної ділянки не за цільовим призначенням може бути підставою для припинення в судовому порядку як права власності, так і права користування нею (пункту «а» частини першої статті 143 ЗК України) [3].

Таким чином, наведений у ст. 140 ЗК України перелік підстав припинення права приватної власності на земельну ділянку очевидно не можна вважати вичерпним, оскільки законодавством передбачено й інші підстави припинення такого права на землю.

Право власності, як одне з ключових речових прав, є важливим для нормального функціонування правової системи, тому воно потребує спеціального правового регулювання. З цієї причини законодавець визначив не лише підстави для набуття права власності, але й підстави для його припинення (стаття 346 ЦК України) [4]. Водночас згідно зі ст. 9 Цивільного кодексу України його положення застосовуються до земельних відносин в частині, не врегульованій земельним законодавством, а тому, оскільки земельне законодавство цього не забороняє, підставами припинення права власності на земельну ділянку можуть бути також визначені статтею 346 ЦКУ загальні підстави припинення права власності на майно [5, с. 367].

Відповідно до ст. 349 Цивільного кодексу України право власності на майно припиняється в разі його знищення. Необхідно підкреслити, що положення частини другої статті 349 ЦК України було виключено із введенням в дію з 21.10.2019 р. Кодексу України з процедур банкрутства [6]. Так, до 21.10.2019 р. редакція вказаної ч. 2 статті 349 ЦК України передбачала, що державна реєстрація припинення права власності на майно, у зв'язку із його знищенням, відбувалась виключно за заявою власника такого майна.

Крім того, з вказаного випливає, що припинення права власності на підставі статті 349 ЦК України може здійснюватися як самим власником, так й іншими особами. В останньому випадку право власності також припиняється незалежно від волі власника, тобто примусово.

У постанові від 23.12.2021 р. у справі № 914/1919/20 Верховний Суд наголошує, що у чинному законодавстві не встановлено жодних обмежень щодо суб'єктів звернення з позовом про припинення права власності, яким може бути не тільки власник майна, а будь-яка особа у разі порушення, невизнання або оспорювання її права та інтересу. Так само, перелік документів, на підставі яких можна встановити факт знищення майна, не є вичерпним [7].

Отже, зі змісту наведеної статті 349 ЦК України можна зробити висновок, що умовою припинення права власності є наявність встановленого факту знищення майна, під яким слід розуміти такий вплив на нього, в результаті якого об'єкт права власності припиняє своє існування. При цьому, статтею 349 ЦК України не визначено, ані суб'єктів за ініціативи яких може бути припинено право власності на майно, у зв'язку із його знищенням, ані перелік майна право власності на яке може бути припинено, у зв'язку з його знищенням, ані доказів, що можуть підтверджувати таке знищення.

Як вже було зазначено вище, спеціальна норма статті 140 ЗК України не містить вичерпного переліку підстав для припинення права власності на земельну ділянку, що викликає питання можливості застосування до зазначених правовідносин загальної підстави припинення права власності визначеної ст. 346 ЦК України.

Для відповіді на це питання необхідно встановити чи можливе взагалі знищення такого об'єкта права власності як земельна ділянка.

Відповідно до ч. 1 ст. 79 ЗК України земельна ділянка – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не поруше прав інших осіб (ч. 2 ст. 79 ЗКУ).

При цьому, згідно зі ст. 79¹ ЗК України земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування та державної реєстрації прав на неї. Формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру. Земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера.

Таким чином, земельну ділянку можна розглядати як двоаспектне явище: з одного боку, це матеріальний об'єкт – частина земної поверхні, а з іншого – правова абстракція, що представлена у вигляді сукупності відомостей у Державному земельному кадастрі.

Як слушно підкреслює Ю.Є. Ходико, земельна ділянка з правової точки зору розглядається як ідеальний і матеріалізований об'єкт одночасно. Його ідеальність полягає в тому, що з точки зору права він розглядається як абстрактна поверхня (зовнішня оболонка) землі як природного ресурсу. З іншого боку, його матеріальність полягає в тому, що земельна поверхня складає його матеріальну сутність, є повною мірою реальною і сприймається нашими органами чуття [8, с. 254].

Земельна ділянка як об'єкт права власності є юридичною конструкцією, яка не позбавлена матеріальності, оскільки виступає правовою формою залучення природного ресурсу – землі – до майнового обороту. Визначення земельної ділянки як об'єкта цивільних правовідносин здійснюється шляхом поєднання її фізичних характеристик (належність до земної поверхні, межі, місце розташування, площа) з юридичними властивостями (форма власності, цільове призначення, кадастровий номер) [9, с. 93].

Об'єктом цивільних правовідносин є не земля як природний ресурс, а земельна ділянка як індивідуалізована у встановленому законом порядку частина земної поверхні. При цьому, визначення площі та меж земельної ділянки є не лише засобом її індивідуалізації, а й способом створення самого об'єкта права [10].

Земельний кодекс України пов'язує можливість припинення існування земельної ділянки виключно з внесенням відповідних відомостей про її поділ, об'єднання або скасування до Державного земельного кадастру (ДЗК). Відповідно до цих положень, земельна ділянка розглядається переважно як правова абстракція, тобто сукупність відомостей щодо її площі та координат поворотних точок (горизонтальних меж) в ДЗК (ч. 13 ст. 79¹ ЗК України).

Для відповіді на питання щодо можливості знищення земельної ділянки як фізичного об'єкта також доцільно звернути увагу на питання визначення її меж. Межі земельної ділянки відіграють ключову роль у її ідентифікації та існуванні як матеріального об'єкта, оскільки вони визначають просторові границі ділянки, її площу та місцезнаходження. Чітке встановлення меж є важливим для розуміння, чи може земельна ділянка бути знищена фізично або пошкоджена настільки, що стане неможливим її використання за призначенням.

Отже, чи може земельна ділянка як матеріальний об'єкт з визначеними межами бути знищеною? Перш за все, варто зазначити, що чинне законодавство та судова практика оперують поняттям «знищення або пошкодження земельної ділянки».

Так, згідно ст. 11 Закону України «Про оренду землі» визначається, що ризик випадкового знищення або пошкодження об'єкта оренди несе орендодавець, якщо інше не передбачено договором оренди землі. Крім того, статтею 32 вказаного закону передбачено, що знищення чи пошкодження земельної ділянки визначено як підстави припинення договору оренди [11].

Як бачимо, Закон України «Про оренду землі» розрізняє випадки знищення та пошкодження земельної ділянки. Проте, визначення поняття «знищення земельної ділянки» або «пошкодження земельної ділянки» закон не містить.

При цьому, поняття «знищення майна» та «пошкодження майна» детально розкрито в теорії кримінального права.

Приміром, А.В. Сакун стверджує, що «під «знищенням» майна варто розуміти протиправне заподіяння шкоди чужому майну, що робить майно повністю непридатним стосовно його цільового призначення. Під «пошкодженням» майна варто розуміти протиправне заподіяння шкоди чужому майну, що викликає погіршення його якості, зменшення цінності або приведення на якийсь час до непридатності стосовно його цільового призначення» [12, с. 6].

Подібне визначення поняття «знищення майна» наводиться у судовій практиці Касаційного господарського суду Верховного суду у постанові від 01.08.2019 р. у справі № 915/406/18, де вказано, що під «знищенням майна слід розуміти фізичне руйнування майна, що призводить до припинення його існування як такого» [13].

Таким чином, «знищення майна» можливо узагальнено визначити як фізичне руйнування, що призводить до припинення його існування. Водночас «пошкодження майна» можна трактувати як погіршення його стану, що робить неможливим його використання за цільовим призначенням, принаймні до моменту його відновлення.

У контексті можливості знищення такого майна як «земельна ділянка» деякі науковці дотримуються думки про неможливість її знищення.

Так, з погляду Д.С. Спесівцева, знищення, як правоприпиняючий юридичний факт, може існувати виключно у правовідносинах з приводу штучно створених нерухомих речей, тобто квартир, будинків, споруд тощо [14, с. 171].

Вказуючи на неможливість знищення земельної ділянки, О.С. Харченко зазначає, що земельній ділянці «можна лише завдати шкоди в більшому чи меншому розмірі її природним властивостям» [15, с. 10].

Вказана думка також підтримується Кисилицею Н.Д., яка розглядає поняття «знищення земельної ділянки» в контексті неможливості її використання за цільовим призначенням та неможливості отримання корисних властивостей цієї земельної ділянки [16, с. 102].

Отже, згідно із зазначеною позицією, знищення земельної ділянки характеризується втратою нею певної цінності, яка визначала можливість її використання за цільовим призначенням. В цьому випадку, хоча земельна ділянка фізично продовжує існувати, її функціональна придатність може бути повністю або частково втрачена, що унеможливило використання земельної ділянки за призначенням.

В такому випадку, знищення фактично трактується як пошкодження або псування земельної ділянки.

На нашу думку, знищення земельної ділянки у розумінні положень ст. 349 ЦК України, тобто припинення її існування як фізичного об'єкта, цілком можливе. Так, внаслідок

природних катастроф, техногенних аварій, військових дій, земельна ділянка стає непридатною для будь-якого подальшого використання, при цьому, її фізичні характеристики (межі, ґрунтовий покрив тощо) зазнають таких змін, що об'єкт фактично припиняє своє існування в первісному вигляді. Наприклад, у 2018 році у Кенії утворився розлом земної кори який у глибину 50 метрів до 5 метрів розсікає навколишню сільську місцевість у кенійській Рифтовій долині [17].

В цьому випадку, утворення тектонічного розлому значних розмірів цілком може призвести до втрати земельною ділянкою ознак об'єкта нерухомості та неможливості використання земельної ділянки за будь-яким цільовим призначенням.

Іншим прикладом може слугувати затоплення земельних ділянок сільськогосподарського призначення внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС [18]. Розширення річища Дніпра нижче за течією та, так би мовити, «поглинання» цих земель рікою, призведе до їх зникнення як матеріальних об'єктів.

Таким чином, хоча випадки фізичного знищення земельних ділянок вбачаються досить малоімовірними, виключати їх повністю неможливо.

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що у випадку припинення існування земельної ділянки як об'єкта права власності, можливо припинення права власності на таку земельну ділянку на підставі положень ст. 349 ЦК України. Отже, для узгодження положень цивільного та земельного законодавства доцільно доповнити статті 140 та 141 Земельного кодексу України новою підставою припинення права власності на земельну ділянку, а саме – її знищення.

Список використаних джерел:

1. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 1389-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
2. Платонова Є.О. Загальні умови та спеціальні підстави припинення прав на землю. *Набуття і реалізація прав на землю в Україні* : навчальний посібник / [А.Й. Годованюк, І.І. Каракаш, Є.О. Платонова та ін.]; за ред. проф. І.І. Каракаша. Одеса : Юридична література, 2016. С. 249–267.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2022 р., судова справа № 477/2330/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/109390160?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
5. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / кол. авт.: Л.О. Бондар, А.П. Гетьман, В.Г. Гончаренко та ін. За заг. ред. В.В. Медведчука. Київ : Юрінком Інтер. 2004. С. 656.
6. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#n1763>
7. Постанова Верховного Суду від 23.12.2021, судова справа № 914/1919/20. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=102736035&red=100003ea9b2e0ca8be759d4412e2093b2ed09b&d=5>
8. Ходько Ю.Е. Земельный участок как объект гражданских правоотношений. *Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав* : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, В. И. Крат, О. П. Печеный и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2015. 715 с.
9. Гузеват М.О. Земельна ділянка як об'єкт цивільного права. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Чотирнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. 224 с.
10. Ходико Ю.Є. Співвідношення понять «земля» та «земельна ділянка» в аспекті визначення предмета договору іпотеки. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та*

сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова. (Харків, 16 березня 2012 р.). Харків : Право, 2012. С. 279–281.

11. Про оренду землі : Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text>

12. Сақун А.В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення або пошкодження майна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.

13. Постанова Верховного Суду від 01.08.2019, судова справа № 915/406/18.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83567400>.

14. Спасівцев Д.С. Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 225 с.

15. Харченко О. С. Підстави припинення права власності : автореф. дис ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.

16. Кисилиця Н.Д. Знищення земельної ділянки як підстава припинення права оренди землі. *Київський часопис права*. 2022. № 1. С. 97–103.

17. The Washington Post: Fault line slices through Kenya's Rift Valley. URL: https://www.washingtonpost.com/video/world/fault-line-slices-through-kenyas-rift-valley/2018/04/05/43cc380e-3918-11e8-af3c-2123715f78df_video.html

18. Bloomberg: Dam Breach Remakes Ukraine Battlefield as Vast Reservoir Drains. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-06-15/putin-s-war-russia-s-advantage-from-burst-kakhovka-dam-may-not-last/>

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

ГАЛУНЬКО В. М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри поліцейської
діяльності
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 351:63:27

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.29>

ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СЛІДЧОГО

У статті здійснено аналіз елементів статусу слідчого. В умовах військового стану потребує переосмислення побудова всього публічного управління, діяльності правоохоронних органів, особливо органів досудового розслідування, оскільки на них лежить основне навантаження з розкриття та розслідування злочинів. В умовах сьогодення значно ускладнилась їх діяльність, особливо тих, хто працює в областях, де відбуваються активні бойові дії, і це не тільки складність у розслідуванні кримінальних правопорушень, але і збільшення обсягу таких проваджень, щоденні психологічні навантаження, що значно впливають на роботу слідчого загалом. Визначення правового статусу слідчого дозволить чітко окреслити його повноваження, права та обов'язки для виконання безпосередньо функцій, що покладені на нього. Ефективне та законне розслідування злочинів є гарантом забезпечення прав та свобод громадян. Підняття статусу та ролі правоохоронної системи загалом відіграють важливу роль в державі та на міжнародному рівні. Саме від діяльності слідчих залежить ухвалення законних рішень у провадженнях, а в подальшому – справедливого судового рішення, що значно підвищує довіру громадян до цих органів. Питання діяльності досудового слідства завжди викликали неоднозначні погляди щодо їх діяльності з боку науковців. Із реформуванням правоохоронної системи сьогодні досудове слідство здійснює широке коло суб'єктів, а саме: слідчі підрозділи органів Національної поліції; органів безпеки; органів Державного бюро розслідувань; підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України; підрозділи детективів органів Бюро економічної безпеки України. Визначено, що статус слідчого має певну подвійність: у частині розслідування кримінальних проваджень його дії підпорядковуються Кримінальному процесуальному кодексу, в іншому необхідно звертатись до інших нормативних документів, що мають неоднозначний характер, і саме тому є доцільним сьогодні визначитись зі статусом слідчого та ухвалити це рішення на законодавчому рівні.

Ключові слова: елементи, Національна поліція, орган правопорядку та підрозділ дізнання, повноваження, правова характеристика, правовий статус, принципи, процесуальний статус і проходження служби, публічна безпека, слідчий, структура.

Halunko V. M. Elements of the legal status of the investigator

The article analyzes the elements of the investigator's status. In the conditions of martial law, the structure of the entire public administration, the activities of law enforcement agencies, especially pre-trial investigation agencies, need to be reconsidered, since they bear the main burden of detecting and investigating crimes. In today's conditions, their activities have become significantly more complicated, especially for those who work in areas where active hostilities are taking place, and this is not only the difficulty in investigating criminal offenses, but also the increase in the volume of such proceedings, daily psychological stress, which significantly affects the work of the investigator as a whole. Determining the legal status of the investigator will allow to clearly outline his powers, rights and duties to directly perform the functions assigned to him. Effective and legal investigation of crimes is a guarantor of ensuring the rights and freedoms of citizens. Raising the status and role of the law enforcement system as a whole plays an important role in the state and at the international level. It is on the activity of investigators that the adoption of legal decisions in the proceedings, and in the subsequent fair court decision depends, which significantly increases the trust of citizens in these bodies. The issue of pre-trial investigation activity has always caused ambiguous views on their activity from the side of scientists. While reforming the law enforcement system, pre-trial investigation is currently carried out by a wide range of subjects, namely: investigative units of the National Police; security agencies; bodies of the State Bureau of Investigation; detective unit, internal control unit of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine; units of detectives of the bodies of the Bureau of Economic Security of Ukraine. It was determined that the status of the investigator has a certain duality, in the part of the investigation of criminal proceedings, his actions are subject to the Criminal Procedure Code, in the rest it is necessary to refer to other normative documents of an ambiguous nature, that is why it is expedient today to determine the status of the investigator and make this decision on legislative level. It was determined that the status of the investigator has a certain duality, in the part of the investigation of criminal proceedings, his actions are subject to the Criminal Procedure Code, in the rest it is necessary to refer to other normative documents of an ambiguous nature, that is why it is expedient today to determine the status of the investigator and make this decision on legislative level.

Key words: *elements, investigator, legal characterization, legal status, National Police, law enforcement authority, and inquiry unit, powers, principles, procedural status and service, public safety, structure.*

Вступ. В умовах військового стану потребує переосмислення побудова всього публічного управління, діяльності правоохоронних органів, особливо органів досудового розслідування оскільки на них лежить основне навантаження з розкриття та розслідування злочинів. В умовах сьогодення значно ускладнилась їх діяльність, особливо тих, хто працює в областях, де відбуваються активні бойові дії, і це не тільки складність у розслідуванні кримінальних правопорушень – це і збільшення обсягу таких проваджень, щоденні психологічні навантаження, що значно впливають на роботу слідчого загалом. Визначення правового статусу слідчого дозволить чітко окреслити його повноваження, права й обов'язки для виконання безпосередньо функцій, що покладені на нього.

Огляд останніх досліджень. Питанням діяльності слідчого приділяли увагу провідні вітчизняні вчені, зокрема В. Авер'янов, С. Алфьоров, О. Андрійко, І. Арістова, О. Бандурка, В. Бевзенко, А. Берлач, Ю. Битяк, Л. Біла-Тіунова, В. Білоус, В. Бевзенко, О. Безпалова, І. Бородін, В. Гарашук, З. Гладун, А. Головач, І. Голосніченко, С. Гончарук, В. Гуславський, Л. Гуртієва, П. Діхтієвський, Е. Демський, Е. Додін, В. Заросило, С. Ківалов, В. Ковальська, І. Коліушко, Т. Коломоєць, В. Колпаков, Н. Квасневська, А. Кірієнко, А. Комзюк,

В. Конопльов, А. Куліш, В. Курило, Є. Курінний, К. Левченко, В. Ліпкан, Д. Лук'янець, А. Манжула, Н. Матюхіна, Т. Мінка, Р. Мельник, С. Мосьондз, І. Назаров, В. Настюк, С. Петков, А. Подоляка, Д. Приймаченко, О. Проневич, Р. Сербин, С. Стеценко, Ю. Стефанюк, Н. Тиндик, О. Харитоновна, Р. Шаповал, І. Шопіна, М. Якимчук, Х. Ярмачі та ін. Однак слід зазначити, що в працях вищезазначених науковців розкрито окремі аспекти слідчої діяльності або досліджено більш широкі чи суміжні суспільні відносини.

Мета і завдання статті полягає в тому, щоб на основі чинного законодавства здійснити аналіз елементів статусу слідчого, визначити найбільш проблемні питання та запропонувати засоби їх удосконалення.

Наукова новизна дослідження. Ефективне та законне розслідування злочинів є гарантом забезпечення прав та свобод громадян. Підняття статусу та ролі правоохоронної системи загалом відіграє важливу роль у державі та на міжнародному рівні. Саме від діяльності слідчих залежить ухвалення законних рішень у провадженнях, а у подальшому – справедливого судового рішення, що значно підвищує довіру громадян до цих органів. Питання діяльності досудового слідства завжди викликали неоднозначні погляди щодо їх діяльності з боку науковців. На сьогодні досудове слідство здійснює широке коло суб'єктів, а саме: слідчі підрозділи органів Національної поліції; органів безпеки; органів Державного бюро розслідувань; підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України; підрозділи детективів Бюро економічної безпеки України [1]. Відповідно до завдань кожного із перерахованих підрозділів слідчі розслідують свою категорію злочинів, підслідність яких визначається в Кримінальному процесуальному кодексі.

Цим же законодавчим актом зазначено і повноваження слідчого щодо розслідування кримінальних проваджень. Так, слідчий уповноважений: починати досудове розслідування за наявності підстав, передбачених цим Кодексом; проводити слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у випадках, установлених цим Кодексом; доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам; звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій; повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру; за результатами розслідування складати обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та подавати їх прокурору на затвердження; ухвалювати процесуальні рішення у випадках, передбачених цим Кодексом, зокрема щодо закриття кримінального провадження за наявності підстав, передбачених статтею 284 цього Кодексу; здійснювати інші повноваження, передбачені цим Кодексом.

У випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право звернутися до керівника органу досудового розслідування, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який упродовж трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні. Слідчий зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються у письмовій формі. Невиконання слідчим законних вказівок і доручень прокурора, наданих у порядку, передбаченому Кодексом, тягне за собою передбачену законом відповідальність [1].

Кримінальним процесуальним кодексом передбачено один із елементів статусу слідчого – його самостійність у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого. Дійсно, лише слідчий зобов'язаний дослідити всі обставини вчиненої події, повно зібрати доказову базу, надати їй оцінку та ухвалити рішення відповідно до діючого законодавства. Він несе відповідальність за ухвалення рішень, які будуть суперечать нормам закону.

На сьогодні на слідчого покладається не тільки розслідування злочинів, а й виконання оперативно-розшукових слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій спільно з відповідним оперативним підрозділом. На сьогодні є досить суперечливим елемент статусу щодо самостійності, оскільки більшість клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій чи негласних слідчих (розшукових) дій слідчий погоджує у прокурора, що свідчить про не зовсім самостійне ухвалення ним рішень.

Дуже спірним є статус підрозділів детективів, підрозділів внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України; підрозділів детективів органів Бюро економічної безпеки України, які також належать до слідчих органів.

На нашу думку, чинне законодавство трактує широко деякі повноваження учасників досудового слідства, що може призвести до різного роду викривлень у трактуванні однієї норми та ухваленні різних рішень, що суттєво може вплинути на стан розслідування та ухвалення кінцевого рішення. Так, у неухваленому Законопроекті від 25.01.2008 № 1437 «Про статус слідчих» зазначалося, що слідчий є службовою особою, уповноваженою в межах компетенції, передбаченої Кримінально-процесуальним кодексом України, провадити досудове слідство у кримінальних справах. Статус слідчого поширюється також на начальників слідчих підрозділів відповідних державних органів та їх заступників, які діють у межах своєї компетенції. Слідчим може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, необхідний рівень знань, достатній для здійснення досудового слідства, за умови, якщо він склав кваліфікаційні іспити та Присягу слідчого. Слідчий не може належати до політичних партій чи рухів, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої у вільний від роботи час. Не може бути слідчим особа, яка має судимість, цивільна дієздатність якої обмежена або яка визнана у встановленому порядку недієздатною чи є непридатною згідно з вимогами закону до проходження служби у відповідних відомствах, або стан здоров'я якої на підставі висновку відповідно лікарської чи військово-лікарської комісії не дає можливості виконувати обов'язки слідчого. Порядок прийняття слідчого на службу у відповідне відомство, призначення його на посаду та проходження лікарської чи військово-лікарської комісії встановлюється згідно із цим Законом і нормативно-правовими актами відповідних відомств з урахуванням особливостей проходження служби в цих відомствах [2].

Уже не один рік питання щодо статусу слідчого не можуть закріпити на законодавчому рівні, що дозволило б уникнути суперечок щодо його трактування, отримання певної освіти, здійснення процесуального керівництва тощо. На сьогодні жодним нормативним документом чітко не визначається статус слідчого: у кожному відомстві, де існують слідчі, є свої підходи та відповідні трактування. Наприклад, у Положенні про слідчі підрозділи Національної поліції України затверджене наказом МВС від 06.07.2017 № 570, зазначено, що слідчий – це службова особа органу Національної поліції України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень. Під час досудового розслідування слідчий самостійно ухвалює процесуальні рішення, крім випадків, коли законом передбачено винесення рішення слідчого судді, суду або згода прокурора чи погодження керівника слідчого підрозділу, або якщо рішення про його проведення ухвалює виключно прокурор, і є відповідальним за законне та своєчасне виконання цих рішень [3]. До слідчих ДБР висунуто такі вимоги: вища юридична освіта, спеціаліст, магістр за спеціальністю «Право», не менше 3 років на посадах у слідчих підрозділах та/або на посадах, пов'язаних із процесуальним керівництвом досудовим розслідуванням, або досвід роботи на посадах у слідчих підрозділах Державного бюро розслідувань, вільне володіння державною мовою [4].

Отже, статус слідчого має певну подвійність: щодо розслідування кримінальних проваджень його дії підпорядковуються Кримінальному процесуальному кодексу, в іншому разі слід звертатись до інших нормативних документів, що мають неоднозначний характер, саме тому є доцільним на сьогодні визначитись із статусом слідчого та ухвалити це рішення на законодавчому рівні.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
2. Проект Закону від 25.01.2008 № 1437 «Про статус слідчих». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF13X00A>
3. Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України : Наказ МВС від 06.07.2017 № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text>
4. Кваліфікаційні вимоги та критерії професійної придатності для зайняття посади слідчого Третього слідчого відділу (з дислокацією у м. Дніпрі) Територіального управління Державного бюро розслідувань. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/konkurs/2022/08/1.1.pdf>

МАХНО А. А.,
аспірантка кафедри службового
та медичного права
(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 342.98

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.30>

ПРАВО ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА ІНФОРМАЦІЮ: НЕДОЛІКИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто порядок нормативного регулювання здійснення публічними службовцями права на інформацію. Автором проаналізовано норми 11 Законів України, які регламентують особливості реалізації цього права різними категоріями публічних службовців, а саме: Закони України «Про державну службу», «Про статус депутатів місцевих рад», «Про статус народного депутата України», «Про внесення змін до деяких законів України щодо внесення депутатських запитів», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про Бюро економічної безпеки України», «Про Державне бюро розслідувань», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про Національну поліцію» та «Про внесення змін до законів України "Про Національну поліцію" та "Про Дисциплінарний статут Національної поліції України" з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану». Також проаналізовано положення підзаконних нормативно-правових актів на предмет їх відповідності вимогам зазначених законів. Висвітлено окремі особливості застосування цього законодавства на практиці шляхом наведення релевантних кейсів із судової практики.

На підставі проведеного дослідження з'ясовано, що українське законодавство у сфері регулювання права публічних службовців на інформацію не позбавлене недоліків. Протягом останніх років парламент кілька разів ухвалював закони, спрямовані на вирішення наявних проблем, однак у чинних законах та підзаконних нормативно-правових актах до цього часу залишаються норми, які не узгоджуються з вимогами інших актів законодавства.

Наголошено, що для виправлення законодавчих неточностей необхідно коректно зазначати назви органів влади, які є суб'єктами правовідносин, чітко прописати процедуру здійснення права публічних службовців на інформацію на рівні підзаконних нормативно-правових актів, а також узгодити окремі підзаконні нормативно-правові акти з положеннями профільних законів.

Ключові слова: *службове право, публічна служба, державна служба, народний депутат, права людини, право на інформацію, законодавство, юридичні дефекти.*

Makhno A. A. The right of public servants to information: shortcomings of legislative regulation in Ukraine

The article examines the procedure for regulating the exercise of the right to information by public servants. The author analyzes the provisions of 11 Laws of Ukraine which regulate the specifics of the exercise of this right by different categories of public servants, namely: The Laws of Ukraine «On Civil Service», «On the Status

of Deputies of Local Councils», «On the Status of People's Deputy of Ukraine», «On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Submission of Parliamentary Inquiries», «On the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine», «On the Cabinet of Ministers of Ukraine», «On the Bureau of Economic Security of Ukraine», «On the State Bureau of Investigation», «On the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine», «On the National Police», and «On Amendments to the Laws of Ukraine "On the National Police" and "On the Disciplinary Statute of the National Police of Ukraine" in order to optimize police activities, including during martial law». The author also analyzes the provisions of bylaws and regulations for their compliance with the requirements of these laws. Certain peculiarities of application of this legislation in practice are highlighted by providing relevant case law.

Based on the study, the author finds that Ukrainian legislation regulating the right of public servants to information is not without its shortcomings. In recent years, the Parliament has adopted several laws aimed at solving the existing problems, but there are still provisions in the current laws and regulations that are not consistent with the requirements of other legislative acts.

It is emphasized that in order to correct legislative inaccuracies, it is necessary to correctly indicate the authorities that are subjects of legal relations, to clearly prescribe the procedure for exercising the right of public servants to information at the level of bylaws, and to harmonize certain bylaws with the provisions of specialized laws.

Key words: *service law, public service, civil service, people's deputy, human rights, right to information, legislation, legal defects.*

Вступ. Для прийняття управлінських рішень публічним службовцям нерідко доводиться звертатися до органів влади, установ чи організацій з метою отримання інформації з того чи іншого питання. У процесі здійснення такої діяльності вони реалізують своє право на інформацію, гарантоване статтею 34 Конституції України. Низка чинних нормативно-правових актів, які визначають статус різних категорій публічних службовців, регулюють особливості здійснення цього права. Водночас правозастосовна практика засвідчує існування недоліків, притаманних такому правовому регулюванню. Незважаючи на це у вітчизняній юридичній науці вирішенню цього питання не приділена належна увага. Переважно актуальні аспекти цієї проблематики розкриваються в аналітичних матеріалах громадських організацій, зокрема Лабораторії законодавчих ініціатив [1; 2, с. 29–30], Руху ЧЕСНО [3], ІНТЕГРИТІ ЮА [4], Опори [5] тощо. Серед науковців окремі проблемні питання здійснення права публічних службовців на інформацію розглядали у своїх працях І. Є. Словська [6; 7], Ю. Г. Барабаш [8], О. О. Майданник [9] та інші.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу чинного українського нормативно-правового регулювання на предмет виявлення недоліків у сфері регламентації права публічних службовців на інформацію.

Результати дослідження. Особливості здійснення права на інформацію різними категоріями публічних службовців врегульовано профільними законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Так, наприклад, право на інформацію державних службовців закріплене у пункті 12 частини 1 статті 7 Закону України «Про державну службу», який встановлює, що ці особи можуть отримувати від державних органів, підприємств, установ та організацій, органів місцевого самоврядування необхідну інформацію з питань, що належать до їх повноважень, у випадках, встановлених законом [10].

Так само у профільному законі відповідне право закріплене і за народними депутатами України. Закон України «Про статус народного депутата України» містить статтю 19, яка визначає умови забезпечення народних депутатів інформацією та регламентує порядок її використання. Органом, який відповідальний за забезпечення парламентарів всією необхідною інформацією в частині актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету

Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади, рішень Конституційного Суду України, найвищого суду в системі судуоустрою України, офіційних матеріалів Рахункової палати і Центральної виборчої комісії, є Апарат Верховної Ради України. У цьому контексті важливо звернути увагу, що на позначення найвищого суду в системі судуоустрою у чинному Законі України «Про статус народного депутата України» використовується термін «Верховний Суд України». Водночас вважаємо, що таке формулювання є некоректним, оскільки внаслідок судової реформи 2016 року було змінено систему судуоустрою. За її результатами з грудня 2017 року почав діяти Верховний Суд (без слова «України»), який є найвищим судом в системі судуоустрою України. Незважаючи на це, згадки про новий Верховний Суд у статті 19 Закону України «Про статус народного депутата України» до цього часу немає. Ця неточність створює перепону в дотриманні норми закону при реалізації права народних депутатів на інформацію, оскільки така опція фактично є неможливою для здійснення на практиці.

Іншими аспектами здійснення права народних депутатів на інформацію є передбачена законом можливість доступу до державної таємниці (стаття 19), направлення депутатських запитів (стаття 15) та депутатських звернень (стаття 16). Депутати попередніх скликань неодноразово звертали увагу на проблему з неможливістю відкритого ознайомлення з текстами депутатських запитів, тобто вимог народного депутата, народних депутатів чи комітету парламенту, які заявляються на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції. (частина 2 статті 15). Це було пов'язано з тим, що наявний на час каденції парламенту VII та VIII скликань механізм розміщення депутатських запитів на офіційному вебсайті Верховної Ради України не передбачав можливості отримання доступу до їх повних текстів, про що свідчить обґрунтування необхідності внесення змін, зазначене в низці пояснювальних записок до законопроектів [11; 12; 13; 14; 15]. Цю проблему правового регулювання було вирішено лише 2019 року з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо внесення депутатських запитів», яким Регламент Верховної Ради України було доповнено нормами про розміщення на офіційному вебсайті парламенту депутатських запитів та текстів відповідей на них після знеособлення персональних даних [16].

Ще одним механізмом реалізації права публічних службовців на інформацію є «година запитань до Уряду», яка виступає окремим елементом інституту парламентського контролю. Цей механізм передбачений нормами двох законів – статтею 229 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [17] та статтею 35 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [18]. Відповідно до вимог цих актів, «година запитань до Уряду» має проводитися щотижня у дні проведення пленарних засідань парламенту. Однак з початком повномасштабного вторгнення втілення цього механізму було поставлене на паузу через існування загрози для життя членів парламенту. Відповідно, формальне порушення вимог законодавства тривало майже 20 місяців – до 06 жовтня 2023 року, коли було проведено першу з часів повномасштабного вторгнення «годину запитань до Уряду» [1]. Наступна «година запитань» була проведена аж лютому 2024 року [19]. Загалом станом на жовтень 2024 року за весь період воєнного стану відповідний контрольний механізм застосовувався лише 10 разів [19; 20; 21] за 2,5 роки, незважаючи на те, що порівняно з першими місяцями неспровокованої російської агресії рівень небезпеки для народних депутатів та членів Кабінету Міністрів зменшився. Ця обставина вказує на недовість запровадженого законодавчого регулювання на практиці.

Особливості здійснення права на інформацію у контексті діяльності депутатів місцевих рад передбачена Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» [22]. Цей акт регулює порядок направлення та отримання інформації за депутатським зверненням (стаття 13), депутатським запитом і депутатським запитанням (статті 21, 22). Крім того,

деталізація цих процедур закріплюється на рівні підзаконних нормативно-правових актів, якими є регламенти відповідних місцевих рад. Відповідно до загальних правил ієрархії нормативно-правових актів за юридичною силою, підзаконні акти органів місцевого самоврядування не повинні суперечити змісту законів. Водночас, як показує практика, в окремих випадках все ж зустрічаються невідповідності правового регулювання, зазначеного в регламенті місцевої ради, нормам профільних законів. Прикладом такої ситуації в контексті порядку реалізації права депутатів місцевих рад на інформацію є Регламент Київської міської ради [4]. Зокрема, на противагу Закону України «Про статус депутатів місцевих рад», цей акт встановлює додаткові умови подачі депутатського запиту, чим ускладнює процедуру здійснення права на інформацію, окреслену в законі. Так, у частині 4 статті 21 Регламенту наголошується, що на пленарному засіданні Київради розглядаються депутатські запити, які «були подані до управління організаційного та документального забезпечення діяльності Київради не пізніше 13 години дня, що передує відповідному пленарному засіданню Київради» [23]. Водночас Закон України «Про статус депутатів місцевих рад» встановлює лише, що «депутатський запит може бути внесений депутатом місцевої ради або групою депутатів попередньо або на пленарному засіданні ради у письмовій чи усній формі». Таким чином, підзаконне регулювання накладає додаткові часові обмеження на реалізацію досліджуваного права.

Крім того, недолік законодавчого регулювання полягає і в тому, що в окремих випадках в регламентах місцевих рад відсутні нормативно передбачені технічні процедури впровадження положення Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» щодо направлення депутатських запитів. Такі прогалини створюють правові невизначеності, які призводять до неоднозначних трактувань вимог законодавства на практиці, прикладом чого можуть слугувати судові справи. Наприклад, у справі № 810/122/18, розгляд якої дійшов на найвищій судовій інстанції – Верховного Суду, – усна форма подачі депутатського запиту не була передбачена Регламентом Васильківської міської ради VII скликання. Через це виник правовий спір щодо правомірності заявлення такого запиту депутатом на сесії Васильківської міської ради. За результатами розгляду справи, Касаційний адміністративний суд Верховного Суду постановив, що «[в]ідсутність у Регламенті технічної процедури впровадження норми Закону № 93-IV, що дозволяє депутату місцевої ради вносити усний запит під час проведення пленарного засідання, не утворює підстав для заборони використання визначеного цим Законом права на подання запиту у такий спосіб» (пункт 76) [24]. Разом з тим судового спору можна було б уникнути, якби процедуру внесення усного запиту на пленарних засіданнях як альтернативного варіанту виконання депутатом власних повноважень, право на яке встановлене статтею 22 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад», все ж було б деталізовано у нормах регламенту міської ради.

Досить часто право на інформацію у межах службової діяльності доводиться реалізовувати уповноваженим особам правоохоронних органів. Порядок здійснення цього права закріплюється у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), профільних законах та інструкціях з діловодства (в частині окремих процедурних аспектів). Наприклад, стаття 7 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» встановлює, що з метою отримання інформації для здійснення своїх функцій та повноважень уповноважені особи Бюро економічної безпеки України (далі – БЕБ) взаємодіють з органами публічної влади (наприклад, з Державною службою фінансового моніторингу України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, органами державного фінансового контролю, податковими та митними органами), підприємствами, установами та організаціями, банками та іншими фінансовими установами [25]. Отримати необхідну інформацію службовці БЕБ можуть шляхом доступу до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та баз даних, шляхом витребування інформації та/або документів в порядку, визначеному КПК України (зокрема, на підставі статті 93) [26], а також шляхом надсилання письмових запитів. Водночас важливо наголосити, що з початком повномасштабного вторгнення

окремі адвокати висловлювали критику щодо відсутності у публічному доступі інструкції з діловодства, яка б містила детальні вимоги до запитів [27].

Також на підставі профільного закону та статті 93 КПК України реалізують право на інформацію службовці Державного бюро розслідувань (далі – ДБР). Зокрема, нормами статті 7 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» передбачено, що уповноважені посадові особи цього центрального органу виконавчої влади з метою виконання покладених на них завдань безоплатно одержують за письмовими запитами інформацію, необхідну у справах про кримінальні правопорушення. Відповідна інформація (у тому числі й інформація з обмеженим доступом) може бути одержана з автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є органи державної влади або органи місцевого самоврядування. Крім того, окремі організаційні аспекти реалізації права на інформацію розкриваються й у положеннях Інструкції з діловодства у центральному апараті ДБР, затвердженій Наказом Державного бюро розслідувань від 22.12.2020 № 859 (зі змінами) [28].

Що стосується Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), умови здійснення права на інформацію його уповноважених осіб передбачено у статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України». На підставі норм зазначеного закону його службовці мають право витребувати та одержувати за запитами інформацію, необхідну для виконання обов'язків НАБУ, від інших правоохоронних та державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій. Така інформація може стосуватися не лише відкритого кримінального провадження, але й містити відомості про майно, доходи, видатки, фінансові зобов'язання осіб, які ними декларуються у встановленому законом порядку, відомості про використання коштів Державного бюджету України, розпорядження державним або комунальним майном. Крім того, за цією статтею службовцям НАБУ надається право безпосереднього (у тому числі автоматизованого) доступу до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, а також право користуватися державними засобами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами. Подібно до вищезазначених правоохоронних органів, НАБУ реалізує досліджуване право також на підставі статті 93 КПК України. Водночас адвокати, аналізуючи наведені положення законодавства, вказують на проблему, що чинні нормативно-правові акти не надто детально регламентують питання направлення запитів НАБУ та надання відповіді на них [29]. Відповідно це несе ризик виникнення низки питань під час застосування норм на практиці.

Право працівників поліції отримувати інформацію за запитами тривалий час не було закріплено у положеннях профільного закону. Відповідна норма з'явилася лише у 2022 році, коли статтю 23 Закону України «Про Національну поліцію» [30] було доповнено вказівкою на таке повноваження шляхом внесення змін на підставі Закону України «Про внесення змін до законів України "Про Національну поліцію" та "Про Дисциплінарний статут Національної поліції України" з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану» [31]. Тож з 01 травня 2022 року – з дати набрання чинності цим законом – за поліцейськими легально закріплене право звертатися з письмовими запитами для безоплатного одержання від державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних осіб державної форми власності інформації, яка є необхідною для виконання завдань та повноважень поліції (пункт 36 частини 1 статті 23). Відповідно в такий спосіб було виправлено недолік, пов'язаний з неповнотою правового регулювання статусу поліцейських.

Висновки. На підставі проведеного дослідження було встановлено, що нормативна регламентація здійснення публічними службовцями права на інформацію не позбавлена недоліків. Ці недоліки мають як змістовні, так і процедурні аспекти. Зокрема, до змістовних недоліків можна віднести такі: 1) некоректне позначення органів влади, які є суб'єктами правовідносин; 2) відсутність чітко прописаної процедури здійснення права на інформацію на рівні підзаконних нормативно-правових актів; 3) неузгодженість окремих підзаконних

нормативно-правових актів з положеннями профільних законів. Процедурними недоліками, притаманними українському законодавству, є: 1) відсутність впродовж тривалого часу нормативно-правової регламентації здійснення права на інформацію чи окремих його аспектів для певних категорій публічних службовців; 2) недостатня дієвість запроваджених механізмів здійснення права на інформацію на практиці. Існування цих недоліків вказує на потребу доопрацювання українського законодавства з метою виправлення зазначених проблем.

Список використаних джерел:

1. Без «години запитань»: як парламент комунікує з Кабміном під час війни? Лабораторія законодавчих ініціатив. 2023. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/bez-godiny-zapytan-yak-parlament-komunikuye-z-kabminom-pid-chas-vijny/>. (дата звернення: 05.10.2024).
2. Впровадження внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України: Актуальний статус та потенціал впровадження. *Часопис «Парламент»*. 2022–2023. № 2. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/08/chasopys-parliament-2-2022-2023-ali.pdf>. (дата звернення: 05.10.2024).
3. Ілюзія контролю: як проходить «година запитань до уряду» під час війни. *ЧЕСНО*. 2024. URL: <https://www.chesno.org/post/6066/>. (дата звернення: 05.10.2024).
4. Депутатський запит як дзеркало Київради. INTEGRITY.UA. 2019. URL: <https://integrityua.ngo/deputatskyi-zapyt-iak-dzeralo-kyivrady/>. (дата звернення: 05.10.2024).
5. Реформа законодавства щодо статусу народного депутата України й етичних стандартів депутатської діяльності. *Опора*. 2023. URL: <https://www.oporaua.org/parliament/reforma-zakonodavstva-shhodo-statusu-narodnogo-deputata-ukrayini-y-etichnih-standartiv-deputats-koyi-diyal-nosti-24919>. (дата звернення: 05.10.2024).
6. Словська І. Є. «Година запитань до Уряду» як форма реалізації контрольної функції парламенту України. *Держава і право*. 2011. Випуск 54. С. 177–183. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64082/28-Slovaska.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 05.10.2024).
7. Словська І. Є. Депутатський запит як форма реалізації контрольної функції парламенту (за законодавством України). *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 4. С. 53–57.
8. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Х., 2003. С. 135–138.
9. Майданник О. О. Теоретичні проблеми контрольної функції парламенту України: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. К., 2008. С. 339–340.
10. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>. (дата звернення: 06.10.2024).
11. Проект Закону про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо розміщення тексту депутатського запиту від 13.02.2013 № 2285. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45752. (дата звернення: 06.10.2024).
12. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо розміщення тексту депутатського запиту від 25.09.2015 № 3182. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56623. (дата звернення: 06.10.2024).
13. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо розміщення тексту депутатського запиту та відповіді на нього від 09.10.2015 № 3182-1. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56751. (дата звернення: 06.10.2024).
14. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо порядку внесення депутатського запиту) від 06.04.2017 № 6302. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61520. (дата звернення: 06.10.2024).
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо порядку внесення депутатського запиту) від 04.09.2019 № 2057. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6660. (дата звернення: 06.10.2024).

16. Про внесення змін до деяких законів України щодо внесення депутатських запитів : Закон України від 17.10.2019 № 206-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/206-20#n11>. (дата звернення: 06.10.2024).
17. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>. (дата звернення: 06.10.2024).
18. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>. (дата звернення: 06.10.2024).
19. Стенограми пленарних засідань. Одинадцята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/83>. (дата звернення: 06.10.2024).
20. Стенограми пленарних засідань. Дванадцята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/84>. (дата звернення: 06.10.2024).
21. Стенограми пленарних засідань. Десята сесія Верховної Ради України IX скликання. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/82>. (дата звернення: 06.10.2024).
22. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11.07.2002 № 93-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text>. (дата звернення: 06.10.2024).
23. Про Регламент Київської міської ради : Рішення Київської міської ради від 4 листопада 2021 року № 3135/3176. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/reglament-kyuyivrady>. (дата звернення: 06.10.2024).
24. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 14.12.2022 у справі № 810/122/18. URL: <https://opendatabot.ua/court/107904591-39433e2635502c6858b21e059a7c9974>. (дата звернення: 06.10.2024).
25. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>. (дата звернення: 12.10.2024).
26. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (дата звернення: 12.10.2024).
27. Горобець О. Запити правоохоронних органів під час воєнного стану. 2022. URL: https://legalhouse.group/wp-content/uploads/2022/07/zapiti-pravoohoronnih-organiv_Gorobets.docx. (дата звернення: 12.10.2024).
28. Інструкція з діловодства у центральному апараті Державного бюро розслідувань, затверджена Наказом Державного бюро розслідувань від 22.12.2020 № 859 (зі змінами). URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/documents/instrukciya-z-dilovodstva-zi-zminami-vid-25.05.2021.pdf>. (дата звернення: 12.10.2024).
29. Слободян Б. Запит про надання інформації від НАБУ: поради адвоката. 2020. URL: <https://equity.law/press-center/publications/986.html>. (дата звернення: 13.10.2024).
30. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>. (дата звернення: 13.10.2024).
31. Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2123-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#n34>. (дата звернення: 13.10.2024).

ОКСЮТЕНКО К. В.,

докторант

(Інститут держави і права

імені В. М. Корецького

Національної академії наук України)

УДК 342.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.31>

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Наукова публікація присвячена аналізу історіографії та методології дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в умовах євроінтеграції.

За результатами дослідження наукових праць, публікацій у фахових виданнях виділяються два основні етапи розвитку історіографії обраної теми дослідження. Зазначається, що перший етап пов'язаний із технологічною революцією, стрімким поширенням Інтернет, комп'ютеризацією системи органів публічної адміністрації та відповідною цифровізацію діловодства, надання адміністративних послуг тощо (початок 2000-х років). Другий етап пов'язаний із суттєвою активізацією євроінтеграційних процесів після Революції Гідності 2014 року, ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, якою безпосередньо передбачена адаптація національного законодавства до права ЄС, включаючи адміністративно-правове забезпечення електронного урядування.

В цілому дослідження історіографії обраної теми дозволило виявити тенденцію щодо активізацію наукових досліджень різних аспектів правового забезпечення розвитку електронного урядування.

Серед методів дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування основну увагу приділено методу діалектики, прийомам соціологічного методу, системному та структурно-функціональному методам дослідження, а також спеціально-юридичним методам дослідження: формально-юридичному, методам порівняльного правознавства та юридичного моделювання. Підкреслюється необхідність використання всіх провідних наукових підходів в процесі дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування: антропоцентричного, цивілізаційного, історико-правового, телеологічного та синергетичного.

Сформульовано пропозиції щодо удосконалення методології дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в умовах євроінтеграції, а саме поєднання методології порівняльного правознавства та синергетичного наукового підходу.

Ключові слова: електронне урядування, історіографія, методологія, теоретичні засади, публічне адміністрування, цифровізація, штучний інтелект, діалектика, синергетика.

Oksyutenko K. V. Historiography and methodology of the study of administrative and legal ensuring the development of electronic government in the conditions of European integration

The scientific publication is devoted to the analysis of the historiography and research methodology of administrative and legal support for the development of electronic governance.

According to the results of the research of scientific works, publications in professional publications, two main stages of the development of the historiography of the selected research topic are distinguished. It is noted that the first stage is related to the technological revolution, the rapid spread of the Internet, the computerization of the system of public administration bodies and the corresponding digitalization of office management, the provision of administrative services, etc. (early 2000s). The second stage is related to the significant activation of European integration processes after the Revolution of Dignity in 2014, the ratification of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, which directly provides for adaptation national legislation to EU law, including administrative and legal provision of e-government.

In general, the study of the historiography of the chosen topic made it possible to reveal a trend towards the activation of scientific research on various aspects of legal support for the development of e-government.

Among the research methods of administrative and legal support for the development of e-governance, the main attention is paid to the method of dialectics, systemic and structural-functional research methods, as well as special legal research methods: formal-legal, methods of comparative jurisprudence and legal modeling. The need to use all leading scientific approaches in the process of researching administrative and legal support for the development of e-government is emphasized: anthropocentric, civilizational, historical-legal, teleological and synergistic.

Proposals for improving the methodology of the study of administrative and legal support for the development of e-governance in the conditions of European integration are formulated, namely the combination of the methodology of comparative jurisprudence and the synergistic scientific approach.

Key words: electronic governance, historiography, methodology, theoretical foundations, public administration, digitalization, artificial intelligence, dialectics, synergy.

Актуальність теми. Змістовне дослідження будь-якої теми передбачає аналіз її історіографії та визначення методології наукового пошуку, яка буде застосовуватись автором. Дослідження історіографії дозволяє визначити стан та ступінь наукової розробленості теми, проаналізувати здобуток юридичної науки у певній сфері суспільних відносин та визначити перспективні напрями подальших наукових пошуків. Водночас визначення методології, яка буде використовуватись в процесі дослідження, дозволяє виокремити той методологічний інструментарій, який допоможе досягти мети та виконати основні завдання дослідження в оптимальні строки та з найбільшою ефективністю.

Отже, аналіз історіографії та методології дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування має як теоретичне, так і практичне значення для розвитку юридичної науки та визначення перспективних напрямів удосконалення чинного національного законодавства у даній сфері суспільних відносин.

Різні аспекти правового забезпечення електронного урядування завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць, пов'язаних із темою даної публікації слід виділити роботи Д. Біленької, М. Бабик, О. Берназюка, М. Віхляєва, О. Гунбіної, Т. Ковальнової,

О. Комарова, А. Краковської, Т. Коломоєць, Р. Мельника, А. Омельченка, Р. Стефанчука, В. Пилипчука, І. Тищенкої, В. Цимбалюка, С. Чукут та інших науковців.

Проте історіографія та методологія дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є аналіз історіографії та методології дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в умовах євроінтеграції.

Методологія даної публікації включає філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження. Враховуючи тему публікації, більшою мірою використовуються системний та структурно-функціональний методи дослідження, а також прийоми логіки: аналіз, синтез, дедукція та індукція. Також в процесі дослідження використовуються такі наукові підходи як цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний.

Результати дослідження. Кінець 90-их років минулого століття та початок 2000-х років ознаменувався технологічною революцією, яка проявилась у формі комп'ютеризації майже всіх сфер суспільних відносин, різкому збільшенні користувачів Інтернет, цифровізації системи органів публічної адміністрації та їх поступовому переході на електронний документообіг.

Вищеназвані процеси потребували належного адміністративно-правового забезпечення, що поставило перед науковцями завдання розробити належну теоретико-методологічну основу розвитку інформаційного суспільства, цифровізації публічно-правових відносин, протидії інформаційним загрозам тощо.

Серед наукових праць того періоду варто виділити публікації Б. Кормича «Інформаційна безпека: організаційно-правові основи» [1], М. Швеця, Р. Калюжного, В. Гавловського та В. Цимбалюка «Інформаційне законодавство України: концептуальні основи формування» [2], В. Лавриненка «Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади» [3], В. Гавловського, В. Гриценка та В. Цимбалюка «Організаційно-правові питання формування державної інформаційної політики в Україні» [4].

Окрему увагу дослідженню сутності електронного уряду та принципів його організації приділила С. Чукут [5]. Також під її керівництвом та за її участю було досліджено вітчизняний і зарубіжний досвід впровадження електронного урядування [6; 7].

Також на увагу заслуговує дослідження особливостей впровадження світового досвіду електронного урядування із застосуванням порталних технологій, яке провів П. Клімушин [8].

Таким чином, перший етап формування історіографії адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування пов'язаний із технологічною революцією, стрімким поширенням Інтернет (збільшення кількості користувачів всесвітньої мережі у геометричній прогресії), комп'ютеризацією системи органів публічної адміністрації та відповідною цифровізацією діловодства, надання адміністративних послуг тощо.

Наступним етапом наукових пошуків у вказаній сфері став період, який почався після Революції Гідності. Він пов'язаний із активізацією євроінтеграційних процесів та необхідністю адаптації національного законодавства до права ЄС, включаючи адміністративно-правове забезпечення розвитку електронного урядування.

Так, у 2016 році виходить монографія А. Барікової «Електронна держава: нова ефективність урядування», присвячена цифровізації публічного управління [9].

На увагу заслуговує докторська дисертація О. Берназюка на тему «Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку» [10]. За результатами проведеного дослідження О. Берназюк зазначає, що складовими елементами інформаційного суспільства є електронне урядування, електронний уряд, електронна демократія, електронний суд тощо. Він також формулює авторське визначення електронного урядування як форми організації публічного управління, яка характеризується застосуванням цифрових (інформаційно-комп'ютерних) технологій на кожному рівні та етапі такого управління. Електронний уряд,

на думку О. Берназюка, є більш вузьким поняттям, яке означає інфраструктурне забезпечення електронного урядування, тобто систему взаємозв'язків між інститутами публічного управління, юридичними та фізичними особами, засновану на використанні цифрових технологій [10, с. 21–22].

Також слід виділити публікації у періодичних виданнях В. Куйбіди, О. Карпенка та В. Наместнік «Цифрове урядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату» [11], М. Лахижі «Діджиталізація в Україні: поняття, проблеми, перспективи та завдання публічного управління» [12], Н. Литвин та Л. Крупної «Діджиталізація як засіб підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо надання електронних послуг» [13], І. Лопушинського ««Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства» [14].

На окрему увагу заслуговує колективна монографія «Цифрова трансформація публічного управління» [15].

Одним із актуальних напрямів розвитку електронного урядування є подальша цифровізація надання адміністративних послуг. Вказаній тематиці присвятили свої публікації Т. Ковальова та О. Гунбіна «Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій» [16], А. Краковська та М. Бабик «Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку» [17], Ю. Мохова «Оцінка діяльності центрів надання адміністративних послуг в умовах цифровізації України» [18], Н. Петренко та Л. Машковська «Цифровізація державних адміністративних послуг в Україні: нормативно-правові аспекти» [19], І. Тищенко «Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні» [20].

Для ефективного розвитку електронного урядування в умовах євроінтеграції ключове значення має захист персональних даних на рівні європейських стандартів. У зв'язку із цим слід відзначити публікацію В. Пилипчука та В. Брижка «Трансформація системи захисту персональних даних та приватності в контексті євроінтеграції України» [21].

Правовому забезпеченню розвитку інформаційних технологій присвячена публікація Р. Стефанчука «Інформаційні технології та право: quo vadis?» [22].

В контексті теми дослідження також слід відзначити колективні монографії: «Цифрове урядування», за редакцією О. Карпенка [23], та ««Цифрова Україна»: конституційно-правова модель», за редакцією Р. Стефанчука [24].

До окремої групи слід віднести публікації, присвячені правовому забезпеченню електронного урядування в частині цифровізації судочинства. Це, зокрема, наукові праці В. Антонока «Елементи діджиталізації адміністративного судочинства України» [25], А. Заїкіна «Дігіталізація судової влади: теоретико-правовий аспект» [26], А. Каламайка «Цифровізація правосуддя та доступ до правосуддя під час COVID» [27], С. Обрусної, І. Іванової та В. Чубань «Проблеми адміністративно-правового забезпечення електронного суду в Україні в умовах пандемії Covid-19» [28].

Розглядаючи адміністративно-правове забезпечення розвитку електронного урядування на регіональному рівні слід відзначити наукові публікації О. Комарова, присвячені адміністративно-правовому статусу суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону [29] та електронному документообігу як напрямку цифровізації управлінської діяльності Київської міської державної адміністрації [30].

Наведені вище наукові праці звичайно не відображають всієї палітри досліджень, присвячених різним аспектам електронного урядування. Проте, навіть проаналізовані в даній публікації дослідження вітчизняних науковців дають право зробити висновок про суттєву активізацію наукових пошуків у сфері правового забезпечення розвитку електронного урядування та використання інформаційних технологій в сучасній системі публічного управління.

Аналізуючи методологію дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування слід відзначити, що для повного та змістовного розкриття

обраної теми необхідно використовувати всі відомі філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження.

Так, закон переходу кількісних змін у якісні, як один із фундаментальних законів діалектики, дозволяє простежити еволюцію електронного урядування та його адміністративно-правового забезпечення (системні реформи, включаючи прийняття великої кількості нормативно-правових актів у сфері цифровізації публічного управління, дозволили побудувати якісну сучасну систему електронного урядування в Україні).

Закон єдності та боротьби протилежностей дозволяє розкрити питання переходу на електронний документообіг в діяльності органів публічної адміністрації з одночасним використанням паперового документообігу в значних обсягах. Традиції бюрократії, з якими пов'язані величезні потоки паперових документів, важко піддаються трансформації і на практиці від виконавців завдань керівництво часто вимагає формування як електронних, так і паперових документів. Ці протилежності (електронний та паперовий документообіг) і конкурують, і взаємодіють одночасно, що вимагає від суб'єктів владних повноважень більш рішучих дій щодо переходу на цифрові форми взаємодії та використання паперового документообігу лише у виключних випадках, прямо передбачених законом.

Прийом «заперечення заперечення» використовується в тих випадках, коли з початку ми заперечуємо переваги електронного уряду та електронної демократії, але потім заперечуємо своє власне заперечення, аргументуючи очевидні переваги електронного урядування у порівнянні з традиційним.

Принцип об'єктивності вимагає від дослідника використання лише перевірених, верифікованих фактів, результатів репрезентативних соціологічних досліджень, офіційних текстів нормативно-правових актів тощо. В свою чергу дотримання принципу історизму спонукає дослідника враховувати історичні факти, події, які передували тим або іншим правовим процесам, реформам, законодавчим ініціативам та супроводжували їх в процесі реалізації. Наприклад, необмежена свобода дій учасників правовідносин в Інтернет на початку його існування була зумовлена тим, що суб'єкти владних повноважень ще не усвідомлювали які загрози несе з собою неконтрольоване поширення будь-якої інформації у всесвітній павутині. Так само перші спроби електронного урядування часто лише ускладнювали роботу органів публічної адміністрації, проте із удосконаленням цифрових інструментів та їх адміністративно-правового забезпечення все більше користувачів почали розуміти та відчувати переваги електронного урядування у порівнянні із традиційним (швидкість та зручність візування та пересилання документів в електронній формі, надання адміністративних послуг в електронній формі тощо).

Серед загальнонаукових методів дослідження обраної теми більшою мірою використовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція та індукція), а також системний та структурно-функціональний методи дослідження (це стосується зокрема систематизації нормативно-правових актів, якими врегульовано різні аспекти розвитку електронного урядування). Для повноти дослідження теоретичних засад адміністративно-правового забезпечення електронного урядування важливо також використовувати прийоми соціології та інструментарій статистики. Опитування громадян та суб'єктів владних повноважень дозволяє виявити реальні потреби щодо перспективних напрямів удосконалення електронного урядування та його адміністративно-правового забезпечення. Наприклад, встановити – які саме адміністративні послуги в цифровому форматі бажають отримувати користувачі, які сервіси та ресурси бажають бачити на офіційних веб-сайтах органів публічної адміністрації тощо.

Спеціально-юридичні методи дослідження природно використовуються для аналізу правової проблематики розвитку електронного урядування. Так, формально-юридичний метод як похідний від аксіоматичного методу дослідження, дозволяє визначити чіткі юридичні аксіоми, характерні для правової матерії – рівність всіх перед законом, верховенство визнаного міжнародного права над національним тощо. Методологія порівняльного правознавства дозволяє дослідити та запозичити найкращий позитивний досвід зарубіжних країн у сфері адміністративно-правового забезпечення електронного урядування. Метод

юридичного моделювання в свою чергу дозволяє сформулювати актуальні пропозиції щодо удосконалення чинного національного законодавства та відповідної юридичної практики.

Окрім перелічених відомих методів дослідження правових явищ та процесів необхідно повною мірою використовувати різноманітні наукові підходи, серед яких: цивілізаційний, антропологічний, телеологічний, синергетичний тощо.

Так, метод синергетики дозволяє розглядати електронне урядування як самостійну організовану систему суспільних відносин у сфері публічного управління у цифровому форматі; систему, яка прагне удосконалення та розвивається завдяки синергетиці всіх її складових, елементів, які взаємодіють між собою та доповнюють один одного.

Телеологічний науковий підхід дозволяє чітко визначити цілі адміністративно-правового забезпечення електронного урядування – максимальний перехід на електронний документообіг в діяльності органів публічної адміністрації, спрощення та оптимізація порядку надання цифрових адміністративних послуг, удосконалення взаємодії між органами публічної адміністрації та населенням (розвиток електронної демократії) тощо.

Антропологічний підхід дозволяє орієнтуватися в процесі розробки перспективних правових реформ на інтереси простої людини, ставити перед органами публічної адміністрації ключове завдання – забезпечити засобами електронного урядування високий рівень реалізації та захисту прав і свобод людини.

Цивілізаційний науковий підхід вказує на необхідність враховувати в процесі дослідження та формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства особливості національної правосвідомості та правової культури, національні правові традиції та звичаї, сформовані в процесі розвитку кожної унікальної цивілізації. Так, сліпе, автоматичне запозичення зарубіжного досвіду у сфері адміністративно-правового забезпечення електронного урядування без урахування національних правових традицій та звичаїв може призвести до негативного сприйняття тих або інших новел електронного урядування національною спільнотою, конфлікту публічних та приватних інтересів учасників відповідних правовідносин.

Висновки. Аналіз наукових публікацій та монографічних досліджень, присвячених різним аспектам адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування дозволяє зробити висновок про те, що в історіографії обраної теми дослідження можна умовно виділити два основні етапи еволюції наукового пошуку. Так, перший етап пов'язаний із технологічною (науково-технічною) революцією, стрімким поширенням Інтернет, комп'ютеризацією системи органів публічної адміністрації та відповідною цифровізацією діловодства, надання адміністративних послуг тощо (кінець 90-х, початок 2000-х років). Другий етап пов'язаний із суттєвою активізацією євроінтеграційних процесів після Революції Гідності 2014 року, а також ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і її членами, з іншої сторони, якою безпосередньо передбачена адаптація національного законодавства до права ЄС, включаючи адміністративно-правове забезпечення електронного урядування.

Аналіз історіографії також дозволив виявити тенденцію щодо суттєвої активізації наукових досліджень різних аспектів правового забезпечення розвитку електронного урядування в останні роки.

Систематизація методології дослідження дозволяє зробити висновок про необхідність застосування як відомих філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження, так і різних наукових підходів: антропологічного, телеологічного, цивілізаційного, синергетичного тощо.

Перспективним напрямом удосконалення методології дослідження адміністративно-правового забезпечення розвитку електронного урядування в умовах євроінтеграції є поєднання методології порівняльного правознавства та синергетичного наукового підходу, що дозволить запозичити найкращий та перевірений зарубіжний досвід у даній сфері суспільних відносин, сформулювати пропозиції щодо побудови ефективної національної

моделі електронного урядування з урахуванням європейських стандартів публічного управління із використанням цифрових технологій.

Перспектива подальшого дослідження даної теми обумовлена необхідністю аналізу норм чинного національного законодавства, якими врегульовані різні аспекти електронного урядування з метою формулювання пропозицій щодо внесення змін до чинних нормативно-правових актів, прийняття перспективного законодавства та удосконалення юридичної практики у даній сфері суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Кормич Б.А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. К. : Кондор, 2004. 384 с.
2. Швець М., Калюжний Р., Гавловський В., Цимбалюк В. Інформаційне законодавство України: концептуальні основи формування. *Право України*. 2001. № 7. С. 88–91.
3. Лавріненко В. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2003. № 1. С. 502–507.
4. Гавловський В., Гриценко В., Цимбалюк В. Організаційно-правові питання формування державної інформаційної політики в Україні. *Науковий вісник. Збірник наукових праць Академії державної податкової служби України*. 2002. № 3 (17). С. 177–182.
5. Чукут С. Сутність електронного уряду та принципи його організації. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2003. №2. С. 429–433.
6. Чукут С.А. Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / Камінська Т., Каменський А., Пасічник М. та ін.; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С.А. Чукут. К., 2008. 200 с.
7. Вітчизняний і зарубіжний досвід впровадження електронного урядування / Збірник матеріалів науково-практичної конференції; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С.А. Чукут, канд. наук з держ. упр. О.В. Загвойської. К., 2008. 1128 с.
8. Клімушин П.С. Особливості впровадження світового досвіду електронного урядування із застосуванням порталних технологій. *Державне будівництво*. 2010. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2010_1_43
9. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 224 с.
10. Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ужгород, 2021. 34 с.
11. Куйбіда В.С., Карпенко О.В., Карпенко О.В., Наместнік В.В. Цифрове урядування в Україні: базові дефініції понятійно-категоріального апарату. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2018. № 1. С. 5–11.
12. Лахижа М.І. Діджиталізація в Україні: поняття, проблеми, перспективи та завдання публічного управління. *Науковий вісник: Державне управління*. 2020. № 2(4). С. 202–213.
13. Литвин Н.А., Крупнова Л.В. Діджиталізація як засіб підвищення відкритості, прозорості та ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо надання електронних послуг. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2020. Вип. 3. С. 69–76.
14. Лопушинський І.П. «Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2018. № 2. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2018_2/20.pdf.
15. Цифрова трансформація публічного управління: колект. монографія / О.В. Карпенко та ін.; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: НАДУ, 2020. 254 с.
16. Ковальова Т.В., Гунбіна О.В. Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій. *Наукові перспективи. Серія «Право»*. 2021. № 9 (15). С. 260–271. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/download/483/486>.

17. Краковська А.Є., Бабик М.К. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 70. С. 329–334.
18. Мохова Ю.Л. Оцінка діяльності центрів надання адміністративних послуг в умовах цифровізації України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 2 (29). С. 22–28. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2021/2/6.pdf>.
19. Петренко Н.О., Машковська Л.О. Цифровізація державних адміністративних послуг в Україні: нормативно-правові аспекти. *Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики*. 2020. № 2. С. 112–119. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/2_2020/part_1/20.pdf.
20. Тищенко І.О. Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні. *Форум права. Юридичний форум*. 2017. № 2. С. 124–129. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2017_2_21.pdf
21. Пилипчук В.Г., Брижко В.М. Трансформація системи захисту персональних даних та приватності в контексті євроінтеграції України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3(90). С. 36–50.
22. Стефанчук Р. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30–50.
23. Цифрове врядування: монографія / О.В. Карпенко та ін.; за ред. д-ра наук з держ. упр., доц. Карпенка Олександра Валентиновича; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Каф. інформ. політики та цифр. технологій. Київ: Ідея Принт, 2020. 336 с.
24. «Цифрова Україна»: конституційно-правова модель / Р.О. Стефанчук та ін.; за ред.: Р.О. Стефанчук та ін.; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ: Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2021. 687 с.
25. Антонюк В.В. Елементи діджиталізації адміністративного судочинства України. *Діджиталізація та права людини: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Хмельницький, 30 берез. 2021 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 9–12.
26. Заїкін А.П. Дігіталізація судової влади: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2021. 197 с.
27. Каламайко А.Ю. Цифровізація правосуддя та доступ до правосуддя під час COVID. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 14. С. 98–108.
28. Обрусна С.Ю., Іванова І.В., Чубань В.С. Проблеми адміністративно-правового забезпечення електронного суду в Україні в умовах пандемії Covid-19. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 196–199.
29. Комаров О.В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону. *Юридична наука*. 2020. 12 (114). С. 122–128. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-114-12.15>
30. Комаров О.В. Електронний документообіг як напрям цифровізації управління діяльності Київської міської державної адміністрації. *Юридична наука*. 2020. 11 (113). С. 110–115. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-113-11.15>

ПАВЛЮХ Б. Я.,
аспірант кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
(Київський університет
інтелектуальної власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»)

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.32>

ПОНЯТТЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

В статті визначено, що публічне адміністрування у сфері лісового господарства в Україні – це системна діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, спрямована на забезпечення охорони, захисту, відтворення та раціонального використання лісів, реалізацію державної політики у сфері лісового господарства, надання адміністративних послуг у сфері лісового господарства та здійснення державного контролю у сфері лісового господарства. Основними функціями публічного адміністрування у сфері лісового господарства України є: формування та реалізація державної політики у сфері лісового господарства; забезпечення охорони, захисту, відтворення та раціонального використання лісів; здійснення державного контролю у сфері лісового господарства; надання адміністративних послуг у сфері лісового господарства. Для вдосконалення публічного адміністрування у сфері лісового господарства в Україні необхідно: розробити та прийняти нову Лісову стратегію України на період до 2030 року; вдосконалити законодавство у сфері лісового господарства; створити електронну систему надання адміністративних послуг у сфері лісового господарства; провести навчання та підвищення кваліфікації працівників органів публічного адміністрування у сфері лісового господарства; забезпечити ширше залучення громадськості до процесу прийняття управлінських рішень у сфері лісового господарства. Впровадження цих рекомендацій дозволить: підвищити ефективність управління лісовими ресурсами України; збільшити прозорість та підзвітність органів публічного адміністрування; забезпечити ширше залучення громадськості до процесу прийняття управлінських рішень; зберегти та примножити лісові ресурси України для майбутніх поколінь. Ефективне публічне адміністрування цієї сфери дозволить реалізувати цей потенціал та забезпечити стале використання лісових ресурсів на благо всієї країни.

Ключові слова: державні органи, лісове господарство, публічне адміністрування, управління, реформування, корпоратизація, функції.

Pavliukh B. Ya. The concept of public administration in the field of forestry in Ukraine

The article defines that public administration in the field of forestry in Ukraine is a systematic activity of state authorities, local self-government bodies and their officials, aimed at ensuring the protection, protection, reproduction and rational use of forests, the implementation of state policy in the field of forestry, provision

of administrative services in the field of forestry and implementation of state control in the field of forestry. The main functions of public administration in the field of forestry in Ukraine are: formation and implementation of state policy in the field of forestry; ensuring protection, protection, reproduction and rational use of forests; implementation of state control in the field of forestry; provision of administrative services in the field of forestry. To improve public administration in the field of forestry in Ukraine, it is necessary to: develop and adopt a new Forest Strategy of Ukraine for the period up to 2030; to improve legislation in the field of forestry; create an electronic system for providing administrative services in the field of forestry; conduct training and advanced training of employees of public administration bodies in the field of forestry; ensure wider involvement of the public in the process of management decision-making in the field of forestry. The implementation of these recommendations will allow: to increase the efficiency of management of forest resources of Ukraine; increase transparency and accountability of public administration bodies; ensure wider involvement of the public in the process of making management decisions; preserve and increase forest resources of Ukraine for future generations. Effective public administration of this area will allow us to realize this potential and ensure the sustainable use of forest resources for the benefit of the entire country.

Key words: *state body, forestry, public administration, management, reform, corporatization, functions.*

Актуальність дослідження. Лісове господарство України відіграє важливу роль у забезпеченні екологічної безпеки країни, збереженні біорізноманіття та розвитку економіки. Ефективне управління лісовими ресурсами потребує чіткої системи публічного адміністрування, яка ґрунтується на принципах законності, публічності, підзвітності та ефективності. Недостатня прозорість та ефективність публічного адміністрування у цій сфері може призвести до нераціонального використання ресурсів, погіршення екологічного стану лісів і порушення законодавства.

Загалом, лісове господарство в Україні є економічно важливою галуззю, яка забезпечує зайнятість у сільських районах, розвиток деревообробної промисловості та сприяє експортному потенціалу країни. Водночас, непрозорість механізмів управління та корупційні ризики стають значними перешкодами для її сталого розвитку. У зв'язку з цим наразі актуальним завданням для органів публічного адміністрування є розробка та впровадження сучасних інструментів публічного адміністрування, які сприятимуть підвищенню ефективності управлінських процесів і контролю за використанням лісових ресурсів.

Крім того, інтеграція України до європейських та міжнародних інституцій ставить перед державою завдання адаптації національного законодавства та управлінських практик до європейських стандартів. Це стосується і сфери лісового господарства, де необхідно забезпечити відповідність нормам сталого розвитку, екологічного права та вимогам міжнародних договорів. У цьому контексті важливо осмислити, як публічне адміністрування може допомогти ефективніше реалізувати ці зобов'язання та сприяти інтеграції до європейської системи охорони природних ресурсів.

Таким чином, дослідження поняття публічного адміністрування у сфері лісового господарства в Україні є актуальним, оскільки воно сприяє вирішенню сучасних екологічних, економічних та правових викликів, стоїть на шляху до підвищення ефективності управління лісовими ресурсами та забезпечення їх сталого використання.

Огляд останніх досліджень і публікацій. До проблематики публічного адміністрування у сфері лісового господарства в Україні звертали свою увагу Авер'янов В., Андрейцев В., Андрійко О., Битяк Ю., Бородін І., Біднячук С., Бобко А., Галунько В., Глобенко І., Голосніченко П., Голян В., Додін Є., Довгий Т., Дребот О., Зіновчук Н., Калюжний Р., Ківалов С., Коваль Я., Лавров В., Лакида П., Мельник С., Мішенін Є., Мордовець А., Пил В.,

Синякевич І., Фурдичка О., Шубало О. та інші. Однак, вище зазначені вчені доторкалися даної проблематики лише побічно, досліджуючи лише суміжні та дотичні поняття.

Формулювання цілей статті. *Мета статті* полягає в тому щоб на основі аналізу теорії адміністративного права та діючого законодавства розкрити тему поняття публічного адміністрування у сфері лісового господарства в Україні.

Виклад основних положень. Нагасв В., вважає що під терміном «адміністрування» застосовується переважно, організаційно-розпорядчий метод державного управління, який використовується органами державної влади. Іншими словами, адміністрування – бюрократичний метод управління суспільством, що ґрунтується на силі та авторитеті влади, тобто в наказах, постановах, розпорядженнях, вказівках та інструкціях. Цей метод є специфічним та його переважно використовують виконавчі органи влади в особі державних службовців. Тобто, адміністрування – це дії державних службовців у частині надання громадянам країни послуг щодо чинного законодавства. Відповідно до цього, публічне адміністрування – це метод управління, який з одного боку забезпечує надання суспільству послуг щодо законодавства, з іншого боку – реалізацію обраного типу політики, яку втілюють державні службовці, яким було делеговано повноваження під час волевиявлення народу на виборах, як в межах країни так і закордоном, у всіх напрямках її прояву [1].

Галунько В., вважає що публічна влада – це здатність публічних суб'єктів впливати на суспільні відносини між людьми з приводу організації їхньої сумісної діяльності на основі реалізації публічного інтересу. Публічне адміністрування – це вид управлінської діяльності державних органів і посадових осіб, що спрямований на забезпечення виконання законів, регулювання суспільних відносин та надання суспільних послуг громадянам [2].

Таким чином, у контексті лісового господарства публічне адміністрування передбачає здійснення державного контролю за використанням, охороною та відтворенням лісових ресурсів, а також координацію діяльності різних суб'єктів лісових відносин.

Відповідно до статті 1 Лісового кодексу України, лісове господарство – це тип природних комплексів (екосистема), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. Ліси України є її національним багатством і за своїм призначенням та місцезнаходженням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні, інші функції та є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах. Усі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них, становлять лісовий фонд України і перебувають під охороною держави [3].

Крім того, основним органом публічної адміністрації у сфері координації лісових відносин є Кабінет Міністрів України: 1) забезпечує реалізацію державної політики у сфері лісових відносин; 2) спрямовує та координує діяльність органів виконавчої влади щодо організації охорони, захисту, використання та відтворення лісів; 3) забезпечує розроблення та виконання загальнодержавних програм з охорони, захисту, використання та відтворення лісів; 4) затверджує державні програми з охорони, захисту, використання та відтворення лісів; 5) передає у власність, надає у постійне користування для нелісогосподарських потреб земельні лісові ділянки, що перебувають у державній власності; 7) приймає рішення про обмеження або тимчасове припинення діяльності підприємств, установ та організацій у разі порушення ними природоохоронного та лісового законодавства; 8) вирішує інші питання у сфері лісових відносин відповідно до Конституції України та закону [3].

Відповідно до вищезазначеного, лісове господарство України є важливою частиною екосистеми країни та національним багатством, яке виконує численні функції: водоохоронні, захисні, оздоровчі, рекреаційні та інші. Ліси відіграють ключову роль у підтримці екологічної рівноваги та задоволенні потреб суспільства в природних ресурсах. Державна охорона лісів є важливим завданням, що здійснюється через систему публічного адміністрування, де

головним координатором є Кабінет Міністрів України. Державна політика в галузі лісових відносин спрямована на захист, відтворення та раціональне використання лісових ресурсів, що є важливою умовою сталого розвитку країни. З метою збереження лісів та їх раціонального використання держава контролює виконання програм охорони лісів, координує діяльність органів влади, а також вживає заходів щодо порушників природоохоронного законодавства.

Проаналізована інформація дає можливість зробити висновок, що система публічного адміністрування у сфері лісового господарства України включає такі суб'єкти владних повноважень: центральні органи виконавчої влади: Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України; місцеві органи виконавчої влади: обласні державні адміністрації, районні державні адміністрації; державні лісгосподарські підприємства; науково-дослідні інститути; громадські організації.

Рябець Т., вважає що удосконалення адміністративно-правових засад діяльності органів державної виконавчої влади у галузі лісового господарства, можливе шляхом їх оптимізації: 1. Передати ліси у підпорядкування Державного агентства лісових ресурсів України за винятком основних фондів та виробників, які спеціалізуються на переробці деревини та інших ресурсів лісу. Ці виробники повинні перебувати у приватній або комунальній власності і працювати на загальних ринкових засадах. 2. Запровадити зміни до ст. 10 Закону України «Про плату за землю», згідно з якими замість плати за використання лісових ресурсів започаткувати податки за право користування лісними земельними ресурсами. Ставки земельного податку повинні бути диференційовані в залежності від потенційної продуктивності, родючості ґрунтів. 3. З метою підвищення рентабельності галузі, усунення умов для корупційних дій сплату такс при заготівлі деревини в порядку рубок головного користування запровадити також при заготівлі деревини в порядку рубок догляду, тобто ведення лісового господарства. 4. Контроль за господарською діяльністю державних лісгосподарських підприємств Державного агентства лісових ресурсів України покласти на Міністерство аграрної політики та продовольства України. 5. Законодавчо застосувати вивізне мито на ліс [6].

Таким чином, запропоновані зміни можуть сприяти підвищенню ефективності управління лісовим господарством та розвитку лісової галузі в цілому. Однак, для досягнення позитивних результатів необхідно ретельно проаналізувати всі можливі наслідки та розробити комплекс заходів, спрямованих на мінімізацію негативних впливів.

На слушну думку, Шершуна М. структура системи лісоуправління включає такі підсистеми: державне управління лісами, управління власністю на землі лісгосподарського призначення, управління лісовим господарством як видом економічної діяльності відповідно до класифікатора видів економічної діяльності. Такі наукові підходи дають змогу розмежувати функції управління та відповідають основним вимогам ринкової системи господарювання. Обґрунтовано поділ лісового адміністрування (державного управління лісами) і лісового менеджменту (управління лісовим господарством), що базується на розмежуванні господарських, управлінських та контрольно-наглядових функцій. З огляду на необхідність формування конкурентного середовища у сфері лісокористування та лісовідтворення, а також з метою посилення фінансової самодостатності лісових господарств запропоновано механізм корпоратизації державного сектору лісового господарства шляхом участі у великих лісопромислових корпораціях із державними актами на землі лісгосподарського призначення. Створення та розвиток корпорацій у сфері управління лісгосподарськими землями як об'єктом державної власності може забезпечити ефективне виконання завдань збереження лісів з дотриманням лісівничих принципів, отримання економічно обґрунтованої кількості продукції і послуг з одиниці площі земель лісгосподарського призначення [7].

Таким чином, вищезазначене є важливим внеском у дискусію про реформування лісового господарства в Україні. Її реалізація може сприяти сталому розвитку лісового сектору та забезпечити збереження лісових ресурсів для майбутніх поколінь.

Основними функціями публічного адміністрування у сфері лісового господарства України є: формування та реалізація державної політики у сфері лісового господарства;

забезпечення охорони, захисту, відтворення та раціонального використання лісів; здійснення державного контролю у сфері лісового господарства; надання адміністративних послуг у сфері лісового господарства.

Крім того, на основі вище проаналізованої інформації важливо звернути увагу на проблеми які виникають у площині публічного адміністрування у сфері лісового господарства в Україні: неналежне фінансування лісового господарства; обмежена кількість наукових досліджень у сфері лісівництва; відсутність просвітницької роботи серед населення щодо значення лісів.

На нашу думку, логічним буде запропонувати й наступні висновки, щодо вдосконалення у сфері публічного адміністрування лісового господарства в Україні: розробити та прийняти нову Лісову стратегію України на період до 2030 року; вдосконалити законодавство у сфері лісового господарства; створити електронну систему надання адміністративних послуг у сфері лісового господарства; провести навчання та підвищення кваліфікації працівників органів публічного адміністрування у сфері лісового господарства; забезпечити ширше залучення громадськості до процесу прийняття управлінських рішень у сфері лісового господарства. Впровадження цих рекомендацій дозволить: підвищити ефективність управління лісовими ресурсами України; збільшити прозорість та підзвітність органів публічного адміністрування; забезпечити ширше залучення громадськості до процесу прийняття управлінських рішень; зберегти та примножити лісові ресурси України для майбутніх поколінь. Ефективне публічне адміністрування цієї сфери дозволить реалізувати цей потенціал та забезпечити сталі використання лісових ресурсів на благо всієї країни.

Висновок. Отже, публічне адміністрування у сфері лісового господарства в Україні – це системна діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, спрямована на забезпечення охорони, захисту, відтворення та раціонального використання лісів, реалізацію державної політики у сфері лісового господарства, надання адміністративних послуг у сфері лісового господарства та здійснення державного контролю у сфері лісового господарства.

Список використаних джерел:

1. Нагаєв В. Публічне адміністрування: електронний навчальний посібник. Харків. ХНАУ. 2018. 278 с.
2. Галунько В., Діхтєвський П., Кузьменко О. Адміністративне право України. Повний курс : підручник та ін. Херсон. ОЛДІ-ПЛЮС. 2018. 446 с.
3. Лісовий кодекс України. Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1994, № 17, ст. 99. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>
4. Про державну службу. Закон України. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 4, ст. 43. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
5. Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України. *Урядовий кур'єр* від 11.01.2022 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-%D1%80#Text>
6. Рябець Т. Шляхи оптимізації адміністративно-правових засад діяльності органів державного управління у галузі лісового господарства. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2011_3_16
7. Шершун М. Напрями реформування організаційно-економічної структури управління лісовим господарством. *Збалансоване природокористування*. 2013. № 1. С. 5–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zp_2013_1_

СОЦЬКИЙ А. М.,кандидат юридичних наук,
доцент кафедри соціального
адміністрування та гуманітарних
комунікацій*(Чернівецький інститут Міжнародного
гуманітарного університету)*

УДК 351.73:339.543:340.6(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.33>**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ МИТНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ**

Митна експертиза призначається у випадках коли для роз'яснення тих чи інших питань вимагаються вузькопрофільні пізнання при здійсненні митної справи. Митна справа включає здійснення комплексу почергових заходів, передбачених митним законодавством України з метою реалізації зовнішньоекономічної діяльності. Прикладом таких заходів можуть слугувати митний контроль, митне оформлення, провадження у справах про порушення митних правил тощо. На кожному етапі виконання відповідних заходів можуть виникати спірні питання, відповіді на які можуть бути отримані спеціалістами або експертами шляхом призначення митної експертизи.

У статті визначено, що митна експертиза являє собою науково-практичне дослідження, яке здійснюється експертом з метою отримання відповіді на спірні питання, що виникають у посадових осіб митної служби при здійсненні митного контролю, оформлення, а також провадження у справах про порушення митних правил та контрабанду. При проведенні експертизи, держава достатньо жорстко регламентує правила митного оформлення товарів та встановлює режим переміщення товарів через митний кордон. Підставами для призначення та проведення митних експертиз можуть біти, наприклад, ідентифікація товарів, підтвердження митної вартості товарів, або встановлення країни походження товарів, належності товарів до наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, сильнодіючих чи отруйних речовин, належності товарів до предметів, що мають художню, історичну чи археологічну цінність тощо.

У статті розглянуто діяльність Спеціалізованої лабораторії з питань експертизи та досліджень, що є спеціалізованим органом із забезпечення реалізації державної митної політики з питань проведення досліджень і здійснення експертної діяльності у митній справі, попередньої оцінки майна, вилученого, конфіскованого за порушення митного законодавства, а також встановлено певні проблемні аспекти при проведенні експертиз відповідними лабораторіями.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, митна експертиза, митний кордон, митні органи, митні лабораторії.

Sotskyi A. M. Problematic aspects of customs expertise in Ukraine

Customs expertise is appointed in cases where narrow-profile knowledge is required to clarify certain issues in the implementation of customs. Customs includes the implementation of a set of successive measures provided for by the customs legislation of Ukraine for the purpose of implementing foreign economic activity. Examples of such measures include customs control, customs clearance, proceedings in cases of violation of customs rules, etc. At each stage of implementation

of the relevant measures, controversial issues may arise, the answers to which may be obtained by specialists or experts through the appointment of a customs examination.

The article defines customs expertise as a scientific and practical research carried out by an expert with the aim of obtaining answers to controversial issues arising from customs officials in the course of customs control, clearance, and proceedings in cases of customs rules violation and smuggling. When conducting an expert examination, the state strictly regulates the rules of customs clearance of goods and establishes the regime for the movement of goods across the customs border. The grounds for appointing and conducting customs examinations may include, for example, identification of goods, confirmation of the customs value of goods, or determination of the country of origin of goods, whether the goods are narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues, precursors, potent or poisonous substances, whether the goods are objects of artistic, historical or archaeological value, etc.

The article examines the activities of the Specialized Laboratory for Expertise and Research, which is a specialized body to ensure the implementation of the state customs policy on research and expert activities in customs, preliminary assessment of property seized and confiscated for violation of customs legislation, and identifies certain problematic aspects in conducting examinations by the relevant laboratories.

Key words: *foreign economic activity, customs expertise, customs border, customs authorities, customs laboratories.*

Вступ. Щорічне зростання ввезення великого об'єму товарів, транспортних засобів комерційного призначення, продукції, сировини з різних країн світу, обумовлюють підвищений інтерес до порядку їх митного супроводження та безпеки. Митні органи України здійснюють контроль за постачанням на внутрішній ринок продукції шляхом проведення експертизи сировини, що потрапляє на територію нашої держави. Відповідні контрольні заходи та супутні їм дії передбачають виконання покладених на митні органи України функцій, а саме: фіскальні, регулятивні та захисні тощо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття та сутності митної експертизи товарів при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності, розгляд видів експертиз та виявлення проблемних аспектів проведення експертизи на етапах митного контролю, оформлення, а також провадження у справах про порушення митних правил та контрабанду.

Результати дослідження. Питання експертної діяльності у сфері митної справи, правового статусу експертів та проблем проведення експертизи у справах про контрабанду й порушення митних правил були предметом дослідження багатьох вчених різних галузевих наук, серед яких необхідно відзначити праці: І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, Ю.М. Дьоміна, Л.М. Дорофєєвої, Л.В. Калаянкової, Г.Л. Карпенко, С.В. Ківалова, Б.А. Кормича, П.І. Костиріна, Д.В. Приймаченко, В.В. Прокопенка, О.О. Пунди, В.К. Шкарупи. Є.В. Жиряєвої, О.П. Федотова та ін.

Попри наявність значної кількості наукових праць, донині не з'ясовано сутність митної експертизи як складової процесу здійснення митної справи в Україні, не визначено її природу, не запропоновано шляхів модернізації законодавчих актів з питань проведення митних експертиз тощо.

Виклад основного матеріалу. При здійсненні митного контролю за товарами та сировиною, що потрапляють на територію нашої держави необхідно проводити цілий комплекс загальних завдань фіскального, контрольного, економічного, правоохоронного, статистичного і захисного характеру, що вимагають спеціальних знань та проведення експертних досліджень. У разі потреби, для здійснення зовнішньоекономічної діяльності на етапах митного контролю, оформлення, а також провадження у справах про порушення митних правил та контрабанду, можуть залучатися спеціалісти та експерти.

Інститут митної експертизи існує вже більше тридцяти років, а саме з часів створення окремого органу державної влади у галузі митної справи. Так, питання митної експертизи на протязі 1991–1996 років були підвідомчі Державному митному комітету України. На протязі 2012–2014 роки митна експертиза зазнала суттєвих змін й під час функціонування Міністерства доходів і зборів України при поєднанні повноважень митної та податкової служб, оскільки окрім вирішення спірних питань з митної справи, митні лабораторії вирішували ще податкові. У той період з 2014 по 2019 років митні лабораторії підпорядковувалися Департаменту податкових та митних експертиз Державної фіскальної служби України. У період з 1996–2012 років митні експертизи здійснювалися Центральним митним управлінням лабораторних досліджень та експертних робіт Державної митної служби України. З 2019 р. по теперішній час питання митної експертизи здійснюються Спеціалізованою лабораторією з питань експертизи та досліджень Держмитслужби України. Таким чином, митна експертиза при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності у процесі свого розвитку зазнала ряд адміністративних перетворень.

До складу Спеціалізованої лабораторії з питань експертизи та досліджень Державної митної служби України на сьогоднішній день входять 6 підрозділів: 3 управління – Дніпропетровське, Одеське та Харківське, 2 відділи – Закарпатській і Львівській та Луганський сектор експертиз та досліджень [1].

Неодноразово вченими розглядалися питання визначення митної експертизи для встановлення сутності та значення досліджень характеристики товарів, що переміщуються через митний кордон України. Так, наприклад, відомий вчений Бавико О.С. пропонує під митною експертизою розуміти спеціальне науково-практичне дослідження, яке проводиться фахівцями митної справи для вирішення податкових, контрольних, економічних, правоохоронних, статистичних завдань [2, с. 5].

Найденко О.С. пропонує під митною експертизою розуміти процесуальні заходи, які здійснюються митними органами або кваліфікованими спеціалістами (експертами) для отримання необхідної інформації під час митного оформлення товарів [3, с. 122].

Бойко О.В. пропонує під митною експертизою розуміти комплексне науково-практичне дослідження, яке здійснюється митними органами в рамках митного контролю товарів щодо складу, властивостей конкретного товару або його компонентів після отримання достатньої інформації про товар, кінцевою метою якої є забезпечення митної, державної, економічної та фінансової безпеки країни, захист національних митних інтересів України та недопущення надходження на внутрішній ринок недоброякісних товарів [4, с. 58].

Але поза уваги вказаних авторів залишають питання призначення митної експертизи при здійсненні провадження у справах про порушення митних за згодою начальника митниці чи його заступника або відповідного начальника відділу по боротьбі з контрабандою і порушеннями митних правил чи його заступника. Також, відповідно до пункту 3 Положення про Спеціалізовану лабораторію з питань експертизи та досліджень Держмитслужби, затвердженого наказом Держмитслужби від 23.10.2019 р. № 18 [5]. Відповідно до цього наказу на Спеціалізовану лабораторію з питань експертизи та досліджень Держмитслужби покладено завдання з проведення досліджень та здійснення експертної діяльності у митній сфері, а також здійснення відповідно до законодавства попередньої оцінки майна, вилученого, конфіскованого за порушення митного законодавства.

Основою правового забезпечення експертної діяльності в митній сфері є митний кодекс України. Експертиза являється однією з процесуальних дій, визначених у ст. 508 Митного кодексу України, які можуть проводитись у справі про порушення митних правил. Поряд з нею до переліку процесуальних дій віднесено взяття проб та зразків для проведення дослідження (аналізу, експертизи) [6].

Для початку, посадовій особі митниці потрібно визначити необхідність проведення експертизи, тому Митний кодекс України передбачає підстави проведення експертизи та взяття проб чи зразків товарів. Отже, згідно ст. 356 Митного кодексу України взяття проб (зразків) товарів здійснюється посадовими особами митного органу на підставі вмотивованого

письмового рішення керівника митниці (або особи яка його заміщує). Підставами для проведення митної експертизи є необхідність:

- 1) ідентифікації товарів з метою визначення фізичних та хімічних властивостей;
- 2) перевірки задекларованої митної вартості товарів;
- 3) встановлення країни походження товарів;
- 4) встановлення належності товарів до наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, сильнодіючих чи отруйних речовин;
- 5) встановлення належності товарів до предметів, що мають художню, історичну чи археологічну цінність;
- 6) встановлення належності товарів до таких, що виготовлені з використанням об'єктів права інтелектуальної власності, що охороняються відповідно до закону.

Також при проведенні митної експертизи можуть ставитися питання встановлення достовірності документів та даних, які вони містять. Ці та інші питання ставляться перед спеціалістами або експертами для вирішення питань, які виникають або можуть виникати при здійсненні митного контролю, оформлення товарів, провадження у справах про порушення митних правил та контрабанду.

Відповідно до Митного кодексу України декларанти або уповноважені ними особи мають право бути присутніми під час процедури взяття проб товарів та повинні сприяти її проведенню. Для великогабаритних і технічно складних товарів (машини, технологічні лінії, промислові конструкції тощо) митні органи можуть вимагати лише надання техніко-технологічної документації, якою вважаються офіційно видані книги, державні та галузеві стандарти, технічні умови, специфікації, каталоги, креслення і паспортні дані на виріб. З метою встановлення характеристик товару, необхідних для його митного оформлення, митні органи можуть письмово, у тому числі, з використанням засобів інформаційних технологій, затребувати з підприємств-виробників, суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та громадян наявну у них техніко-технологічну документацію про склад, фізико-хімічні властивості товарів, інформацію про основні технологічні стадії їх виробництва та призначення. Проби чи зразки товарів беруться в мінімальній кількості у двох примірниках (досліджуваний та контрольний), кожен з яких є достатнім для проведення дослідження. Якщо взяття контрольних проб товарів неможливе, проби беруться в одному примірнику відповідно до Нормативів взяття проб (зразків) товарів для проведення дослідження (експертизи), про що повинен бути складений акт відповідно до форми, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 02.12.2016 р. № 1058 [7]. На кожен взятую пробу чи зразок накладається окреме митне забезпечення. За умови забезпечення сплати митних платежів відповідно до обраного митного режиму, товари, проби яких взяті для проведення дослідження, можуть випуститись митним органом у вільний обіг до одержання результатів відповідних досліджень, якщо до них не застосовуються обмеження щодо переміщення через митний кордон України.

Необхідно також відмітити, що на сьогоднішній день Спеціалізована лабораторія з питань експертизи та досліджень є спеціалізованим органом із забезпечення реалізації державної митної політики, а також участі у боротьбі з правопорушеннями під час застосування митного законодавства; проведення досліджень і здійснення експертної діяльності у митній справі; здійснення попередньої оцінки майна, вилученого, конфіскованого за порушення митного законодавства. Призначення дослідження в інших установах допускається лише у разі неможливості проведення дослідження спеціалізованим митним органом з питань експертного забезпечення. Дослідження проб проводиться протягом 10 днів після їх надходження до експертної установи. У разі потреби цей строк може бути продовжено за рішенням керівника спеціалізованого митного органу з питань експертного забезпечення або відповідної експертної установи, але не більше ніж на 20 днів, але дослідження проб товарів, які мають обмежений строк зберігання, здійснюється невідкладно. Строк проведення досліджень проб може бути призупинено у разі наявності клопотання експерта перед митним органом, який призначив дослідження, про надання йому додаткових матеріалів. Додаткові матеріали повинні бути надані у 10 денний термін з моменту отримання такого клопотання.

У разі ненадання додаткових матеріалів у зазначений строк керівник експертної установи приймає рішення про проведення часткового дослідження або про відмову у проведенні дослідження. У разі порушення строків проведення досліджень чи у разі неможливості їх проведення митний орган зобов'язаний повідомити про це декларанта, а збитки, завдані декларанту відшкодовуються митними органами. За результатами проведених досліджень експерт готує висновок, в якому обов'язково повинно бути зазначено:

- 1) місце і дата проведення дослідження;
- 2) ким і на підставі якого документа проводилося дослідження;
- 3) запитання, поставлені перед експертом;
- 4) об'єкти дослідження;
- 5) матеріали і документи, надані експерту;
- 6) зміст та результати дослідження із зазначенням методів їх проведення;
- 7) оцінка результатів дослідження, висновки та їх обґрунтування.

У разі недостатньої ясності та повноти висновку експерта може бути призначено додаткове дослідження, яке доручається тому самому або іншому експертові. Також в разі необґрунтованості висновку або виникнення сумнівів у його правильності може бути призначено повторне дослідження, проведення якого доручається іншому експерту. Додаткові та повторні дослідження призначаються на загальних підставах. Декларанти або уповноважені ними особи повинні бути ознайомлені з результатами проведеного дослідження проб та зразків товарів і отримати від митного органу, який призначив таке дослідження, примірники цих результатів не пізніше наступного робочого дня після проведення дослідження митним органом або отримання ним примірників результатів такого дослідження від інших державних органів. Контрольні проби, а також залишки досліджених проб та пошкоджені під час проведення досліджень зразки зберігаються у спеціалізованому митному органі з питань експертного забезпечення протягом 60 днів з дня їх надходження. Протягом цього строку декларант або уповноважена ним особа має право оскаржити рішення митного органу, прийняте на підставі результатів проведеного дослідження. Проби товарів, повертаються декларанту на їх письмову вимогу з оформленням відповідного акта, проби товарів, не затребувані власником протягом встановленого строку зберігання, знищуються з оформленням відповідного акта, при цьому вартість зазначених проб власникові або уповноваженій ним особі не відшкодовується.

Таким чином, необхідність проведення митної експертизи виникає при здійсненні митного контролю або експертиза призначається, якщо для з'ясування питань, що постають у справі про порушення митних правил, виникла потреба у спеціальних знаннях з окремих галузей науки, техніки, мистецтва, релігії тощо [8, с. 5]. Здійснюють митні органи митну експертизу з метою забезпечення безпеки населення товарами, дотримання екології, та відповідності товарів та продукції державним стандартам якості тощо.

Однак, відповідно до приписів ч.1 ст. 515 Митного кодексу України, експертиза у справі про порушення митних правил не є судовою експертизою. Так згідно ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [9], судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Одночасно слід зазначити, що попередження про кримінальну або іншу відповідальність експерта, який проводить експертизу в рамках адміністративної справи про порушення митних правил не передбачено жодним документом та нормативно-правовим актом, що є значною прогалиною у законодавстві.

Проведений аналіз поняття митної експертизи, дозволив відзначити, що митна експертиза являє собою науково-практичне дослідження, яке здійснюється експертом з метою отримання відповіді на питання, що виникають у посадових осіб митної служби при здійсненні митної контролю, оформлення, а також провадження у справах про порушення митних правил та контрабанду. Митна експертиза вирішує комплекс загальних завдань фіскального,

економічного, правоохоронного, захисного характеру та є однією з форм контролю у сфері зовнішньоекономічного характеру. Таким чином, при проведенні митної експертизи використовуються інструменти митної справи, наукові та спеціальні знання у різних галузях. У зв'язку із цим експертизи бувають товарознавчі, оціночні, ідентифікаційні, технологічні, матеріалознавча, судово-криміналістичні, екологічні, експертизи культурних цінностей, хімічні (наркотичних засобів, психотропних речовин) тощо.

Висновки. Необхідно відзначити, що проведення митної експертизи під час митного контролю, оформлення товарів, провадження у справах про порушення митних правил та контрабанди є важливим та невід'ємним елементом здійснення митної справи. Кардинальні зміни у економічній складовій митної справи тягне за собою необхідність модернізації та поліпшення заходів митного контролю, оформлення, провадження у справах про порушення митних правил та контрабанду тощо. Дотримання умов проведення якісної митної експертизи та дослідження дозволить підвищити рівень митного контролю, оформлення, вирішення справ про порушення митних правил як у адміністративному так й судовому порядку, та й взагалі зменшить рівень правопорушень у галузі митної справи.

Список використаних джерел:

1. Сайт Спеціалізованої лабораторії з питань експертизи та досліджень Держмитслужби України URL. <https://customs.gov.ua/spetsializovana-laboratoriia-z-pitan-ekspertizi-ta-doslidzhen-derzhmitsluzhbi>.
2. Бавико О.Є. Експертиза товарів як складовий елемент митного супроводу зовнішньоекономічних операцій: завдання та алгоритм здійснення. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. Сер. Економ. Науки.* 2018. № 1 (68). С. 5–13.
3. Найденко О.Є. Нормативно-правове забезпечення проведення експертиз в митній справі. *Бізнес-навігатор.* 2022. Випуск 3(70). С. 121–127.
4. Бойко О.В. Митна експертиза в Україні: проблемні аспекти. *Право та державне управління.* 2022. № 3. С. 53–60.
5. Положення про Департамент спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення Держмитслужби : наказ Державної митної служби України від 23.10.2019 р. № 18. URL. <https://dspkz.customs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/18-%D0%B7%D1%96-%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B8.pdf>
6. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 558.
7. Нормативи взяття проб (зразків) товарів для проведення дослідження (експертизи): наказ Міністерства фінансів України від 02.12.2016 р. №1058. *Офіційний вісник України.* 2017. №4. Ст. 164. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1694-16#n4>].
8. Додін Є.В. Експертиза в митній справі. Митна справа. 2001. № 2. С. 3–8.
9. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 28. Ст. 232. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>]

ЦХОВРЕБОВА М. Г.,
аспірантка кафедри державно-правових
дисциплін
(Міжнародний гуманітарний
університет)

УДК 342.9.03

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.34>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ ПРИ РОЗГЛЯДІ ЮРИДИЧНИХ СПРАВ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СФЕРІ

Невід'ємною умовою належного вирішення юридичної справи є обґрунтована й законна правова позиція, в якій закріплено результати юридичної кваліфікації фактичних обставин справи й аргументації причинно-наслідкових зв'язків досліджених доказів. Формування правової позиції в адміністративній сфері вбачається затребуваним напрямом наукових розробок бо пов'язане з важливою роллю, яку адміністративне право відіграє у врегулюванні відносин між державою та громадянами, а також між різними органами влади.

Методологічні підвалини дослідження особливостей формування правової позиції в адміністративній сфері передбачають науковий підхід до правового аналізу, який враховує специфіку адміністративного права й процесу та потреби захисту прав громадян і юридичних осіб, підтримання інтересів держави. Складовими компонентами такого дослідження виступають наступні: 1) аналіз методології сучасної юриспруденції та спеціальних методів дослідження у правовій сфері; 2) розкриття сутності принципів адміністративного процесу та судочинства; 3) перегляд особливостей етичних та професійних стандартів учасників розгляду юридичних справ в адміністративній сфері.

Під час дослідження особливостей формування правової позиції в адміністративній сфері слід використовувати наступні методи: загальні методи (опису, спостереження, порівняння, узагальнення); загальнонаукові методи (діалектика, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, аналогія); міждисциплінарні методи (соціологічний, статистичний, історичний, когнітивний); спеціально-наукові методи юридичних наук (формально-юридичний, порівняльно-правовий, юридичної герменевтики); спеціальні методи юридичної техніки й технологій (юридичний аналіз, юридико-логічна концентрація, юридичне конструювання).

В процесі формування правової позиції, слід враховувати особливості адміністративного провадження, зокрема щодо строків, процедур доказування, прав учасників процесу тощо. Розуміння особливостей адміністративного процесу допомагає формувати позиції, які можуть витримати процедури перевірки та контролю, забезпечуючи ефективний захист інтересів сторони.

При формуванні правової позиції необхідно враховувати етичні стандарти професійної діяльності, адже ефективна правова позиція повинна захищати інтереси учасників, залишаючись у межах правових і моральних норм.

Ключові слова: адміністративний процес, адміністративне судочинство, методологія юриспруденції, правова позиція, принципи права, юридична кваліфікація, юридична діяльність.

Tskhovrebova M. G. Methodological foundations of studying the features of the formation of the legal position when considering legal cases in the administrative sphere

An integral condition for the proper resolution of a legal case is a well-founded and legal legal position in which the results of the legal qualification of the factual circumstances of the case and the argumentation of the cause-and-effect relationships of the researched evidence are established. The formation of a legal position in the administrative sphere is seen as a popular direction of scientific research because it is connected with the important role that administrative law plays in the regulation of relations between the state and citizens, as well as between various authorities.

The methodological foundations of the study of the peculiarities of the formation of a legal position in the administrative sphere provide for a scientific approach to legal analysis, which takes into account the specifics of administrative law and the process and the need to protect the rights of citizens and legal entities, support the interests of the state. The components of such a study are the following: 1) analysis of the methodology of modern jurisprudence and special research methods in the legal field; 2) disclosure of the essence of the principles of the administrative process and judicial proceedings; 3) review of the peculiarities of ethical and professional standards of participants in the consideration of legal cases in the administrative sphere.

The following methods should be used when studying the specifics of the formation of a legal position in the administrative sphere: general methods (description, observation, comparison, generalization); general scientific methods (dialectics, analysis, synthesis, abstraction, generalization, induction, analogy); interdisciplinary methods (sociological, statistical, historical, cognitive); special scientific methods of legal sciences (formal legal, comparative legal, legal hermeneutics); special methods of legal techniques and technologies (legal analysis, legal-logical concentration, legal construction).

In the process of forming a legal position, one should take into account the peculiarities of administrative proceedings, in particular regarding terms, evidentiary procedures, rights of process participants, etc. Understanding the peculiarities of the administrative process helps to form positions that can withstand verification and control procedures, ensuring effective protection of the party's interests.

When forming a legal position, it is necessary to take into account the ethical standards of professional activity, because an effective legal position must protect the interests of the participants, staying within the limits of legal and moral norms.

Key words: *administrative process, administrative proceedings, methodology of jurisprudence, legal position, principles of law, legal qualification, legal activity.*

Вступ. Формування правової позиції в адміністративній сфері вбачається затребуваним напрямом наукових розробок бо пов'язане з важливою роллю, яку адміністративне право відіграє у врегулюванні відносин між державою та громадянами, а також між різними органами влади. У сучасних умовах розвитку правової держави й верховенства права, адміністративна юрисдикція стала ефективним інструментом для захисту прав і законних інтересів осіб у відносинах з державою. Формування правової позиції в адміністративних справах потребує врахування різноманітних факторів, серед яких правове регулювання, практика тлумачення, адміністративна і судова практика.

Постановка завдання. Метою статті є загальнотеоретичний аналіз методологічних підвалин дослідження процесів формування правової позиції в адміністративній сфері.

Результати дослідження. Методологічні підвалини дослідження особливостей формування правової позиції в адміністративній сфері передбачають науковий підхід до правового аналізу, який враховує специфіку адміністративного права й процесу та потреби захисту прав громадян і юридичних осіб, підтримання інтересів держави. Складовими

компонентами такого дослідження виступають наступні: 1) аналіз методології сучасної юриспруденції та спеціальних методів дослідження у правовій сфері; 2) розкриття сутності принципів адміністративного процесу та судочинства; 3) перегляд особливостей етичних та професійних стандартів учасників розгляду юридичних справ в адміністративній сфері.

Розвиток сучасного правознавства обумовлений його переходом від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму, що пов'язано з серйозним переглядом уявлень про державно-правові закономірності. Глибокий аналіз усіх явищ, визначення принципів орієнтирів подальшого розвитку юридичної науки стає найважливішим напрямом наукових досліджень, основою ефективності яких має бути методологія правознавства [13, с. 5].

Методологія сучасної юриспруденції є комплексною системою знань та підходів, що поєднують загальнонаукові та спеціальні методи для аналізу права як явища і як соціальної інституції. Основні методологічні підходи в сучасній юриспруденції враховують як традиційні, так і нові тенденції в правовій науці, включаючи міждисциплінарний аналіз, інтеграцію соціологічних, психологічних та економічних аспектів у вивчення права. Це дозволяє глибше зрозуміти правові явища, враховувати динаміку розвитку суспільства та вносити пропозиції щодо вдосконалення правової системи.

Слід погодитися із тим, що особливістю сучасної методологічної ситуації у правознавстві і державознавстві стають неklasичний та постнеklasичний виміри дослідження. Все більше проявляється діалогічність в культурній площині, заперечується концепт «правильності» у розвитку різних правових систем, що сприяє закріпленню принципу толерантності та формує ідеали акультурації через запозичення позитивного правового досвіду та становлення ідеї загальнолюдських цінностей правового розвитку [12, с. 58].

Існують вузький та широкий підходи до розуміння методології юриспруденції. Широкий підхід, резюмує, що методологія це не лише система принципів, підходів і методів, але й система знань про їх природу та особливості застосування. Вузький підхід є відображенням розуміння того, що методологія це сукупність принципів, підходів і методів, які мають бути використані під час дослідження. Саме у вузькому сенсі нами буде проаналізовано методологію дослідження особливостей формування правової позиції в адміністративній сфері.

М. Костицький, слушно зауважує, що методологія пізнання в юриспруденції є систематизованою сукупністю філософських і наукових теорій, концептуальних ідей (моделей), методологічних принципів, парадигм і методів. Отже, той, хто досліджує юридичну теорію та практику, може здійснювати вибір між уже наявними вченнями чи теоріями, обрати розроблені на їх ґрунті принципи й методи пізнання та застосовувати у своїй пошуковій діяльності. Методологій і методів, які використовують у юридичному пізнанні, може бути дуже багато [6, с. 14].

Слідуючи обраному напрямку, стає необхідним проаналізувати принципи, підходи і методи, завдяки застосуванню яких слід розкривати характерні ознаки предмету нашого дослідження.

До плеяди принципів які виступають фундаментом дослідження особливостей формування правової позиції в адміністративній сфері слід відносити: принцип історизму, принцип системності, принцип плюралізму, принцип міждисциплінарності.

Світоглядно-орієнтуючими компонентами стали аксіологічний, антропологічний, діяльнісний, функціональний та герменевтичний підходи.

На думку М. С. Кельмана, методологічний підхід – це комплекс концептуальних, тактичних та методологічних аспектів. У вузькому розумінні цей термін застосовують до будь-якого з аспектів, що відповідають практиці вживання його у науковому середовищі [4, с. 29].

Системоутворюючим інструментом дослідження безумовно виступає саме діяльнісний (діяльний) підхід, завдяки якому стало можливим встановити особливості та закономірності здійснення діяльності з формування правової позиції по справі в системі юридичної діяльності сучасної України.

В зазначеному аспекті, слід погодитися із науковою позицією С. Д. Гусарєва, що діяльнісний підхід це «...гармонійна сукупність установок, прийомів, ансамблів і методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу дослідника не тільки на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими знаходиться діяльність. Вивчаються аспекти включення конкретного виду діяльності до системи вищого рівня або віднесення її до певного типу соціальної діяльності тощо (соціальне значення, обумовленість станом розвитку суспільних відносин, функціональне призначення діяльності або функції суб'єкта діяльності, взаємозв'язок функціонального призначення та структури, характеристика стану, визначення критеріїв ефективності, перспективи розвитку, взаємодії)» [2, с. 64].

В нашому дослідженні ми поділяємо наукову позицію Н. М. Крестовської, щодо класифікації методів, відповідно до якої слід виділяти наступні групи: загальні методи пізнання; загальнонаукові методи; міждисциплінарні методи; спеціально-наукові методи юридичних наук [7, с. 30].

В свою чергу, Манько Д. Г., досліджуючи мистецтво створення правових актів, наголошує на доцільності виокремлення наступних груп методів: загальнонаукові методи (метод історизму, метафізичний, системно-структурний, порівняльний, соціологічний, лінгвістичний, технічний, логічний методи); методи окремих наук (формально-юридичний, порівняльно-правовий, юридичної герменевтики); спеціальні методи юридичної техніки й технологій (юридичний аналіз, юридико-логічна концентрація, юридичне конструювання) [8, с. 15–17].

Враховуючи зазначені положення, під час розкриття предмету нашого дослідження слід використовувати наступні методи: загальні методи (опису, спостереження, порівняння, узагальнення); загальнонаукові методи (діалектика, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, аналогія); міждисциплінарні методи (соціологічний, статистичний, історичний, когнітивний); спеціально-наукові методи юридичних наук (формально-юридичний, порівняльно-правовий, юридичної герменевтики); спеціальні методи юридичної техніки й технологій (юридичний аналіз, юридико-логічна концентрація, юридичне конструювання).

Дослідження особливостей формування правової позиції в юридичній справі вимагає поєднання різних методів, що враховують специфіку аналітичної та практичної роботи в правовій сфері.

Формально-юридичний метод застосовується для структурування правової аргументації, логічного обґрунтування позиції та побудови послідовної лінії захисту чи обвинувачення. Цей метод допомагає уникнути помилок, суперечностей і прогалин у аргументації, що підвищує переконливість правової позиції.

Порівняльно-правовий метод застосовується для вивчення судової практики та правових позицій в аналогічних справах, у тому числі в інших країнах або юрисдикціях. Це дає змогу запозичити вдалі рішення і техніки аргументації, які можуть бути ефективними для конкретної правової позиції.

Використання юридичної герменевтики під час формування правової позиції є надзвичайно важливим для глибокого розуміння, інтерпретації та застосування правових норм у конкретних обставинах справи. Юридична герменевтика вимагає розуміння правового тексту в його соціальному, історичному та культурному контекстах, що дозволяє побачити ширше значення правових норм.

Використання методів юридичної техніки й технологій надало можливість встановити алгоритм здійснення діяльності по формуванню правової позиції щодо формування правової позиції по юридичній справі у адміністративній сфері.

Слід погодитися із Д. Г. Маньком, що «...метод юридичного аналізу орієнтує на пізнання фактичних обставин юридичної справи, доказової бази та затребуваності у правовому акті, який підлягає створенню.

Метод юридико-логічної концентрації зумовлює застосування вищого рівня професійної майстерності юриста, з урахуванням як його професійного досвіду, так і фактичного

відчуття права, розуміння порядку організації системи законодавства та знання чинних правових норм, звичаїв ділового обороту, а також особливостей організації юридичної діяльності, юридичної доктрини та догми права.

Метод юридичного конструювання відображає послідовність пошуку та створення необхідного виду формально-юридичного оформлення – як самого процесу провадження юридичної справи, так і фіксації її результатів» [9, с. 31–35].

Використання зазначеної методології дозволяє всебічно та повно проаналізувати діяльність з формування правової позиції, розкрити її правову природу та характерні риси, встановити взаємозв'язок та взаємовплив із іншими поняттями та явищами сучасної юриспруденції.

Правова позиція має забезпечувати, щоб дії адміністративних органів були підпорядковані закону та правовим стандартам, а відтак, вона має бути розроблена з урахуванням права всіх сторін на рівні можливості та справедливий розгляд. При формуванні правової позиції слід обґрунтовувати, що адміністративні заходи відповідають легальним цілям і не є надмірними.

Виконання зазначених орієнтирів можливо лише за умови дотримання принципів адміністративного процесу.

В. В. Кальник, під принципами адміністративного процесу пропонує розуміти основні керівні ідеї та положення, які визначають порядок та правила здійснення адміністративного провадження, регулюють взаємовідносини між суб'єктами адміністративного процесу, забезпечують справедливість, ефективність та законність адміністративних дій і рішень. Принципи служать основою для формування, функціонування та розвитку адміністративного права, допомагають уникати зловживань владою та забезпечують захист прав і свобод громадян [3, с. 497].

Принципи адміністративного процесу формують магістральний напрям алгоритму дій з формування правової позиції під час розгляду і вирішення справ у адміністративній сфері.

А. Пухтецька, аналізуючи принципи адміністративного процесу поділяє їх на: 1) матеріальні принципи, серед яких сім основних принципів: принцип законності, принцип рівності перед законом, принцип відповідності статутним цілям, принцип пропорційності, принцип об'єктивності та безсторонності, принцип захисту довіри до закону та законодавчо закріплених прав, принцип відповідальності; 2) процедурні принципи, серед яких шість основних принципів: принцип доступу до державних (публічних) послуг, право бути почутим, право на представництво та допомогу, принцип розумного строку (терміну), принцип повідомлення, пояснення причин та визначення засобів захисту прав і апеляцій, принцип виконання адміністративних рішень» [11, с. 82].

Матеріальні і процедурні принципи адміністративного процесу формують каркас вимог і соціальнозначущих приписів щодо забезпечення розуміння природи діяльності з вирішення юридичних справ у адміністративній сфері.

В рамках розкриття предмету нашого дослідження необхідно враховувати й особливості засад адміністративного судочинства як справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

У статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України зазначається, що «...основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є: 1) верховенство права; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 5) обов'язковість судового рішення; 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; 8) розумність строків розгляду справи судом; 9) неприпустимість зловживання процесуальними

правами; 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення» [5].

В процесі формування правової позиції, слід враховувати особливості адміністративного провадження, зокрема щодо строків, процедур доказування, прав учасників процесу тощо. Розуміння особливостей адміністративного процесу допомагає формувати позиції, які можуть витримати процедури перевірки та контролю, забезпечуючи ефективний захист інтересів сторони.

Слід погодитися із науковцями, що принципів адміністративного судочинства повинні дотримуватись не лише судові інстанції, а й інші учасники адміністративного процесу. В протилежному разі їх вимоги будуть гальмуватись на різних стадіях адміністративного судочинства і в кінцевому рахунку негативно впливати на його результати [1, с. 66].

Поряд із цим, прецеденти, зокрема рішення Європейського суду з прав людини, мають значний вплив на формування правових позицій в адміністративних спорах, бо їх використання підвищує їх обґрунтованість. Адміністративні суди також створюють правові позиції, що стають орієнтиром для формування нових підходів у подібних справах.

Адміністративна сфера часто зачіпає суспільні відносини, тож у формуванні правової позиції важливо враховувати соціальні наслідки рішень та практичні результати для громадян. Відтак, формування правової позиції має бути узгоджено з публічними інтересами та суспільними цінностями, включно із захистом публічного порядку, добробуту та безпеки.

Заключним компонентом дослідження особливостей формування правової позиції в адміністративній сфері є аналіз особливостей етичних та професійних стандартів учасників розгляду юридичних справ.

Праця юристів здебільшого проходить у суді, але далеко не завжди ним обмежується. Етичні вимоги, звернені до учасників судочинства, можуть бути класифіковані у міру залученості їх (учасників) у процес. Серед них виділяють: а) тих, для кого судова діяльність є постійним професійним обов'язком (адвокат, прокурор, суддя); б) експертів, які, маючи спеціальні професійні знання, можуть періодично залучатися до участі в судових засіданнях; в) осіб, для яких участь у судових процесах має тимчасовий характер (присяжні); г) громадян, які беруть участь у судовому розгляді епізодично (свідки, правозахисники, представники громадських організацій та ін.). Суб'єктом, який здійснює правосуддя, є суддя або судді. Особа, яка обіймає посаду судді, повинна відповідати не лише загальнопрофесійним (досягнення відповідного віку, наявність вищої юридичної освіти, стажу роботи тощо), але й певним моральним критеріям, що передбачені в законодавстві, Статтею 127 Конституції України передбачено, що на посаду судді може бути призначений громадянин України, який є добросовісним, а у статті 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначається, що суддя повинен дотримуватись правил судової етики, «виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності» [10, с. 57, 58].

Відтак, при формуванні правової позиції необхідно враховувати етичні стандарти професійної діяльності, адже ефективна правова позиція повинна захищати інтереси учасників, залишаючись у межах правових і моральних норм. Повага до прав іншої сторони, прагнення до об'єктивного розгляду та уникнення маніпуляцій є важливими складовими успішного та належного правового обґрунтування.

Висновки. Отже, методологічні основи дослідження формування правової позиції в адміністративній сфері є комплексними й базуються на принципах, методах, аналізі прецедентів та етичних стандартах. Ці елементи дозволяють створити обґрунтоване та стійке розуміння діяльності зі створення правової позиції, яке відповідає як вимогам адміністративного процесу, так і загальним засадам юридичної науки.

Список використаних джерел:

1. Гончарук С. Т., Белкін Л. П. Трансформація принципів адміністративного процесу в адміністративному судочинстві. *Юридичний вісник*. № 1 (30). 2014. С. 62–67.
2. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. К., 2007. 422 с.
3. Кальник В. В. Принципи адміністративного процесу: теоретичні основи та правозастосування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 5. 2024. С. 497–501.
4. Кельман М. Осмислення методологічних підходів у сучасному правознавстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2018. № 894. С. 24–30.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
6. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 9–17.
7. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
8. Манько Д. Г. Юридична техніка й технології. Херсон : Грінь Д. С., 2014. 192 с.
9. Манько Д. Г. Юридичні технології та алгоритми формалізації права у вимірі юридичної діяльності : монографія / Д. Г. Манько. Одеса : Фенікс, 2019. 320 с.
10. Професійна етика юриста : навчально-методичний посібник (у схемах) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 108 с.
11. Пухтецька А.А. Принципи адміністративного права: адміністративно-правові та євроінтеграційні аспекти оновлення змісту та практики застосування: монографія. К. ; Харків : ПП Панов, 2016. 434 с.
12. Серебро М.В. Постнекласичні тенденції в методології юриспруденції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2019. Вип. 55. Т. 1. С. 54–58.
13. Хрідочкін А. В., Макушев П. В. Методологія сучасного правознавства : навчальний посібник. Дніпро : Видавничий дім «Гельветика». 2017. 368 с.

ЯВОРСЬКИЙ Р. І.,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного
та інформаційного права
(Національний університет
«Львівська політехніка»),
аспірант кафедри адміністративного
та фінансового права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 338.48:342.951

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.35>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ

Дослідження присвячене багатосторонньому аналізу адміністративно-правової відповідальності у туристичній сфері, що розкриває аспекти правопорядку та повної безпеки туристів. Розглядаються базові принципи, підходи та норми, які регулюють діяльність суб'єктів туристичної індустрії й відповідно, які формують основу адміністративно-правової відповідальності. У дослідженні визначається важливість ефективного та якісного правового регулювання туристичних послуг та комплексного захисту прав споживачів. Розкриваються основні аспекти системи міжнародних нормативно-правових актів, які встановлюють загальні правила відповідальності у туристичній сфері, в яких прописані принципи застосування адміністративних санкцій.

В дослідженні проводиться аналіз нормативно-правових актів країн Європейського Союзу щодо відповідальності в туристичній сфері, які розкривають специфіку, сучасні виклики, основні підходи, до адміністративно-правової відповідальності у туристичній сфері. Проведений аналіз міжнародних угод, що регулюють діяльність та функціонування туристичної сфери розкриває основні підходи до принципів захисту прав туристів.

Проаналізовані основні типи адміністративних правопорушень у туристичному кластері, а саме: неякісне надання туристичних послуг, надання невірогідної інформації споживачам, порушення умов ліцензування. Результати дослідження показують, що адміністративно-правова відповідальність у туристичній сфері допомагає підвищенню рівня дотримання законодавчих вимог.

У висновках дослідження розкриваються основні результати та пропонуються рекомендації щодо вдосконалення практики правозастосування у туристичному кластері. Науковцем запропоновані заходи для підвищення ефективності адміністративної відповідальності, а саме: включаючи вдосконалення нормативно-правової бази, підвищення рівня правосвідомості серед суб'єктів туристичної діяльності та зміцнення контролю з боку держави. Відповідно, запропоноване нами дослідження створює значний внесок у розвиток наукового дискурсу щодо адміністративно-правової відповідальності у туристичній сфері.

Ключові слова: адміністративно-правова відповідальність, туристична сфера, законодавча база, суб'єкти відповідальності, правопорушення, адміністративні стягнення, процедура притягнення, права туристів.

Yavorskyi R. I. Administrative and legal liability in the tourism sector

The study is dedicated to a multifaceted analysis of administrative and legal liability in the tourism sector, revealing aspects of law and order and the complete safety of tourists. The relevance of this study lies in its comprehensive analysis of administrative and legal liability in the tourism sector, which is crucial for ensuring law and order and the safety of tourists. It examines the basic principles, approaches, and norms that regulate the activities of subjects in the tourism industry, forming the foundation of administrative and legal liability. The study highlights the importance of effective and high-quality legal regulation of tourism services and comprehensive consumer rights protection. The main aspects of the system of international legal acts establishing general liability rules in the tourism sector are revealed, including the principles of applying administrative sanctions.

The study analyzes the legal acts of European Union countries regarding liability in the tourism sector, uncovering the specifics, modern challenges, and main approaches to administrative and legal liability in tourism. An analysis of international agreements regulating the activities and functioning of the tourism sector reveals the main approaches to the principles of tourist rights protection.

The main types of administrative offenses in the tourism cluster are analyzed, namely: the provision of low-quality tourism services, the provision of false information to consumers, and violations of licensing conditions. The research results show that administrative and legal liability in the tourism sector helps improve compliance with legislative requirements.

The study concludes by highlighting the main results and offering recommendations for improving the practice of law enforcement in the tourism cluster. The researcher proposes measures to enhance the effectiveness of administrative liability, including improving the legal framework, raising legal awareness among tourism activity subjects, and strengthening state control. Thus, our proposed study significantly contributes to the scientific discourse on administrative and legal liability in the tourism sector.

Key words: *administrative and legal liability, tourism sector, legislative framework, subjects of liability, offenses, administrative sanctions, enforcement procedure, tourists' rights.*

Постановка проблеми. Адміністративно-правова відповідальність у туристичній сфері є основою для забезпечення належного рівня послуг й безпеки туристів. Відповідно до останніх тенденцій зростання популярності подорожей, туристичний кластер вимагає чіткої регламентації та контролю діяльності туристичних компаній [1, с. 54]. Зауважимо, що необхідність адміністративного регулювання обумовлена потребою у захисті прав та інтересів споживачів туристичних послуг та створенні відповідних умов для якісного обслуговування.

Попри чинні законодавчі акти, які регулюють діяльність у сфері туризму, на практиці часто виникають порушення прав туристів, включаючи неналежне виконання договірних зобов'язань, введення в оману щодо якості та обсягу послуг, відсутність належної інформації про тури [2, с. 401]. Відповідно такі прецеденти обумовлюють необхідність посилення адміністративної відповідальності та вдосконалення механізмів, принципів та підходів до контролю і моніторингу за діяльністю суб'єктів туристичного бізнесу.

Варто відзначити, що однією з основних проблем є недостатність або невідповідність чинних правових норм реальним потребам та викликам [3, с. 10], що виникають у туристичній галузі. Крім того, важливою проблемою є низький рівень обізнаності туристів про свої права й механізми захисту у випадку порушення договорів про надання туристичних послуг [4, с. 117]. Відповідно це обумовлює необхідність проведення інформаційно-роз'яснювальної

роботи серед населення, а також покращення взаємодії між державними органами, туристичними компаніями та споживачами послуг. Лише комплексний підхід до вирішення зазначених проблем дозволить забезпечити ефективний захист прав туристів і сприятиме сталому розвитку туристичної галузі.

Аналіз досліджень та публікацій. У дослідженнях і публікаціях, присвячених адміністративно-правовій відповідальності в туристичній сфері, розглядаються різні підходи регулювання цього питання. Буркальцева Д., Мацола В., Моїсеєва Н., Омельченко Г., Пилипенко С., Тодьєрішко Е., Чичкалюк Т. відзначають необхідність вдосконалення законодавства для забезпечення більш ефективного контролю за якістю надання туристичних послуг на міжнародному рівні.

Також дослідження звертають увагу на практичні проблеми застосування адміністративних санкцій. Гонсалес-Родрігес М., Дилевський М., Калиновський М., Кесеоглу М., Мартін-Сампер Р., Мігдал Н., Окумус Ф., Пасека С., Філіп'як Б., Фонт Х. формують позицію щодо недостатньої ефективності наявних механізмів, принципів та методів контролю та моніторингу, а також відсутності належної координації між різними державними органами, відповідальними за регулювання туристичної сфери. Андрюкайтене Р., Гонсалес М., Домінго А., Лю Ю., Сяо Т., Сантос-Лакуева Р., Саркісян Г., Стяпанавічус Е., Фан З., Чжао Х. підкреслюють необхідність посилення адміністративної відповідальності за порушення прав споживачів туристичних послуг та розробки нових підходів до контролю якості надання туристичних послуг.

Мета статті – проаналізувати адміністративно-правову відповідальність у туристичній сфері для забезпечення високої якості послуг і захисту прав споживачів.

Виклад основного матеріалу. Туристична сфера є однією з найдинамічніших галузей світової економіки, що приносить значний внесок у розвиток держав. Однак, зростання цього кластеру супроводжується численними викликами, пов'язаними з відповідальністю та якістю надання послуг [5, с. 85]. Відповідальність у туристичній сфері охоплює різні підходи, включаючи екологічну, соціальну та економічну відповідальність. За словами дослідників Лю Ю., Сяо Т., Фан З. та Чжао Х.: «Відповідальність у туризмі передбачає врахування впливу туристичних дій на місцеві спільноти та природні ресурси, а також на дотримання етичних стандартів у наданні туристичних послуг» [6, с. 1027]. Також, науковець Мігдал Н. у своїх дослідженнях відзначає, що: «Туристичні компанії та туристи повинні активно сприяти збереженню навколишнього середовища, мінімізуючи вплив на природні ресурси та біорізноманіття, – це все є відповідальністю в межах сучасних тенденцій» [7, с. 24]. Натомість Сантос-Лакуева Р., Гонсалес М. та Домінго А. апелюють до важливості соціальної відповідальності в туристичній сфері, а саме: «значною є важливість співпраці з місцевими спільнотами для забезпечення їх економічного розвитку та соціального добробуту» [8, с. 1231].

Стяпанавічус Е. та Андрюкайтене Р. звертають увагу на те, що: «відповідальні туристичні практики сприяють довгостроковій стабільності ринку, залучаючи інвестиції та забезпечуючи високий рівень задоволеності клієнтів» [9, с. 124]. Тобто саме економічна відповідальність туристичних організацій полягає у створенні умов для сталого економічного зростання, що охоплює прозорість у фінансових операціях, етичні стандарти в бізнесі та підтримку місцевих економік через закупівлі та інвестиції. На нашу думку, відповідальність у туристичній сфері є багатограним поняттям, що охоплює різносторонні аспекти, тренди, тенденції та підходи.

Відповідно до вище відзначеного, у міжнародній сфері туризму сформовані традиційні та загальноприйняті угоди та стандарти, які регулюють та моніторять туристичну діяльність – відповідно забезпечують права та інтенсивність, як туристів, так й організацій, які надають послуги:

– Глобальний етичний кодекс туризму, який був прийнятий UNWTO, охоплює основні підходи до регулювання етики туризму, також там закріплені права та обов'язки туриста та провайдера туристичних послуг;

– різносторонні міжнародні угоди, приміром, Шенгенська угода, а саме договір «Про скасування паспортного митного контролю між країнами Європейського Союзу», регулюють порядок перетину кордонів між державами, тобто спрощують візові процедури для туристів;

– функціонування міжнародних стандартів безпеки, а саме: ICAO, IMO;

– дотримання загальноприйнятих міжнародних норм регулювання діяльності туристичних агентств та операторів;

– впровадження міжнародних програм, що дозволяють здійснювати підтримку сталого розвитку туризму;

– регулювання електронної комерції в туризмі за допомогою міжнародних угод та регламентів забезпечення правових основ;

– сприяння впровадженню міжнародних програм, приміром, як UNEP, що підтримують розвиток екологічно безпечного туризму [10, с. 1489–1493; 11, с. 1902–1907].

Враховуючи світову практику, українські та міжнародні науковці сформуливали типи правопорушень в межах туристичної діяльності, що можуть бути вчинені як фізичними, так і юридичними особами, а саме:

– порушення умов ліцензування, тобто здійснення туристичної діяльності без відповідної ліцензії;

– організація нелегальних туристичних маршрутів;

– неналежне надання туристичних послуг, а саме: ненадання туристичних послуг, які були передбачені договором, надання послуг, які не відповідають стандартам;

– недотримання вимог щодо звітності перед контролюючими органами;

– надання неправдивої або недостовірної інформації про туристичні послуги;

– порушення правил та норм, що регулюють права споживачів на ринку туристичних послуг;

– заподіяння шкоди культурним та історичним пам'яткам під час туристичної діяльності;

– забруднення навколишнього середовища під час проведення туристичних заходів [12, с. 230–233; 13, с. 35–44].

Відповідно, адміністративні санкції за вчинення правопорушень містять штрафи, анулювання ліцензій, обов'язкові відшкодування збитків передбачені чинним законодавством.

В межах дослідження варто зауважити, що адміністративно-правова відповідальність у туристичній сфері є важливим механізмом впровадження, забезпечення, функціонування правопорядку, що направлений на захист прав та інтересів туристів [14, с. 327]. Тому, як зауважують дослідники та аналітики, – така відповідальність базується на чинному законодавстві та цілісних принципах, а саме: законності, справедливості, пропорційності презумпції невинуватості. В розробленій нами таблиці 1 розкриті базові принципи адміністративно-правової відповідальності у туристичній сфері.

Приміром, адміністративно-правова відповідальність у туристичній сфері в міжнародній практиці має свої особливості та регулюється різними нормативно-правовими актами. Наприклад, в Іспанії функціонує Ley 20/1997, de 9 de julio, del Turismo, що регулює адміністративні санкції за порушення у сфері туризму. Так, стаття 49 закону передбачає штрафи за ненадання належної інформації туристам або за відсутність необхідних дозволів на здійснення туристичної діяльності. А у статті 60 відзначається, що у разі порушень: «забороняється отримання або поновлення необхідних дозволів або реєстрацій для здійснення туристичної діяльності [16]. У Франції діє Code de la consommation, в якому стаття L.141-1 передбачає адміністративні штрафи за введення в оману споживачів щодо туристичних послуг: «агенція, яка вводить споживача в оману щодо основних характеристик товару або послуги, підлягає адміністративному штрафу» [17].

Німеччина має закон Gesetz zur Regelung des Tourismusgewerbes, наприклад, в якому чітко відзначається, що за надання неправдивої інформації про туристичні послуги (§ 23): «адміністративним правопорушенням є, якщо хтось навмисно або з необережності робить

Таблиця 1

Принципи адміністративно-правової відповідальності у туристичній сфері

Принцип	Опис
Законність	Відповідальність настає тільки за правопорушення в туристичній сфері, передбачені законом. Дії або бездіяльність повинні відповідати чинному законодавству.
Справедливість	Покарання має відповідати ступеню та характеру вчиненого правопорушення, навіть в рамках туристичного кластера не допускається надмірне чи недостатнє покарання.
Презумпція невинуватості	Особа вважається невинною у вчиненні правопорушення, поки її вину не буде доведено і встановлено в законному порядку.
Пропорційність	Покарання має бути пропорційним правопорушенню та не перевищувати необхідних меж для досягнення цілей покарання.
Індивідуалізація відповідальності	Урахування особистих особливостей особи, обставин вчинення правопорушення та інших чинників при визначенні міри покарання, тобто це стосується як самих туристів, так й агенцій, які надають туристичні послуги.
Неупередженість	Вирішення справ повинно здійснюватися неупереджено та без стороннього впливу, з урахуванням тільки об'єктивних обставин справи.
Публічність	Розгляд справ про адміністративні правопорушення має бути публічним, за винятком випадків, передбачених законом, коли це може зашкодити суспільству.
Оперативність	Справи про адміністративні правопорушення повинні розглядатися в найкоротші строки для ефективного захисту прав і законних інтересів.
Повнота дослідження обставин	Всі обставини справи повинні бути всебічно і повно досліджені для прийняття обґрунтованого рішення.
Забезпечення прав і свобод людини	Усі заходи адміністративно-правової відповідальності повинні відповідати міжнародним стандартам туристичної діяльності.
Превентивність	Адміністративні стягнення мають на меті не тільки покарати винного, але й запобігти новим правопорушенням у туристичній сфері.

Джерело: власна розробка автора на основі [4; 7; 11; 14; 15]

заяву, що може створити враження особливої якості, якої насправді немає) [18], накладається штраф або втрата ліцензії.

В Україні адміністративно-правова відповідальність у туристичній сфері регулюється Законом України «Про туризм» [20] та Кодексом України про адміністративні правопорушення [21]. Згідно з цими нормативними актами, туристичні оператори та агентства зобов'язані дотримуватись вимог щодо надання якісних послуг, інформаційного забезпечення туристів та ведення діяльності відповідно до ліцензійних умов. Наприклад, стаття 20 Закону України «Про туризм» передбачає: «туроператор несе перед туристом відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування» [20], а в статті 30 чітко відзначається, що: «порушення законодавства в галузі туризму тягне за собою відповідальність згідно із законом» [20].

Зокрема, стаття 164 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлює штрафи за здійснення господарської діяльності без державної реєстрації або без відповідної ліцензії, що включає й туристичну діяльність [21].

Висновки. Адміністративно-правова відповідальність у туристичній сфері є вагомю для забезпечення належного рівня послуг та захисту інтересів прав споживачів. Відповідно до сучасних тенденцій, модернізація та трансформація туризму вимагає адаптації

законодавства до нових умов та викликів в межах глобалізації. Будь-який кластер, а особливо туристичний вимагає вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження нових стандартів і регламентів, а також чітка регламентація діяльності туристичних агентств.

Враховуючи сучасні тенденції та швидкість розвитку туристичної сфери, науковці та дослідники вважають, що недостатність чинних правових норм, принципів, підходів й механізмів контролю та нагляду за діяльністю туристичних компаній є однією з основних проблем у сфері адміністративної відповідальності. Тому для ефективного захисту прав споживачів необхідно посилити адміністративні санкції за порушення договірних зобов'язань, покращити координацію між різними державними органами, відповідальними за регулювання туристичної діяльності, та забезпечити належний моніторинг і контроль за якістю надання послуг.

Отже, враховуючи сучасні виклики та тенденції, підвищення ефективності, результативності адміністративної відповідальності у сфері туризму вимагає комплексного та системного підходів, що містять декілька конкретних заходів. По-перше, постійне покращення, вдосконалення та модернізація нормативно-правової бази в межах туристичної діяльності дозволить удосконалити туристичний кластер, а разом з цими усунути правові прогалини. По-друге, вагомим є підвищення рівня правосвідомості в межах туристичної діяльності, тобто туристи мають володіти інформацією про туристичні послуги й освоїти законодавство тієї країни куди вони подорожують.

По-третє, зміцнення контролю з боку держави, включаючи регулярні інспекції, запровадження ефективних механізмів моніторингу та застосування адекватних санкцій, сприятиме дисципліні та відповідальності серед учасників ринку, підвищуючи загальний рівень дотримання норм і стандартів.

Список використаних джерел:

1. Тодьєршко Е. В. Вітчизняний та закордонний досвід управління туристичним підприємством на основі моделі просторової маршрутизації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 20. С. 52–57.
2. González-Rodríguez M. R., Martín-Samper R. C., Köseoglu M. A., Okumus F. Hotels' corporate social responsibility practices, organizational culture, firm reputation, and performance. *Journal of Sustainable Tourism*. 2019. № 27(3). P. 398–419.
3. Likarchuk N., Andriieva O., Likarchuk D., Bernatskyi A. Impression marketing as a tool for building emotional connections in the public administration sphere. *Studies in Media and Communication*. 2022. № 10(1). P. 9–16.
4. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України: монографія. ІРД НАН України. Львів, 2017. 259 с.
5. Саркісян Г. О. Деякі аспекти регулювання туристичної галузі регіону. *Бізнес-інформ*, 2020. № 8. С. 83–87.
6. Liu Y., Xiao T., Fan Z. P., Zhao X. Pricing, environmental governance efficiency, and channel coordination in a socially responsible tourism supply chain. *International Transactions in Operational Research*. 2019. № 26(3). P. 1025–1051.
7. Migdal N. *Hotel Law: Transactions, Management and Franchising*. Routledge. 2015. 192 p.
8. Santos-Lacueva R., González M., Domingo A. The integration of sustainable tourism policies in European cities. PASOS. *Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*. 2022. Vol. 20. № 5. P. 1229–1242.
9. Стяпанавічюс Е., Андрюкайтене Р. Тенденції реалізації корпоративної соціальної відповідальності у сфері туризму. *Humanities Studies*. 2022. № 10(87). С. 122–127.
10. Pasięka, S. R., Kolokolchukova I. V., Morozova O. H., Krushynska A. V., Krasnodied T. L., Popova T. V. The potential of tourist and recreational clusters in European space. *Geo Journal of Tourism and Geosites*, 2021. № 39. P. 1488–1500.

11. Burkaltseva D., Tsohla S., Yanovskaya A., Olga G. U. K., Zharova A., Polskaya S. Analysis of the Functioning of the Tourist and Recreational Industry in Conditions of Restrictions. *Journal of Environmental Management and Tourism*. 2020. № 3. P. 1902–1914.
12. Omelchenko H., Pilipenko S., Moisyeyeva N. Tourism as an innovational project of modern globalization. Innovative tools for socio-economic systems' development : monograph. Katowice: Katowice School of Technology. 2019. № 25. P. 229–234.
13. Chychkalyuk T. The Use of Natural and Recreational Areas for Tourism Development: European Experience. Public policy and economic development. 2015. № 3. P. 36–47.
14. Filipiak B., Dylewski M., Kalinowski M. Economic development trends in the EU tourism industry. Towards the digitalization process and sustainability. *Quality & Quantity*. 2023. № 57. Suppl 3. P. 321–346.
15. Font X., Torres-Delgado A., Crabolu G., Palomo Martinez J., Kantenbacher J., Miller G. The impact of sustainable tourism indicators on destination competitiveness: The European Tourism Indicator System. *Journal of Sustainable Tourism*. 2023. № 31(7). P. 1608–1630.
16. Código del Turismo. Ministro de la Presidencia, Justicia y Relaciones con las Cortes. 2021. URL: https://www.boe.es/biblioteca_juridica/codigos/codigo.php?id=325&modo=2&nota=0&tab=2
17. Code de la consommation. Legifrance.gouv.fr 2024. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069565/
18. Gesetz zur Regelung des Tourismusgewerbes. Bundesministerium für Arbeit und Wirtschaft. 2024. URL: <https://www.bmaw.gv.at/Themen/Tourismus/tourismusfoerderungen/betriebliche-tourismusfoerderung.html>
19. Закон України «Про туризм» 324/95-ВР, редакція від 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text>
20. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-Х, редакція від 23.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

КОСТЕНКО Ю. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського
та адміністративного права
(Донецький національний університет
імені Василя Стуса)

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.36>**МОНІТОРИНГ ТРАНСФЕРТНОГО ЦІНОУТВОРЕННЯ**

В роботі обґрунтовано, що питання трансфертного ціноутворення відносяться до сфери державного регулювання, й, зокрема, низка ключових положень врегульовано безпосередньо нормами податкового законодавства. Уточнено поняття та види контрольованих операцій; розкрито сутність та цілі запровадження принципу «втягнутої руки», як міжнародного стандарту.

На підставі розкриття поняття та змісту моніторингу, як складової частини податкового контролю за трансфертним ціноутворенням, виділено ключові цілі його застосування: 1) встановлення відповідності умов контрольованих операцій принципу «втягнутої руки»; 2) виявлення потенційних ризиків трансфертного ціноутворення; 3) виявлення ризиків відсутності розумної економічної причини (ділової мети); 4) проведення аналізу ризиків заниження платником податків податкових зобов'язань; 5) забезпечення контролю за своєчасністю та повнотою подання звітів про контрольовані операції, документації з трансфертного ціноутворення, майстер-файлу. Наведено методи моніторингу: 1) аналіз: а) звітів, документації, майстер-файлу, повідомлень, звітів у розрізі країн та іншої інформації відповідно до положень ст. 39 ПК України; б) податкової інформації, отриманої в порядку передбаченому ст. 73 ПК України; в) інших інформаційних джерел, що містять відкриту інформацію та надають інформацію про зіставні операції та осіб; 2) опитування уповноважених осіб та/або працівників платника податків відповідно до п. 39.4 ст. 39 ПК України. Уточнено та розкрито етапи моніторингу трансфертного ціноутворення: 1) первинний аналіз інформації про здійснені контрольовані операції; 2) аналіз звітів про контрольовані операції та повідомлень про участь у міжнародній групі компаній; 3) аналіз глобальної документації (майстер-файлу); 4) прийняття рішення щодо моніторингу.

Ключові слова: державне регулювання, податкове законодавство, податкові органи, податковий контроль, моніторинг, трансфертне ціноутворення, контрольовані операції, податкова звітність, податкове планування, міжнародні стандарти, принцип «втягнутої руки».

Kostenko Yu. O. Transfer pricing monitoring

The publication substantiates that the issues of transfer pricing belong to the sphere of state regulation, and, in particular, a number of key provisions are regulated directly by the norms of tax legislation. The concept and types of controlled transactions have been clarified; The essence and goals of the introduction of the arm's length principle as an international standard are disclosed.

Based on the disclosure of the concept and content of monitoring, as an integral part of tax control over transfer pricing, the key objectives of its application are allocated: 1) establishing the compliance of the conditions of controlled transactions with the "arm's length" principle; 2) identification of potential transfer pricing risks; 3) identification of risks of the absence of a reasonable economic reason (business purpose); 4) analysis of the risks of understatement of tax liabilities by the taxpayer; 5) ensuring control over the timeliness and completeness of submission of reports on controlled transactions, transfer pricing documentation, master file. Monitoring methods are provided: 1) analysis of: a) reports, documentation, master file, messages, country-by-country reports and other information in accordance with the provisions of Art. 39 of the Tax Code of Ukraine; b) tax information obtained in accordance with the procedure provided for in Art. 73 of the Tax Code of Ukraine; c) other information sources containing open information and providing information on comparable transactions and persons; 2) questioning of authorized persons and/or employees of the taxpayer in accordance with para. 39.4 of Art. 39 of the TC of Ukraine. The stages of transfer pricing monitoring have been clarified and disclosed: 1) primary analysis of information on controlled transactions; 2) analysis of reports on controlled transactions and notices of participation in an international group of companies; 3) analysis of global documentation (master file); 4) making a decision on monitoring.

Key words: state regulation, tax legislation, tax authorities, tax control, monitoring, transfer pricing, controlled transactions, tax reporting, tax planning, international standards, arm's length principle.

Вступ. Питання щодо трансфертного ціноутворення відносяться до сфери державного регулювання, й, зокрема, низка ключових положень врегульовано безпосередньо нормами Податкового кодексу України (далі – ПК України), адже, йдеться не тільки про прибутковість компаній та загальну стратегію бізнесу, а й про дотримання принципу справедливості в оподаткуванні, розробку заходів протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування. Основною метою такого ціноутворення є – забезпечення того, щоб ціни встановлювалися на рівні, який відповідає умовам вільного, конкурентного ринку (йдеться про відповідність умовам, які б встановлювалися між незалежними сторонами). Україна активно впроваджує рекомендації Організації економічного співробітництва та розвитку щодо трансфертного ціноутворення та боротьби з агресивним податковим плануванням з метою приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема, йдеться впровадження принципу «витагнутої руки», стандартів BEPS.

Серед вітчизняних наукових досліджень, у яких був започаткований ґрунтовний аналіз відносин щодо моніторингових форм контролю в сфері трансфертного ціноутворення, слід виділити роботи В.В. Кругляк, Є.А. Курілова Н.Ф. Стеблюка, Д.К. Мироненка, Г.Р. Ботвінова, Т.М. Карнауха, Р. Мельниченко, А. Субботи, М.Д. Пасічного тощо [2–6]. Проте дискусійність низки положень, й перш за все актуалізація питань, пов'язаних із здійсненням окремих форм контролю в сфері контрольованих операцій, зумовлюють подальший інтерес до цього питання.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у дослідженні сучасного стану правового регулювання моніторингу господарських операцій в сфері трансфертного ціноутворення.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 62 ПК України податковий контроль здійснюється шляхом: 1) ведення обліку платників податків; 2) інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючих органів; 3) здійснення перевірок та звірок; 4) моніторингу контрольованих операцій та опитування посадових (уповноважених осіб) та/або працівників платника податків; 5) обліку та моніторингу діяльності фінансових агентів для цілей Угоди FATCA та Багатосторонньої угоди CRS [7]. В такий спосіб, самостійною

формою податкового контролю є моніторинг контрольованих операцій. Аналогічний висновок міститься й в судовій практиці [8].

Перш ніж перейти до особливостей здійснення податкового моніторингу, слід визначитися з поняттям, змістом та видами контрольованих операцій.

Відносини у сфері трансфертного ціноутворення регулюються ст. 39 ПК України й підпадають під правовий режим контрольованих операцій. Так, до останніх, відповідно до п.п. 39.2.1.1 п. 39.2.1 ст. 39 ПК України, відносяться господарські операції платника податків, що можуть впливати на об'єкт обкладання податком на прибуток підприємств (для резидентів Дія Сіті – платників податку на особливих умовах – на фінансовий результат до оподаткування, визначений у фінансовій звітності згідно з національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку або міжнародними стандартами фінансової звітності), зокрема:

а) господарські операції, що здійснюються з пов'язаними особами – нерезидентами;
б) зовнішньоекономічні господарські операції з продажу та/або придбання товарів та/або послуг через комісіонерів-нерезидентів;

в) господарські операції, що здійснюються з нерезидентами, зареєстрованими в державах відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України переліку (Князівство Андорра, Барбадос, Боснія і Герцеговина, Ірландія, Чорногорія тощо), або які є резидентами цих держав [9];

г) господарські операції, що здійснюються з нерезидентами, які не сплачують податок на прибуток (корпоративний податок), у тому числі з доходів, отриманих за межами держави реєстрації таких нерезидентів, та/або не є податковими резидентами держави, в якій вони зареєстровані як юридичні особи;

г) господарські операції (у тому числі внутрішньогосподарські розрахунки), що здійснюються між нерезидентом та його постійним представництвом в Україні [7].

Безпосередньо до господарських операцій для цілей трансфертного ціноутворення відносять такі, як:

а) операції з товарами (сировиною, готовою продукцією тощо);
б) операції з придбання (продажу) послуг;
в) операції з нематеріальними активами (роялті, ліцензії, плата за використання патентів, товарних знаків, ноу-хау тощо, а також з будь-якими іншими об'єктами інтелектуальної власності);

г) фінансові операції, включаючи лізинг, участь в інвестиціях, кредитах, комісії за гарантію тощо;

г) операції з купівлі чи продажу корпоративних прав, акцій або інших інвестицій, купівлі чи продажу довгострокових матеріальних і нематеріальних активів;

д) операції (у тому числі внутрішньогосподарські розрахунки), що здійснюються між нерезидентом та його постійним представництвом в Україні;

е) операції, у результаті яких обсяг доходу та/або фінансовий результат платника податку зменшується внаслідок повної або часткової, безповоротної або тимчасової передачі функцій разом з матеріальними та/або нематеріальними активами (або без них), вигодами, ризиками та можливостями іншому платнику податку (іншій особі) в тих випадках, коли у взаємовідносинах між непов'язаними особами така передача не здійснювалася б без компенсації, незалежно від того, чи відображені такі операції у бухгалтерському обліку тощо [7].

Окрім змістовного економічного характеру визначення операцій між нерезидентом та його постійним представництвом контрольованими, законодавець вводить й кількісний критерій, зокрема:

а) перевищення річного доходу платника податків від будь-якої діяльності на суму більш ніж 150 мільйонів гривень (за вирахуванням непрямих податків) за відповідний податковий (звітний) рік;

б) перевищення обсягу таких господарських операцій платника податків з кожним контрагентом на суму більш ніж 10 мільйонів гривень (за вирахуванням непрямих податків) за відповідний податковий (звітний) рік;

в) в разі здійснення господарських операцій між нерезидентом та його постійним представництвом в Україні на суму більш ніж 10 мільйонів гривень (за вирахуванням непрямих податків) за відповідний податковий (звітний) рік (п.п. 39.2.1.7 п. 39.2 ст. 39 ПК України) [7].

З наведеного випливає, що основною ідеєю в сфері трансфертного ціноутворення є пріоритет економічної сутності над юридичною формою, адже, при аналізі господарських операцій потрібно фокусуватися саме на реальному економічному змісті подій, а не на формальній їх стороні.

Для забезпечення справедливого оподаткування міжнародних компаній та запобігання маніпулюванню цінами всередині групи компаній в міжнародному податковому праві та бухгалтерському обліку для регулювання трансфертного ціноутворення було запроваджено принцип «втягнутої руки» («arm's length principle»). Відповідно з національним законодавством – це міжнародний стандарт, який використовується для визначення справедливої вартості контрольованих операцій між пов'язаними особами та передбачає, що умови зазначених операцій не відрізняються від умов, що застосовуються між непов'язаними особами у зіставних неконтрольованих операціях [10].

Можна виділити низку цілей запровадження зазначеного принципу:

1. Запобігання ухиленню від сплати податків. Так, суб'єкти господарювання, що працюють у різних країнах, можуть намагатися завищувати або занижувати ціни на товари, послуги чи нематеріальні активи, щоб перевести прибуток у юрисдикції з нижчими податковими ставками. Принцип «втягнутої руки» вимагає, щоб правочини між пов'язаними особами здійснювалися на тих самих умовах, що й між незалежними сторонами, що, в свою чергу, запобігає переміщенню прибутку в країни з низьким рівнем оподаткування.

2. Підтримка ринкової кон'юнктури. Принцип «втягнутої руки» допомагає створити умови, за яких пов'язані компанії поведуться на ринку так, ніби вони не пов'язані між собою, що забезпечує більш прозорі та передбачувані ринкові умови та уникнення порушень добросовісної конкуренції.

3. Справедливість в оподаткуванні. Розподіл прибутку між юрисдикціями здійснюється відповідно до реального внеску кожного підрозділу компанії. Це важливо для того, щоб оподаткування прибутку відбувалося за законодавством держави, на території якої він буває створений.

4. Спрощення міжнародного податкового контролю та запровадження стандартів його здійснення, що полегшує виявлення порушень і сприяє гармонізації стандартів трансфертного ціноутворення між країнами.

В такий спосіб, основна мета принципу «втягнутої руки» полягає в тому, щоб міжнародні компанії не використовували внутрішньогрупові транзакції для зниження податкового навантаження, а податки, в свою чергу, сплачувалися саме в місці створення реальної вартості.

Обов'язок визначення обсягу оподатковуваного прибутку відповідно до принципу «втягнутої руки» покладено безпосередньо на платника податку, який застосовує найбільш доцільний, з урахуванням фактів та обставин здійснення відповідної контрольованої операції, метод трансфертного ціноутворення.

Ієрархія таких методів виглядає наступним чином:

1) метод порівняльної неконтрольованої ціни (визначення ціни на товари чи послуги з урахуванням ринкових цін на подібні об'єкти);

2) метод ціни перепродажу (вартість визначається на основі первісної закупівельної ціни з додаванням маржі, необхідної для реалізації продукту);

3) метод «витрати плюс» (обчислення ціни включає оцінку виробничих витрат товару або послуги з націнкою, характерною для аналогічних продуктів);

4) метод чистого доходу (порівняння рентабельності схожих операцій серед незалежних компаній);

5) метод розподілу доходів (враховує співвідношення в розподілі вигоди в угоді між учасниками) (п. 39.3 ст. 39 ПК України) [11].

При виборі конкретного методу трансфертного ціноутворення платник має враховувати низку критеріїв:

– доцільність обраного методу характеру контрольованої операції, що визначається, зокрема, на основі результатів функціонального аналізу господарської операції (з урахуванням виконуваних функцій, використовуваних активів і понесених ризиків);

– наявність повної та достовірної інформації, необхідної для застосування обраного методу;

– ступень зіставності між контрольованими і неконтрольованими операціями, включаючи надійність коригувань зіставності, якщо такі застосовуються та можуть використовуватися для усунення розбіжностей між такими операціями.

Платник податку з урахуванням зазначених критеріїв використовує будь-який метод, який він вважає найбільш доцільним, однак у разі, якщо існує можливість застосування і методу порівняльної неконтрольованої ціни, і будь-якого іншого методу, застосовується саме перший метод. У разі, якщо з урахуванням наведених вище критеріїв, метод ціни перепродажу або метод «витрати плюс» та метод чистого прибутку або розподілення прибутку можуть застосовуватися платником податку з однаковою надійністю, застосовується метод ціни перепродажу або метод «витрати плюс». При цьому, платник податку має право може не застосовувати більше одного із зазначених методів.

Дотримання наведеного процедурного порядку визначення відповідності господарської операції принципу «витагнутої руки», є вкрай важливим, адже, здійснюючи їх моніторинг податкові органи мають виходити саме з методу трансфертного ціноутворення, який застосовувався платником податків, за винятком доведення недоцільності застосування обраного методу.

Окрім цього, слід зазначити, що платником податків може бути ініційовано процедуру узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, за результатами якої укладаються договори про попереднє узгодження ціноутворення, що мають односторонній, двосторонній або багатосторонній характер (advance pricing arrangements, надалі – АРА) [12]. За результатами АРА податковий орган та платник податків мають дійти згоди щодо предмета договору, критеріїв визначення відповідності умов контрольованих операцій принципу «витагнутої руки». І в такому разі контролюючий орган при моніторингу має виходити з методу трансфертного ціноутворення, який зазначений у договорі про попереднє узгодження ціноутворення.

До цілей моніторингу, як складової частини податкового контролю за трансфертним ціноутворенням, можна віднести наступні:

– встановлення відповідності умов контрольованих операцій принципу «витагнутої руки»;

– виявлення потенційних ризиків трансфертного ціноутворення;

– виявлення ризиків відсутності розумної економічної причини (ділової мети);

– проведення аналізу ризиків заниження платником податків податкових зобов'язань;

– забезпечення контролю за своєчасністю та повнотою подання звітів про контрольовані операції, документації з трансфертного ціноутворення, глобальної документації з трансфертного ціноутворення (майстер-файлу), звітів у розрізі країн міжнародної групи компаній, повідомлень про участь у міжнародній групі компаній та іншої додаткової інформації відповідно із вимогами, встановленими ст. 39 ПК України.

Фактично податковий моніторинг контрольованих операцій здійснюється шляхом:

1) аналізу: а) звітів, документації, майстер-файлу, повідомлень, звітів у розрізі країн та іншої інформації відповідно до положень ст. 39 ПК України; б) податкової інформації, отриманої в порядку передбаченому ст. 73 ПК України; в) інших інформаційних джерел, що містять відкриту інформацію та надають інформацію про зіставні операції та осіб;

2) опитування уповноважених осіб та/або працівників платника податків відповідно до п. 39.4 ст. 39 ПК України [7; 13].

Безпосередньо порядок проведення моніторингу контрольованих операцій встановлюється Наказом Міністерства фінансів України від 14.08.2015 р. № 706 [13]. Процедура моніторингу складається із декількох самостійних етапів:

- 1) первинний аналіз інформації про здійснені контрольовані операції;
- 2) аналіз звітів про контрольовані операції та повідомлень про участь у міжнародній групі компаній;
- 3) аналіз глобальної документації (майстер-файлу);
- 4) прийняття рішення щодо моніторингу.

Розглянемо ці етапи більш докладно. Під час першого етапу моніторингу відбувається зіставлення контролюючим органом показників податкової, фінансової звітності платника податку, даних митних декларацій, а також порівняння рівня цін (рентабельності) та умов, що застосовуються платниками податків у контрольованій операції, із рівнем цін (рентабельності) та умов у неконтрольованій операції з метою встановлення відповідності умов контрольованих операцій платника податку принципу «втягнутої руки» та/або виявлення фактів заниження платником податків податкових зобов'язань. З метою проведення первинного аналізу контролюючі органи можуть збирати та накопичувати інформацію, що є загальнодоступною, про ринкові ціни на товари (роботи, послуги) та створювати інформаційні продукти та бази даних для зберігання та узагальнення такої інформації. Особливістю цього етапу є те, що первинний аналіз здійснюється незалежно від факту подання платником податку звіту за відповідний звітний період.

В.В. Кругляк та Є.А. Курілов цілком вірно доходять висновку, що контролюючими органами з метою встановлення операцій, у яких наявний ризик відхилення умов та цін, що застосовуються сторонами контрольованих операцій від ринкових, та аналізу ризикових операцій здійснюється спостереження [1, с. 66]. Спостереження проводиться шляхом порівняння рівня цін та умов таких операцій з рівнем неконтрольованих операцій на підставі всієї загальнодоступної інформації про ринкові ціни на товари (роботи, послуги). З метою спостереження контролюючий орган може створювати інформаційні продукти та бази даних для зберігання й узагальнення такої інформації. Фактично спостереження проводиться впродовж усього звітного періоду і є безперервним процесом, результати якого використовуються для подальшого аналізу звітів про контрольовані операції, документації з трансфертного ціноутворення та прийняття рішення про призначення перевірки контрольованих операцій.

Результати первинного аналізу інформації про контрольовані операції використовуються для: 1) прийняття рішення про направлення платнику податку письмових запитів: а) про надання додаткової документації; б) про надання майстер-файлу; 2) подальшого аналізу документації та вирішення питання щодо призначення позапланової перевірки платника податків з питань дотримання принципу «втягнутої руки».

Наступні два етапи пов'язано безпосередньо з аналізом поданої звітності. Так, платники податків, які у звітному періоді (календарному році) здійснювали контрольовані операції, зобов'язані подавати за встановленою формою до 1 жовтня року, що настає за звітним, звіт про всі такі операції до ДПС України засобами електронного зв'язку в електронній формі з дотриманням вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [14].

Важливою є норма, яка передбачає право подання уточнюючої інформації до раніше поданого звіту платником податку в разі виявлення помилок (недоліків, не повного пакету документів). При цьому важливим є подання нового чи уточнюючого звіту саме до закінчення граничного строку подання звіту про контрольовані операції за такий самий період. Платники податків, що здійснюють контрольовані операції, повинні складати та зберігати документацію з трансфертного ціноутворення за кожний звітний період.

Виходячи з аналізу нормативно-правових актів [7; 10; 14] можна виділити два типи документації з трансфертного ціноутворення:

1) документація першого рівня трансфертного ціноутворення (сукупність документів або єдиний документ, складений у довільній формі), що має містити низку даних, прямо передбачених п.п. 39.4.6 п. 39.4 ст. 39 ПК України (дані про сторін контрольованої операції та про пов'язаних осіб платника податків; опис діяльності та стратегії ділової активності, що провадиться платником податків, зокрема, економічні умови діяльності, аналіз відповідних ринків товарів (робіт, послуг), на яких проводить свою діяльність платник податків, основні конкуренти; відомості про участь платника податків у реструктуризації бізнесу або передачі нематеріальних активів у звітному або попередньому році з поясненням аспектів цих операцій, що вплинули або впливають на діяльність платника податків; опис контрольованої операції із зазначенням ланцюга постачання (створення вартості) товарів (робіт, послуг) у контрольованій операції тощо);

2) документація другого рівня з трансфертного ціноутворення – глобальна документація (майстер-файл), яка є певним документом або сукупністю документів, що складаються компаніями у довільній формі наповнення якого визначено п.п. 39.4.7 п. 39.4 ст. 39 ПК України. Фактично йдеться про детальний звіт, який охоплює всю необхідну інформацію про компанію, включаючи її структуру, основні напрямки діяльності, ключові активи, фінансову інформацію та багато іншого.

Майстер-файл подається компаніями, річний дохід яких в консолідації з іншими членами однієї міжнародної групи компаній за фінансовий рік, що передусє звітному, рівний чи перевищує обсяг в 50 млн євро. Податковий орган може направити запит на отримання глобальної документації не раніше 12 місяців після завершення відповідного податкового року, за який готується майстер-файл і не пізніше тридцяти шести місяців з дати закінчення фінансового року, встановленого міжнародною групою компаній, до якої належить такий платник податків, а у разі відсутності відомостей про встановлений міжнародною групою компаній фінансовий рік – не раніше дванадцяти місяців і не пізніше тридцяти шести місяців після закінчення звітного року. Відповідно на платника податків покладено обов'язок щодо подання зазначеної у запиті інформації протягом 90 календарних днів з дня його отримання.

Слід зазначити, що під час моніторингу контролюючий орган має право ініціювати опитування посадових, уповноважених осіб (працівників платника податків) з питань трансфертного ціноутворення, яке здійснюється в порядку, встановленому Наказом Міністерства фінансів України від 14 серпня 2015 року № 706 [13]. Опитування здійснюється з метою визначення об'єктивності та повноти проведення платником податків економічного та функціонального аналізу контрольованих операцій й відображення відповідної інформації у податковому звіті та документації з трансфертного ціноутворення.

Опитування (інтерв'ювання) посадових осіб та працівників платників податків є міжнародною практикою і важливим засобом уникнення необґрунтованих висновків з боку контролюючих органів, що проводиться шляхом очної зустрічі податківців та відповідної особи платника податків. Суттєвою є вимога до платника податків щодо сприяння контролюючому органу у проведенні опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків (п. 10 Наказу Міністерства фінансів № 706) [13]. Результати опитування оформляються протоколом опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків з питань трансфертного ціноутворення, який відображає позицію платника податків і враховується при прийнятті контролюючими органами остаточних рішень про здійснені контрольовані операції.

Отже, моніторинг контрольованих операцій представляє собою спостереження за цінами та умовами, що застосовуються сторонами; аналіз інформації про здійснені господарські операції та показники діяльності міжнародної групи компаній, отриманої від платника податків відповідно до п. 39.4 ст. 39 ПК України, та інформації, отриманої за спеціальними письмовими запитами від компетентних органів іноземних країн. Розуміння важливості виконання зазначених заходів є суттєвим, оскільки результати проведеного аналізу фактично на кожному з наведених етапів можуть бути використані при ухваленні рішення про проведення перевірки з питань дотримання платником податків принципу «втягнутої

руки». Тобто, результатом податкового моніторингу є прийняття рішення щодо відповідності контрольованих операцій порядку, встановленому податковим законодавством, і в разі виявлення відхилень ініціювання позапланової податкової перевірки. Саме на таку послідовність форм податкового контролю зауважено й в судовій практиці.

Так, 16.06.2021 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, розглядаючи касаційну скаргу ТОВ «Пларіум Юкрейн» на рішення Харківського окружного адміністративного суду та постанову Другого апеляційного адміністративного суду дійшов наступних висновків: 1) ненадання на запит або надання не в повному обсязі податкової інформації для здійснення податкового моніторингу є підставою для призначення позапланової перевірки відповідно до порядку, встановленому ст. 78 ПК України; 2) моніторинг контрольованих операцій і проведення перевірок щодо дотримання платником принципу «втягнутої руки» є різними формами податкового контролю за встановленням відповідності умов контрольованих операцій принципу «втягнутої руки», порядок яких врегульований різними нормами ПК України; 3) покликання на отримання податкової інформації в порядку ст. 73 ПК України, встановлено лише в п.п. 39.5.1.1 п. 39.5 ст. 39 ПК України, який регулює порядок моніторингу, а не перевірок; 4) ненадання на запит або надання не в повному обсязі податкової інформації для здійснення податкового моніторингу є підставою для призначення перевірки в порядку, визначеному ст. 78 ПК України. Правовідносини, пов'язані з направленням письмового запиту в порядку п. 73.3 ст. 73 ПК України, припиняються після початку проведення перевірки; 5) в разі призначення позапланової податкової перевірки при неподанні податкової інформації щодо трансфертного ціноутворення, така перевірка здійснюється лише з питань контролю трансфертного ціноутворення [8].

Аналіз статистичних даних свідчить про дієвість такої форми податкового контролю, як моніторинг. Так, за період з січня 2022 – липень 2024 року податковими органами ініційовано 331 запит щодо документації з трансфертного ціноутворення, з яких 75% опрацьовано. Близька у 80% від опрацьованих випадків – підтверджено фіскальні ризики. Внаслідок перевірки податкової дисципліни платників у 2015–2024 роках встановлено 2094 порушень різного ступеню важкості і оформлено штрафів на суму 495,5 млн грн, в т.ч. 922 факти (44,0% в загальній структурі) у 2022–2024 роках зі штрафами на суму 181,1 млн грн. За результатами ініційованих внаслідок моніторингу 123 позапланових податкових перевірок на відповідність контрольованих операцій принципу «втягнутої руки» за 2015–2024 роки збитки бюджету було зменшено на 9,36 млрд грн, донараховано податку на прибуток на суму 5,58 млрд грн [6; 15].

Висновки. Таким чином, моніторинг контрольованих операцій, будучи самостійною формою попереднього податкового контролю, має забезпечити встановлення відповідності умов контрольованих операцій принципу «втягнутої руки», виявлення потенційних ризиків трансфертного ціноутворення, аналіз ризиків заниження платником податків податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств, контроль за своєчасністю і повнотою поданих звітів про контрольовані операції та документації з трансфертного ціноутворення. Така форма контролю носить системний характер та реалізується шляхом комплексного аналізу, постійного спостереження, опитування уповноважених осіб та/або працівників платника податків з питань трансфертного ціноутворення.

Список використаних джерел:

1. Круляк В.В., Курілов Є.А. Основні положення моніторингу контрольованих операцій як складової податкового контролю за дотриманням правил трансфертного ціноутворення в Україні. *Економічний вісник*. 2021. Вип. 7. С. 61–73. URL: 8.pdf (dpu.kyiv.ua)
2. Стеблюк Н.Ф., Мироненко Д.К., Ботвінов Г.Р. Податкове регулювання трансфертного ціноутворення та його вплив на сферу міжнародного бізнесу. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 1. С. 98–108. URL: qxd (eco-science.net)
3. Карнаух Т.М. Трансфертне ціноутворення: сутність та перспективи запровадження в Україні. *Наукові записки*. Том. 168. 2015. С. 120–123. URL: 149248662.pdf (core.ac.uk)

4. Мельниченко Р. Податковий контроль трансфертного ціноутворення в Україні. *Публічне право*. 2019. № 5. С. 63–79. URL: (knu.te.edu.ua)
5. Суббот А. Особливості правового регулювання контролю трансфертного ціноутворення у відносинах великих платників податків. *Віче*. 2014. № 6. С. URL: verstka_8 (univer.km.ua)
6. Пасічний М.Д. Трансфертне ціноутворення у системі пріоритетів податкової політики. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. URL: (researchgate.net)
7. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
8. Постанова КАС ВС від 16 червня 2021 року у справі № 520/4404/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97735580>.
9. Про затвердження переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1 пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України, та визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2015 р. № 977 : Постанова КМУ від 27.12.2017 р. № 1045. URL: (rada.gov.ua)
10. Про затвердження Порядків встановлення відповідності умов контрольованої операції щодо сировинних товарів принципу «витягнутої руки» : Наказ Міністерства фінансів України від 18.01.2022 р. № 19. URL: (rada.gov.ua)
11. Поліщук С. Що таке трансфертне ціноутворення. *Наша бухгалтерія*. 2023. URL: (nashabuhgalteria.com)
12. Порядок попереднього узгодження ціноутворення у контрольованих операціях, за результатами якого укладаються договори, що мають односторонній, двосторонній та багатосторонній характер, для цілей трансфертного ціноутворення : Постанова КМУ від 28.10.2021 р. № 1114. URL: (rada.gov.ua)
13. Порядок опитування уповноважених, посадових осіб та/або працівників платника податків з питань трансфертного ціноутворення : Наказ Міністерства фінансів України 14.08.2015 р. № 706 У. URL: (rada.gov.ua)
14. Про затвердження форми та Порядку складання Звіту про контрольовані операції : Наказ Міністерства фінансів України від 18.01.2016 р. № 8. URL: (rada.gov.ua)
15. Державна податкова служба України. Презентаційні матеріали з трансфертного ціноутворення. URL: <https://tax.gov.ua/diyalnist-/transfertne-tsinoutvorennya-ta-mijnarodne-opodatkuvannya/transfertne-tsinoutvorennya/prezentatsiyini-materiali>

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БОБЧИНСЬКИЙ П. М.,
аспірант кафедри кримінального права
та кримінології
(Одеський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.44

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.37>

**ВДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКУЮЧИХ ОЗНАК ПОРУШЕННЯ
НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОЛОЖЕНЬ
КК УКРАЇНИ ТА КК ІНШИХ КРАЇН**

Стаття присвячена дослідженню доктринальних та законодавчих положень кваліфікуючих ознак, передбачених ст. 162 КК України «Порушення недоторканості житла». Проаналізовано законодавчі положення кримінальних кодексів України та інших країн щодо забезпечення недоторканості житла, а саме виявленню плюсів та вад закріплених кваліфікуючих ознак в КК України. Надано пропозиції на підставі зарубіжних КК щодо певних уточнень або змін до складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 162 КК України. Доведено, що окрім встановленої схожості кваліфікованих ознак забезпечення недоторканості житла у КК України та нормах КК інших країн, у зарубіжному законодавстві закріплені й інші ознаки, які можуть бути імплементовані до КК України (ст. 162 КК України). Так, серед цих ознак: КК Республіки Молдова – вчинення організованою злочинною групою або злочинною організацією; КК Грузії – що спричинило значну шкоду; вчинення групою осіб; КК Республіки Таджикистан – з незаконною установкою в житловому приміщенні підслуховуючих або інших спеціальних пристроїв; КК Республіки Казахстан – вчинення групою осіб; в нічний час; КК Французької Республіки – за допомогою брехні, самоуправства; КК Чеської Республіки – подолання перешкод метою якої є недопущення проникнення до приміщення; вчинення діяння із зброєю по відношенню до щонайменше двох осіб; КК Республіки Болгарія – з використанням хитрості, обману; спеціальних технічних засобів; вночі; озброєною особою або двома чи більше особами. Звернення до досвіду деяких зарубіжних країн вказує на наявність додаткових кваліфікуючих ознак, які могли би поповнити ст. 162 КК України, зокрема встановлення форм співучасті – вчинення організованою злочинною групою або злочинною організацією, вчинення групою осіб; встановлення способів – з незаконною установкою підслуховуючих або інших спеціальних пристроїв; спеціальних технічних засобів; вчинення діяння із зброєю по відношенню до щонайменше двох осіб; з озброєною особою або двома чи більше особами; хитрості, обману; за допомогою брехні, самоуправства; вчинення в нічний час. Із перерахованого переліку кваліфікуючих ознак, запропоновано закріпити у ч. 2 ст. 162 КК України, такі кваліфіковані ознаки, як вчинення групою осіб; з незаконною установкою спеціальних технічних засобів.

Key words: *досвід, житло, злочин, імплементація, кваліфікуючі ознаки, кримінальне правопорушення, кримінальне законодавство, недоторканість, насильство, службова особа.*

Bobchynskyi P. M. Improving the qualifying features of violation of the inviolability of housing: analysis of legislative provisions of the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Code of other countries

The article is devoted to the study of doctrinal and legislative provisions of qualifying features provided for by Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of the inviolability of housing". The legislative provisions of the criminal codes of Ukraine and other countries on ensuring the inviolability of housing are analyzed, namely, the advantages and disadvantages of the qualifying features enshrined in the Criminal Code of Ukraine are identified. Proposals are given based on foreign Criminal Codes regarding certain clarifications or changes to the composition of the criminal offense provided for by Art. 162 of the Criminal Code of Ukraine. It is proven that in addition to the established similarity of the qualifying features of ensuring the inviolability of housing in the Criminal Code of Ukraine and the norms of the Criminal Codes of other countries, other features are enshrined in foreign legislation that can be implemented in the Criminal Code of Ukraine (Article 162 of the Criminal Code of Ukraine). Thus, among these features: the Criminal Code of the Republic of Moldova – committed by an organized criminal group or criminal organization; the Criminal Code of Georgia – which caused significant damage; committed by a group of persons; the Criminal Code of the Republic of Tajikistan – with the illegal installation of eavesdropping or other special devices in residential premises; The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan – committed by a group of persons; at night; the Criminal Code of the French Republic – with the help of lies, arbitrariness; the Criminal Code of the Czech Republic – overcoming obstacles the purpose of which is to prevent entry into the premises; committing an act with a weapon against at least two people; the Criminal Code of the Republic of Bulgaria – with the use of cunning, deception; special technical means; at night; by an armed person or two or more persons. An appeal to the experience of some foreign countries indicates the presence of additional qualifying features that could supplement Article 162 of the Criminal Code of Ukraine, in particular, the establishment of forms of complicity – committing by an organized criminal group or criminal organization, committing by a group of persons; establishment of methods – with the illegal installation of listening or other special devices; special technical means; committing an act with a weapon against at least two people; with an armed person or two or more persons; cunning, deception; with the help of lies, arbitrariness; committing at night. From the above list of qualifying features, it is proposed to include in Part 2 of Article 162 of the Criminal Code of Ukraine such qualifying features as committing by a group of persons; with the illegal installation of special technical means.

Key words: *experience, housing, crime, implementation, qualifying features, criminal offense, criminal legislation, immunity, violence, official.*

Вступ. У теорії кримінального права під кваліфікуючими ознаками розуміють передбачені законом притаманні частині злочинів відповідного виду суттєві обставини, що відбивають типовий, значно змінений порівняно з основним складом злочину ступінь суспільної небезпечності вчиненого й особи винного та вплив на законодавчу оцінку вчиненого й міру відповідальності [4, с. 48]. Кваліфікуючі ознаки, поряд з іншими кримінально-правовими засобами, виконують функцію диференціації кримінальної відповідальності, встановлюючи нові, підвищені порівняно з передбаченими санкціями за злочин з основним складом межі типового покарання [18, с. 366]. Отже, кваліфікуючі ознаки використовуються у кримінальному праві як засіб диференціації кримінальної відповідальності для конструювання більш небезпечного виду діянь і відповідно для визначення у законі нових меж караності порівняно з тими, які передбачені за вчинення основного складу кримінального правопорушення.

Серед обставин, які визнаються кваліфікуючими ознаками складу кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК: вчинення його службовою особою; із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування. Арсенал засобів для диференціації здається більш, ніж достатнім, однак використання його не за певними ustalеними правилами призводить до того, що нівелюється різниця між покараннями за основний та кваліфікований склад кримінального правопорушення часто обсяг покарання не відповідає ступеню суспільної небезпеки певного кримінального правопорушення, завданій ним шкоди.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження доктринальних та законодавчих положень щодо кваліфікуючих ознак, передбачених ст. 162 КК України «Порушення недоторканості житла», аналіз законодавчих положень щодо забезпечення недоторканості житла, а саме виявлення плюсів та вад закріплених кваліфікуючих ознак в КК України та пропозиції на підставі зарубіжних КК щодо певних уточнень або змін нададуть в подальшому більшості дієвості складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 162 КК України.

Результати дослідження. Перелік обтяжуючих обставин міститься в ст. 67 Кримінального кодексу України. Вони виходять за межі складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 162 КК України, і є підставою для суду в призначенні більш суворого покарання в межах санкції статті цього Кримінального кодексу. Але буває й так, що певна обтяжуюча обставина знаходить своє закріплення як кваліфікуюча ознака конкретного складу кримінального правопорушення. При застосуванні покарання в таких випадках суд не може враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує (ст. 67 КК України).

Як вже було зазначено раніше ч. 2 ст. 162 КК України передбачає відповідальність за кваліфікуючі (обтяжуючі) види діяння, зазначені в указаній диспозиції статті. До них належать: а) вчинення його службовою особою; б) із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування.

На диференціацію відповідальності і покарання впливає багато чинників, одним із яких є спеціалізація кримінальної відповідальності за рахунок створення норм зі спеціальним суб'єктом. Так і у ст. 162 КК України законодавець передбачив відповідну ознаку в ч. 2 ст. 162 КК України – вчинення його службовою особою. Із змісту диспозиції зрозуміло, що кримінальне правопорушення може бути вчинене службовою особою (без конкретизації). Такий виклад породжує певні суперечки між науковцями, які вбачають помилки кваліфікації під час відмежування кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 162 КК України від кримінальних правопорушень розділу XVII (у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг), а саме від кримінальних правопорушень, передбачених статтями 364, 364-1, 365 та 365-1 ККУ. Жмур Ю. М. відмічає, що серйозною вадою конструкції цієї норми є те, що у ній відсутнє посилання на використання службовою особою влади або свого службового становища. Норма ч. 2 ст. 162 КК України обмежується лише вказівкою «Ті самі дії, вчинені службовою особою...». Така ситуація формально дає можливість кваліфікувати за ч. 2 ст. 162 КК України дії будь-якої службової особи, навіть якщо вони не пов'язані з її професійною діяльністю [6, с. 185–191].

Слід зазначити, зокрема у процесі кваліфікації виникає питання про подолання конкуренції ч. 2 ст. 162 КК України та перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України). Ч. 2 ст. 162 КК України та ст. 365 КК України мають свої характерні особливості, на які слід звертати увагу при кваліфікації. Так, у диспозиції ст. 162 КК України передбачається відповідальність за вчинення незаконних дій (незаконного проникнення до житла або іншого володіння особи, проведення в них огляду або обшуку, а так само незаконного виселення чи інших дій, що порушують недоторканність житла громадян), які загалом характерні для перевищення влади або службових повноважень, коли службова особа виходить за межі наданих їй повноважень, діє у незаконний спосіб (незаконними методами) [7, с. 499; 1, с. 217, 239]. А при скоєнні зловживання владою або службовими повноваженнями службова особа «в межах її повноважень, визначених законом, використовує їх всупереч інтересам служби» [7, с. 499]. А отже, ст. 365 КК України доцільно визнавати загальною, а ч. 2 ст. 162 КК України – спеціальною нормою. Це твердження

підтримують, зокрема, П.П. Андрушко та А.А. Стрижевська [1, с. 241], а також положення постанови Пленуму Верховного Суду України [20]. Аналіз диспозицій ч. 2 ст. 162 КК України та ст. 365 КК України демонструє, що у статті, яка вміщує загальну норму (ст. 365 КК України), обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення названі суспільно небезпечні наслідки – заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, які можуть, зокрема, полягати і в порушенні охоронюваних Конституцією України чи іншими законами прав та свобод людини і громадянина [20]. У той же час у статті, яка вміщує спеціальну норму (ч. 2 ст. 162 КК України), суспільно небезпечні наслідки не передбачені. У зв'язку з цим виникає закономірне питання про те, чи потрібно при кваліфікації враховувати підвищену суспільну небезпеку посягання, що передбачена у загальній нормі? Як зазначав Навроцький В.О., цю проблему загострює незбалансованість санкцій загальної та спеціальної норм, оскільки «спеціальна норма по суті містить привілейований вид злочину» [19, с. 473]. Вирішення питання про відмежування розглядуваної норми Розділу XVII КК України, необхідно здійснювати за правилами подолання конкуренції загальної та спеціальної норми. За своїм змістом положення ч. 2 ст. 162 ККУ є спеціальним видом зловживання та перевищення службовою особою своїх повноважень, оскільки з усіх можливих дій, які утворюють зловживання чи перевищення, криміналізуються лише ті, що порушують недоторканність житла чи іншого володіння. З огляду на це перевага повинна віддаватися саме цій нормі [6, с. 185–191].

Звернення до окремих випадків на практиці вказує на те, що вчинення службовою особою порушення недоторканності житла кваліфікується по-різному. Наприклад, Дубенським міськрайонним судом К. (оперуповноважений Дубенського міськрайвідділу УМВС України в Рівненській області) був засуджений за ч. 1 ст. 365 КК України. Як вказано у формулюванні обвинувачення, перевищення влади або службових повноважень виразилося у тому, що К. незаконно оглянув житло Д., помістив його до ізолятора тимчасового тримання та незаконно провів оперативну закупку наркотичної речовини – макової соломи [3]. Вважаємо, що кваліфікація діянь винного за ч. 1 ст. 365 КК України була помилковою, оскільки, виходячи з формулювання обвинувачення, винний скоїв три самостійних склади злочинів – порушення недоторканності житла (ч. 2 ст. 162 КК) щодо незаконного огляду житла Д., завідомо незаконне затримання (ч. 1 ст. 371 КК) щодо поміщення Д. до ізолятора тимчасового тримання (ця стаття також є спеціальною щодо ст. 365 КК), а також перевищення влади (ч. 1 ст. 356 КК) щодо незаконного проведення оперативної закупки наркотичної речовини. Тобто, Лубенський міськрайонний суд допустився помилки, кваліфікувавши реальну сукупність злочинів за однією статтею 365 КК України. Проте у кримінальних провадженнях трапляються і випадки правильної кваліфікації дій службової особи, яка порушила недоторканність житла громадян, за ч. 2 ст. 162 КК України. Саме так були кваліфіковані дії Д., яка працювала на посаді начальника гуртожитку медпрацівників Миколаївської обласної лікарні та незаконно проникла у житло (кімнату гуртожитку) та провела у ньому огляд [2], дії старшого державного виконавця ВДВС Корабельного районного управління юстиції м. Миколаєва, яка незаконно проникла і провела огляд у житлі потерпілого [5]. Проте, відповідні два приклади вказують на наявні суперечності кримінально-правових норм через неточність змісту диспозиції кримінального правопорушення ч. 2 ст. 162 КК України (відсутність на конкретизацію службової особи), а також конкуренцію ч. 2 ст. 162 КК України із кримінальними правопорушеннями у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг Розділу XVII (конкуренція загальної та спеціальних кримінально-правових норм).

Відповідні проблеми щодо правильної кваліфікації за ч. 2 ст. 162 КК України, а саме при застосування кваліфікуючої ознаки вчинення службовою особою, вимагає від нас звернення до досвіду деяких КК зарубіжних країн, які схожу ознаку також закріплюють у нормах, що регулюють недоторканість житла в іншому вигляді. Так КК Республіки Молдова у ст. 179 (3) передбачає особливу кваліфікуючу ознаку «з використанням службового

становища» [12, с. 339]; КК Республіки Болгарія у ч. 1 ст. 170 передбачає серед інших ознак «зловживання владою», як спосіб вчинення діяння [13, с. 108]; КК Королівства Іспанія ст. 204 передбачає кримінальну відповідальність «посадовій особі, яка вийшла за дозволи законом межі і використала своє службове становище» [10, с. 107]; КК Грузії у ч. 3 ст. 160 передбачено «з використанням службового становища ...» [9, с. 93–94]; КК Республіки Таджикистан у ч. 2 ст. 147 передбачає використання службового становища» [14, с. 95–96]; КК Азербайджанської Республіки у ст. 157.3 «...службовою особою з використанням свого службового становища» [8, с. 125]; КК Республіки Казахстан ч. 3 ст. 149 передбачає «особою з використанням свого службового становища» [8, с. 317]. Отже відповідний досвід вищезазначених країн щодо визначення (формулювання) схожої ознаки (вчинення службовою особою, передбаченої ч. 2 ст. 162 КК України) може бути запозичений, що на наш погляд зменшить коло питань, щодо змістових та сутнісних ознак передбачених у ч. 2 ст. 162 КК України, а такому вигляді «Ті самі дії, вчинені особою з використанням службового становища».

Іншою кваліфікованою ознакою кримінального правопорушення передбаченого ст. 162 КК України є застосування насильства чи з погрозою його застосування. Звернення до коментарів до Кримінального кодексу України зазначають, що під поняттям насильство у складі кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 162, охоплюється будь-яке фізичне насильство Під насильством слід розуміти фізичне насильство як небезпечне, так і безпечне для життя і здоров'я потерпілого: умисне спричинення легкого тілесного ушкодження (ст. 125 КК), нанесення побоїв (ст. 126 КК) тощо. Якщо потерпілому спричиняється умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК) або смерть (ст. 115 КК), то винний відповідає за сукупністю статей КК, що передбачають відповідальність за посягання на здоров'я та життя і за порушення недоторканності житла) [15]. Отже, ми підтримуємо таку позицію і вважаємо, що поняттям «насильство» як кваліфікуючої ознаки порушення недоторканності житла у кримінальному правопорушенні, передбаченому ч. 2 ст. 162 КК України, охоплюється фізичне насильство, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (ч. 2 ст. 162 КК України), а також і психічне насильство, яке виражається в погрозі застосування такого ж за характером фізичного насильства. Погроза застосування насильства виражається в залякуванні потерпілого застосуванням до нього фізичного насильства і має бути реальною. «Погроза насильством» становить залякування застосуванням насильства щодо потерпілого або інших осіб. Така погроза зазначається в статтях КК, де закріплюється одним із двох способів: як самостійний кримінальний правопорушення або як спосіб вчинення кримінального правопорушення. Зазвичай погрози визначаються за своїм певним змістом, окрім випадків, передбачених ч. 2 ст. 162 КК України, де вказується лише на сам факт погрози. У вказаних випадках висловлена погроза охоплюється ознаками ч. 2 ст. 162 КК України і додаткової кваліфікації за ст. 129 КК України чи ст. 195 КК України не потребує [15]. Отже, кваліфікуючою ознакою застосування насильства та погрози його застосування (ч. 2 ст. 162 КК України) є порушення недоторканності житла, що поєднані з застосуванням фізичного насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого або погрозою його застосування.

Маємо зазначити, що схожу ознаку в нормах КК зарубіжних країн, містить ст. 179 КК Республіки Молдова (застосування насильства чи погрозою його застосування) [12, с. 339]; ч. 1 ст. 170 КК Республіки Болгарія (використання сили, залякувань) [13, с. 108]; ст. 157.3 КК Азербайджанської Республіки (насильства чи загрози його застосування) [8, с. 125]; ст. 202 КК Королівства Іспанія (насильства або залякування) [10, с. 107]; ч. 3 ст. 160 КК Грузії (із застосуванням насильства або з погрозою насильства) [9, с. 93–94]; ст. 147 КК Республіки Таджикистан (з застосуванням насильства чи погрози його застосування) [14, с. 95–96]; ст. 149 КК Республіки Казахстан (із застосуванням насильства або погрози його застосування) [8, с. 317]; ст. 226-4 КК Французької Республіки (погроз та примусу) [16, с. 134]; ст. 178 КК Чеської Республіки (насильства або погрозу прямого застосування насильства) [17, с. 114]; ст. 165 КК Литовської Республіки (насильств, іншим способом проти волі власника чи інших уповноважених осіб) [11, с. 92]. Отже за змістом усі перераховані випадки

закріпленої ознаки схожі, в більшості країн ідентичні українському закріпленню (ознака охоплює зокрема такі способи діяння, як погроза, примус, залякування тощо).

Окрім встановлення схожості КК України із нормами, що ставлять під охорону суспільні відносини, що забезпечують право на недоторканість житла, для більш ширшого підходу до удосконалення кваліфікуючих ознак варто, як на наш погляд проаналізувати відповідні норми КК зарубіжних країн на предмет наявності інших ознак, які можуть бути імплементовані до КК України (ст. 162 КК України). Так, серед таких ознак маємо зазначити: КК Республіки Молдова – вчинення організованою злочинною групою або злочинною організацією; КК Грузії – що спричинило значну шкоду, вчинення групою осіб; КК Республіки Таджикистан – з незаконною установкою в житловому приміщенні підслуховуючих або інших спеціальних пристроїв; КК Республіки Казахстан – вчинення групою осіб, в нічний час; КК Французької Республіки – за допомогою брехні, самоуправства; КК Чеської Республіки – подолання перешкод метою якої є недопущення проникнення до приміщення, вчинення діяння із зброєю по відношенню до щонайменше двох осіб; КК Республіки Болгарія – з використанням хитрості, обману, спеціальних технічних засобів, вночі, озброєною особою або двома чи більше особами.

Розкриваючи кваліфікуючі ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 162 КК України маємо зазначити, що визначені законодавцем, хоча і мають певні вади, проте не повною мірою впливають на реалізацію попереджувальної (стримуючої) функції кримінального правопорушення тим більш стосовно, вчинення відповідного кримінального правопорушення із обтяжуючими обставинами. Звернення до досвіду деяких зарубіжних країн вказує на наявність у відповідних складах, що забезпечують охорону приватності житла додаткових кваліфікуючих ознак, які могли би поповнити ст. 162 КК України, зокрема встановлення форм співучасті – вчинення організованою злочинною групою або злочинною організацією, вчинення групою осіб; встановлення способів – з незаконною установкою підслуховуючих або інших спеціальних пристроїв; спеціальних технічних засобів; вчинення діяння із зброєю по відношенню до щонайменше двох осіб; з озброєною особою або двома чи більше особами; використанням хитрості, обману, за допомогою брехні, самоуправства; вчинення в нічний час. Із перерахованого переліку кваліфікуючих ознак, вважаємо доцільним закріпити у ч. 2 ст. 162 такі як вчинення групою осіб, з незаконною установкою спеціальних технічних засобів. Отже, викласти ч. 2 ст. 162 КК України в такій редакції «2. Ті самі дії, вчинені особою з використанням службового становища або із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування або вчинені групою осіб або з використанням спеціальних технічних засобів».

Список використаних джерел:

1. Андрушко, П. П., Стрижевська А. А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика : навч. посіб. Київ : Юрисконсульт, 2006. 342 с.
2. Архів Верховного Суду України. Кримінальна справа № 5-200 км за 2006 р. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 11.10.2024)
3. Архів Рівненського Апеляційного суду. Кримінальна справа № 11а-235 за 2006 р. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 11.10.2024)
4. Гуторова Н.О. Проблеми вдосконалення кваліфікуючих ознак злочинів у сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності* : матер. наук.-практ. конференції / ред. кол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. Х.: «Кроссруд», 2006. С. 47–50.
5. Єдиний державний реєстр судових рішень. – Кримінальна справа № 40661. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення 11.10.2024)
6. Жмур Ю.М. Розмежування «Порушення недоторканності житла» від складів злочинів зі схожим складом, що складають конкуренцію норм. *Економіка і право*. Серія 18. 2015 р. С. 185–191.

7. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.; за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ : Юридична думка, 2004. 656 с.
8. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки, Кримінальний кодекс Республіки Казахстан під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову. Т. В. Руденко. К. : ОВК, 2016. 490 с.
9. Кримінальний кодекс Грузії / Переклад на українську мову. Т. В. Руденко; під заг. ред. О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2021. 254 с.
10. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / під ред. В.Л. Менчинського ; переклад на українську мову О.В. Лішевської. Київ : ОВК, 2017. 284 с.
11. Кримінальний кодекс Литовської Республіки / переклад К. В. Менченя; під ред. О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2021. 158 с.
12. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь, Кримінальний кодекс Молдова, під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову Т.В. Руденко. К. : ОВК, 2016. 462 с.
13. Кримінальний кодекс Республіки Болгарія / О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2024. 294 с.
14. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан / переклад Станіч В.С.; під ред. О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2021. 288 с.
15. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред.В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х. : Право, 2013.Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Ба у лін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.
16. Кримінальний кодекс Французької Республіки, під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову Станіч В.С.. К. : ОВК, 2017. 348 с.
17. Кримінальний кодекс Чеської Республіки / Переклад на українську мову О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2020. 264 с.
18. Марін О.К. Окремі теоретичні основи аналізу системи ознак, що кваліфікують злочин. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матер. XII регіон. наук.-практ. конф., 9–10 лютого 2006 р. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. С. 366–369.
19. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: Навч. посібник. К. : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
20. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: постанова Пленуму Верховного Суду України №15 від 26 грудня 2003 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03#Text> (дата звернення 12.10.2024)
21. Тадика Є. Д. Порушення недоторканості житла: проблеми кваліфікації та відповідальності. *Молодий вчений*. 2018. № 12, ч. 2. С. 201–204.

МАЛЕТОВА О. С.,доктор юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри кримінально-
правових дисциплін та судочинства
(Сумський державний університет)

УДК 35.078.3:352.0

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.38>**СМАРТ-ПРОТИДІЯ: ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
НА ЗМІНУ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ¹**

Стаття присвячена дослідженню потенціалу та практичного застосування штучного інтелекту (далі – ШІ) у сфері протидії корупції. Автор здійснює глибокий аналіз інноваційних підходів до виявлення, запобігання та розслідування корупційних діянь за допомогою технологій ШІ. У роботі детально розглядаються можливості ШІ в аналізі великих масивів даних, включаючи фінансові транзакції, державні контракти та декларації про доходи, з метою виявлення аномалій та підозрілих шаблонів поведінки.

Особлива увага приділяється системам раннього попередження, які здатні передбачати потенційні корупційні ризики на основі аналізу історичних даних та поточних тенденцій. Автор наводить конкретні приклади успішного застосування ШІ в антикорупційній діяльності різних країн, демонструючи широкий спектр можливостей цієї технології. Зокрема, детально розглядається досвід Бразилії з використанням сервісу Serenata.ai для громадського контролю витрат парламентарів, що дозволяє виявляти нецільове використання державних коштів.

Значна увага приділяється проекту Мексиканського інституту конкурентоспроможності з аналізу державних закупівель, який демонструє ефективність ШІ у виявленні потенційних зловживань у сфері публічних тендерів. Автор також висвітлює використання програмного забезпечення Raven у Великій Британії для аналізу документів у корупційних справах, що значно прискорює процес розслідування складних фінансових злочинів.

Окремо розглядається досвід України у впровадженні ШІ для перевірки декларацій посадовців та моніторингу державних закупівель, що демонструє потенціал цих технологій у країнах з перехідною економікою. Автор акцентує увагу на викликах, пов'язаних з впровадженням ШІ в антикорупційну діяльність, зокрема на питаннях захисту персональних даних, етичного використання технологій та забезпечення прозорості алгоритмів.

У статті підкреслюється необхідність розробки відповідних правових та етичних рамок для регулювання використання ШІ в боротьбі з корупцією. Автор наголошує на важливості балансу між ефективністю антикорупційних заходів та захистом прав і свобод громадян. У висновках зазначається, що впровадження ШІ відкриває нові перспективи у протидії корупції, але вимагає вирішення ряду технічних, етичних та правових питань. Наголошується на критичній важливості підтримки з боку державних інституцій та активного залучення громадянського суспільства для успішного застосування ШІ в антикорупційній діяльності та досягнення довгострокових позитивних результатів.

¹ Робота виконана в рамках проекту «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556)

Ключові слова: штучний інтелект, протидія корупції, антикорупційні заходи, державні закупівлі, електронне декларування, етика штучного інтелекту.

Maletova O. S. Smart counteraction: the impact of artificial intelligence on shaping anti-corruption measures

The article explores the potential and practical application of artificial intelligence (AI) in combating corruption. The author analyses innovative approaches to detecting, preventing, and investigating corrupt practices using AI technologies. To detect anomalies and suspicious behavioural patterns, the study thoroughly examines AI's capabilities in analysing large datasets, including financial transactions, government contracts, and income declarations.

Special attention is given to early warning systems capable of predicting potential corruption risks based on historical data analysis and current trends. The author provides concrete examples of AI's successful use in anti-corruption efforts across various countries, showcasing the broad potential of this technology. Notably, the study highlights Brazil's experience with the Serenata.ai service, which enables public oversight of parliamentary expenses, helping to identify the misuse of public funds.

Significant focus is placed on the project by the Mexican Institute for Competitiveness in analysing public procurement, demonstrating AI's effectiveness in identifying potential abuses in public tenders. The author also discusses the use of Ravn software in the UK for document analysis in corruption cases, which significantly accelerates the investigation of complex financial crimes.

Ukraine's experience with AI implementation for monitoring official declarations and public procurement is also examined, showcasing the potential of these technologies in transition economies. The author highlights challenges associated with AI's integration into anti-corruption activities, particularly concerning data protection, ethical technology use, and algorithm transparency.

The article emphasises the need to develop appropriate legal and ethical frameworks for regulating AI use in anti-corruption efforts. The author stresses the importance of balancing effective anti-corruption measures with the protection of citizens' rights and freedoms. In conclusion, the article points out that AI adoption presents new opportunities for fighting corruption but requires the resolution of several technical, ethical, and legal issues. It underlines the critical importance of government support and active involvement from civil society to ensure AI's successful application in anti-corruption activities and achieve long-term positive outcomes.

Key words: artificial intelligence, anti-corruption, anti-corruption measures, public procurement, electronic declarations, AI ethics.

Вступ. Вводячи у пошуковій системі «Google» українською мовою запит «протидія корупції» за 0,34 секунди видає 3 520 000 відповідей, а вводячи це ж словосполучення англійською мовою – 240 000 000 за 0,31 секунди. Це свідчить про високу «популярність» як цієї проблеми в цілому, так і заходів запобігання та боротьби з таким деструктивним явищем як корупція. І не зважаючи на те, що вибудування антикорупційних заходів та інституцій триває вже багато сторіч і відбувається як на національному, так і наднаціональному рівні, все ж корупція лишається однією з найбільших глобальних проблем сьогодення. Вона проявляється у багатьох аспектах – від дрібної неправомірної вигоди до великого розкрадання державних ресурсів. З розвитком технологій корупція дедалі більше стає транснаціональною проблемою без поваги до кордонів, оскільки тепер гроші можуть легше переміщуватися в країни та з них, щоб приховати незаконні прибутки [1]. Щорічні витрати від міжнародної корупції становлять приголомшливі 3,6 трильйона доларів [2].

Саме ті ризики, загрози та деформації суспільного устрою, економічного розвитку та політичної стабільності, які несе в собі корупція акумулює наукові зусилля, громадські ініціативи та політичні дії до пошуку новітніх або навіть альтернативних заходів щодо нівелювання корупційних ризиків, розслідування корупційних кримінальних правопорушень та профілактики їх вчинення.

За даними словника Collins, словом 2023 року було обрано термін «ШІ», що означає «моделювання комп'ютерними програмами когнітивних функцій людини». Як відзначили у Collins, ШІ, який може стати наступною технологічною революцією, зазнав стрімкого розвитку та був однією з найактивніше обговорюваних тем у 2023 році [3].

Алгоритми ШІ використовуються в Україні для роботи з відкритими даними судового реєстру, моніторингу стану довкілля та виявлення ризиків у публічних закупівлях [4]. Тому, зовсім не дивною є ідея «залучення» ШІ до протидії корупції. Oxford Insights перелічує ШІ як «наступний рубіж у боротьбі з корупцією», частково через його здатність виявляти закономірності у надто великих наборах даних для управління людьми [5].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження того, як впровадження ШІ змінює підходи до протидії корупції. У статті аналізується потенціал ШІ для підвищення ефективності антикорупційних заходів, виявлення корупційних схем та оптимізації процесів їх розслідування. Також розглядаються нові можливості, які відкриває ШІ у запобіганні корупційним проявам, та обговорюються виклики, що виникають у зв'язку з його застосуванням.

Результати дослідження. ШІ має значний потенціал для підвищення ефективності антикорупційних заходів, пропонуючи інноваційні підходи до виявлення, запобігання та розслідування корупційних діянь. У сфері виявлення корупції ШІ може аналізувати величезні масиви даних, включаючи фінансові транзакції, державні контракти, декларації про майно та доходи осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, а також соціальні мережі та новинні джерела.

Алгоритми машинного навчання здатні виявляти аномалії та підозрілі шаблони, які можуть вказувати на корупційну діяльність. Наприклад, ШІ може ідентифікувати незвичні зв'язки між компаніями та державними службовцями, виявляти невідповідності між задекларованими доходами та стилем життя. Варто відмітити, що ці тези є не просто можливим сценарієм, а дійсно реальністю, адже в Бразилії діє Serenata.ai, сервіс для громадського контролю публічних витрат бразильських парламентарів. Модель AI Rosie аналізує витрати депутатів та виявляє серед них підозрілі. Онлайн дашборд Jarbas [6] дозволяє користувачам переглянути результати автоматичного аналізу та підтвердити або спростувати підозрілі випадки. За час існування ініціативи понад 600 волонтерів надіслали до парламенту офіційні скарги щодо майже 630 підозрілих відшкодувань витрат від 216 депутатів на загальну суму понад 65,5 тисяч доларів [4].

У превентивних заходах, враховуючи, що потенціал ШІ для прискорення процесів і вирішення проблем величезний [7], то він може бути використаний для створення систем раннього попередження, які передбачають потенційні корупційні ризики ще до того, як вони матеріалізуються. Це може включати аналіз поведінкових патернів, оцінку ризиків у різних секторах державного управління та моніторинг змін у законодавстві чи адміністративних процедурах, які можуть створювати можливості для корупції. Наприклад, Мексиканський інститут конкурентоспроможності (IMCO) разом із Participatory Intelligence (OPI) використали автоматизовані запити ШІ для аналізу мільйонів записів даних, що стосуються державних контрактних процедур, з метою ідентифікації корупційних ризиків. Набір даних охоплював період з 2012 по 2017 рік і містив 6 мільйонів рядків даних із 230 мільйонами комірок, зібраних із 9 різних джерел. На основі цього аналізу було розроблено індекс корупційного ризику, який оцінював ризики в понад 1500 одиницях закупівель. Ф. Алькасар, дослідник проекту, підкреслював, що вирішення проблеми корупції починається з реформування державної політики в сфері державних закупівель. Мексика займає одне з провідних місць серед країн ОЕСР щодо впровадження відкритих урядових даних, а набір даних, використаний для виявлення корупційних ризиків, також є відкритим. Країна

першою запровадила проект «Open Up Guides», який став офіційним стандартом у 2015 році під егідою *Transparencia Mexicana*. Незважаючи на наявність антикорупційних законів та інституцій у Мексиці, виконання цих законів залишається проблемним, що підтверджують останні дослідження U4. Відсутність волі чи здатності правоохоронних органів реагувати на корупцію після її виявлення залишається ключовою проблемою, що призвела до зниження рейтингу країни в Індексі сприйняття корупції (PCI) за останні п'ять років [5].

У процесі розслідування корупційних справ ШІ може значно прискорити аналіз доказів, включаючи обробку великих обсягів документів, аудіо- та відеоматеріалів. Прикладом уже розробленого інструменту, який довів свою ефективність, є *Ravn*, програмне забезпечення зі ШІ, яке може фільтрувати, індексувати та узагальнювати документи швидко й без помилок, перевершуючи людей за ефективністю. Він здобув популярність завдяки ролі, яку він зіграв у розкритті справи про корупцію в *Rolls-Royce* у 2008 році, коли допоміг Управлінню серйозних шахрайств Великої Британії (SFO) проаналізувати 30 мільйонів документів, щодня обробляючи 600 000 документів. Ці програми, відомі як «*Lawtech*», використовують інтелектуальні алгоритми, щоб вивчати їхній досвід, оптимізуючи час і ресурси. Вони можуть виконувати такі завдання, як індексування багатонаціональних сховищ або автоматичне вилучення номерів паспортів із зображень. Незважаючи на свою ефективність, вони розглядаються не як загроза зайнятості в легальному секторі, а як інструмент підвищення ефективності.

Подібним чином в Іспанії податкова адміністрація та соціальний захист мають цифрові платформи, які спрощують і автоматизують процеси та, перехресно посилаючись на інформацію, можуть ідентифікувати шахрайство. З 2015 року Генеральна дирекція інспекції праці та соціального захисту використовує програмне забезпечення на основі ШІ (аналіз даних) для більш гнучкого виявлення шахрайства під назвою *Anti-fraud tool* [8].

Технології розпізнавання мови та тексту можуть допомогти в аналізі комунікацій, виявляючи ключові фрази або зв'язки, які могли б залишитися непоміченими при ручному аналізі. NLP (обробка природної мови) допомагає аналізувати великі обсяги текстових даних, виявляючи підозрілі патерни комунікацій [9]. Семантичний аналіз виявляє приховані значення та контексти, включаючи евфемізми та кодові слова [10, с. 49]. Технологія розпізнавання іменованих сутностей (NER) ідентифікує та класифікує імена осіб, організацій і локацій, що прискорює виявлення зв'язків між учасниками схем [11].

Крім того, ШІ може підвищити ефективність електронних систем декларування, автоматизуючи процес перевірки та виявлення невідповідностей. Це дозволить антикорупційним органам зосередитися на найбільш суттєвих випадках, оптимізуючи використання обмежених ресурсів. Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) змінило підхід до перевірки декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування, зосереджуючись на підвищенні ефективності та мінімізації корупційних ризиків шляхом впровадження ШІ.

Раніше НАЗК щорічно перевіряло декларації лише високопосадовців, таких як президент, міністри, народні депутати та судді. При цьому понад 99% декларацій не підлягали систематичному контролю, а перевірка інших чиновників проводилася лише за зверненнями громадян, журналістськими розслідуваннями або у співпраці з правоохоронними органами.

Зміни полягають у тому, що тепер декларації відбиратимуться для перевірки на основі оцінки ризику, що визначатиметься рейтингом ризику декларації. Усі подані декларації будуть підлягати ризик-оцінці, і ті, що мають найнижчий рейтинг ризику, перевірятимуться автоматизованими алгоритмами на базі ШІ.

Цей підхід включає порівняння даних декларацій з іншими реєстрами та аналіз наявності ознак незаконного збагачення або необґрунтованих активів за певними алгоритмами. Під час періоду, коли подання та перевірка декларацій були призупинені, НАЗК зосередилося на розробці IT-продуктів для впровадження цього нового підходу, а також на моніторингу способу життя посадовців [12].

У сфері державних закупівель ШІ може аналізувати тендерні пропозиції, виявляючи ознаки змови між учасниками або інші форми маніпуляцій. Це може допомогти забезпечити справедливість та прозорість процесу закупівель. В Україні Платформа DOZORRO [13] розробляє модель машинного навчання для виявлення ризикових закупівель. Зі ШІ DOZORRO громадські активісти зможуть значно швидше виявляти «зраду» в закупівлях та звертатися до контролерів та правоохоронних органів [4].

Важливо зазначити, що впровадження ШІ в антикорупційну діяльність також створює нові виклики, зокрема щодо захисту персональних даних, етичного використання технологій та забезпечення прозорості алгоритмів. Захист персональних даних є ключовим аспектом, оскільки системи на основі ШІ (далі – AI-системи) аналізують великі обсяги інформації, що можуть включати конфіденційні дані. Забезпечення безпеки цієї інформації та запобігання її несанкціонованому доступу є необхідним для збереження довіри суспільства та дотримання прав людини. Важливо, щоб збір, зберігання та обробка даних відповідали міжнародним стандартам конфіденційності та регуляторним вимогам.

Етичне використання ШІ передбачає дотримання принципів справедливості, недискримінації та відповідальності. AI-системи повинні бути розроблені таким чином, щоб уникнути упередженості або дискримінації за ознаками, такими як раса, вік чи стать. Це особливо важливо в контексті антикорупційних розслідувань, де навіть невеликі помилки або упередження можуть мати серйозні наслідки для окремих осіб або груп. Крім того, відповідальні особи повинні забезпечувати належний моніторинг і контроль за роботою AI-систем, щоб уникнути зловживань або неправильного використання технологій.

Забезпечення прозорості алгоритмів є критично важливим для підтримки громадської довіри до систем, що використовують ШІ. Прозорість передбачає доступність інформації про те, як працюють алгоритми, на яких даних вони базуються і які рішення приймаються. Це дозволяє залученим сторонам перевіряти правильність і обґрунтованість результатів, що генеруються AI-системами, а також звертатися до них у разі потреби. У свою чергу, це сприяє підвищенню довіри до результатів антикорупційних заходів та забезпечує можливість їх подальшої легітимізації в суспільстві. Тому розробка та впровадження таких систем повинні супроводжуватися відповідними правовими та етичними рамками.

Висновки. Впровадження ШІ у сферу антикорупційної діяльності відкриває нові перспективи, забезпечуючи інноваційні інструменти для виявлення, запобігання та розслідування корупції. AI-системи демонструють потенціал у виявленні корупції через аналіз даних, превентивних заходах завдяки системам раннього попередження, прискоренні розслідувань, оптимізації державних закупівель та автоматизації електронного декларування.

Однак, для ефективної інтеграції ШІ необхідно вирішити кілька важливих питань, серед яких захист персональних даних, етичність використання технологій та прозорість алгоритмів. Важливим є також розробка правових і етичних рамок, забезпечення конфіденційності та впровадження контрольних механізмів для мінімізації ризиків зловживання.

Досвід таких країн, як Бразилія, Мексика, Велика Британія, Іспанія та Україна, демонструє практичну ефективність використання ШІ в протидії корупції. Проте важливо підкреслити, що успіх застосування ШІ залежить від належної підтримки державних інституцій та суспільства.

Список використаних джерел:

1. Corruption is a Global Problem for Development. To Fight It, We All Have a Role to Play. *World Bank Group* : website. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/opinion/2023/06/13/corruption-is-a-global-problem-for-development-to-fight-it-we-all-have-a-role-to-play> (date of appeal: 05.09.2024).

2. Corruption is costing the global economy \$3.6 trillion dollars every year. *Geo-Economics and Politics Group* : website. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2018/12/the-global-economy-loses-3-6-trillion-to-corruption-each-year-says-u-n/> (date of appeal: 05.09.2024).

3. Слово 2023 року за версією словника Collins – AI (штучний інтелект). *AIN* : вебсайт. URL: <https://ain.ua/2023/11/02/slovo-2023-roku-collins-ai/#:~:text=AI%2C%20%D0%B0%D0%B1%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%20Artificial%20Intelligence,%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96%D1%88%D0%B5%2C%20%D0%BD%D1%96%D0%B6%20%D1%83%20%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8> (дата звернення: 05.09.2024).
4. Як штучний інтелект використовується у сфері відкритих даних. *ДІЯ* : вебсайт. URL: <https://diia.data.gov.ua/info-center/aiod> (дата звернення: 05.09.2024).
5. Aarvik, P. Artificial Intelligence – a Promising Anti-Corruption Tool in Development Settings? U4 Report 2019:1 Series Editor: A. Strand. URL: <https://www.u4.no/publications/artificial-intelligence-a-promising-anti-corruption-tool-in-development-settings.pdf> (date of appeal: 05.09.2024).
6. Dashboard J. Cota para Exercício da Atividade Parlamentar. *Reembolsos* URL: https://jarbas.serenata.ai/dashboard/chamber_of_deputies/reimbursement/ (дата звернення: 05.12.2023).
7. Early Warnings for All: Artificial Intelligence to unlock the potential of Early Warning Systems. *COP Event - Science for Climate Action Pavilion* : website. URL: <https://wmo.int/events/cop28/ew4all-ai-unlock-potential-EWS> (date of appeal: 05.09.2024).
8. Artificial Intelligence and the fight against corruption. *Blog AVAF-En* website. URL: <https://www.antifraucv.es/en/artificial-intelligence-and-the-fight-against-corruption/> (date of appeal: 05.09.2024).
9. Devlin J., Chang M. W., Lee K., Toutanova K. Bert: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. arXiv preprint arXiv:1810.04805, 2018. URL: <https://arxiv.org/abs/1810.04805> (date of appeal: 05.09.2024).
10. Cambria E., White B. Jumping NLP curves: A review of natural language processing research. *IEEE Computational intelligence magazine*. 2014. Т. 9, № 2. P. 48–57.
11. Lample G., Ballesteros M., Subramanian S., Kawakami K., Dyer C. Neural architectures for named entity recognition arXiv preprint arXiv:1603.01360, 2016. URL: <https://arxiv.org/abs/1603.01360> (date of appeal: 05.09.2024).
12. AI Will Be Used to Check Declarations. *Kyiv Post* December 23, 2023. URL : <https://www.kyivpost.com/post/25840> (date of appeal: 05.09.2024).
13. How artificial intelligence DOZORRO monitors purchases. *DOZORRO* : website. URL: <https://dozorro.org/blog/yak-shtuchnij-intelekt-dozorro-monitorit-zakupivli> (date of appeal: 05.09.2024).

ОМЕЛЬЧЕНКО О. І.,
аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Київський університет інтелектуальної
власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.3/7

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.39>

**СУСПІЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНІ НАСЛІДКИ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРАВOPOPУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 1 СТ. 241 КК УКРАЇНИ
«ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ»**

У статті автором досліджено суспільно-небезпечні наслідки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 241 КК України «Забруднення атмосферного повітря». Обґрунтовано, що кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 241 КК України «Забруднення атмосферного повітря», є матеріальним кримінальним правопорушенням.

Кримінальна відповідальність за забруднення атмосферного повітря може наставати лише у випадку створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля. Створення небезпеки є своєрідним суспільно небезпечним наслідком, який хоч і пов'язаний з діянням, однак має самостійний характер. Дане кримінальне правопорушення як «делікт створення небезпеки» характеризується тим, що загроза заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони повинна бути реальною і відокремленою від діяння.

Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря розглядається як первинний наслідок у вигляді змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження відповідних фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, які зумовлюють настання основного наслідку – створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

На підставі аналізу наукових досліджень, чинного законодавства у сфері охорони атмосферного повітря та вироків судів України за 2013–2023 роки обґрунтовано необхідність використання чітких критеріїв визначення реальності небезпеки для життя і здоров'я людей чи для довкілля внаслідок забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря.

У зв'язку з тим, що створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля є суспільно небезпечним наслідком, який спричиняє шкоду об'єкту кримінально-правової охорони, судам необхідно досліджувати питання про причинний зв'язок між діянням і цим суспільно небезпечним наслідком. Обґрунтовано необхідність у вироків чітко вказати в чому виявилось створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти довкілля, суспільно небезпечні наслідки, забруднення атмосферного повітря, інша зміна природних властивостей атмосферного повітря, створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля, кримінальна відповідальність.

Omelchenko O. I. The socially dangerous consequences of a criminal offense provided for in Part 1 of Article 241 of the Criminal Code of Ukraine "Atmospheric air pollution"

In the article, the author investigated the socially dangerous consequences of the objective side of the criminal offense provided for in Art. 241 of the Criminal Code of Ukraine "Atmospheric air pollution". It is substantiated that the criminal offense provided for in Part 1 of Art. 241 of the Criminal Code of Ukraine "Atmospheric air pollution" is a material criminal offense.

Criminal responsibility for atmospheric air pollution can arise only in the case of creating a danger to life, health of people or the environment. The creation of danger is a kind of socially dangerous consequence, which, although connected with the action, has an independent character. This criminal offense as "delict of creating danger" is characterized by the fact that the threat of harm to the object of criminal law protection must be real and separate from the act.

Pollution or other changes in the natural properties of atmospheric air is considered as a primary consequence in the form of a change in the composition and properties of atmospheric air as a result of the entry of relevant physical, biological factors and (or) chemical compounds that lead to the occurrence of the main consequence – the creation of a danger to life and health of people or for the environment.

Based on the analysis of scientific research, current legislation in the field of atmospheric air protection and judgments of courts of Ukraine for 2013–2023, the need to use clear criteria for determining the reality of danger to human life and health or to the environment as a result of pollution or other changes in the natural properties of atmospheric air is substantiated.

In connection with the fact that the creation of a danger to life, health of people or the environment is a socially dangerous consequence that causes damage to the object of criminal law protection, courts need to investigate the question of the causal connection between the act and this a socially dangerous consequence. The need to clearly indicate in the judgments the danger to life, health of people or the environment was justified.

Key words: criminal offenses against the environment, socially dangerous consequences, atmospheric air pollution, another change in the natural properties of atmospheric air, creating a danger to life, health or the environment, criminal liability.

Вступ. Ч. 1 ст. 241 КК «Забруднення атмосферного повітря» передбачає кримінальну відповідальність за забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [1].

Суспільна небезпека даного кримінального правопорушення полягає в тому, що діяння (дія або бездіяльність) посягає на суспільні відносини охоронювані кримінальним законом та викликає в них певні негативні зміни. Питання суспільно небезпечних наслідків кримінально-протиправного забруднення атмосферного повітря є актуальним. Особливо визначення і врахування суспільно небезпечних наслідків при кваліфікації діянь за ст. 241 КК України.

Щороку виявляється і реєструється на рівні не менше 30 фактів забруднення атмосферного повітря. У середньому фіксується 73 таких даних на рік. За останні п'ять років середня кількість збільшилася – 85 випадків вчинення злочину, передбаченого ст. 241 КК України, за рік обліковують органи правопорядку. При цьому щорічний мінімум становить не менше 50 виявлених фактів на рік. З різних підстав чимала кількість кримінальних проваджень, порушених за ст. 241 КК України, закривається, а саме за останнє десятиріччя (2014–2023 рр.) було закрито 346 кримінальних проваджень, тобто майже половина від тієї кількості фактів, які були зафіксовані при облікуванні [2, с. 126–127].

Суспільна небезпека забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК України) не викликає жодних сумнівів, проте незадовільний його стан викликаний, як порушення вимог природоохоронного законодавства, так і неналежним рівнем його кримінально-правової охорони.

Питання суспільно небезпечних наслідків кримінальних правопорушень проти довкілля (в тому числі забруднення атмосферного повітря) розглядалися у працях українських вчених, зокрема: П. С. Берзіна, С. Б. Гавриша, В. К. Грищука, О. О. Дудорова, Т. В. Корнякової, В. В. Локтіонової, В. К. Матвійчука, І. І. Митрофанова, Р. П. Олійничука, М. І. Панова, І. О. Харь, Н. С. Шевченко. Однак, незважаючи на доволі значні наукові здобутки у сфері кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря, окремі питання суспільно небезпечних наслідків забруднення атмосферного повітря залишаються спірними і дискусійними, особливо враховуючи правозастосовну діяльність.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є аналіз суспільно небезпечних наслідків кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України «Забруднення атмосферного повітря».

Результати дослідження. Суспільно небезпечні наслідки слід розуміти як обумовлені кримінально протиправним діянням (дією або бездіяльністю) суспільно небезпечні зміни в об'єкті кримінально-правової охорони, а саме охоронюваних Кримінальним кодексом суспільних відносинах, що полягають у заподіянні або загрози заподіяння їм шкоди, передбаченої Кримінальним кодексом України.

Суспільна небезпека кримінального правопорушення полягає в тому, що діяння (дія або бездіяльність) посягає на суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом та викликає в них певні негативні зміни. Суспільно небезпечний наслідок кримінального правопорушення завжди виступає результатом кримінально протиправного діяння. Суспільна сутність цих наслідків полягає в порушення суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом. Суспільно небезпечні наслідки, залежно від характеру та обсягу шкоди, заподіяної діянням (дія або бездіяльність) об'єкту, поділяються на наслідки у виді реальної шкоди чи наслідки у вигляді створення загрози (небезпеки) заподіяння шкоди.

Виходячи з цього, суспільно небезпечні наслідки кримінальних правопорушень проти довкілля, як різновид суспільно небезпечних наслідків взагалі, характеризуються суспільно небезпечними змінами в довкіллі, що знаходять відображення в заподіянні або загрози заподіяння йому екологічної, майнової та іншої шкоди, передбаченої нормою розділу VIII Особливої частини закону України про кримінальну відповідальність [3, с. 115].

Ч. 1 ст. 241 КК «Забруднення атмосферного повітря», передбачає кримінальну відповідальність за забруднення або іншу зміну природних властивостей атмосферного повітря шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля [1].

Щодо суспільно небезпечних наслідків даного кримінального правопорушення, то в науковій літературі по різному розглядається дане питання.

По-перше, науковці стверджують, що в ч. 1 ст. 241 КК України передбачено кримінальне правопорушення з формальним складом, а наслідки кримінального правопорушення «Забруднення атмосферного повітря» визначені у ч. 2 ст. 241 КК України [4, с. 56, 71; 5, с. 55, 70]. По-друге, кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 241 КК України, характеризується матеріальним складом і закінченим з настання передбачених суспільно небезпечних наслідків у вигляді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля внаслідок забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря [6, с. 370; 7, с. 46; 8, с. 237]. В.В. Лактіонова розглядає створення небезпеки заподіяння (загрози заподіяння) фізичної або екологічної шкоди специфічним наслідком кримінально караного діяння проти довкілля [3, с. 161]. По-третє, доводиться, що це матеріальне за складом кримінальне правопорушення з суспільно небезпечними наслідками у вигляді забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря, а створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля є самостійним елементом об'єктивної сторони [9, с. 536].

Така спірність поглядів щодо моменту суспільно небезпечних наслідків основного складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 241 КК України, є не дивною. Адже у науковій літературі значний час ведеться дискусія щодо правової природи створення небезпеки. Ю. Бурачинська, аналізуючи стан дослідження проблеми кримінальної відповідальності за створення небезпеки в доктрині кримінального права, виділила чотири підходи до розуміння створення небезпеки: 1) властивість злочинного діяння; 2) реальна можливість заподіяння шкоди є один із видів суспільно небезпечних наслідків; 3) проміжний етап між вчиненням злочинного діяння та фактичним злочинним наслідком; 4) певний етап у процесі становлення злочинного діяння; при цьому за певних умов створення небезпеки може бути або властивістю самого злочинного діяння, або певним його наслідком [10, с. 249].

Враховуючи визначення суспільно небезпечних наслідків М. І. Панова [11, с. 123], В. К. Грищука [12, с. 236], О. О. Дудорова [13, с. 173], П. С. Берзіна [14, с. 720–721] і конструкцію статті ст. 241 КК України, більш обґрунтованою є думка, що створення небезпеки є своєрідним суспільно небезпечним наслідком, який хоч і пов'язаний з діянням, однак має самостійний характер. В даному випадку маються на увазі так звані делікти поставлення в небезпеку («делікти створення небезпеки»), які спричиняють об'єкту кримінально-правової охорони шкоду. М. І. Панов відмічає, що делікти створення небезпеки порушують стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону, порушують безпечні умови їх функціонування [11, с. 124]. Відповідно склади кримінальних правопорушень так званих «деліктів створення небезпеки» відносяться до матеріальних кримінальних правопорушень, загроза заподіяння шкоди в яких є реальною і відокремленою від діяння.

Відповідно до п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» створення небезпеки для життя і здоров'я людей має місце в разі, коли забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо [15].

Враховуючи дане визначення автори науково-практичних коментарів Кримінального кодексу України розглядають небезпеку для людей як реальну можливість загибелі хоча б однієї людини, наприклад внаслідок вдихання забрудненого атмосферного повітря, а небезпеку для здоров'я людей як загрозу захворювання людей в результаті забруднення атмосфери шкідливими речовинами [9, с. 538–539; 16, с. 424].

П. С. Берзін і В. В. Кудрявцев відмічають, що небезпека для життя людей – це створення реальної можливості загибелі хоча б однієї людини, а небезпеку для здоров'я слід розуміти як створення реальної загрози здоров'ю людей чи здоров'ю майбутніх поколінь (поширення захворювань, зменшення тривалості життя в регіоні, поява каліцтв чи видимих фізичних відхилень у розвитку дітей тощо) [17, с. 843].

Аналізуючи зміст п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» М. В. Іщенко звертає увагу на неузгодженості у трактуванні поняття «створення небезпеки для життя і здоров'я людей» як реальну можливість загибелі хоча б однієї людини. На його думку, небезпека для життя людей має місце лише в разі, коли це діяння могло призвести до загибелі хоча б *двох людей*. Якби в КК України було вжито словосполучення «якщо це створило небезпеку для життя і здоров'я *людини* <...>», то з роз'ясненням зазначеної постанови Пленуму ВСУ можна було б погодитися [18, с. 102]. Погоджуючись з цією думкою, Р. О. Мовчан на підставі аналізу кримінального законодавства інших країн, обґрунтовано пропонує використовувати у Кримінальному кодексі України поняття «створення небезпеки для життя, здоров'я людини» [19, с. 540]. Таку ж пропозицію висловлює і В. В. Локтіонова [20, с. 222].

Щодо створення небезпеки для довкілля, то у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» не відображено зміст даного наслідку. Науковці розуміють

небезпеку для довкілля як загрозу заподіяння шкоди рослинному та тваринному світу внаслідок забруднення або іншої зміни природних властивостей атмосферного повітря [16, с. 424; 9, с. 538–539]. В. В. Локтіонова вважає, що при створенні загрози заподіяння шкоди довкіллю необхідно, перш за все, розглядати не тільки можливість спричинення загибелі, захворювання, ушкодження об'єктів тваринного і рослинного світу тощо, але й загрозу настання інших наслідків [3, с. 156].

В науково-практичних коментарях, можна зустріти і більш загальні визначення створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля, наприклад, що це порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище внаслідок порушення винним норм екологічної безпеки, а також допущення наднормативних, аварійних, залпових та інших викидів забруднюючих і шкідливих речовин в атмосферне повітря, невжиття заходів щодо попередження та ліквідації таких наслідків [21, с. 426].

На підставі вище зазначено, слід відмітити, що у п. 7 Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» подано надто загальне визначення створення небезпеки для життя і здоров'я людей, яке не містить чітких критеріїв визначення створення небезпеки для життя і здоров'я людей.

Потрібно відмітити, що при створенні небезпеки для життя і здоров'я людей чи для довкілля повинна бути реальна можливість спричинення шкоди.

При аналізі суспільно небезпечних наслідків кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 241 КК України, слід також звернути увагу на те, що в юридичній літературі «забруднення та інша зміна природних властивостей атмосферного повітря» тлумачиться як: 1) діяння і суспільно небезпечний наслідок [6, с. 360; 8, с. 237]; 2) суспільно небезпечний наслідок діяння [9, с. 536].

Поняття «забруднення атмосферного повітря» в юридичній літературі розглядають по-різному. О. О. Дудоров, Р. П. Олійничук зазначають, що забруднення атмосферного повітря – це надходження в атмосферне повітря або утворення у ньому шкідливих (забруднюючих) речовин у концентраціях, які перевищують встановлені державою екологічні нормативи [8, с. 237; 22, с. 824]. С. Б. Гавриш відмічає, що це привнесення в його склад або утворення в ньому забруднюючих речовин у концентрації, яка перевищує нормативи якості та рівні природного вмісту [16, с. 423]. В. В. Локтіонова під забрудненням атмосферного повітря розуміє рідкі й тверді часточки та газоваті речовини, що надходять в атмосферу внаслідок побутової та промислової діяльності людей, а також фізіологічного життя людей і тварин у понаднормовій кількості. І взагалі, забрудненістю атмосфери називають несприятливі зміни стану атмосферного повітря, цілком або частково зумовлені діяльністю людини, які безпосередньо чи опосередковано впливають на розподіл енергії, що надходить, рівні радіації, фізико-хімічні властивості атмосфери та умови існування живих організмів [3, с. 195–196]. І. О. Харь даним поняття охопила протиправне насичення атмосферного повітря, як правило, для нього не характерними фізичними, хімічними або біологічними агентами або перевищення внаслідок людської протиправної діяльності на конкретний момент природного рівня (в межах крайніх коливань) концентрацій, викидів, впливів, перелічених агентів у атмосферному повітрі (що змінює природні властивості та склад атмосферного повітря), що справляють шкідливий вплив на людину, флору і фауну, або тягнуть за собою часткову або повну непридатність цього природного об'єкта для використання [5, с. 23].

Інша зміна природних властивостей атмосферного повітря полягає у фізичній, хімічній, біологічній, радіаційній зміні атмосферного повітря, яка впливає на його прозорість, наявність і концентрацію озону, шумові, електромагнітні та інші показники, які перевищують встановлені екологічні та санітарно-гігієнічні нормативи шкідливого впливу на довкілля, створюють небезпеку для життя, здоров'я людини, стану рослинного та тваринного світу, екологічної діяльності, генофонду людини, рослин і тварин. Це негативне відхилення від існуючого в певному регіоні (районі) стану атмосферного повітря (наприклад, збільшення частки вуглекислого газу, зміна концентрації озону тощо) [16, с. 423].

З огляду на бланкетний характер диспозиції ст. 241 КК, при визначенні забруднення атмосферного повітря потрібно використовувати положення Закону України «Про охорону атмосферного повітря». Ст. 1 даного Закону визначає, що забруднення атмосферного повітря – змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження або утворення в ньому фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, що можуть несприятливо впливати на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища [23].

Відповідно до ч. 1 ст. 241 КК України кримінально-караним є не будь-яке забруднення атмосферного повітря, а лише змінення його складу і властивостей шкідливими для життя, здоров'я людей або для довкілля речовинами, відходами або іншими матеріалами промислового чи іншого виробництва внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Слід відмітити, що при забрудненні атмосферного повітря потрібно виходити не лише з факту надходження у повітря забруднюючих речовин, а основною ознакою є несприятливий вплив на рослини, тварини, здоров'я людини. Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря розглядається як первинний наслідок у вигляді змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження відповідних фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук. Закінченим дане правопорушення буде вважатися з моменту настання основного наслідку – створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

У зв'язку з тим, що створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля є суспільно небезпечним наслідком, який завдає шкоди, то у правозастосовній діяльності необхідно досліджувати причинний зв'язок між діянням і цим суспільно небезпечним наслідком. П. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» передбачено, що суд крім обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні визначених КПК України, повинен з'ясувати чи є причинний зв'язок між ним і фактом заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, чи не зумовлені шкідливі наслідки факторами, що не залежали від волі підсудного (стихійне лихо, пожежа тощо). Відповідальність за злочини проти довкілля настає і в тому разі, коли відповідні дії були вчинені у зв'язку з виробничою або іншою діяльністю [15].

Суди повинні з'ясувати чи реально створена небезпека діями винної особи, чи ні. Варто погодитися з О. О. Пенязьковою, що у вирокі потрібно чітко вказати, в чому виявилось створення небезпеки конкретному порядку суспільних відносин, що забезпечують життя, здоров'я людини або безпечний стан довкілля [24, с. 140].

На практиці під час застосування ч. 1 ст. 241 КК України така вимога не завжди виконується. За результатами вивчення доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень чотирьох винесених вироків за ст. 241 КК України «Забруднення атмосферного повітря» протягом 2013–2023 років можна відмітити наступні варіанти встановлення судами наслідків у вигляді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

По-перше, у вирокі при доведенні факту створення небезпеки суд посилається на висновки експертів або звіти інших фахівців, в яких прямо вказується на те, викид яких забруднюючих речовин змінив склад і властивості атмосферного повітря, що може несприятливо впливати на здоров'я людини та стан довкілля, тим самим створює небезпеку для життя і здоров'я людей чи для довкілля. Такий вирок лише один. *Комунарський районний суд міста Запоріжжя при винесенні вирокі зазначив, що у ході діяльності «Запорізька ливарно-механічна компанія» зі здійснення обробки металу, в атмосферне повітря викидала наступні забруднюючі речовини: оксиди азоту (оксид та діоксин азоту), оксид вуглецю, азоту оксид, речовини у вигляді суспендованих твердих часток недиференційованих за складом, свинець та його сполуки, діоксид сірки (діоксид та триоксид), фтор і його пароподібні та газоподібні сполуки, що підтверджується звітом по інвентаризації викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел проммайданчика*

по пр. Леніна, 20в, в м. Запоріжжя, складеним ТОВ «Еко-стандарт 05». Дані речовини не є компонентами повітря та входять до переліку найбільш поширених та небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 29.11.2001 № 1598.

Відповідно до звіту про науково – дослідну роботу «Здоров'я населення як показник екологічних ризиків» Академії медичних наук України Інституту гігієни та медичної екології забруднюючі речовини, які в ході діяльності ТОВ «Запорізька ливарно-механічна компанія» зі здійснення обробки металу викидаються в атмосферне повітря впливають на показники захворюваності та смертності серед населення. Так, діоксин сірки, оксид вуглецю, азоту оксид впливають на збільшення хронічних серцево-судинних захворювань у населення; суспендовані тверді частки впливають на збільшення хронічних захворювань органів дихання; оксид вуглецю впливає на збільшення захворювань центральної нервової системи.

В період з 29.10.2012 року до 07.04.2013, ОСОБА_2 у порушення вимог спеціальних правил, які регулюють питання охорони атмосферного повітря, допустила діяльність ТОВ «Запорізька ливарно-механічна компанія» з металообробних операцій, в процесі якої в атмосферне повітря здійснюються викиди забруднюючих речовин (оксиди азоту, оксид вуглецю, азоту оксид, речовини у вигляді суспендованих твердих часток недиференційованих за складом, свинець та його сполуки, діоксид сірки, фтор і його пароподібні та газоподібні сполуки), без отримання відповідного дозволу спеціально уповноважених органів виконавчої влади, чим спричинив забруднення атмосферного повітря, шляхом зміни його складу і властивостей в результаті надходження до нього хімічних сполук, які можуть несприятливо впливати на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища, тим самим створивши небезпеку для життя і здоров'я людей, а також навколишнього природного середовища [25].

По-друге, суди відмічаючи наднормові викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, доводять що вони призвели до створення небезпеки для довкілля. При цьому суди обґрунтовують це лише власним переконанням. Зокрема, Збаразький районний суд Тернопільської області у мотивувальній частині вироку відмітив, що внаслідок виробничої діяльності цегельного заводу ТОВ «Збаразький Райагробуд» без спеціального дозволу на викиди, з вини та відома його керівника, порушено спеціальні правила та допущено викиди забруднюючих речовин до атмосферного повітря стаціонарними джерелами викидів – цегельним заводом ТОВ «Збаразький Райагробуд», що забруднило атмосферне повітря шкідливими для довкілля речовинами промислового виробництва, та створило небезпеку для довкілля [26].

Броварський міськрайонний суд Київської області вказав, що внаслідок спалювання відходів (автомобільних шин) у комплексі переробки відходів обертового типу, ОСОБА здійснила наднормативні викиди забруднюючих (шкідливих) речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами за відсутністю відповідного дозволу, що є порушенням статей 10 та 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря», чим створив небезпеку для довкілля [27].

У вказаних судових вироках зазначено, лише яка діяльність призвела до викиду забруднюючих, а саме: виробнича діяльність з виготовлення цегли, спалювання відходів (автомобільних шин) у комплексі переробки відходів обертового типу. Червонозаводський районний суд міста Харкова у мотивувальній частині вироку навіть не вказує в результаті якої виробничої діяльності відбулося забруднення атмосферного повітря зазначаючи, що ОСОБА допустила наднормові викиди забруднюючих речовин до атмосферного повітря стаціонарними джерелами викидів ТОВ «НВП «Новінтех», що забруднило атмосферне повітря шкідливими для довкілля речовинами промислового виробництва, та створило небезпеку для довкілля [28].

В даній ситуації, обґрунтованою є позиція О. О. Дудорова, В. М. Комарницького, Р. О. Мовчана, Д. В. Каменського, що для встановлення причинного зв'язку між здійсненням викидів в атмосферне повітря та негативними змінами у його структурі необхідно призначити відповідну екологічну експертизу [6, с. 371].

А також необхідним є визначення чітких критеріїв встановлення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля. В цьому випадку доцільно підтримати пропозицію В. В. Локтіонової щодо критеріїв визначення наявності конкретної небезпеки настання зазначеної шкоди: існування джерела загрози (токсичної речовини в об'єктах навколишнього природного середовища (її відсоткова частка, агрегатний стан речовини), технологічного процесу, що передбачає використання шкідливих речовин тощо); наявність цього джерела небезпеки в шкідливій для людини дозі; схильність населення до впливу вказаної дози токсичної речовини внаслідок обставин місця та обстановки (метеорологічних умов, відсутність огорожень, попереджуючих знаків і т.п.) вчинення злочину, спосіб утилізації (негерметичність упаковок, її відсутність і т.п.) та ін.» [20, с. 221].

Висновки. Кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 241 КК України «Забруднення атмосферного повітря», є матеріальним кримінальним правопорушенням. Кримінальна відповідальність настає лише у випадку створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Створення небезпеки є своєрідним суспільно небезпечним наслідком, який хоч і пов'язаний з діянням, однак має самостійний характер. В даному випадку маються на увазі так звані делікти поставлення на небезпеку («делікти створення небезпеки»), які спричиняють шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. Загроза заподіяння шкоди в них є реальною і відокремленою від діяння.

При встановленні загрози заподіяння шкоди слід виходити з чітких критеріїв визначення реальної небезпеки для життя і здоров'я людей чи для довкілля.

Забруднення або інша зміна природних властивостей атмосферного повітря розглядається як первинний наслідок у вигляді змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження відповідних фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, які зумовлюють настання основного наслідку – створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

У зв'язку з тим, що створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля є суспільно небезпечним наслідком, який спричиняє шкоду об'єкту кримінально-правової охорони, судам необхідно досліджувати питання про причинний зв'язок між діянням і цим суспільно небезпечним наслідком. Доцільно у вирахах чітко вказати в чому виявилось створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 30.10.2024)
2. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Стан кримінально-правового реагування на забруднення атмосферного повітря в Україні. *Захист прав людини в українській моделі перекладного правосуддя* : матеріали наук.-практ. круглого столу, 14 черв. 2024 р., Харків : Право, 2024. С. 126–133. <https://doi.org/10.31359/9786178411541> (дата звернення 30.10.2024)
3. Локтіонова В.В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 260 с.
4. Матвійчук В. К., Харь І. О. Забруднення атмосферного повітря: кримінальна відповідальність, досудове слідство та запобігання : монографія. К.: Національна академія управління, 2013. 272 с.
5. Харь І.О. Кримінально-правова охорона атмосферного повітря : монографія. К.: Національна академія управління, 2011. 192 с.
6. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 616 с.
7. Шевченко Н. С. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання забрудненню атмосферного повітря : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2024. 259 с.
8. Олійничук Р. Кримінально-правова характеристика забруднення атмосферного повітря. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 4. С. 235–239.

9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С. С. Яценка. К.: А.С.К., 2002. 936 с.
10. Бурачинська Ю. Кримінальна відповідальність за створення небезпеки: стан дослідження проблеми у доктрині кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 245–252.
11. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін. / за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.
12. Гришук В. К. Кримінальне право України: загальна частина : навчальний посібник. Хмельницький, 2005. 570 с.
13. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навчальний посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.
14. Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ : Дакор, 2009. 736 с.
15. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04> (дата звернення 30.10.2024)
16. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.
17. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. К.: Дакор, 2008. 1428 с.
18. Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 102–105.
19. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. 1152 с.
20. Локтіонова В.В. Створення небезпеки заподіяння фізичної та екологічної шкоди у злочинах проти довкілля. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 5. С. 219–223. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_5_50 (дата звернення 30.10.2024)
21. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / під заг. ред. М. О. Потєбенька, В. Г. Гончаренка Київ : ФОРУМ, 2001, Ч. 2. 942 с.
22. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
23. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. № 2707-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (дата звернення 30.10.2024)
24. Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 292 с.
25. Вирок Комунального районного суду міста Запоріжжя від 09 грудня 2013 р. у справі №333/8701/13-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36103648> (дата звернення 30.10.2024)
26. Вирок Збарзького районного суду Тернопільської області від 20 грудня 2016 р. у справі № 598/1714/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63568091> (дата звернення 30.10.2024)
27. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської області від 05 січня 2017 р. у справі № 361/7512/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63947685> (дата звернення 30.10.2024)
28. Вирок Червонозаводського районного суду міста Харкова від 24.01.2014 р. у справі № 646/5300/13-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36863224> (дата звернення 30.10.2024)

ПЕТЕР Г. Г.,

проректор з правових питань
та розвитку, викладач кафедри
адміністративного та кримінального
права
(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара)

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.40>

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОСМІЧНИХ ВІДНОСИН –
ПЕРЕДУМОВА ДОСЯГНЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ КОСМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
(ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ МІЖНАРОДНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ
В КОСМІЧНІЙ СФЕРІ)**

Наростаюче неконтрольоване свавілля в космічній діяльності загрожує людству і перешкоджає співробітництву, а тому необхідний надійний міжнародний правопорядок. Право на безпеку (безпечне життя) – це фундаментальне природне право кожної людини, і жодна сфера життєдіяльності суспільства, в тому числі і космічна діяльність, не може функціонувати нормально тоді, коли не забезпечується кримінологічна безпека.

Теоретичні засади, сутність наукових ідей, що формують зміст концепції кримінологічної моделі космічної безпеки та ролі й можливостей кримінології в вирішенні задач в міжнародно-правовій сфері, розглядалися авторами на базі опрацювання наукових, нормативних і практичних джерел, праць вітчизняних науковців у галузі загального міжнародного права, міжнародного та національного космічного права, кримінології, інших галузей права, зокрема: Антипенко В.Ф., Стельмах О.С., Шишка Р.Б., Дубовіч І., Мозоль С.А., Шемшученко Ю.С. та інші.

Вчений, відомий український юрист В.Ф. Антипенко в концептуальних роботах сформулював позицію щодо інституту міжнародної кримінології, яка має стати ефективним інструментом дієвості міжнародного права, оскільки покликана функціонувати в сфері серйозних порушень міжнародного права (міжнародних правопорушень), зокрема, і міжнародного космічного права.

Міжнародні договори (угоди) та декларації, на яких базується космічне право, не є нормою права і характеризується як «м'яке право», що не забезпечує регуляцію нових відносин між суб'єктами та не запроваджує нові права і обов'язки для учасників, зайнятих освоєнням космічного простору. І головне, в міжнародному космічному праві відсутня елементарна система забезпечення кримінологічної космічної безпеки як країн-учасниць, так і всього людства від протиправної поведінки будь-кого з учасників космічної діяльності. «Проблему ефективності міжнародного права насамперед утворює ситуація, коли злочинні наслідки, що мають місце в міжнародному суспільстві, які є співставними з руйнівним потенціалом світових війн, у сучасних умовах глобальної капіталізації світу на деконструктивному фундаменті фінансової цивілізації, настають в результаті в основному легітимних, правомірних дій провідних держав світу та правлячих еліт» – констатує доктор юридичних наук Антипенко В.Ф. [1. с. 58].

Організація Об'єднаних Націй є однією з міжнародних інституцій, яка впливає на політико-правову систему держав-учасниць космічної діяльності, проте, на жаль, на сьогодні цього замало, оскільки ООН не в змозі забезпечити не те що кримінологічної космічної безпеки, а навіть належної організації роботи

з правового забезпечення космічної діяльності держав-учасниць. Більше того, на жаль, має місце неспроможність ООН забезпечити реальну міжнародну безпеку, зокрема космічну, що сприяє зростанню загрози міжнародному миру. ООН з її декларативними повноваженнями, за своєї неспроможності, останнім часом перебуває в стані паралічу, внаслідок чого, ні Генеральна Асамблея ООН, ні Рада Безпеки ООН, ні його органи не належно та не своєчасно виконують покладені на них важливі функції, щоб зберегти мир і забезпечити в повному обсязі міжнародну безпеку членів міжнародної спільноти.

У цьому контексті Антипенко В.Ф. зазначає: «Криміногенність, криміногенні обставини і чинники тут набувають нових незвичайних для кримінології форм і «образів». Власне кримінологія немов би не помічає (а можливо, і не здатна помічати) їх присутність у міжнародному соціальному житті, не реагує своєю дослідницькою увагою на ці обставини, а отже, міжнародне кримінальне право не отримує адекватних обґрунтувань і рекомендацій щодо змісту міжнародної нормотворчості і кримінально-правового контролю» [1, с. 59].

У статті розкривається недостатня ефективність чинного міжнародного космічного права, його невідповідність сучасним світовим соціально-економічним реаліям, як наслідок, неналежної уваги до кримінологічної космічної безпеки. Кримінологічна модель космічної безпеки має стати одним із пріоритетних напрямків наукових розробок сучасної кримінології та найбільш пріоритетним у системі кримінологічних інститутів, що забезпечать ефективну роботу механізму запобігання та протидії правопорушенням у космічній сфері.

Такий висновок, перш за все, базується на інформації про зростаючу кількість правопорушень в міжнародній космічній сфері та розширення кола чинників, які впливають на відповідний рівень. Виходячи з такого підходу, питання розроблення, аргументації та імплементації в космічне право поняття кримінологічної космічної безпеки уявляється найбільш нагальним.

Вказана тематика актуалізується в умовах стрімкого зростання неконтрольованого свавілля в міжнародній космічній діяльності, що створює нові й незвичні загрози для людства та довкілля. Усе це вимагає великих зусиль юристів і дипломатів щодо перегляду та вдосконалення існуючої системи міжнародного космічного права.

Ключові слова: міжнародне космічне право, кримінологічна модель космічної безпеки, космічний тероризм, кримінологія, космічне право, злочинність, тероризм.

Peter H. H. Legal regulation of international space relations: a prerequisite for achieving criminological space security (prevention and counteraction of international offenses in the space domain)

The growing uncontrolled arbitrariness in space activities poses a threat to humanity and hinders cooperation, thus necessitating a reliable international legal order. The right to security (a safe life) is a fundamental natural right of every individual, and no sphere of society's activity, including space activities, can function properly without ensuring criminological security.

The theoretical foundations and essence of scientific ideas that shape the concept of the criminological model of space security, as well as the role and potential of criminology in addressing tasks within the international legal sphere, were analyzed by the authors based on the study of scientific, normative, and practical sources, including works by Ukrainian scholars in general international law, international and national space law, criminology, and other fields of law, such as: Antypenko V.F., Stelmakh O.S., Shyshka R.B., Dubovych I., Mozol S.A., Shemshuchenko Y.S., and others.

The well-known Ukrainian lawyer V.F. Antypenko, in his conceptual works, formulated a position regarding the institute of international criminology, which should become an effective tool for the functioning of international law, as it is meant to operate in the sphere of serious violations of international law (international offenses), including international space law.

International treaties (agreements) and declarations that form the basis of space law are not legally binding and are characterized as "soft law," which does not regulate new relations between entities nor introduce new rights and obligations for participants involved in space exploration. Most importantly, international space law lacks a basic system for ensuring criminological space security, both for participating countries and for humanity as a whole, from the unlawful actions of any of the participants in space activities.

"The problem of international law's effectiveness is primarily caused by situations where criminal consequences that occur in the international community, comparable in destructive potential to world wars, arise from generally legitimate, lawful actions by leading world states and ruling elites in the modern conditions of global capitalization on the destructive foundation of financial civilization," states Doctor of Law V.F. Antypenko [1, p. 58].

The United Nations is one of the international institutions influencing the political and legal system of space activity participants, but unfortunately, it is insufficient today, as the UN cannot ensure even the basic organization of legal regulation of space activities of participating states, let alone criminological space security. Moreover, the UN is currently unable to ensure real international security, including space security, which increases the threat to international peace. The UN, with its declarative powers and current incapacity, is in a state of paralysis, as neither the UN General Assembly nor the UN Security Council nor its bodies properly and timely fulfill their vital functions to maintain peace and fully ensure the international security of the members of the international community.

In this context, V.F. Antypenko notes: "Criminality, criminal circumstances, and factors here take on new and unusual forms and 'images' for criminology. Criminology itself seems not to notice (and perhaps is not capable of noticing) their presence in international social life, nor does it focus its research attention on these circumstances, and thus international criminal law does not receive adequate justifications and recommendations regarding the content of international norm-making and criminal law control" [1, p. 59].

This article reveals the insufficient effectiveness of current international space law, its inconsistency with modern global socio-economic realities, and as a result, the inadequate attention to criminological space security. The criminological model of space security should become one of the priority areas of scientific research in modern criminology and the most critical in the system of criminological institutions, ensuring the effective functioning of the mechanism for preventing and countering offenses in the space sphere.

This conclusion is primarily based on information about the growing number of offenses in the international space field and the expanding range of factors influencing the corresponding level. From this approach, the issue of developing, justifying, and implementing the concept of criminological space security into space law seems to be the most urgent.

This topic is becoming increasingly relevant in the context of the rapid growth of uncontrolled arbitrariness in international space activities, which creates new and unusual threats to humanity and the environment. All of this requires significant efforts from lawyers and diplomats to review and improve the existing system of international space law.

Key words: *international space law, criminological model of space security, space terrorism, criminology, space law, crime, terrorism.*

Вступ. Безпека протягом усієї історії світової цивілізації була і залишається однією з найголовніших цілей як окремої людини, так і соціальних груп, країн і суспільства.

У юридичній енциклопедії поняття «безпека» означає «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз».

У цьому контексті доречним буде посилення на навчальний посібник «Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України» (за загальною редакцією А.М. Кислого і М.П. Стрельбицького), де вказано, що на початку третього тисячоліття актуальність стратегії забезпечення безпеки зумовлена тим, що проблема існування і розвитку соціумів отримала новий вимір. Він полягає в тому, що не економіка, не політика, а саме питання безпеки стали справді глобальними; необхідним є опрацювання й належне розуміння стану систем міжнародної та національної безпеки, а також визначення пріоритету принципово нових підходів і методів щодо їх забезпечення [2, с. 36].

Що стосується поняття «космічної безпеки», яке є стрижнем досліджень міжнародно-правового режиму безпеки космічної діяльності, яку як робочу дефініцію застосовують при колективному розгляді світовою спільнотою питань, що стосуються космічної безпеки, то «на сучасному етапі розвитку політико-правової думки поняття «космічна безпека» прийнято визначати як безпечний і сталий доступ до космічного простору та його використання, а також свободу від загроз, що виникають у космосі» [3].

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості космічної безпеки на основі міжнародного досвіду та в умовах глобалізаційних процесів.

Результати дослідження. Праці світових інтелектуалів дали широкий контекст нових досліджень космічних безпекових підтем – мілітаризація космосу, екологічна (космічне сміття), безпечність експлуатації космічних об'єктів та інші, які загрожують безпеці. З огляду на типи загроз і змістовні аспекти, можна говорити, що космічна безпека включає і такі її сфери як: економічну, екологічну, ресурсну, енергетичну, політичну, правову, науково-технічну та цілу низку інших безпеки. Тобто, такий поділ передбачає космічну безпеку як узагальнюючу категорію для безпеки, оскільки космічна діяльність багатofункціональна, охоплює широкий комплекс науково-технічної та промислової інфраструктури, яка працює в єдиному напрямку – освоєння Космосу, що і є визначальним, а вже мета у кожного суб'єкта космічної діяльності – індивідуальна.

У цьому контексті доречним буде посилення на О. Стельмах, яка зауважила: «Незважаючи на надзвичайну актуальність проблеми, в вітчизняному та зарубіжному правознавстві до цього часу відсутні комплексні наукові дослідження проблем міжнародно-правового забезпечення космічної діяльності, чим зумовлюється наявність широкого простору для самостійних творчих пошуків» [4, с. 2]. Саме в своїй дисертації «Міжнародно-правовий режим безпеки дослідження та використання космічного простору в мирних цілях» О. Стельмах досліджено поняття та зміст суб'єктів та об'єктів забезпечення космічної діяльності у їх єдності, що обумовлено структурною «двовимірністю» діяльності. Розглянуто ті категорії суб'єктів, які є суб'єктами міжнародно-правових відносин, а також ті, що не будучи такими, задіяні в розбудові режиму безпеки діяльності у космічному просторі. В свою чергу об'єкти забезпечення космічної діяльності досліджувалися відштовхуючись від можливих загроз (ризиків) безпеці, тобто причин небезпек, пов'язаних із провадженням космічної діяльності.

У юридичній спільноті загальноновизнаним є розуміння, що міжнародна космічна безпека – передбачає дотримання всіма суб'єктами міжнародних відносин загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, і виключає дозвіл розбіжностей і спірних питань з використанням сили або загрози застосування сили. Проте, Антипенко В.Ф. слушно зазначає: «В силу відмінності міжнародного права, як іншої системи права, держава може відмовитись від узятих на себе зобов'язань або відмовитись від їх узяття взагалі (шляхом, відповідно, виходу з договору та неприєднання). Тобто держава може завчасно або в процесі участі в міжнародній нормі права декриміналізувати свою поведінку. У подібних випадках специфічною сферою міжнародної кримінології є визначення криміногенності поведінки держави поза її участю у міжнародній нормі (договорі), її оцінка не лише за еквівалентом

основоположних принципів міжнародного права *jus cogens*, але й зважаючи на міжнародно-правові звичаї, традиції, норми міжнародної моралі» [5, с. 70].

Поняття «міжнародна безпека» вперше було закріплено 27 серпня 1928 р. в Договорі про відмову від війни як знаряддя національної політики або так званому пакті Бріана-Келлога, під яким розумівся «інститут запобігання воєн і профілактики їх зародження». Вищевказаний термін знайшов застосування і широко вживається в Статуті Організації Об'єднаних Націй, резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, резолюціях Ради Безпеки ООН, рішеннях Міжнародного Суду ООН, документах, прийнятих міжнародними організаціями, а також в укладених між державами-учасницями ООН угодах, правових документах, прийнятих на національному рівні, і доктрині міжнародного права.

Проте, в доктрині міжнародного права відсутнє загальновизнане визначення терміну «міжнародна безпека» під яким прийнято розуміти певний стан міжнародних відносин, при якому підтримання миру і безпеки проголошено найважливішою метою, однак «особливої уваги вимагає ще одне з базових положень політичного реалізму – положення про анархічну природу міжнародних відносин, яка й відрізняє міжнародні відносини від сфери внутрішньодержавних» [6, с. 8–9]. Цьому сприяє намагання країн, які зайняті космічною діяльністю, отримати стратегічні переваги в космічному просторі, що є складовою, а точніше новим викликом глобалізаційних процесів та геополітичних інтересів держав-учасників космічних програм. У цьому контексті Антипенко В.Ф. зазначає: «Зважаючи на координаційну сутність міжнародного права (на відміну від ієрархічного внутрішнього права), поведінка держави, що може утворити злочинність, розглядається з позицій оцінки дотримання (чи недотримання) добровільно узятих державою на себе зобов'язань (кримінальність) або поза такими зобов'язаннями (криміногенність)» [5, с. 70].

Таким чином, можна констатувати, що при визначенні космічної безпеки і значущості при цьому людини, простежуються два взаємодоповнюючих напрями: перший, це пріоритетність об'єктної складової космічної безпеки як відображення її об'єктивної природи при здійсненні космічної діяльності та здатності матеріальних і соціальних систем зберігати свою стійкість за наявності різних негативних загроз (екологічних, військових, економічних та інших). Другий, це суб'єктивний характер природи космічної безпеки, за яким беззаперечний пріоритет належить значущості для безпеки суб'єктів її забезпечення, тобто людини. Саме тому, таке розуміння космічної безпеки, як сучасного феномену – освоєння Космосу, і містить у собі не лише елементи міжнародно-правового погляду, а і криминологічного, як механізму убезпечення космічної діяльності, що є свідченням зацікавленості та стурбованості людства станом космічної безпеки.

У літературі безпека від протиправної поведінки (злочинності) дістала назву криминологічної безпеки. У низці публікацій криминологічна безпека розглядається і як мета, і як засіб (забезпечення) її досягнення в загальній системі соціально-правового контролю над злочинністю. Проміжними ж цілями криминологічної безпеки є захист (охорона) від загроз криминогенного характеру на рівні об'єктивної дійсності та суб'єктивного сприйняття стану безпеки. Тому логічним буде визначити предмет криминологічної космічної безпеки (тобто, власне те на що вона має спрямовуватися) – як сукупність необ'єктивних закономірностей космічної діяльності, що виникають у зв'язку з дослідженням і використанням космічного простору, які призводять до прояву шкоди, спричиненої протиправною поведінкою, а саме до природно-екологічних і техногенно-виробничих загроз як усьому людству, так і окремій людині. А системою криминологічної космічної безпеки можна визначити об'єктивно сформовану і конституйовану сукупність правових норм, загально-соціальних та спеціально-криминологічних заходів протидії, а також організаційно-правових засад функціонування спеціалізованих державних (міждержавних) органів, що здійснюють контроль – регулятивну діяльність (адміністрування) у космічній сфері та протидіють протиправній поведінці. Отже, визначальним вектором становлення режиму криминологічної космічної безпеки – є забезпечення вільного від усіляких загроз сталого космічного середовища, з особливим значенням безпеки всього людства та принципу мирних цілей дослідження і використання

космічного простору. Професор Шишка Р.Б. з цього приводу в статті «Правовий режим космічних об'єктів: наукова доктрина» зауважив, що космічний простір та небесні тіла відкриті для дослідження і використання всіма державами без будь-якої дискримінації на основі рівності й відповідно до міжнародного права при вільному доступі до всіх районів небесних тіл. Це створює загальні та локальні загрози для безпеки освоєння космосу [7, с. 64].

Науковцями зроблено досить системну характеристику заходам безпеки в цілому та у площині кримінологічної безпеки, які застосовні і до моделі космічної безпеки. Сформована стійка точка зору, що заходи безпеки – це вид правового обмеження, який використовується для припинення шкідливого впливу джерела підвищеної небезпеки й захисту об'єкта підвищеної охорони, який за своїми основними ознаками суттєво відрізняється від інших видів правового обмеження – заходів покарання й відновлення. Таким чином, розкриття сутності кримінологічної космічної безпеки здійснюється через поняття небезпеки від криміногенних загроз з освоєння Космосу, шляхом застосування особливих цілеспрямованих заходів дії (відмінних від інших каральних та некаральних заходів).

Міжнародний (глобальний) рівень кримінологічної безпеки, на думку багатьох вчених, є першим рівнем з п'яти рівнів кримінологічної безпеки, який безпосередньо і впливає на сферу міжнародної космічної діяльності.

С.А. Мозоль вказує: «Перший рівень кримінологічної безпеки – міжнародний (глобальний) рівень, який включає безпеку людства, тобто міжнародну безпеку. В даний час, з розвитком засобів знищення і можливостей по їх транспортуванню в будь-яку точку земної кулі, з загостренням глобальних проблем, які зачіпають основи існування людської цивілізації, роль міжнародної безпеки значно зростає. Міжнародна безпека передбачає такий стан міжнародних відносин, при якому їх суб'єктам (народом і державам) не загрожує небезпека війни або іншого зазіхання ззовні на існування, суверенний і незалежний розвиток. У періоди загальносвітового кризового розвитку баланс сил та інтересів порушується, суперечності наростають, і може вибухнути регіональна або світова війна.

Міжнародна безпека складається з:

– міжнародної глобальної безпеки – безпеки, яка охоплює весь світ в цілому і впливає на забезпечення безпеки на нижчих рівнях;

– міжнародної регіональної безпеки, в межах якої забезпечуються інтереси груп держав (наприклад, країн Європейського Союзу або країн Співдружності Незалежних Держав)» [8, с. 254].

С.А. Мозоль підкреслює, що будь-який рівень забезпечення безпеки та захисту особистості можна вважати самостійним, оскільки він пристосований до обліку специфічних умов свого прояву і, при цьому, є збалансований зв'язок між рівнями, єдність безпеки особистості та суспільства. Як видається, досягнення загальної теорії безпеки можуть бути перенесені в практику протидії протиправній поведінці в космічній сфері та послужити базою для формування цілісної концепції кримінологічної космічної безпеки.

Отже, враховуючи, що антропогенні загрози в космічній діяльності становлять одну з основних небезпек та провокують виникнення загроз природного та техногенного характеру і пов'язані з цим криміногенні явища та процеси, відповідно, виникає необхідність у посиленні наукового та професійного інтересу до безпекових проблем у освоєнні Космосу. При цьому слід враховувати, що саме делінквентною поведінкою держав, задіяних у процесі експлуатації (використання) Космосу, і створюються загрози безпеці людства, що саме й вказує на криміногенний потенціал порушень правових імперативів та норм міжнародного космічного права. «Адже сьогодні держава – основний діючий на міжнародній арені суб'єкт міжнародного права, тому природно, що від її поведінки залежить можливість реалізації відповідальності за міжнародним правом. Вивчати цю особливу за змістом і масштабом поведінку на потреби упередження міжнародної злочинності мусить особлива, а точніше, інша за змістом і масштабами кримінологічна наука – міжнародна кримінологія. Міжнародна кримінологія зі своїм науковим інструментарієм глобального характеру покликає «вивести» державу із тіні в сфері причинності міжнародної злочинності і надати тим самим предметності міжнародному кримінальному праву» – зазначає Антипенко В.Ф. [5, с. 71].

Проблема кримінологічної космічної безпеки протягом останніх років залишається об'єктом прискіпливого інтересу з боку низки політиків та науковців, а тому ця тема поступово концептуалізується як інтелектуальна проблема. Раніше заходи космічної безпеки та захисту суспільства не завжди схвально сприймалися та втілювалися в практику попередження протиправної поведінки в космічній діяльності. А втім, публікації засобів масової інформації, аналіз наукових публікацій початку ХХІ століття свідчать про стурбованість та розуміння політиками, наукових кіл ідей, убезпечення суспільства від загроз криміногенного характеру від всезростаючого освоєння Космосу. Відмітним є те, що це сприяє інтенсивному розвитку кримінологічної науки, відродження заходів безпеки відбувається не тільки в межах інструментарію засобів кримінального права, а з позицій кримінологічної концепції, яка спрямована на системний та комплексний вплив на протиправну поведінку держав-учасниць у космічній діяльності. У цьому контексті Антипенко В.Ф. зазначає: «За браком міжнародної кримінологічної спеціалізації, за межами уваги кримінологічної науки (а отже і міжнародного права) залишається (або відслідковується через перекручені оцінки їх сутності) низка детермінантів міжнародної конфліктності, що утворює зростання загроз міжнародному миру і безпеці» [5, с. 71].

Важливе значення для забезпечення міжнародної кримінологічної космічної безпеки має попередження та нейтралізація загроз та викликів міжнародній космічній безпеці. Загрозами кримінологічній космічній безпеці є реальні впливи, специфічні соціальні явища, процеси, які ускладнюють або унеможливають реалізацію міжнародних або національних інтересів і створюють політичну, військову, екологічну, економічну та іншу небезпеку як інтересам окремої нації, так і світовій спільноті. Слід враховувати, що космічна діяльність передбачає як міждержавні, так і транснаціональні та регіональні форми співпраці, що відповідно створює такі ж форми протиправної діяльності, тобто об'єкт кримінологічної безпеки не обмежується внутрішньо-національними інтересами.

Є зрозумілим, що нормативна база космічного міжнародного права, а також Керівні принципи забезпечення довгострокової стійкості космічної діяльності, є добровільними нормами, а не обов'язковими законами, що, на жаль, не сприяє вирішенню складних проблем, пов'язаних із космічною діяльністю. Потребує змін космічне законодавство і в зв'язку з ухваленням Керівних принципів забезпечення довгострокової стійкості космічної діяльності [9].

Отже, аналіз тенденцій розвитку космічного міжнародного права з питань дослідження та використання космічного простору дає підстави констатувати, що наявні механізми міжнародного регулювання цієї діяльності в сучасних умовах відстають від потреб часу, що створює реальну загрозу безпеки людства. «Адже сьогодні держава – основний діючий на міжнародній арені суб'єкт міжнародного права, тому природно, що від її поведінки залежить можливість реалізації відповідальності за міжнародним правом. Вивчати цю особливу за змістом і масштабом поведінку на потреби упередження міжнародної злочинності мусить особлива, а, точніше, інша за змістом і масштабами кримінологічна наука – міжнародна кримінологія. Міжнародна кримінологія зі своїм науковим інструментарієм глобального характеру покликана «вивести» державу із тіні в сфері причинності міжнародної злочинності і надати тим самим предметності міжнародному кримінальному праву» – зазначає Антипенко В.Ф. [5, с. 71].

Так, в умовах нових геополітичних реалій та російсько-загарбницької війни в Україні були розставлені значні акценти на військовому аспекті проблеми. Загальновідомо, що одночасно з російськими спробами шантажу цивілізованого світу ядерними ударами по Україні або «брудною бомбою» на порядку денному кремлівських лідерів з'явилися нові погрози. Цього разу мова йшла про погрози знищити штучні супутники Землі, які нібито «становлять загрозу російській федерації» та використовуються для надання військової допомоги Україні. Не до вподоби супутникова мережа Starlink і Китаю [10].

Аналітики вважають це проявом нової форми тероризму, а саме – високотехнологічний тероризм, складовими якого є кібертероризм (електронний, комп'ютерний) і космічний тероризм.

Фактично з боку російської федерації мають місце прояви космічного тероризму, який полягає в загрозі існуючому міжнародному порядку. Саме через загрозу насильства сучасний космічний тероризм може стати реальністю і виступає однією з найсерйозніших загроз міжнародному миру і безпеці. При цьому слід враховувати, що на орбіті є десятки космічних апаратів з носіями ядерних та іонізуючих джерел живлення, то це робить їх надзвичайно небезпечними у випадку ціленаправленого впливу на космічний апарат іншої сторони з метою виведення його з орбіти і направлення в задану точку земної кулі... Не зважаючи на те, що вказана ситуація не набула розголосу, а широким загалом не вживається термін «космічний тероризм», це не знімає проблему щодо реальної загрози для всього людства.

Є зрозумілим, що «космічний тероризм», став не просто наслідком глобалізаційних процесів, а є дуже ефективним засобом для досягнення протиправних цілей окремими державами, як правило, з диктаторськими режимами.

Саме тому в міжнародному праві серед декількох наукових підходів щодо розбудови стратегічної моделі міжнародної системи боротьби з тероризмом, превалує силовий підхід. «Прихильники моделі силового підходу (знищення терористів) розглядають тероризм крізь призму кримінально-правової категорії, оперативно-розшукової діяльності та міжнародно-правових методів регулювання боротьби з тероризмом. Головним лейтмотивом цієї теорії є визнання тероризму найнебезпечнішим міжнародним злочином, який необхідно знищити «під корінь». Найбільш вираженим послідовником такої теорії на міжнародній арені виступають США, які в своїй оборонній доктрині, посилаючись на право на самооборону, прописали можливість нанесення військових ударів по базам терористів та тим, хто їх фінансує чи активно підтримує» – зазначає М. Кучерук [11, с. 12].

Серед науковців питання протидії тероризму крізь призму кримінально-правової категорії, оперативно-розшукової діяльності та міжнародно-правових методів розділяють: В. Антипенко («Боротьба з сучасним тероризмом: міжнародно-правові підходи»), Т. Бояр-Сазонович («Міжнародний тероризм і міжнародна законність»), Т. Денікер («Стратегія антитерору»), В. Смелянов («Проблеми відповідальності за міжнародний тероризм»).

Отже, космічний тероризм є складним, багатоплановим негативним проявом процесу глобалізації і доповнює існуюче різноманіття форм тероризму новою, більш високотехнологічною його формою. Ефективна боротьба з космічним тероризмом, на думку фахівців, можлива тільки на основі кримінологічних заходів, а саме превентивних методів: у виявленні, усуненні, нейтралізації, локалізації і мінімізації дії тих чинників і причин, які або породжують космічний тероризм, або йому сприяють.

Проте, Антипенко В.Ф. зазначає: «Національний» підхід у кримінології зашкоджує дослідженню причинності і змісту планетарної небезпеки, яка виходить від таких тяжких міжнародних злочинів як тероризм і агресія...

Не досягнуто порозуміння навіть у визначенні загальноприйнятих понять таких глобально небезпечних злочинів як тероризм і агресія. Чого ж варта за таких умов та «запекла» боротьба, яка, зокрема, ведеться в міжнародному просторі з тероризмом? Як можна системно напрацьовувати міжнародно-правовий інструментарій і налагоджувати боротьбу із злочином, сутність якого і кваліфікаційний склад не усвідомлено?

Не дивно, що від такого «впливу» з боку кримінологічної науки і тероризм, і збройна агресивність на планеті лише поширюються, відбувається їхня ескалація. Зважаючи на це, знову постає питання, чи може кримінологічна наука, яка створила (або не створила?) теоретичну базу для таких результатів, точніше для їх відсутності, а подекуди сприяла зворотному ефекту, вважатися цільною і самодостатньою?

Мабуть ні. На безпорадність чинної кримінології або, щонайменше, на її неспроможність, нездатність охопити дослідницькою увагою міжнародну конфліктність вказує слабка наукова база гуманітарної сфери, що покликана створювати підґрунтя для диференціації міжнародних злочинів. Наприклад, слідує традиційним методам і критеріям оцінки злочинності (що значною мірою виходить із внутрішнього кримінального права), кримінологія логічним чином визначає тероризм як різновид транснаціональної злочинності, яка

виявляється в основному в особливо небезпечних діях. Таким чином, у тероризмі криміналізації підлягають явні суспільно небезпечні дії і система їх організації, що цілком диференціюється із кримінологічними схемами, які застосовуються у сфері транснаціональної організованої злочинності. Між тим, міжнародне суспільство це зовсім інша аніж та, що базується на структурі держави, соціальна цілісність, і дослідження конфліктності в межах цієї цілісності також мусить мати іншу, відмінну від «внутрішньодержавної» методологію. Нерозуміння і неврахування цього веде до спрощення, а то й до примітивізму в кримінологічній науці, що у кінцевому підсумку, результує викривлення у кримінально-правовій характеристиці тероризму, агресії і інших серйозних міжнародно-правових порушень. Недосконала кримінологія певним чином дезорієнтує міжнародне кримінальне право, його нормативну спрямованість. Внаслідок такої недосконалості виникають додаткові міжнародні подразники, додаткова міжнародна конфліктність, оскільки за межами міжнародного кримінально-правового впливу і відповідальності залишаються не вивченими, а в деяких випадках, і не викритими, цією кримінологією, суттєві суб'єкти міжнародних злочинів. Тобто з певною часткою умовності можна ставити проблему криміногенності кримінології.

Слід при цьому зауважити, що зміна назви сама по собі нічого до змісту міжнародного напрямку в кримінологічній науці не додає. Важливою сферою діяльності міжнародної кримінології є дослідження у цілому легітимної поведінки держав та інших міжнародних акторів і здатність виявити в ній кримінальну або таку, що підлягає криміналізації за міжнародним правом сутність» [5, с. 71].

Висновки. Як видається, досягнення цієї мети може бути перенесено в практику кримінологічної моделі космічної безпеки та послужити базою для формування цілісної концепції кримінологічної космічної безпеки. За для цього, необхідна об'єктивна зацікавленість космічних держав у стабільності міжнародного космічного правопорядку, додержання норм міжнародного космічного права та чіткого функціонування механізму міжнародно-правового регулювання космічних відносин, що стане рушійною силою у вдосконаленні нормативної основи, здатної створити атмосферу безпеки в космічній сфері, вирішити питання запобігання і протидії протиправній поведінці в космічних відносинах та стане одним із пріоритетних напрямків наукових розробок сучасної кримінології у системі кримінологічних інститутів.

Концепція міжнародної кримінологічної космічної безпеки викликана необхідністю формування нової ідеології протидії правопорушенням в космічній діяльності та враховує практичну необхідність розробки науково обґрунтованих інноваційних механізмів та технологій охорони соціуму від загроз криміногенного характеру і головне гарантування максимального усунення суспільно шкідливих наслідків. Як видається, одним з пріоритетних завдань міжнародної космічної безпеки мають стати базові орієнтири для формування міжнародної кримінологічної політики, перманентний моніторинг загроз та соціальне управління ризиками кримінологічної космічної безпеки.

«Сам факт виникнення і формування як самостійних таких наук у якості «міжнародних» з їх відмінною методологією і окремим предметом дослідження, яким є міжнародне суспільство як соціальна цілісність (у відповідності до сфери зацікавленості кожної науки), вказує, що сумарний продукт цих наук, який надходитиме на потреби кримінології, так само визначає останню як науку міжнародну за своїм змістом і призначенням.

Нарешті слід нагадати, що міжнародний зміст кримінологічної науки передбачає значну політизованість, точніше «геополітизованість», оскільки за характеристиками свого предмету, методу і наукового інструментарію покликаний досліджувати криміногенні чинники глобалізації і пов'язаної з нею системної кризи світоустрою» – резюмує Антипенко В.Ф. [5, с. 75].

Список використаних джерел:

1. Антипенко В.Ф. Щодо проблем ефективності міжнародного права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1042. С. 58–60.
2. Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України: навчальний посібник у 2-х ч. / Омельчук В.А., Стрельбицький М.П., Гордієнко С.Г.; за заг. ред. А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 304 с.
3. Cesar Jaramillo. *Journal of Space Security Index*, 7 (library and Archives Canada Cataloguing in Publications Data 2011) <<https://spacesecurityindex.org/wp-content/uploads/2019/10/space.security.2011.revised.pdf>> accessed 20 October 2024 (in English).
4. Стельмах О. С. Міжнародно – правовий режим безпеки дослідження та використання космічного простору в мирних цілях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук (д-ра філософії) : 12.00.11 / Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2015. 24 с.
5. Антипенко В.Ф. Міжнародне кримінальне право і міжнародна кримінологія: проблема взаємозв'язку. *Міжнародна кримінологія: стан і перспективи* : збірник матеріалів круглого столу (м. Одеса, 2010 р.). Одеса, 2010. С. 66–75.
6. Міжнародне публічне право: навчальний посібник/ Теліпка В.Е., Овчаренко А.С.; за заг. ред. Теліпка В. Е. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.
7. Шишка Р.Б. Правовий режим космічних об'єктів: наукова доктрина. *Advanced Space Law*, 2018, Volume 2, С. 63–69.
8. Мозоль С.А. Класифікація рівнів кримінологічної безпеки. *Форум права*. 2017. № 5. С. 252–258.
9. Сорока Л.В. Керівні принципи забезпечення довгострокової стійкості космічної діяльності як основа нової космічної доктрини. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 2, 2020. С. 484–486.
10. SpaceX Starlink Маска під прицілом китайських військових? URL: <https://www.dw.com/uk/spacex-starlink-ilona-mask-pid-prytsilom-kytayskykh-viiskovykh-a-62011269/a-62011269> (дата звернення: 10.10.2024).
- Кучерук М.Н. Теоретичні засади дослідження феномену протидії тероризму з погляду міжнародного права. *«Правові системи»*. Науково-практичний електронний журнал, №№1/2, 2017. С. 3–24.

РЕВА І. П.,

аспірант наукової лабораторії з проблем
протидії злочинності
(Навчально-науковий інститут № 1
Національної академії внутрішніх справ)

УДК 343.76:343.97

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.41>

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ УЧИНЕННЯ ПОРУШЕНЬ ВСТАНОВЛЕНИХ ЗАКОНОДАВСТВОМ ВИМОГ ПОЖЕЖНОЇ АБО ТЕХНОГЕННОЇ БЕЗПЕКИ

У статті, на основі офіційних статистичних даних та наявної емпіричної бази з'ясовано сучасний стан та основні тенденції учинення порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки шляхом аналізу кількісно-якісних показників даних кримінальних правопорушень. Встановлено, що кількість досліджуваних кримінальних правопорушень є відносно стабільною, без різких коливань. Акцентовано на суттєвій різниці між загальною кількістю облікованих кримінальних правопорушень і таких, у яких особам вручено повідомлення про підозру, а також за якими провадження направлені до суду, що свідчить про наявність низки проблем, які стоять на заваді ефективній протидії досліджуваним кримінальним правопорушенням. Здійснено спробу типізації порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки залежно від особи, яка їх вчиняє, зокрема від того, чи входить забезпечення дотримання правил пожежної та техногенної безпеки до посадових (функціональних) обов'язків суб'єкта. Встановлено, що суб'єктами першої групи кримінальних правопорушень часто є власники (керівники) підприємств, або спеціально призначені відповідальні особи, діяння яких виявляються у порушеннях: встановленого порядку зберігання, використання та перевезення пожежонебезпечних речовин та матеріалів; правил пожежної безпеки у технологічних процесах на виробництві; правил влаштування та експлуатації електромереж, електроустаткування та електроприладів тощо. Суб'єктами другої групи кримінальних правопорушень визнано здебільшого пересічних громадян, які вчиняють такі діяння переважно за місцем проживання і вони не пов'язані з професійною чи службовою діяльністю цих осіб, зокрема це порушення: експлуатації електроустаткування та електроприладів; правил пожежної безпеки при використанні відкритого джерела вогню; вимог експлуатації пічного опалення та ін.

Ключові слова: протидія, кількісно-якісні показники, тенденції, типізація, правила пожежної та техногенної безпеки, суб'єкт злочину, особа порушника, кримінальне провадження, судова статистика.

Reva I. P. The current state and trends of violations of fire or man-made safety requirements established by law

In the article, on basis of official statistical data and the available empirical base, the current state and the main trends of violations of the requirements of fire or man-made safety established by law are clarified by analyzing the quantitative and qualitative indicators of these criminal offenses. It was established that the number of investigated criminal offenses is relatively stable, without sharp fluctuations. Emphasis is placed on the significant difference between the total

number of registered criminal offenses and those in which persons were served with a notice of suspicion, as well as for which the proceedings were sent to court, which indicates the presence of a number of problems that stand in the way of effective counteraction to the investigated criminal offenses. An attempt was made to typify violations of fire or man-made safety requirements established by law, depending on the person who commits them, in particular, whether ensuring compliance with fire and man-made safety rules is included in the official (functional) duties of the subject. It has been established that the subjects of the first group of criminal offenses are often owners (managers) of enterprises, or specially appointed responsible persons, whose actions are manifested in violations of: the established order of storage, use and transportation of fire-hazardous substances and materials; fire safety rules in manufacturing processes; rules for the installation and operation of electrical networks, electrical equipment and electrical appliances, etc. Subjects of the second group of criminal offenses are mostly ordinary citizens who commit such acts mainly at their place of residence and they are not related to the professional or official activities of these persons, in particular this violation: operation of electrical equipment and electrical appliances; fire safety rules when using an open fire source; requirements for operation of furnace heating, etc.

Key words: countermeasures, quantitative and qualitative indicators, trends, typification, rules of fire and man-made safety, subject of crime, person of violator, criminal proceedings, court statistics.

Постановка проблеми. Протидія кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 270 КК України (Порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки) відзначається цілою низкою ускладнень, що зумовлені зокрема бланкетним характером норми та потребою апелювати до спеціальних нормативно-правових актів; необхідністю залучення до проваджень відповідних спеціалістів (представників різних органів та відомств) та налагодження ефективної взаємодії з ними; труднощі кваліфікації через подібність слідової картини кримінальних правопорушень, пов'язаних з виникненням пожежі тощо.

Для розроблення ефективних та дієвих заходів запобігання кримінальним правопорушенням особливе значення має інформаційно-аналітичне забезпечення, що зокрема передбачає наявність у розпорядженні суб'єктів запобігання об'єктивної інформації про кількісно-якісні показники таких кримінальних правопорушень.

Метою статті є здійснення аналізу сучасного стану та основних тенденцій учинення порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки на підставі вивчення офіційних статистичних даних та відповідної емпіричної бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектами протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з виникненням пожеж, у різні часи присвячували свої дослідження М. В. Безуглова, В. Д. Безвесільний, Ю. О. Бондаренко, М. С. Брайнін, М. М. Букаєв, Б. М. Гамалюк, О. С. Григор'ян, В. С. Давиденко, А. А. Дерев'яно, О. Ф. Дьяченко, А. П. Єгоров, С. І. Зернов, Г. М. Казаков, В. М. Кіцелюк, В. В. Колесніков, С. Д. Лехман, Б. В. Мегорський, А. В. Мішин, О. В. Пирогов, І. О. Попов, С. Г. Степаненко, О. В. Таран, Є. М. Ткаченко, М. Л. Цимбал, І. Д. Чешко та ін. Водночас, внаслідок динамічних змін стану злочинності в цілому, та порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки зокрема, вивчення сучасних тенденцій учинення даної категорії кримінальних правопорушень залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо основні кількісно-якісні показники порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки (ст. 270 КК України). Звернімося до статистичних даних Офісу Генерального прокурора України та Судової влади України. Так, за 2020 рік загальна кількість облікованих кримінальних

правопорушень проти громадської безпеки склала 7901, з них за ст. 270 КК України – 465 (5,88%); за 2021 рік із 6487 – 367 (5,65%); за 2022 рік із 7333 – 408 (5,56%); за 2023 рік із 7974 – 337 (4,22%); за січень-серпень 2024 року із 6485 – 313 (4,8%) [1]. Як бачимо, у кількості досліджуваних кримінальних правопорушень прослідковується певна динаміка, яка виявляється у не надто різких коливаннях: у 2021 році відбулося зменшення кількості на 21,1%, у 2022 – збільшення на 11,1%, у 2023 – зменшення на 17,4%. Отже в цілому кількість облікованих кримінальних правопорушень за ст. 270 КК України є відносно стабільною.

Кількість зареєстрованих випадків порушень встановлених законодавством правил пожежної та техногенної безпеки варто співвідносити з іншими показниками. Для цього звернімося до статистичних даних Судової влади України (табл. 1).

Як бачимо з таблиці, звертає на себе увагу різночасна різниця між загальною кількістю облікованих кримінальних правопорушень і таких, у яких особам вручено повідомлення про підозру, а також за якими провадження направлені до суду. Зокрема, у 2020 році кримінальні правопорушення, у яких особам вручено повідомлення про підозру склали лише 0,8%, у 2021 році – 2,2%, у 2022 році – 0,7%, у 2023 році – 0%, у січні-серпні 2024 року – 0,6% від загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень. Відсоток кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду, взагалі мізерний: 2020 рік – 0,4%, 2021 – 0,8%, 2022 – 0,2%, 2023 – 0%, січень-серпень 2024 року – 0,6%.

Ця різниця підтверджується також емпіричними даними судової влади України. Так, проаналізуємо кількість осіб, засуджених за ст. 270 КК України: 2020 рік – 3 особи (з них засуджених – 3); 2021 рік – 5 осіб (з них засуджених – 3, матеріали кримінального провадження у відношенні яких закрито – 2); 2022 рік – 4 (з них засуджених – 3, матеріали кримінального провадження у відношенні яких закрито – 1); 2023 рік – 2 (з них засуджених – 2) [2].

Крім того, як видно з таблиці, майже кожен рік кількість облікованих кримінальних правопорушень практично збігається

Таблиця 1

Відомості про кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 270 КК України та результати їх досудового розслідування

	Обліковано кримінальних правопорушень звітному періоді	Кримінальні правопорушення, у яких особам вручено повідомлення про підозру	Кримінальні правопорушення, за якими провадження направлені до суду (п.п. 2,3 ст. 283 КПК України) з обвинувальним актом	Кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито за п.п. 1, 2, 4, 6, 9-1 ч. 1 ст. 284 КПК України	Кримінальні правопорушення, у яких на кінець звітного періоду рішення не прийнято (про закінчення або зупинення)
2020	465	4	2	1245	407
2021	367	8	3	1457	364
2022	408	3	1	963	407
2023	337	-	-	1003	337
січень-серпень 2024	313	2	2	560	311

з кількістю тих, у яких на кінець звітнього періоду рішення не прийнято (про закінчення або зупинення). Так, у 2020 році це 87,5%, у 2021 – 99,2%, у 2022 – 99,7%, у 2023 – 100%, за 8 місяців 2024 року – 99,3%.

Такий стан речей може бути пояснений низкою факторів, зокрема недоліками існуючого порядку реєстрації кримінальних правопорушень, недостатнім рівнем професіоналізму слідчих органів та відповідно – низьким рівнем розкриття зазначених кримінальних правопорушень. Крім того, не варто забувати про можливість перекваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з виникненням пожеж. Дійсно, часто буває досить складно розрізнити реальні причини пожежі, адже слідова картина таких порушень зазнає істотних пошкоджень внаслідок впливу високих температур, а іноді пожежа взагалі знищує більшість слідів первісного злочину. Не варто забувати і про можливість інсценування порушень вимог пожежної безпеки. Адже досить часто злочинці використовують способи, що свідчать про некримінальне загоряння для приховування умисних злочинів, розраховуючи на те, що вогонь знищить всі сліди [3, с. 43].

Вивчення емпіричної бази, зокрема вироків за ст. 270 КК України у Єдиному державному реєстрі судових рішень, засвідчило, що порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки вчиняється як у містах, так і в сільській місцевості. При цьому в селах такі порушення часто пов'язані з порушеннями правил експлуатації твердопаливних печей, зокрема використанням для розпалення легкозаймистих речовин, невчасне проведення (непроведення) чищення трубопроводів, внесення конструктивних змін до будови печі тощо.

Приклад. Мешканець с. Медисівка (Хмельницької обл.) ОСОБА_5 за місцем свого проживання з метою покращення опалення шляхом внесення конструктивних змін у наявне пічне опалення, вмонтував у грубку металеву решітку, яку розташував над топковим отвором грубки, що призвело до фактичного доступу з житлової кімнати до відкритого полум'я в топці грубки. В подальшому ОСОБА_5 розмістив дитячі ліжка та речі побутового вжитку на відстані близько одного метра від топкового отвору печі та прикритого самостійно встановленою металеву решіткою отвору в самій топці.

17 листопада 2021 року близько 197 год. 00 хв. ОСОБА_7 (дружина ОСОБА_5), без нагальної потреби залишила будинок, в якому знаходилися четверо її малолітніх дітей, які спали в кімнаті, де встановлена топка печі, закрила за собою двері та пішла в центр села, де в той час перебував її чоловік.

Під час відсутності ОСОБА_5 та ОСОБА_7, близько 20 год. 00 хв. через несправності в грубці і порушення правил пожежної безпеки при експлуатації печі на твердому паливі, загорілися легкозаймисті речі побутового вжитку, що знаходилися впритул до печі, і в будинку виникла пожежа, внаслідок якої діти померли через гостре отруєння чадним газом [4].

У містах пожежі внаслідок порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки найчастіше трапляються на підприємствах. Загалом, аналіз кримінальних проваджень дозволив встановити, що найпоширенішими місцями вчинення досліджуваних кримінальних правопорушень є наступні: територія підприємств (55,6%), об'єкти будівництва (22,8%), житлові будинки (12,8%), торгівельні та розважальні організації та заклади (6,2%), установи охорони здоров'я та соціального захисту населення (2,1%), освітні заклади (0,5%) [5, с. 21].

Зважаючи на значний обсяг нормативно-правових актів різного рівня, що встановлюють вимоги щодо дотримання правил пожежної та техногенної безпеки, такі порушення можуть мати безліч різноманітних проявів. Проте, вивчення слідчої та судової практики їх розслідування дозволяє прослідкувати певні тенденції та виявити стійкий та повторюваний характер деяких з них.

Так, досліджуючи порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки в межах дисертаційного дослідження, В. М. Кіцелюк, найбільш типовими з них визнає наступні:

- порушення встановленого порядку зберігання, використання та перевезення пожежонебезпечних речовин та матеріалів (27,3%);
- порушення правил пожежної безпеки у технологічних процесах на виробництві (24,2%);
- порушення при влаштуванні та експлуатації електромереж, електроустаткування та електроприладів (20,1%);
- порушення правил пожежної безпеки при використанні відкритого джерела вогню (16,1%);
- порушення вимог експлуатації пічного опалення (12,3%) [3, с. 56, 57].

У нашому дослідженні ми пропонуємо здійснити типізацію досліджуваних порушень залежно від особи, яка їх вчиняє, зокрема від того, чи входить забезпечення дотримання правил пожежної та техногенної безпеки до посадових (функціональних) обов'язків суб'єкта.

Відповідно до ч. ч. 2, 3 ст. 55 Кодексу цивільного захисту України та розділу II Правил пожежної безпеки в Україні, затверджених наказом Міністерства внутрішніх справ України 30.12.2014 р. № 1417 діяльність із забезпечення пожежної безпеки є складовою виробничої та іншої діяльності посадових осіб і працівників підприємств, установ, організацій, а забезпечення пожежної безпеки суб'єкта господарювання покладається на власників та керівників таких суб'єктів господарювання. Отже перша група порушень часто вчиняється власниками (керівниками) підприємств, або відповідальними особами, спеціально окремо призначеними цими власниками (керівниками). Такі порушення зазвичай мають місце на підприємствах різного призначення та виявляються у порушеннях: встановленого порядку зберігання, використання та перевезення пожежонебезпечних речовин та матеріалів; правил пожежної безпеки у технологічних процесах на виробництві; правил влаштування та експлуатації електромереж, електроустаткування та електроприладів; правил пожежної безпеки при використанні відкритого джерела вогню тощо.

Під час вивчення судових вирків за ст. 270 КК України, ми звернули увагу на те, що в межах даної групи порушень також часто зустрічаються випадки порушення правил експлуатації нежитлових приміщень особою-підприємцем, що призводять до виникнення пожеж.

Приклад 1. Діючи як орендар приміщення готелю «ІНФОРМАЦІЯ_3» на території туристично-розважальної бази заміського комплексу, без будь-яких дозвільних документів з 01.01.2021 до 22.12.2021 ОСОБА_4 (суб'єкт підприємницької діяльності) здійснювала господарську діяльність у незданому належним чином в експлуатацію шестиповерховому житловому приміщенні. Усвідомлюючи наявні порушення вимог законодавства з пожежної безпеки у готелі «ІНФОРМАЦІЯ_3», що можуть створити загрозу життю та здоров'ю людей, маючи на меті отримання прибутку, ОСОБА_4 не вжила заходів з дотримання пожежної безпеки, не припинила фактичну експлуатацію та надання послуг готельного відпочинку.

Як наслідок допущених порушень 22.12.2021 приблизно о 03 год. 04 хв., у приміщенні готелю «ІНФОРМАЦІЯ_3» виникла пожежа та не була своєчасно погашена первинними засобами пожежогасіння (вогнегасниками) через їх відсутність в місці її виникнення, відбулось швидке неконтрольоване розповсюдження вогню, що призвело до блокування полум'ям на 6-му поверсі декількох осіб, які були змушені вистрибувати із вікон будівлі, намагаючись врятувати своє життя. Внаслідок вказаної події ОСОБА_6 загинула на місці події, ОСОБА_7 від отриманих травм помер у лікувальному закладі, ОСОБА_8 отримала тяжкі тілесні ушкодження, а ОСОБА_9 – легкі тілесні ушкодження [6].

Приклад 2. ОСОБА_9 (директор ТзОВ «Старнайт») здійснив незаконне будівництво та експлуатацію ТзОВ «Старнайт» капітальної прибудови всупереч державним будівельним нормам, невиконання рішень судів про повернення з оренди приміщень кінотеатру ім. Котляревського, порушення вимог примітки 3 Таблиці 10.2 п. 10.3.1. ДБН 2.2.-9-2018 «Громадські будинки та споруди», п. 6.17 ДБН 1.1.-7-2016 «Пожежна безпека», аб. 1 п. 2.5 глави 2 розділу III, пункту 2.23 глави 2 розділу III пункту 2.3 глави 2 розділу VI Правил пожежної безпеки в Україні, що зумовило поширення вогню із незаконної капітальної прибудови

закладу громадського харчування «Тераса» на всю будівлю кінотеатру ім. Котляревського. Внаслідок даної пожежі територіальній громаді міста Полтава завдано матеріальної шкоди у розмірі 30 726 944, 07 грн, що становить особливо великий розмір, відповідно до примітки до ст. 270 КК України [7].

Уявляється, що в межах розглядуваної групи порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки варто також розглядати порушення, вчинені військовослужбовцями. Відмітимо, що аналіз досліджуваних кримінальних проваджень дозволяє констатувати збільшення таких випадків останнім часом. Військові, перебуваючи на позиціях, часто в неналежних умовах, змушені використовувати для обігріву чи приготування їжі різного роду устаткування, яке може не відповідати встановленим законодавством нормам чи вимогам. Тим не менш, це не позбавляє їх обов'язку дотримуватися правил пожежної безпеки, що прямо зазначено у нормативно-правових актах, які врегульовують службу діяльність військових.

Приклад. СОБА_6, будучи військовослужбовцем військової служби за контрактом і проходячи її на посаді водія-механіка-гранатометника зенітного ракетного взводу зенітної ракетної батареї ракетно-артилерійського дивізіону військової частини НОМЕР_1, перебуваючи в середині дерев'яного бліндажу на БКП «Пальма», діючи із злочинною самовпевненістю, тобто передбачаючи можливість настання суспільно-небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховуючи на їх відвернення через несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків, в порушення вимог ст.ст. 3, 17, 65, 68 Конституції України, ч.ч. 1, 2 ст. 1, ч. 4 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», ст.ст. 11, 16, 28–33, 127, 128 Статуту внутрішньої служби ЗСУ та ст.ст. 1–4 Дисциплінарного статуту ЗСУ, п. 2 додатку 19 до Статуту внутрішньої служби ЗСУ, п. 2.13 розділу IV Правил пожежної безпеки в Україні, затверджених наказом МВС України 30.12.2014 за № 1417, вчинив порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки шляхом необережного поводження з легкозаймистою речовиною – бензином, намагаючись використати його для розпалювання печі, внаслідок чого сталась пожежа, в результаті якої спричинено інші тяжкі наслідки – двоє військовослужбовців, які на час спалаху вогню відпочивали у бліндажі, отримали тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості, які відносяться до тяжких тілесних ушкоджень за ознакою «небезпека для життя» [8].

Суб'єктами іншої групи порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки є пересічні громадяни, які вчиняють такі порушення за місцем проживання і такі діяння не пов'язані з їхньою професійною чи службовою діяльністю. В межах даної групи поширеними є порушення: експлуатації електроустаткування та електроприладів; правил пожежної безпеки при використанні відкритого джерела вогню; вимог експлуатації пічного опалення та ін.

Приклад. 01.12.2021 о 15-00 год. ОСОБА_5, знаходячись за місцем свого мешкання у будинку АДРЕСА_2, почав розпалювати твердопаливну піч, яка розташовувалась в кухонній кімнаті будинку. Діючи необережно, ОСОБА_5, із кримінальною протиправною недбалістю, не передбачаючи настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинен був і міг їх передбачити, в порушення вимог п. 2.13 Глави 2 Розділу IV Правил пожежної безпеки в Україні, затверджених наказом Міністра внутрішніх справ України № 1417 від 30.12.2014, під час експлуатації пічного опалення застосував для розпалювання печі легкозаймисту речовину, шляхом внесення в топку печі інтенсифікатора горіння у виді легкозаймистої рідини – бензину, яка знаходилась у 5-літровій ємності та перебувала в приміщенні будинку. Після загорання легкозаймистої рідини у топці печі, полум'я розповсюдилось на вищезазначену ємність, яку ОСОБА_5 в цей час тримав у руках. Під час загорання ємності він відкинув її у напрямку вхідних дверей будинку. Після чого, інтенсифікатор горіння бензин потрапив на обстановку кухонної кімнати, в результаті чого розпочалося горіння горючої пари, що надходила з поверхні рідини.

Внаслідок загорання внесеного в топку печі ОСОБА_5 інтенсифікатора горіння, у вигляді легкозаймистої рідини, його загорання та розповсюдження полум'я на рештки

палива, які залишилися у ємності з розливом палаючої рідини, у приміщенні кухонної кімнати будинку виникла пожежа.

Під час зазначеної пожежі малолітній ОСОБА_7 (малолітній син ОСОБА_5) отримав отруєння оксидом вуглецю та помер на місці пожежі [9].

Висновки. Таким чином, аналіз кількісно-якісних показників, що характеризують сучасний стан порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки, свідчить про те, що попри відносно стабільну кількість досліджуваних кримінальних правопорушень, протидія їм відзначається наявністю ускладнень, про що свідчить значна різниця між загальною кількістю облікованих кримінальних правопорушень і таких, у яких особам вручено повідомлення про підозру, а також за якими провадження направлені до суду.

В результаті проведеного дослідження запропоновано типізацію порушень встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки залежно від особи, яка їх вчиняє, зокрема від того, чи входить забезпечення дотримання правил пожежної та техногенної безпеки до посадових (функціональних) обов'язків суб'єкта. Суб'єктами першої групи кримінальних правопорушень часто є власники (керівники) підприємств, або спеціально призначені відповідальні особи, діяння яких виявляються у порушеннях: встановленого порядку зберігання, використання та перевезення пожежонебезпечних речовин та матеріалів; правил пожежної безпеки у технологічних процесах на виробництві; правил влаштування та експлуатації електромереж, електроустаткування та електроприладів тощо. До даної групи порушень можна віднести і порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки, вчинені військовими. Кількість таких діянь наразі зростає, що часто пояснюється неналежними умовами їх перебування на лінії зіткнення, в тому числі використанням для обігріву чи приготування їжі устаткування, яке не відповідає встановленим нормам чи вимогам. Водночас обов'язок дотримання вимог пожежної та техногенної безпеки прямо зафіксований у нормативно-правових актах, які врегульовують службову діяльність військових.

Суб'єктами іншої групи кримінальних правопорушень є пересічні громадяни, які вчиняють їх за місцем проживання і такі діяння не пов'язані з їхньою професійною чи службовою діяльністю, зокрема це порушення: експлуатації електроустаткування та електроприладів; правил пожежної безпеки при використанні відкритого джерела вогню; вимог експлуатації пічного опалення та ін. Кримінальні правопорушення останньої групи часто вчиняються у стані алкогольного сп'яніння.

Список використаних джерел:

1. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
2. Судова статистика. Річна звітність. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
3. Кіцелюк В. М. Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ : НАВС, 2017. 253 с.
4. Вирок Теофіпольського районного суду Хмельницької області від 18 жовтня 2022 року у справі № 685/274/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106793577>
5. Таран О. В., Кіцелюк В. М., Грига М. А. Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки: метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 47 с.
6. Вирок Вінницького міського суду Вінницької області від 18 серпня 2022 року у справі № 127/12626/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105813522>

7. Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 30 січня 2023 року у справі № 554/5438/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108657731>

8. Вирок Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 04 квітня 2024 року у справі № 233/452/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118133972>

9. Вирок Слов'янського міськрайонного суду від 03 серпня 2022 року у справі № 243/2467/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105553848>

ШУМСЬКА Н. С.,

викладач кафедри кримінально-правових
дисциплін

(Навчально-науковий інститут
права та інноваційної освіти
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ)

УДК 343.139 (477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.42>

ПІДСТАВИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАНИСТЬ ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті констатовано, що процес сучасного реформування кримінального процесуального законодавства України є орієнтованим на загальнолюдські цінності, в тому числі на свободу й особисту недоторканість. Обмеження прав завжди встановлюються на загальному нормативному рівні, але потім конкретизуються на індивідуальному. Обмеження права особи на свободу і особисту недоторканість під час затримання є обмеженням свободи дій і пересування особи внаслідок прямого фізичного або психічного примусу. Такі обмеження зумовлені необхідністю захисту свободи інших та соціально значимих цінностей, які становлять завдання кримінального провадження (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України). Запропонована систематизація підстав обмеження права на свободу та особисту недоторканість під час затримання особи в кримінальному процесі з урахуванням умов воєнного стану та особливого режиму досудового розслідування: підстави передбачені ст. 5 Європейської конвенції з прав людини; підстави передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України: затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення як тимчасовий запобіжний захід (ч. 2 ст. 176, ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України); затримання підозрюваного, обвинуваченого з метою приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (ч. 1 ст. 188 Кримінального процесуального кодексу України); затримання в Україні особи, яка розшукується іноземною державою у зв'язку із вчиненням нею кримінального правопорушення (ст. 582 Кримінального процесуального кодексу України), та застосування до неї тимчасового арешту (ст. 583 Кримінального процесуального кодексу України); затримання особи до 216 годин без судового контролю, а й, в частині застосування затримання особи на строк понад 72 години, ще й без прокурорського нагляду (п. 6 ч. 1 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України). Введення воєнного стану зумовило істотні зміни у сфері кримінальної юстиції зокрема і щодо затримання уповноваженою службовою особою в порядку ст. 208 КПК України (підстави та суб'єкти затримання; процедур проведення обшуку затриманої особи, здійснення перекладу під час затримання, розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу щодо затриманої особи; оформлення протоколу затримання; дотримання граничного строку вручення письмового повідомлення про підозру затриманій особі).

Ключові слова: затримання особи, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, особиста недоторканість, права, свобода, розслідування, обмеження права.

Shumska N. S. Grounds for limitation of the right to liberty and personal inviting during detention of a person in a criminal proceeding

The article states that the process of modern reform of the criminal procedural legislation of Ukraine is oriented towards universal human values, including freedom and personal integrity. Limitations of rights are always established at the general regulatory level, but then specified at the individual level. Restriction of a person's right to freedom and personal integrity during detention is a restriction of a person's freedom of action and movement as a result of direct physical or mental coercion. Such restrictions are due to the need to protect the freedom of others and socially significant values, which are the tasks of criminal proceedings (Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). The proposed systematization of the grounds for restricting the right to freedom and personal integrity during the detention of a person in criminal proceedings, taking into account the conditions of martial law and the special regime of pre-trial investigation: the grounds are provided for in Art. 5 of the European Convention on Human Rights; grounds provided for by the Criminal Procedure Code of Ukraine: detention of a person on suspicion of committing a criminal offense as a temporary preventive measure (part 2 of Article 176, Article 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); detention of the suspect, the accused for the purpose of pretext for participation in the consideration of the petition for the application of a preventive measure in the form of detention (Part 1 of Article 188 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); detention in Ukraine of a person who is wanted by a foreign state in connection with his commission of a criminal offense (Article 582 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), and the application of temporary arrest to him (Article 583 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); detention of a person for up to 216 hours without judicial control, and, in the case of the application of detention of a person for a period of more than 72 hours, even without prosecutorial supervision (clause 6, part 1, article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). The introduction of martial law led to significant changes in the field of criminal justice, in particular, regarding detention by an authorized official in accordance with Art. 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (grounds and subjects of detention; procedures for conducting a search of a detained person, translation during detention, consideration of a request for a preventive measure against a detained person; drawing up a detention protocol; compliance with the deadline for delivering a written notice of suspicion to a detained person).

Key words: *detention of a person, criminal proceedings, criminal offense, personal integrity, rights, freedom, investigation, limitation of rights.*

Актуальність теми. Основна ідея сучасного етапу формування демократичного суспільства та розвитку правової держави в Україні полягає в створенні умов, які сприятимуть життю та всебічному розвитку кожного громадянина. Ці умови повинні відповідати міжнародним стандартам і загально визнаним у провідних країнах Західної Європи уявленням про людину як найвищу соціальну цінність. Для досягнення цієї ключової мети важливу роль відіграє соціокультурний фактор, зокрема право, яке здатне надавати відносинам гуманістичний зміст і впливати на рівень духовного розвитку нації.

Демократичні зміни в сучасному українському суспільстві, а також його гуманізація, сприяли зростанню значення особистості, акцентуванню уваги на правах і свободах індивіда, а також дослідженню питання свободи особистості в загальному. Якщо розглядати суть права в найзагальніших термінах, то вона є мірою свободи людини, що визначається розвитком суспільства. Цінність права можна охарактеризувати як справедливе регулювання антагоністичних інтересів різних соціальних груп, верств населення та окремих осіб [1, с. 37].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Деякі аспекти виокремлення підстав обмеження прав на свободу та особисту недоторканість під час затримання особи у кримінальному процесі досліджували такі українські вчені-процесуалісти: О. О. Бандура, О. В. Винокуров, Є. В. Дояр, О. В. Гришук, А. А. Жук, А. В. Захарко, Д. В. Лазарева, Т. О. Лоскутов, А. М. Мерник, М. Я. Никоненко, В. В. Рогальська, О. А. Солдатенко, Г. К. Тетерятник, Т. Г. Фомина, А. К. Чернова, О. В. Шульга, В. В. Юсубов та ін.

Тема реалізації права завжди була актуальною та викликала дослідницький інтерес, особливо, враховуючи живу природу права, його змінність та різне розуміння. Доки в її основу будуть вкладати реальне, практичне перетворення у життя формально-визначених правових приписів, а не принципів права, доти існуватимуть суперечності з приводу сутності правозастосувальних процесів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Основного Закону України усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; кожен має право на повагу до його гідності; кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність; права і свободи людини і громадянина захищаються судом; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [2]. У Конституції України право на свободу та особисту недоторканість людини визнано невід'ємним [3], а рішення Конституційного Суду України таке право закріпило як визначальне та фундаментальне [4].

На думку, В. М. Братасюка, який порівнює типи розуміння права, зауважує, що «право можна розуміти дуже механістично, частково, усічено, звівши його до писаних законодавчих норм, правил ... або право ще можна розуміти як процес, діалог, в якому беруть участь окремі індивіди, їх об'єднання, громадянське суспільство, державна влада тощо» [5, с. 39].

Проблематика прав людини в контексті сучасного розвитку аналізується з трьох перспектив: 1) як природні права, що випливають з концептуального розуміння людини як біологічного та соціального феномена; 2) як юридичні права, тобто можливості, які гарантуються людині позитивним правом; 3) як реальні можливості суспільства та держави для забезпечення прав людини. Проте, повне усунення межі між цими двома підходами було б можливим лише за умови припущення зникнення держави [6, с. 21–22].

Конвенція про захист прав людини та основних свобод [7] спрямована на впровадження спільних цінностей, демократії, а також соціальних і культурних стандартів на європейському континенті. Україна підписала текст Конвенції (протоколи № 1, 2, 4, 7, 11 – 9.11.1995 р., а № 6 лише був ратифікований 22.02.2000 р.). З моменту набрання чинності для України положень Конвенції та згаданих протоколів, в системі захисту прав людини сформувалася нова правова ситуація, яка почала активно розвиватися в двох напрямках. По-перше, відбулося інтегрування європейських правових цінностей, пов'язаних із захистом прав людини та основних свобод, у законодавство України. По-друге, Україна стала потенційним відповідачем у Європейському суді. У світлі адаптаційних законодавчих процесів це право знайшло своє відображення в Конституції України [3]. З моменту набуття чинності положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Україна є однією з лідерів серед інших країн за кількістю звернень щодо порушених прав. Це свідчить про те, що, незважаючи на існування в Україні, так би мовити, «подвійного» захисту прав та свобод – як на конституційному рівні, так і на рівні Конвенції, – проблеми їх практичного застосування залишаються невирішеними [8, с. 61–62].

Звертаючи увагу на свободу та особисту недоторканість зазначимо, що свобода принаманна тільки людині та є головною з тих власних підвалин суспільства, на яких воно здійснює свою самоорганізацію. У цілому людина не є вільною від умов. Але вона, як зауважує О. О. Бандура: «Людина має можливість зайняти певну позицію щодо обставин, які її оточують. Умови не визначають її дії повністю. Власне людське існування починається там, де закінчується будь-яка однозначна визначеність, і проявляється особистісна позиція,

яка—додається до природних даних людини. Від цієї позиції, в межах певних обмежень, залежить, чи піддається вона обставинам. Свідомо чи несвідомо людина вирішує: чинити опір чи піддатися. Вона здатна піднятися над обставинами і таким чином увійти до людського виміру. Її поведінка значною мірою формується її самосприйняттям. Особистість людини проявляється в її діях. Особистісне існування людини означає свободу – свободу стати особистістю» [9, с. 140–141].

У свою чергу, В. В. Рогальська, О. А. Солдатенко, Д. В. Лазарева, Н. С. Резцова зазначають, що свобода є однією з найважливіших людських цінностей. За певних обставин вона може вважатися значущішою навіть за саме життя, особливо власне. Це та фундаментальна цінність, яка визначає можливість існування будь-яких інших цінностей. Свобода як сутність є глибинним сенсом людського існування, без якого воно втрачає свою суб'єктивність. Втрата можливості до самовизначення позбавляє людину її людськості. Свобода може бути зовнішньою та внутрішньою. Право регулює лише зовнішню свободу. Важливо зазначити, що західна та східна культури суттєво різняться у співвідношенні цих типів свободи. Захід, створивши численний середній клас (тобто клас із середнім рівнем власності), забезпечив людині зовнішню свободу, тоді як Схід приділяв увагу її внутрішній свободі. Увага жителів західних країн спрямована на зовнішні аспекти, що дозволило їм створити демократичне суспільство, яке законодавчо захищає їхню зовнішню свободу. Зовнішня (соціальна) захищеність не вимагає від цих людей здатності до внутрішнього самозахисту [10, с. 98–99].

Кожна особа є недоторканною на основі принципу справедливості, який суспільство не повинне порушувати за жодних обставин. Відтак, справедливість відкидає навіть думку про те, що обмеження свободи одних може бути виправдане досягненням більшого блага для інших. Враховувати слід інтереси всіх членів суспільства, а не лише окремих груп, навіть якщо вони численні. У демократичному суспільстві свободи рівноправних громадян розглядаються як політичні права, гарантовані справедливістю. Несправедливість може бути допустимою лише для запобігання ще більшій несправедливості. Справедливість також має бути визнана однією з загальнолюдських цінностей. Її можна розглядати і як основну правову цінність [10, с. 268–269].

Таким чином, варто наголосити, що свобода та недоторканість через відповідальність та справедливість виступають основними формами реалізації права, у тому числі й кримінального процесуального. Обмеження таких прав має здійснюватися з дотриманням гарантій захисту основоположних (закріплених міжнародними нормативно-правовими актами) прав і свобод.

Серед ключових цінностей ефективної конституційної демократії виділяється свобода, яка є однією з основних умов для розвитку та соціалізації особистості. Право на свободу є невід'ємним і невідчужуваним конституційним правом людини, що передбачає можливість вибору власної поведінки для вільного та всебічного розвитку, самостійного прийняття рішень і реалізації задумів, визначення пріоритетів, здійснення всього, що не заборонено законом, вільного пересування територією держави, вибору місця проживання тощо. Право на свободу означає, що особа має свободу у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, встановлених Конституцією та законами України [2].

Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом [7]. У п. 1 ст. 5 Європейської конвенції з прав людини закріплено підстави для правомірного позбавлення особи свободи відповідно до процедури, встановленої законом, до яких належить законне затримання: законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення, або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення; затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою

застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг; законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції [7].

Також варто зауважити, що у п. 4 такого міжнародного основоположного документу зазначено: «Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним» [7].

На виконання ст. 5 Європейської конвенції з прав людини, у ст. 12 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України визначено, що під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку кримінальним процесуальним законодавством [12]. Засада, закріплена в у такій нормі, сформульована на основі ст. 29 Конституції України [3], пп. 1, 2 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. [13], ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [7] та норм інших міжнародних договорів за участі України. Обмеження права особи на свободу та особисту недоторканність, насамперед, стосується обмеження свободи дій і пересування особи внаслідок прямого фізичного або психічного примусу. Це право не є абсолютним. У випадках, передбачених законом, особливо у кримінальному провадженні, можуть бути введені обмеження з метою захисту свободи інших осіб та соціально значущих цінностей, що є завданнями кримінального провадження [13, с. 41].

Варто констатувати, що найбільші обмеження права особи на свободу й особисту недоторканність, що гарантоване ст. 5 Європейською конвенцією з прав людини та ст. 12 КПК України, відбуваються під час застосування процесуальних заходів примусу, пов'язаних з ізоляцією особи, серед яких ЗЗКП у вигляді затримання. Стандарти затримання особи у кримінальному провадженні – це баланс між ефективністю розслідування та дотриманням прав людини. Також, стандарти – це критерії для прийняття процесуальних рішень, своєрідний алгоритм дій.

У рамках кримінального провадження встановлено такі обмеження права на свободу та особисту недоторканність: затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення як тимчасовий запобіжний захід (ч. 2 ст. 176, ст. 208 КПК України); затримання підозрюваного або обвинуваченого з метою забезпечення його участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (ч. 1 ст. 188 КПК України); затримання в Україні особи, яка розшукується іноземною державою у зв'язку з вчиненням нею кримінального правопорушення (ст. 582 КПК України), та застосування до неї тимчасового арешту (ст. 583 КПК України); застосування до підозрюваного або обвинуваченого таких запобіжних заходів, як домашній арешт (ст. 181 КПК) та тримання під вартою (ст. 183 КПК України); примусове поміщення особи до лікувального закладу для проведення стаціонарної медичної чи психіатричної експертизи (ч. 2 ст. 197, ч. 3 ст. 242, ч. 2 ст. 509 КПК України); поміщення дитини, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у віці від 11-ти років до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, до приймального-розподільника на строк до 30 днів з можливістю продовження ще на 30 днів (ч. 4 ст. 499 КПК України); тримання особи під вартою в Україні, коли є рішення компетентного органу іноземної держави про взяття її під варту або призначення їй покарання у вигляді позбавлення волі, якщо ця особа транзитно перевозиться територією України або тимчасово видана в Україну (ст. 580 КПК України); застосування екстрадиційного арешту до особи, яка вчинила злочин за межами України, але була затримана в Україні і до якої був застосований тимчасовий арешт (ст. 583 КПК України), після надходження запиту органу іноземної держави про її видачу (ст. 584 КПК України). Зміни, внесені законом України

№ 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану», дозволяють уповноваженій службовій особі затримувати особу до 216 годин без судового контролю, а також без прокурорського нагляду у випадках затримання на строк понад 72 години. Прокурори в умовах воєнного стану здійснюють нагляд за додержанням законів під час досудового розслідування в умовах, коли здійснення судового контролю слідчими суддями ускладнене [14, с. 42].

Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства підставами обмеження права на свободу та особисту недоторканність під час затримання особи є вчинення нею протиправних дій; дотримання правомірності суб'єктом затримання обмеження права на свободу; виконання обов'язків щодо здійснення захисту прав людини в порядку КПК України (дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя).

Проведений аналіз ст. 5 Європейської конвенції з прав людини дозволяє виділити три групи гарантій права особи на свободу й особисту недоторканність:

(I) визначає умови правомірності обмеження права на свободу;

(II) визначає процедурні гарантії для тих осіб, хто позбавлений свободи;

(III) гарантує право особи на відшкодування у випадках порушень, передбачених попередніми пунктами прав.

Введення воєнного стану зумовило істотні зміни у сфері кримінальної юстиції. Так, якщо станом на 23.02.2022 Розділ IX-1 Кримінального процесуального кодексу України мав назву «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях» та містив одну статтю, то надалі ситуація істотно змінилася. Зокрема, були внесені зміни та доповнення до Розділу IX-1, включаючи назву, такими Законами України: № 2201-IX від 14.04.2022, а також іншими Законами, зокрема № 2108-IX від 03.03.2022, № 2110-IX від 03.03.2022, № 2111-IX від 03.03.2022, № 2125-IX від 15.03.2022, № 2137-IX від 15.03.2022, № 2160-IX від 24.03.2022, № 2198-IX від 14.04.2022, № 2201-IX від 14.04.2022, № 2462-IX від 27.07.2022, які встановили деякі особливості здійснення досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану, зокрема і щодо затримання уповноваженою службовою особою в порядку ст. 208 КПК України, а саме: підстав затримання; суб'єктів затримання; процедури проведення обшуку затриманої особи; процедури здійснення перекладу під час затримання; оформленні протоколу затримання; граничного строку вручення письмового повідомлення про підозру затриманій особі; процедури розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу щодо затриманої особи. Оскільки, підстави та суб'єкти затримання були вже детально розглянуто в окремій статті [16], пропонується більш детально розглянути інші особливості, а саме:

- процедуру проведення обшуку затриманої особи. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України [12], якщо при проведенні обшуку особи в умовах воєнного стану залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я – обшук особи під час затримання може бути проведений без залучення понятих. У такому разі хід і результати його проведення в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису;

- процедуру здійснення перекладу під час затримання. Так, під час дії воєнного стану, законодавець в ч. 12 ст. 615 КПК України, передбачив можливість для дізнавача, слідчого, прокурора можливість, за наявності обставин, що унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний [12];

- оформлення протоколу затримання. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, в умовах воєнного стану законодавець дозволив за відсутності можливості складання процесуальних документів про хід і результати проведення процесуальних дій здійснювати фіксацію доступними технічними засобами з подальшим складанням відповідного протоколу не пізніше сімдесяти двох годин з моменту завершення таких процесуальних дій [12];

• граничний строк вручення письмового повідомлення про підозру затриманій особі. Відповідно до ч. 7 ст. 615 КПК України, у разі наявності об'єктивних обставин, що унеможливають вручення затриманій особі письмового повідомлення про підозру у строки, встановлені ст. 278 КПК України, якщо такі процесуальні дії здійснюються в умовах воєнного стану, строк для вручення письмового повідомлення про підозру затриманій особі може бути продовжено до сорока восьми годин;

• процедуру розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу щодо затриманої особи. Законодавець в п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України передбачив можливість такого розгляду із застосуванням доступних технічних засобів відеозв'язку, однак лише у тому випадку – якщо в умовах воєнного стану відсутня об'єктивна можливість доставити затриману особу до слідчого судді, суду у строк, передбачений ст. 211 КПК України, тобто не пізніше шістьдесяти годин з моменту затримання. Проте наявність воєнного стану жодним чином не впливає на обов'язок уповноважених службових осіб під час затримання в порядку ст. 208 КПК України застосовувати норми Європейської конвенції з прав людини [7] та враховувати практику Європейського суду з прав людини. Вищезазначені особливості здійснення затримання з'явилися в національному законодавстві.

Висновки. Таким чином, свобода та недоторканість здійснюється через відповідальність та справедливість, виступаючи при цьому основними формами реалізації права, у тому числі й кримінального процесуального. Тому визначені підстави законного затримання у п. 1 ст. 5 Європейської конвенції з прав людини та КПК України (ч. 2 ст. 176, ст. 208, ч. 1 ст. 188, ст. 582, ст. 583, п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України) водночас закріпили й обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод, але які не можуть бути свавільними та несправедливими й мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими. Таким міжнародним положенням відповідає чинний КПК України, в частині обмеження права на свободу та особисту недоторканність під час затримання особи в кримінальному процесі, позаяк за наявності підстав обмеження запроваджується таке правове регулювання, яке дозволяє оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права.

Гарантії права особи на свободу й особисту недоторканність визначаються (I) умовами правомірності обмеження права на свободу; (II) процедурними гарантіями для тих осіб, хто позбавлений свободи; (III) невід'ємним правом особи на відшкодування у випадках порушень за першими двома пунктами прав.

Введення воєнного стану зумовило істотні зміни у сфері кримінальної юстиції зокрема і щодо затримання уповноваженою службовою особою в порядку ст. 208 КПК України (підстави та суб'єкти затримання; процедур проведення обшуку затриманої особи, здійснення перекладу під час затримання, розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу щодо затриманої особи; оформлення протоколу затримання; дотримання граничного строку вручення письмового повідомлення про підозру затриманій особі).

Список використаних джерел:

1. Мерник А. М. Теоретико-правові вчення щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина. *Порівняльно-аналітичне право* : електрон. наук. фах. вид. 2018. Вип. 2. С. 36–38.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміні-

- стративного затримання) від 11.10.2011 р. № 10-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11#Text>
5. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт права: законницький та юридичний (природно-правовий) підходи. Публічне право. 2011. №4. С. 281-289.
  6. Крук О. Проблемні питання реалізації демократичних прав і свобод людини. *Право України*. 2007. № 5. С. 20–24.
  7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
  8. Барабаш Ю., Бориславська О. Конституційна юриспруденція (офіційна конституційна доктрина) в Україні: проблеми становлення. *Право України*. 2023. № 7. С. 53–69.
  9. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід: монографія. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.
  10. Затримання у кримінальному провадженні: навчальний посібник/ кол. авторів: А. В. Захарко, В. В. Рогальська, О. А. Солдатенко, Д. В. Лазарева, Н. С. Резцова та ін. Дніпро, 2020. 131 с.
  11. Гришук О. В. Людська гідність у праві : філософські проблеми. К. : Атіка, 2007. 432 с.
  12. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
  13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
  14. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / за ред. Т. В. Варфоломєєвої, В. Т. Нора. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 583 с.
  15. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022 р. № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>
  16. Фоміна Т., Рогальська В. Затримання особи в умовах воєнного стану: підстави та уповноважені службові особи на здійснення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 371–376.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БАЛАДИГА С. П.,

адвокат,

аспірант кафедри кримінального права
та процесу

(*Державний податковий університет*)

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.43>

**ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ
ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікація злочинів проти основ національної безпеки України займає перше місце в особливій частині Кримінального кодексу України, що підкреслює тяжкість кримінальних правопорушень.

Окремі аспекти процесу розслідування злочинів проти основ національної безпеки викладено в дослідженнях вітчизняних і закордонних фахівців, таких як: І.М. Дальший, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд, О.М. Яковлев, В.Н. Кудрявцев, М.Ф. Головатий, В.А. Бачінін, А.Е. Тарас, К.В. Сельченко, Матвійчук В.К., Мошняга Л.В., Савченко А.В., Томчук І.О., Хавронюк М.І., Чорний Р.Л. та інших.

Під час російського повномасштабного вторгнення в Україну постає гостра потреба в удосконаленні методів та процесів розслідування злочинів проти основ національної безпеки.

Кримінальний кодекс України протягом останніх років доповнено новими видами злочинів, такі як: стаття 111-1 «Колабораційна діяльність», стаття 114-2 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану», стаття 111-2 «Пособництво державі-агресору». Зміни зазнали й межі території або державного кордону України, які наразі є тимчасово окуповані.

Нові види злочинів потребують нових методів та навиків розслідування, з урахуванням воєнного стану, проблем зі збиранням доказів, окупацію територій Донецької, Луганської, Харківської, Запорізької областей та Автономної республіки Крим.

Нові та удосконалення наявних методів розслідування злочинів проти основ національної безпеки України мають забезпечити перш за все швидке та ефективне розкриття злочинів з подальшим притягненням винних осіб до відповідальності задля безпеки держави. Особливої уваги потребує міжнародна співпраця державних органів України задля набуття нових навичок та вмінь.

Мета статті полягає у визначенні шляхів удосконалення процесу розслідування злочинів проти основ національної безпеки України.

Для досягнення поставленої мети було проаналізовано норми кримінального та кримінального-процесуального права, що встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України та визначають процедуру проведення слідчо-розшукових дій, а також досліджено статі науковців кримінального процесу та міжнародну практику розслідування злочинів проти національної безпеки.

Ключові слова: державна безпека, державна зрада, колабораційна діяльність, кримінальна відповідальність, злочин, кримінальне законодавство, національна безпека.

Baladyha S. P. Separate issues of improving the investigation of crimes against the foundations of national security of Ukraine

The qualification of crimes against the foundations of the national security of Ukraine occupies the first place in a special part of the Criminal Code of Ukraine, which emphasizes the severity of criminal offenses.

Separate aspects of the process of investigating crimes against the foundations of national security are outlined in the studies of domestic and foreign specialists, such as: I.M. Further, V.V. Holina, O.G. Kalman, O.V. Lysodyed, O.M. Yakovlev, V.N. Kudryavtsev, M.F. Heady; V.A. Bachinin, A.E. Taras, K.V. Selchenok, V.K. Matviychuk, L.V. Moshnyaga, A.V. Savchenko, I.O. Tomchuk, M.I. Havronyuk, R.L. Black and others.

During the Russian full-scale invasion of Ukraine, there is an urgent need to improve the methods and processes of investigating crimes against the foundations of national security.

In recent years, the Criminal Code of Ukraine has been supplemented with new types of crimes, such as: Article 111-1 "Collaborative Activities", Article 114-2 "Unauthorized dissemination of information on the sending, movement of weapons, armaments and military supplies to Ukraine, movement, movement or placement of Armed Forces of Ukraine or other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine, committed under conditions of war or a state of emergency", Article 111-2 "Assistance to the aggressor state". The borders of the territory or the state border of Ukraine, which are currently temporarily occupied, have also undergone changes.

New types of crimes require new investigative methods and skills, taking into account the state of war, problems with gathering evidence, the occupation of the territories of Donetsk, Luhansk, Kharkiv, Zaporizhia regions and the Autonomous Republic of Crimea.

New and improvement of existing methods of investigation of crimes against the foundations of national security of Ukraine should ensure, first of all, quick and effective disclosure of crimes with subsequent prosecution of the guilty persons for the sake of the security of the state. Special attention is needed for the international cooperation of the state bodies of Ukraine in order to acquire new skills and abilities.

The purpose of the article is to identify ways to improve the process of investigating crimes against the foundations of Ukraine's national security.

To achieve the goal, the norms of criminal and criminal-procedural law were analyzed, which establish criminal liability for crimes against the foundations of national security of Ukraine and determine the procedure for conducting investigative actions, as well as the gender of criminal process scientists and the international practice of investigating crimes against national security.

Key words: state security, treason, collaborative activity, criminal liability, crime, criminal legislation, national security.

Вступ. Успіх здійснення правоохоронними органами своїх функцій щодо розслідування найтяжчих злочинів, зокрема проти основ національної безпеки України, знаходиться у прямому зв'язку з використанням у їх діяльності досягнень науково-теоретичного прогресу. Провідне значення в цьому процесі належить юридичній науці, зокрема, криміналістиці з її методикою розслідування злочинів. Методика розслідування злочинів знаходиться в стані активного розвитку у зв'язку з чим є певні труднощі під час її вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження окремих питань вдосконалення розслідування злочинів проти основ національної безпеки України.

Результати дослідження. Україна перебуває в унікальній ситуації, коли повністю збережено та не втрачено національну систему правосуддя, забезпечено роботу кожного правоохоронного органу та наявна здатність в умовах війни розслідувати воєнні злочини, злочини проти національної безпеки за допомогою правоохоронних органів та судів. Подібного міжнародного досвіду в країнах Європи, які мають розвинену правоохоронну систему та перебувають у стані війни не існує.

Органи досудового розслідування відзначають наявність складнощів, які стають на перешкоді ефективному розслідуванню злочинів проти основ національної безпеки України. Серед них – великі масштаби воєнних дій, законодавчі перепони, брак необхідних ресурсів та знань специфіки розслідування таких злочинів.

Існують проблеми в розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки, які полягають у непроведенні першочергових необхідних слідчих дій або недбале їх проведення, втраті доказів, хаотичному та безсистемному зберіганні матеріалів кримінального провадження, необґрунтованій та неодноразовій зміні підслідності, недосвідченості слідчих тощо [1, с. 42].

Великі масштаби воєнних дій на території України є об'єктивною обставиною, яка перешкоджає ефективному розслідуванню злочинів, на яку не можливо здійснити вплив державі, то законодавчі перепони, брак необхідних ресурсів та знань специфіки розслідування таких злочинів тощо є обставинами, які можуть бути вирішені державою.

Першочергово для покращення розслідування злочинів проти основ національної безпеки слід налагодити ефективну координацію усіх органів досудового розслідування та їх належну комунікацію. Неодноразово прослідковувалось, що одну і ту ж роботу зі збирання доказів можуть проводити декілька правоохоронних органів, що звісно не покращує її ефективність виконання. Натомість налагодивши координацію усіх правоохоронних органів досудового розслідування, а саме Служби безпеки України, Національної поліції, Державного бюро розслідувань, прокуратури, розподіливши між правоохоронними органами свої функції та задачі в розслідуванні, значним чином вплине на ефективність та саме головне вплине результат розслідування злочинів проти основ національної безпеки України [2, с. 212].

Серед інших методів покращень процесу розслідувань – створення єдиного алгоритму розслідування злочинів проти основ національної безпеки України, враховуючи особливості кожного злочину зазначено в першому розділі Особливої частини Кримінального кодексу України (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, диверсія, шпигунство, колабораційна діяльність та інші).

Безумовно, варто наголосити, що будь-яка робота правоохоронних органів має супроводжуватись постійним підвищенням кваліфікації правоохоронців. Сучасний стан держави вимагає високого культурного рівня, освіченості, здатності до самоосвіти та самовдосконалення, вмінням правильно й ефективно застосовувати свої знання в різних сферах правоохоронної діяльності.

Постійне вдосконалення знань, умінь і навичок неможливе без якісної діяльності системи післядипломної освіти. За сучасних швидкозмінних умов система вищої відомчої освіти не може забезпечити знаннями працівників правоохоронних органів на все життя, тому єдиним правильним шляхом вирішення питання є своєчасне проходження додаткового навчання у системі післядипломної освіти [3, с. 125].

До прикладу наказом Міністерства внутрішніх справ від 24.12.2015 № 1625 затверджено Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції. Відповідно до зазначеного положення, тривалість навчання в системі післядипломної освіти визначається відповідно до навчальних планів та програм і встановлюється навчальним закладом, органом поліції, підприємством, установою, організацією, органом державної влади, органом місцевого самоврядування, в яких здійснюється навчання за погодженням

із замовником. На підвищення кваліфікації працівники поліції направляються за потребою, але не рідше одного разу на 3 роки, а також обов'язково перед призначенням на керівну посаду, у тому числі вищу керівну посаду, ніж займана [4].

В умовах воєнного стану, традиційні підходи до підготовки працівників правоохоронних органів, що склалися протягом багатьох років і багато в чому були встановлені за радянських часів, не забезпечують необхідну якість і професійну обізнаність, компетентність кваліфікованих кадрів.

Однак з огляду на воєнний стан в якому перебуває Україна, оновлення знань працівників правоохоронних органів найефективніше можливе в вигляді короткострокового підвищення кваліфікації за допомогою спеціалізованих навчальних курсів, тематичних семінарів, семінар-практикумів, семінар-тренінгів тощо.

Короткострокове підвищення кваліфікації проводиться з метою вивчення актуальних проблем розслідування злочинів проти основ національної безпеки, нових актів законодавства, кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду розслідування злочинів, правоохоронної та правозахисної діяльності, що є ефективним з огляду сьогодення. Таке підвищення кваліфікації працівників правоохоронного сектору може здійснюватися за місцем несення ними служби з обов'язковим залученням науково-педагогічного та педагогічного (викладацького) складу навчальних закладів.

Широкого застосування у навчанні правоохоронних органів осучаснених займають новітні технології, зокрема дистанційне навчання. Розробник фахових навчальних дистанційних курсів для працівників поліції К.Л. Бугайчук зазначав, що при обранні форми навчання для перепідготовки, підвищення кваліфікації «відповідно до чинних нормативних актів треба звернути увагу, що в умовах дистанційного навчання застосовуються не тільки інформаційно-комунікаційні, але й психолого-педагогічні технології». Це свідчить про те, що дистанційне навчання – це не тільки Інтернет, програмне забезпечення та комп'ютерна техніка, але й застосування у навчальному процесі педагогічних технологій, методів, прийомів та способів організації і проведення навчального процесу. Такі технології у своїй сукупності і мають назву «технології дистанційного навчання» [5, с. 157].

Одним із методів покращення розслідування злочинів проти безпеки держави, може стати і залучення країн-партнерів, міжнародних організацій та інституцій у вигляді залучення спеціалістів з належним досвідом для ідентифікації тіл загиблих, отримання відповідного обладнання та інших ресурсів, потрібних для такої роботи. Однак такий метод покращення є досить дискусійним у зв'язку з втручанням в процес розслідування іноземних елементів, тому підлягає для обговорення між науковцями та законотворцями.

Ще одним з методів ефективності розслідування злочинів проти основ національної безпеки є моніторинг та оцінка розслідування злочинів. Даний елемент є важливими в кримінально процесуальній діяльності, оскільки забезпечує прозорість, ефективність та відповідальність у процесі розслідування. Здійснюючи моніторинг та оцінку розслідувань, держава визначає ефективності методів розслідування, оцінку своєчасності реагування на злочини, забезпечує дотримання прав людини. Аналізуючи процеси розслідувань, можна з'ясувати час, витрачений на розслідування, кількість розкритих злочинів, відсоток успішних кримінальних справ у суді [6 с. 121].

Саме останній елемент, як відсоток успішних кримінальних справ у суді, є показником успішності діяльності правоохоронних органів при розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки, оскільки саме суд, як незалежний орган, виносить вирок стосовно осіб, обвинувачених в тероризмі, державній зраді, шпигунство тощо [7].

Ефективний, постійний моніторинг та оцінка процесів розслідування злочинів, може суттєво поліпшити якість розслідувань та довіру громадськості до правоохоронних органів [8].

Висновки. Отже, в умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію України виникла нагальна потреба вдосконалення криміналістичної методики розслідування злочинів проти національної безпеки. Ця методика повинна враховувати нові форми та масштаби

злочинів, специфіку воєнного стану, труднощі збору доказів на окупованих територіях, необхідність протидії кіберзлочинам та інформаційним диверсіям.

Звичайно, що процеси покращення розслідування злочинів є критично важливими для підвищення ефективності правоохоронних органів та забезпечення справедливості.

Покращення процесів розслідування злочинів потребує комплексного підходу, що охоплює технологічні інновації, навчання персоналу та зміцнення зв'язків між усіма учасниками кримінального процесу. Професійна підготовка у вигляді регулярних тренінгів з нових методів розслідування, використання технологій і дотримання прав людини, обмін досвідом шляхом залучення міжнародних експертів та участь у конференціях для обміну найкращими практиками, а також використання сучасних технологій є основними методами сьогодення, які можуть покращити процеси розслідувань злочинів проти основ національної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Глазов О. В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та геополітичні чинники. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. Політологія*. 2011. Вип. 143. С. 42–46.

2. Кононенко Ю.С. Основи методики розслідування державної зради. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису : дис. ... канд. філол. наук: 081 – Право. Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2024. 212 с.

3. Музичук О.М. Сутність професійної підготовки персоналу ОВС. *Форум права*, 2007. № 1. С. 125–130.

4. Положення про організацію післядипломної освіти працівників Національної поліції: затв. наказом МВС України від 24.12.2015 № 1625 : веб-сайт. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0076-16> (дата звернення: 20.10.2024).

5. Бугайчук К.Л. Застосування технологій дистанційного навчання в післядипломній освіті працівників Національної поліції України : зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНУВС, 2017. С. 157–161.

6. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Сєвєродонецьк, 2020. 121 с.

7. Кримінальний кодекс України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення: 20.10.2024).

8. Політика запобігання злочинності в Україні у світлі статистики злочинності за вісім місяців 2022 року/ Ягунов Д. В. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 7. С. 28–45.

ПЛЮСКВА А. В.,

аспірант кафедри кримінального

процесу та криміналістики

*(Львівський державний університет
внутрішніх справ)*

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.44>**СУТНІСТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ
«ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАННЯ В СУДІ»**

У науковій статті розглянуто функцію органів прокуратури підтримання публічного обвинувачення в суді. порушено проблему забезпечення прав і свобод людини в Україні через реалізацію функції підтримання публічного обвинувачення в суді. Наведено завдання, що постають перед прокурорами та обов'язки, які на них прокладаються. Зосереджено увагу на недоліках діяльності прокурора, як процесуального керівника. Згадано про принцип обвинувачення за будь-яку ціну. Акцентовано на важливості людиноцентричного підходу та розвитку законодавства, яке відповідало б міжнародним стандартам у сфері прав людини. Зазначено про історичне запровадження людиноцентричного підходу в діяльність органів державної влади. Дано визначення поняттю «держава», як створеного громадянами сервісу. Розглянуто точки зору науковців щодо понять «людиноцентричний підхід» та «підтримання публічного обвинувачення». Проаналізовані проблеми підтримання обвинувачення в роботах науковців. Описано виникнення концепції «Human Security». Зазначено принципи концепції «Human Security»: універсальності, трансграничності, безпеки, людиноцентризму та їх тлумачення. Наголошено про поділ цілей прокурора під час реалізації функції підтримання публічного обвинувачення в суді. Виокремлено основні аспекти функції «підтримання публічного обвинувачення в суді». Вказано на вимоги, які пред'являються до прокурора на законодавчому рівні. Сформовано висновки, щодо сутності функції органів прокуратури «підтримання публічного обвинувачення в суді». Наголошено на потребі втілення людиноцентричного підходу в реалізації функції прокуратури «підтримання обвинувачення в суді» на законодавчому рівні.

Ключові слова: прокурор, органи прокуратури, публічне обвинувачення, держава, функція «підтримання публічного обвинувачення в суді», людиноцентричний підхід, концепція «Human Security».

**Pliuskva A. V. The essence of the function of the prosecutor's office
“maintenance of public prosecution in court”**

The scientific article examines the function of the prosecutor's office in maintaining a public accusation in court. The problem of ensuring human rights and freedoms in Ukraine has been raised through the implementation of the function of maintaining a public prosecution in court. The tasks facing the prosecutors and the duties imposed on them are given. Attention is focused on the shortcomings of the prosecutor's activity as a procedural manager. The principle of prosecution at any cost is mentioned. Emphasis is placed on the importance of a people-centered approach and the development of legislation that would meet international standards in the field of human rights. It is noted about the historical introduction of a people-centered approach in the activities of state authorities. The concept of “state”

is defined as a service created by citizens. The viewpoints of scientists regarding the concepts of “people-centered approach” and “maintenance of public prosecution” are considered. The problems of maintaining the prosecution in the works of scientists are analyzed. The emergence of the concept of “Human Security” is described. The principles of the concept of “Human Security”: universality, transboundary, security, human-centeredness and their interpretation are indicated. The division of goals of the prosecutor during the implementation of the function of maintaining a public prosecution in court is emphasized. The main aspects of the “maintenance of public prosecution in court” function are highlighted. The requirements for the prosecutor at the legislative level are indicated. Conclusions were formed regarding the essence of the function of the prosecutor's office “maintaining a public accusation in court”. The need to implement a people-centered approach in the implementation of the function of the prosecutor's office “supporting the accusation in court” at the legislative level is emphasized.

Key words: *prosecutor, prosecutor's office, public prosecution, the state, the function of “supporting public prosecution in court”, human-centered approach, the concept of “Human Security”.*

Вступ. Після вступу до Ради Європи Україна зобов'язалася впроваджувати практики правоохоронних та судових органів, які характерні для правових та демократичних держав. Їх розвиток є необхідною умовою для адаптації країни до світових стандартів у сфері кримінальної юстиції. Тому одним із пріоритетних напрямків діяльності держави сьогодні є вдосконалення системи правоохоронних органів та визначення їх завдань відповідно до найкращих міжнародних практик. В Україні у сфері кримінальної юстиції важливу роль відіграють саме органи прокуратури, які виконують одну з ключових функцій «підтримання публічного обвинувачення в суді». Прокурор, як ключовий учасник кримінального процесу, зобов'язаний забезпечувати дотримання законності та протистояти порушенню прав і свобод людини. На сьогодні, в діяльності прокуратури, в контексті підтримання публічного обвинувачення в суді, постає проблема забезпечення прав і свобод людини та втілення людиноцентричного підходу в кримінальний процес, що передбачає відхід від обвинувального ухилу та активний захист прав усіх учасників процесу, а також необхідність розвитку законодавства, в частині розширення можливостей органів прокуратури в забезпеченні дотримання прав людини.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття сутності функції органів прокуратури «підтримання публічного обвинувачення в суді» та втілення людиноцентричного підходу в її реалізацію.

Результати дослідження. В самореалізації України як європейської держави одним з першочергових завдань є забезпечення прав та свобод людей, які перебувають під її юрисдикцією. Права і свободи людей забезпечуються шляхом застосування основного принципу верховенства права в системі державних органів. На сьогодні в Україні одними із найважливіших органів, які здатні забезпечити дотримання прав і свобод людини стали органи прокуратури, процесуальна діяльність котрих в першу чергу ґрунтується на основному законі держави – Конституції України. Прокурор є ключовим учасником процесу, який здійснює нагляд за додержанням законів з моменту внесення відомостей до ЄРДР до набрання вироком суду законної сили і саме його участь у процесі здатна забезпечити дотримання прав і свобод людей.

Згідно з вимогами ст. 131-1 Конституції України [1], в Україні діє прокуратура, яка здійснює підтримання публічного обвинувачення в суді, що підкреслює пріоритетність цієї функції в її діяльності.

На нашу думку, «підтримання публічного обвинувачення в суді» – є функцією, що передбачає забезпечення дотримання закону і захисту суспільних інтересів при вчиненні кримінальних правопорушень. Це реалізується через виконання завдань покладених

на прокурора кримінально-процесуальним законодавством України, які спрямовані на всебічне, повне та неупереджене дослідження всіх обставин, виявлення особи, причетної до кримінального правопорушення, оцінку доказів і застосування норм Кримінального кодексу України та відповідних заходів покарання [2]. Виконання цих завдань прокурором потребує системного підходу у виробленні стратегії та тактики доведення обставин події кримінального правопорушення в суді. Прокурор зобов'язаний довести обсяг обвинувачення, вказаний в обвинувальному акті, прийняти правильне рішення щодо змін або доповнень до обвинувачення, а також переконати суд у обґрунтованості своєї позиції стосовно винуватості обвинуваченого за відповідною статтею Кримінального кодексу України. Крім того, необхідно довести доцільність запропонованого суду покарання, що відповідає тяжкості злочину та особі обвинуваченого, чи викласти позицію про невинуватість обвинуваченого, спираючись на фактичні дані подані суду, за наявності для цього підстав – відмовитися від обвинувачення, пропонуючи суду винести виправдувальний вирок та закрити справу. Безумовно, що така ситуація є свідченням неякісної діяльності прокурора як процесуального керівника, не вірної оцінки ним системи зібраних доказів у кримінальному провадженні та перспектив доведення вини обвинуваченого в суді. Але в діяльності прокурора не має бути принципу обвинувачення за будь-ку ціну, всупереч встановленим про подію кримінального правопорушення фактам, навіть на стадії судового розгляду кримінальної справи.

Людиноцентричність як пріоритет соціального аспекта в рішеннях важливих внутрішніх питань закріплена в Конституції України [2], яка чітко зазначає, що Україна є поміж іншого соціальною та правовою державою. Стаття 3 підкреслює, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», а головним обов'язком держави є забезпечення прав і свобод людини.

В українському суспільстві утворився стереотип людиноцентричного підходу в державному управлінні, який зосереджений на задоволення потреб громадян. Він виступив одним зі складових згуртування громадянського суспільства в 2004 та 2012 роках та чинення спротиву не справедливим та протиправним рішенням влади. На сьогодні концепт людиноцентричності увійшов на програмному рівні у 2020 році в діяльність Кабінету Міністрів України, а саме, що «державна – це створений громадянами сервіс, головним завданням якого є вирішення існуючих проблем та відвернення потенційних загроз для громадян шляхом забезпечення балансу інтересів різних частин суспільства» [3], забезпечуючи баланс інтересів суспільства.

У своєму дослідженні Грищенко І. описала, що людиноцентричний підхід сформував нове світосприйняття, яке спрямоване на створення гуманного суспільства з умовами для економічного та соціального прогресу. Інтеграція тут означає зближення політичних, правових, економічних та культурних систем держав для взаємодії між територіями [4].

Запровадження людиноцентричного підходу в діяльність органів державної влади бере початок з доповіді Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) під назвою «Нові виміри безпеки людини» 1994 року [5], в якій запропоновано перейти від традиційного розуміння глобальної безпеки до концепції, яка захищає кожну особистість. Таким чином і виникла концепція «Human Security», яка базується на чотирьох основних принципах: універсальності, який вказує, що проблема злочинності та порушення прав людини, стосується всіх людей, незалежно від їх громадянства; трансграничності, який свідчить про глобальні виклики, такі як голод і хвороби, які не стримуються державними кордонами; безпеки, який в першу чергу зосереджує акцент на превентивних заходах; людиноцентризму, який акцентує увагу на правах, свободах і добробуті людини.

Україна є членом ООН та взяла на себе зобов'язання дотримуватись принципів «Human Security» та її суверенітет передбачає відповідальність за захист осіб, які перебувають на її території. Якщо ж права та свободи людини порушуються через недотримання закону, принцип невтручання замінюється на міжнародну відповідальність за захист, включаючи попередження, реагування та відновлення.

Людиноцентричний підхід у правових механізмах потребує активного врахування індивідуальних інтересів, потреб та прав кожної людини. У контексті України це означає підготовку і впровадження на законодавчому рівні заходів спрямованих на захист прав індивідуально. Людиноцентричний підхід передбачає створення умов для рівного доступу до правосуддя, правоохоронної діяльності, освіти, охорони здоров'я та інших соціальних сфер для всіх громадян, без будь-якої дискримінації. Це викликає потребу прийняття законів і політичних стратегій для забезпечення відповідності законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини, зокрема у сфері підтримання публічного обвинувачення в суді. Тому ж ключовим аспектом є зосередження зусилля на розвиток та підтримку людиноцентричного підходу у системі підтримання публічного обвинувачення, що сприяє побудові справедливого, відкритого та рівноправного суспільства для всіх його членів.

Проблеми підтримання обвинувачення в суді були викладені в роботах таких науковців, як О. Дудоров, І. Курбатова, В. Нагорна, І. Рогатюк, В. Топчій, М. Хавронюк, В. Юрчишин та інші. Проте питання захисту прав особи під час кримінального провадження та втілення людиноцентричного підходу в діяльність органів прокуратури на належному науковому рівні не отримало достатньої уваги, що вимагає його окремого дослідження.

Під час розгляду кримінальних проваджень у суді обов'язкова участь не лише обвинуваченого, а й прокурора як державного обвинувача. Це забезпечує змагальність процесу, дозволяючи сторонам об'єктивно сприймати обставини справи, висловлювати свої позиції щодо доказів і зберігати неупередженість суду. Прокурор не лише доводить винуватість обвинуваченого, а й допускає безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності особи, збираючи виправдувальні докази. Таким чином, прокурор може забезпечити дотримання прав усіх учасників кримінального процесу, виконуючи правозахисну функцію і підтримуючи публічне обвинувачення відповідно до конституційних вимог. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

В. Юрчишин та інші автори зазначили, що загальна процесуальна функція обвинувачення, яку здійснюють органи прокуратури у кримінальному провадженні, поділяється законодавцем на дві частини: обвинувачення у матеріальному та процесуальному значеннях. На їхнє бачення, матеріальну частину прокурорської діяльності, що спрямована на забезпечення матеріально-правової підстави обвинувачення (підготовка та затвердження обвинувального акта), слід розглядати як підготовку кримінального позову. Другу ж частину прокурорської діяльності, яка спрямована на забезпечення процесуальних підстав обвинувачення – доведення обвинувачення перед судом з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин – слід визначити як підтримання публічного обвинувачення в суді [6, с. 91–92].

На думку Дудорова О. О. та Хавронюка М. І. в основі функції публічного обвинувачення лежить певна діяльність органів прокуратури, що складає самостійний специфічний вид державної діяльності взагалі, у сучасних умовах спрямованої на західні зразки, де обвинувачення за своєю суттю зводиться до кримінального переслідування. Функцію обвинувачення необхідно розуміти у статичній як окреме поняття, термін і у динаміці, коли ця функція практично здійснюється, тобто коли обвинувачення функціонує заради активної поведінки осіб, які є сторонами обвинувачення [7, с. 210].

Аналізуючи положення кримінального процесуального законодавства Рогатюк І. В. зосереджує увагу на тому, що публічне обвинувачення завжди спрямовано проти конкретної особи. У кожному випадку воно є персоналізованим і складається з виявлення цієї особи. Сутність публічного обвинувачення полягає в сукупності дій прокурора з відстоювання перед судом обвинувального акту про передбачене законом кримінальне правопорушення, що його вчинила особа, яка перебуває на лаві підсудних [8, с. 79].

Доречними вбачаються роздуми науковців у розрізі дослідження сутності публічного обвинувачення про те, що джерелом публічного обвинувачення є діяльність органів досудового розслідування, зусиллями яких особа, викрита як така, що вчинила кримінальне

правопорушення, у зв'язку з чим має постати перед судом. Тому, підтримання публічного обвинувачення в суді – логічне продовження тієї функції кримінального переслідування, яку прокурор виконував на стадії досудового розслідування. Це обвинувачення не називають публічним, тому що в процесі розслідування воно ще може змінюватися або доповнюватися, тобто не є остаточним. Після затвердження або складання прокурором обвинувального акту воно набуває характеру публічного (офіційного) обвинувачення від імені держави [9, с. 210].

Неможливо не погодитися з думкою Топчій В. В. та Курбатової І. С., що під час розгляду кримінальної справи прокурор має на меті захист прав і свобод людини, що визначає його діяльність у суді. Ці цілі поділено на три рівні залежно від їх важливості. Перший рівень фокусується на забезпеченні захисту природних прав і свобод громадян та охоплює не лише захист прав обвинуваченого, а й відшкодування збитків, завданих потерпілому, юридичній особі чи державі. Другий рівень підкреслює важливість забезпечення основних прав і свобод громадян. Завдання прокурора під час кримінального процесу полягає в тому, щоб не допустити порушення гарантованих Конституцією України прав і свобод усіх учасників та оперативно реагувати на їх порушення. Третій рівень акцентує на необхідності гарантій прав і свобод, які забезпечують ефективне виконання функцій усіма учасниками процесу. Це включає право на доступ до матеріалів справи, можливість заявляти клопотання та оскаржувати дії органів досудового розслідування [10, с. 159–165].

Функція «підтримання публічного обвинувачення» є важливою частиною кримінально-процесуальної діяльності прокурора, оскільки забезпечує контроль за дотриманням законності в ході кримінального процесу та гарантує дотримання принципу верховенства права для втілення людиноцентричного підходу в діяльність органів прокуратури. Основні аспекти цієї функції слід поділити на чотири групи. Першою є захист прав і свобод людини, суспільства та держави, яка дає збагнути, що публічне обвинувачення виступає від імені суспільства та держави, яке має право на справедливий судовий процес і захист від протиправних посягань. Другою слід виокремити забезпечення справедливості – яка полягає у тому, що обвинувачення повинно дотримуватись етичних норм і діяти справедливо, намагаючись не лише засудити, але й врахувати всі обставини справи, в тому числі і ті які виправдовують особу в першу чергу під час досудового розслідування для забезпечення своєчасного припинення кримінального переслідування особи на стадії досудового розслідування, а у випадках не доведення вини особи під час судового розгляду – визнання цього факту. Третя полягає у доведенні вини, тобто сторона обвинувачення зобов'язана представити суду достатні докази, які підтверджують провину підсудного. Четверта націлена на взаємодію з судом та стороною захисту, в умовах змагального кримінального провадження, використовуючи судові процесуальні дії пошуково-пізнавального характеру для формування судових доказів у кримінальному провадженні та використання їх для обґрунтування власної процесуально-правової позиції.

До прокурора, який виконує функцію державного обвинувача в суді, пред'являються закріплені на законодавчому рівні вимоги. Підтримка публічного обвинувачення є одним із ключових аспектів його роботи та основним обов'язком. Окрім цього, прокурор повинен дотримуватись Конституції та законів України, гарантувати конституційні і процесуальні права учасників кримінального судочинства. Він зобов'язаний активно досліджувати докази та сприяти повному розгляду справи, а також забезпечувати об'єктивність у процесі обвинувачення, підтримуючи його тільки в межах доведеності для забезпечення прийняття законного й справедливого процесуального рішення. Прокурор також повинен реагувати на серйозні помилки і порушення законності, виявлені під час досудового розслідування, не переносючи їх визнання на стадію судового розгляду.

Висновки. З огляду на викладене, сутність функції підтримання обвинувачення в суді складає комплекс форм та методів, через які прокурор здійснює свою процесуальну діяльність в суді. Публічне обвинувачення є центральним елементом судового процесу, навколо якого зосереджуються зусилля всіх учасників кримінального провадження. Обвинувачення, викладене в обвинувальному акті, та підтверджуючі його докази формують основний

предмет судового розгляду. Крім того, прокурор, підтримуючи обвинувачення, має виконувати виконувати є – також роль правозахисника, використовуючи можливість змінювати або відмовлятися від обвинувачення та висувати нове обвинувачення, захищаючи інтереси усіх сторін кримінально-правового конфлікту. Не декларативна, а реальна, стабільна практика діяльності прокурорів із забезпечення прав і свобод людини, може посилити втілення людиноцентричного підходу в діяльність органів прокуратури і ще більше наблизити її до європейських стандартів у сфері кримінальної юстиції.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України станом від 06.11.2022 / Верховна Рада України. 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
3. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України від 04.10.2019 № 188-IX. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T190188.html
4. Грищенко І. Програма діяльності Кабінету Міністрів України в аспекті консолідації та розвитку української нації. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2020. Вип. 1. С. 33–40.
5. Нові виміри безпеки людини : щоріч. доп. ПРООН. 1994 рік. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf
6. Юрчишин В. Обвинувальна діяльність прокурора у кримінальному судочинстві за новим КПК України. *Вісник прокуратури*. 2012. № 6. С. 89–97.
7. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. К. : Ваїте, 2014. 944 с.
8. Рогатюк І.В. Функція обвинувачення – рушійна сила кримінального процесу. *Право України*. 2002. № 2. С. 79–82.
9. Нагорна В.В. Теоретичний аналіз конституційної функції прокурора з підтримання державного обвинувачення в суді. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 208–212.
10. Курбатова І.С., Топчій В.В. Захист прокурором прав особи під час підтримання державного обвинувачення в суді. *Періодичні наукові видання НАВС. Право і суспільство*, 2020. № 2 ч. 3. С. 159–165. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/d3014085-b86c-4504-9fa4-d673662993b8/content>.

САРІБЕКЯН Ю. А.,
аспірант відділу докторантури
та ад'юнктури
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 343.985:343.347.5

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.45>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ НАДАННЯ КОСМЕТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ

Питання незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг дуже гостро постає у сучасному суспільстві. Це пов'язано зі швидким вдосконаленням косметологічної діяльності, а також, зокрема, зі стрімким збільшенням кількості відповідних кримінальних правопорушень, труднощами у частині притягнення винних до відповідальності та проблемами, які виникають під час захисту прав потерпілих осіб. Тенденція до зростання рівня злочинності у сфері косметології спонукає до аналізу зазначеної проблеми та побудови чіткого механізму її вирішення.

У цій роботі ми проаналізували декілька практичних ситуацій, які пов'язані з наданням косметологічних послуг некваліфікованими спеціалістами. У статті досліджено окремі аспекти організації розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері надання косметологічних послуг. Зосереджено увагу на основних проблемах, з якими стикаються правоохоронні органи під час встановлення фактів порушення законодавства та залучення фахівців у сфері косметології.

Необхідно зазначити, що у Єдиному державному реєстрі судових рішень є велика кількість судових рішень, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з косметологічною діяльністю. Під час аналізу зазначеного реєстру ми розглядали справи, пов'язані виключно з кримінальними правопорушеннями.

У більшості випадків правопорушення у сфері косметології кваліфікують за статтею 140 Кримінального кодексу України «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником». У роботі ми проаналізували, чи доцільно кваліфікувати такі випадки саме за цією статтею та які норми можна запровадити задля ефективної кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері надання косметологічних послуг.

В Україні вже були зафіксовані випадки, коли після виконаної косметологічної процедури (або під час її проведення) наставала смерть пацієнта. Один із таких злочинів розслідували слідчі Головного управління Національної поліції в Харківській області. Зокрема, цей випадок є одним із тих, що проаналізовані у нашій роботі.

За результатами проведеної роботи ми зробили висновки щодо наявних проблем у сфері незаконної косметології, запропонували окремий механізм розслідування, а також надали певні рекомендації, які допоможуть запобігти скоєнню подібних кримінальних правопорушень у майбутньому.

Ключові слова: незаконна лікувальна діяльність, косметологічні послуги, розслідування, правоохоронні органи.

Saribekian Yu. A. Certain aspects of organizing the investigation of illegal medical practices in the provision of cosmetic services

The issue of illegal medical practices in the field of cosmetic services is a pressing concern in modern society. This is due to the rapid advancements in the cosmetic industry, the significant rise in related criminal offenses, the difficulties in holding offenders accountable, and the challenges faced in protecting the rights of the victims. The growing trend of criminal activity in the cosmetic sector prompts the need for analysis of this problem and the development of a clear mechanism for its resolution.

In this paper, we analyzed several practical cases related to the provision of cosmetic services by unqualified specialists. The article explores certain aspects of organizing the investigation of illegal medical activities in the field of cosmetic services. The focus is on the main challenges faced by law enforcement agencies in establishing legal violations and involving experts from the field of cosmetology.

It is important to note that the Unified State Register of Court Decisions contains numerous court rulings that are either directly or indirectly related to cosmetic activities. In our analysis of this register, we specifically reviewed cases associated with criminal offenses.

In most cases, offenses in the field of cosmetology are classified under Article 140 of the Criminal Code of Ukraine, "Improper performance of professional duties by a medical or pharmaceutical worker." In this paper, we examined whether it is appropriate to qualify such cases under this article and what regulations could be introduced to effectively classify criminal offenses in the provision of cosmetic services.

There have already been documented cases in Ukraine where patients died after or during cosmetic procedures. One such crime was investigated by the Main Department of the National Police in Kharkiv Oblast. This case, among others, is analyzed in our work.

Based on our research, we have drawn conclusions regarding the existing problems in the illegal cosmetic practice sector, proposed a distinct investigation mechanism, and provided specific recommendations that could help prevent such criminal offenses in the future.

Key words: *illegal medical practices, cosmetic services, investigation, law enforcement agencies.*

Вступ. Незаконна лікувальна діяльність у сфері надання косметологічних послуг є актуальною проблемою сучасного суспільства. Стрімке зростання попиту на косметологічні послуги, а також швидкий розвиток та вдосконалення цієї діяльності стимулює появу некваліфікованих працівників, які надають послуги без належної медичної освіти, підготовки та ліцензії. У свою чергу, це створює серйозні ризики для здоров'я клієнтів та ускладнює роботу правоохоронних органів під час розслідування відповідних правопорушень.

Постановка завдання. Мета цієї статті – дослідити особливості організації розслідування незаконної лікувальної діяльності у сфері косметологічних послуг, опираючись на практичний досвід та чинні судові рішення, а також запропонувати окремий механізм розслідування та надати певні рекомендації, які допоможуть запобігти скоєнню подібних кримінальних правопорушень у майбутньому.

Результати дослідження. Проаналізувавши Єдиний державний реєстр судових рішень, ми встановили, що наразі існує велика кількість судових рішень, пов'язаних з косметологічною діяльністю. З метою встановлення актуальних проблем пропонуємо розглянути деякі справи.

Так, слідчі Головного управління Національної поліції в Харківській області розслідують факт настання смерті внаслідок неякісно наданих косметологічних послуг. 16 березня 2024 року потерпіла звернулася до косметологічної клініки для проведення лазерного лі полізу. Необхідно зауважити, що ця процедура вимагає введення місцевої анестезії. Відповідно до чинних вимог та правил перед веденням анестезії косметологу необхідно

було розрахувати дозу анестетика, відштовхуючись від характеристик потерпілої. Однак, у цьому випадку косметолог не виконав цієї вимоги, що призвело до перевищення дози анестетика в 15 разів.

Після введення місцевої анестезії стан пацієнтки різко погіршився та вона почала скаржитися на погане самопочуття. У свою чергу, косметолог не звернув на це належної уваги. Після цього жінка залишилася без нагляду на 15 хвилин, під час яких у неї з'явилися серйозні симптоми – галюцинації, судоми, задуха. Лише коли вона втратила свідомість, їй почали вводити протиалергійні препарати, але викликати швидку допомогу все ж таки зволікали. На жаль, потерпіла особа померла дорогою до лікарні.

Згідно з висновками судово-медичної експертизи причиною смерті стало гостре отруєння анестетиком через перевищення дози. 04 жовтня слідчим слідчого управління Головного управління Національної поліції в Харківській області під процесуальним керівництвом Харківської обласної прокуратури та оперативним супроводом Харківського управління внутрішньої безпеки Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції України 33-річній косметологині повідомили про підозру за частиною 1 статті 119 («Вбивство через необережність») Кримінального кодексу України [1].

Під час аналізу розслідування зазначеного кримінального правопорушення в Єдиному державному реєстрі судових рішень встановлені ухвали Київського районного суду міста Харкова. Згідно з першою ухвалою було погоджено клопотання про арешт майна підозрюваної особи [2]. Відповідно до другої ухвали до підозрюваної особи застосований запобіжний захід у вигляді особистого зобов'язання [3].

Крім того, у ході розслідування також було встановлено, що підозрювана особа не має закінченої медичної освіти та відповідної кваліфікації на проведення анестезії. Як бачимо, випадки незаконної косметології з кожним роком стають частіше, а одна з головних причин – відсутність відповідної освіти та кваліфікації у спеціалістів. Вищезазначений злочин кваліфікували як вбивство через необережність. Проте постає питання, чи можна вважати, що тут було місце необережності, якщо особа завідомо усвідомлюючи ризики некваліфікованої роботи виконала процедуру без дотримання необхідних вимог? На нашу думку, діяльність косметологів сьогодні потребує додаткового контролю, адже безкарність осіб за роботу у косметологічній сфері без медичної освіти спонукає «недофахівців» надавати все більше неякісних послуг та ризикувати здоров'ям та життям пацієнтів.

Як ми вже зазначали, в реєстрі зустрічається не одна справа, пов'язана з косметологічною діяльністю, тому пропонуємо проаналізувати наступну ситуацію.

Було встановлено, що до Приморського районного суду міста Одеси звернулися слідчі з клопотанням про тимчасовий доступ до речей та документів, що містить охоронювану законом таємницю.

Відповідно до клопотання 11 червня 2024 року до чергової частини відділу поліції надійшла заява від громадянки щодо прийняття заходів правового характеру до невстановлених медичних працівників приватного косметологічного кабінету. Зазначені працівники 13 травня 2024 року, проводячи обкалування ін'єкціями, внаслідок неналежного виконання професійних обов'язків, своїми діями призвели до тяжких наслідків.

За даним фактом слідчим внесені відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 140 Кримінального кодексу України («Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником»). Цей випадок не єдиний, коли за фактом вчинення неякісних косметологічних послуг, що призвели до тяжких наслідків, правоохоронні органи опираються саме на статтю 140 Кримінального кодексу України.

Під час проведення досудового розслідування 12 червня 2024 року громадянку визнано потерпілою, а також був проведений допит потерпілої. Під час допиту були встановлені наступні обставини: особа звернулася до лікаря-косметолога, якого знайшла через соціальну мережу «Instagram», та записалась на прийом з метою проходження ін'єкційної процедури обличчя гіалуроновою кислотою (під час процедури був застосований такий препарат як гіалуроновий філер «Філер Auralya 3 Deep»).

Усі медикаменти, препарати та інструменти були розпаковані в присутності потерпілої особи, після чого процедуру розпочав лікар-тренер, ввівши ін'єкцію в праву сторону обличчя. Надалі процедуру продовжив лікар-стажер, ввівши ін'єкцію в ліву сторону обличчя. Уже під час проведення процедури потерпілій стало зле, що призвело до втрати свідомості. Прийшовши до тями, потерпіла розраховалась та покинула медичний заклад.

Через тиждень після проведення ін'єкційних процедур потерпіла особа помітила, що на ділянках, де був введений гіалуроновий філер, з'явилися набряки, почервоніння, а також температура тіла почала підвищуватись. Виявивши перші симптоми потерпіла знову звернулася до косметолога, яка, у свою чергу, повідомила, що зазначена реакція організму є нормальною після проведення відповідної процедури. Всупереч заявам косметолога, протягом певного проміжку часу, стан потерпілої особи тільки погіршувався.

Проаналізувавши судові рішення, ми встановили, що у ході розслідування у слідчого виникла необхідність в отриманні документів, які допомогли б отримати додаткову доказову інформацію та дозволили б, шляхом їх дослідження, встановити винну особу.

У результаті суд частково задовольнив клопотання слідчого про тимчасовий доступ до речей та документів, що містять охоронювану законом таємницю, а саме: був наданий дозвіл на тимчасовий доступ до речей та документів із можливістю вилучення документації, яка становить охоронювану законом таємницю та перебуває у володінні косметологічного закладу (оригінали усієї медичної документації, що стосується звернення до медичного закладу потерпілої), з подальшим поверненням до клініки [4].

Отже, за результатами нашого дослідження було встановлено, що значну кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних з косметологічною діяльністю, кваліфікують саме за статтею 140 Кримінального кодексу України «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником». Проте виникає наступне питання: чи буде ця стаття охоплювати випадки, коли особа, яка виконала неякісні косметологічні послуги, не є медичним або фармацевтичним працівником? А також кого можна вважати медичним або фармацевтичним працівником? Оскільки однією з головних умов такої роботи є наявність відповідної освіти, але наразі значна частина косметологів виконують роботу, не маючи медичної освіти та кваліфікації. Головне питання – чи відповідає косметолог, який не має медичної освіти та кваліфікації, вимогам суб'єкта, передбаченого статтею 140?

Висновки. На нашу думку, для того, щоб уникнути всіх труднощів кваліфікації та побудувати чіткий механізм притягнення винних до відповідальності, необхідно запровадити окрему статтю, яка буде регулювати виключно косметологічну діяльність.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що чинне кримінальне законодавство потребує відокремлення кримінальних правопорушень у сфері косметології від інших кримінальних правопорушень. Необхідно створити нову норму та запровадити статтю до Кримінального кодексу України, яка буде регламентувати діяльність косметологів та косметологічних закладів.

Зокрема, на нашу думку, за надання косметологічних послуг особою, яка не має медичної освіти та відповідної кваліфікації, має бути передбачена кримінальна відповідальність, оскільки така діяльність загрожує життю та здоров'ю потенційних клієнтів (пацієнтів).

Список використаних джерел:

1. У Харкові слідчі повідомили про підозру косметологу, яка з необережності вбила свою пацієнтку. Головне управління Національної поліції в Харківській області. URL: <https://hk.npu.gov.ua/news/u-kharkovi-slidchi-povidomyly-pro-pidozru-kosmetolohu-iakaz-neoberezhnosti-vbyla-svoiu-patsientku> (дата звернення: 22.10.2024)
2. Київський районний суд міста Харкова, 07 жовтня 2024 року, 953/2628/24 (Україна). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122116768>
3. Київський районний суд міста Харкова, 09 жовтня 2024 року, 953/2628/24 (Україна). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122179778>
4. Приморський районний суд міста Одеси, 25 липня 2024 року, 522/12195/24 (Україна). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120596599>

СТРУЖ П. В.,аспірант кафедри кримінального
процесу та криміналістики
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.46>**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ
БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ**

У статті визначені особливості форм протидії розслідуванню порушень правил безпеки дорожнього руху. Форми протидії розслідуванню таких кримінальних правопорушень розділені на дві групи за суб'єктами протидії – внутрішні та зовнішні. Зазначено, що внутрішня протидія розслідуванню виходить від суб'єктів та інших учасників досудового розслідування, а зовнішня – від осіб, які не беруть участь у розслідуванні. В якості типових суб'єктів протидії виділені: особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 286 КК України; близькі, родичі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; інші особи, матеріально зацікавлені в уникненні кримінальної відповідальності винним (особи, які працюють в підпорядкуванні в особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, або у суб'єкті господарювання, власником, співвласником якого є така особа, найняті для реалізації протидії розслідуванню певним способом); захисник підозрюваного; свідки, яким відомі обставини вчинення порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту; корумповані службові особи, які можуть вчинити вплив на слідчого, прокурора процесуального керівника; судові експерти, які проводять судову експертизу у кримінальному провадженні; слідчий, який здійснює кримінальне провадження; прокурор процесуальний керівник у кримінальному провадженні. Щодо наведених суб'єктів описана мотиваційна основа їх дій, обставини, які можуть обумовлювати протидію розслідуванню з їх боку, характерні для таких суб'єктів способи протидії розслідуванню та їх потенційний вплив на результати доказування вини особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України. Окремо зазначено, що джерелом протидії розслідуванню порушень правил безпеки дорожнього руху може бути не одна особа, а група осіб, які можуть керуватися різними мотивами, але діяти спільно, переслідуючи спільну для них мету – не допустити або припинити кримінальне переслідування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 286 КК України. І в окремих випадках така група осіб може діяти як єдиний суб'єкт протидії розслідуванню такого злочину, змінювати стратегію та тактику протидії, залучати до неї нових осіб в залежності від слідчої ситуації у кримінальному провадженні.

Ключові слова: протидія розслідуванню, порушення правил безпеки дорожнього руху, суб'єкт протидії розслідуванню, досудове розслідування, доказ, доказування.

Struzh P. V. Peculiarities of the forms of counteraction to the investigation of violations of road safety rules

The article defines the specifics of the forms of counteraction to the investigation of violations of road safety rules. Forms of opposition to investigating such criminal offences are divided into two groups by subjects of opposition – internal and external.

It is noted that internal opposition to the investigation comes from the subjects and other participants of the pre-trial investigation, and external – from persons who do not participate in the investigation. As typical subjects of countermeasures, the following are highlighted: a person who has committed a criminal offence provided for in Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine; close relatives of a person who has committed a criminal offence; other persons materially interested in avoiding criminal responsibility of the guilty (persons who work under the authority of a person who committed a criminal offense or in a business entity, the owner or co-owner of which is such a person, hired to implement countermeasures to the investigation in a certain way); the defense attorney of the suspect; witnesses who are aware of the circumstances of committing a violation of the rules of road traffic safety or vehicle operation; corrupt officials who can influence the investigator, the prosecutor, the procedural manager; forensic experts who conduct the forensic examination in criminal proceedings; an investigator conducting criminal proceedings; the prosecutor is the procedural manager in criminal proceedings. The motivational basis of their actions, the circumstances that may cause opposition to the investigation on their part, the methods of opposing the investigation characteristic of such subjects and their potential influence on the results of proving the guilt of a person in committing a criminal offence, provided for in Article 286 of the Criminal Code of Ukraine. It is specifically stated that the source of opposition to the investigation of traffic safety violations may not be one person but a group of persons who may be guided by different motives but act together, pursuing a common goal for them – to prevent or stop the criminal prosecution of a person who has committed a criminal offence, provided for by Art. 286 of the Criminal Code of Ukraine. In some cases, such a group of persons can act as a single subject of counteraction to the investigation of such a crime, change the strategy and tactics of counteraction, and involve new people in it depending on the investigative situation in criminal proceedings.

Key words: *opposition to the investigation, violation of traffic safety rules, the subject of opposition to the investigation, pre-trial investigation, evidence, proving.*

Вступ. З початком кримінального провадження у особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 286 КК України, а також в осіб, зацікавлених в уникненні притягнення до кримінальної відповідальності такої особи, актуалізується як об'єкт впливу досудове розслідування та його результати. Такий вплив за найбільш розповсюдженою класифікацією форм протидії досудовому розслідуванню може бути внутрішнім, таким що виходить від суб'єктів та інших учасників досудового розслідування, та зовнішнім – від осіб, які не беруть участь у розслідуванні.

Постановка завдання. Метою статті є описати особливості форм протидії розслідуванню під час досудового розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху.

Результати дослідження. В дослідженнях, присвячених особливостями розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК України, питанням протидії їх розслідуванню приділялася побіжна увага. В роботах Ольховенка С. І. [1, с. 141], Антіпової О. І. [2, с. 154], Стаскевича Г. С. [3, с. 214], Крупей В. Ю. [4, с. 123–124], Чичиркіна А. О. [5, с. 132, 134] є тільки вказівки на факт існування протидії розслідуванню таких кримінальних правопорушень.

У порівнянні з наведеними вище науковцями Луцюк П. П., працюючи над методичними рекомендаціями з розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспортних засобів, більше, але недостатньо, уваги приділив протидії розслідуванню таких кримінальних правопорушень, відмічаючи реальність існування окремих проявів протидії, описуючи окремі способи приховування цих злочинів та давання неправдивих показань [6, с. 54, 66–69, 144].

З початком досудового розслідування навколо нього та його потенційно негативного для особи, яка вчинила порушення правил безпеки дорожнього руху, результату розгортаються дії суб'єктів протидії.

Узагальнення результатів опитування слідчих, які розслідували злочини, передбачені ст. 286 КК України, під час якого було поставлене питання щодо визначення на підставі власного досвіду суб'єктів протидії розслідуванню, дозволяє виділити таких наступних типових суб'єктів протидії:

- особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 286 КК України – 89%;
- близькі, родичі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення – 61%;
- інші особи, матеріально зацікавлені в уникненні кримінальної відповідальності винним (особи, які працюють в підпорядкуванні в особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, або у суб'єкті господарювання, власником, співвласником якого є така особа, найняті для реалізації протидії розслідуванню певним способом) – 2%;
- захисник підозрюваного – 46%;
- свідки, яким відомі обставини вчинення порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту – 65%;
- корумповані службові особи, які можуть вчинити вплив на слідчого, прокурора процесуального керівника – 24%;
- судові експерти, які проводять судову експертизу у кримінальному провадженні – 2%;
- слідчий, який здійснює кримінальне провадження – 4%;
- прокурор процесуальний керівник у кримінальному провадженні – 35%.

Вивчення робіт криміналістів, які присвятили свою увагу криміналістичній характеристиці суб'єктів протидії розслідуванню, призводить до формування системи критеріїв, за якими має збиратися та узагальнюватися інформація про таких суб'єктів, для формування уявлень про їх потенціал при протидії розслідуванню порушень правил безпеки дорожнього руху:

- по-перше, мотиваційна основа дій суб'єкта протидії розслідуванню;
- по-друге, характер взаємозв'язку суб'єкта протидії з процесом досудового розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України;
- по-третє, наявні в суб'єкта протидії можливості щодо впливу на хід та результати досудового розслідування.

Поняттям особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 286 КК України, охоплюються всі варіанти статусів, в яких може бути злочинець з моменту початку кримінального провадження до його завершення, а саме:

- процесуальний статус такої особи є не визначеним;
- особа є підозрюваною у кримінальному провадженні.

Для таких осіб уникнення кримінальної відповідальності є ключовим мотивом їх дій. Але вибір способів протидії, до яких можуть вдаватися особи, які вчинили кримінальне правопорушення, залежать не тільки від психологічної складової, а від комбінації цілого комплексу чинників – біологічного, соціального та ситуаційного характеру. Нестерова І. А. та Софілканіч О. В. вірно зазначають, що ознакою злочинця є особливості його інтелектуальної і емоційно-вольової сфер, характеру, темпераменту, спрямованості, орієнтацій, типових реакцій у поведінці, мотивацій його правовірних і протиправних діянь та ін. [7, с. 364].

Біологічні чинники пов'язані з інтелектуальним розвитком людини, її темпераментом та зовнішніми рисами. Комбінація рівня інтелекту та типу темпераменту, який є в протидіючої особи, визначає різну здатність людини до сприйняття, обробки та перетворення даних про подію кримінального правопорушення, швидкість її реакції на зміну ситуації в процесі застосування того чи іншого способу протидії розслідуванню, а також різний ступінь інтенсивності впливу на інших осіб в процесі протидії.

Так, сангвініки є енергійними, комунікабельними та швидко входять у соціальні контакти, є надзвичайно адаптивними. Меланхоліки з одного боку є емоційно чутливими

та схильними до внутрішніх переживань, що можуть уповільнити їх реакції на ситуацію, що має місце у зв'язку із вчиненим ними кримінальним правопорушенням та його наслідками. Але з іншого боку притаманна їм креативність, уважність до деталей та творчість, можуть призвести до формування максимально узгоджених між собою та деталізованих недостовірних даних про обставини, які передували, мали місце під час дорожньо-транспортної події та після неї. Флегматики з їх внутрішнім спокоєм, емоційною стійкістю схильні до виваженого аналізу ситуації та прийняття на підставі нього логічних рішень. Високий рівень емоційності холериків, поєднана зі спрямованістю на досягнення поставлених перед ними цілей, може призводити до інтенсивного, комплексного впливу на носії інформації, яка має значення для кримінального провадження.

Психологічні чинники протидії розслідуванню з боку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, – це не тільки про мотивацію, хоча вона і відіграє вкрай важливу роль триггеру поведінкових реакцій особи. Це про поведінковий досвід такої особи. Порушення правил безпеки дорожнього руху, передбачені ст. 286 КК України, відносяться до тої категорії кримінальних правопорушень, які можуть вчиняти особи з різним життєвим, і далеко не кримінальним, досвідом, рівнем та складністю процесів мислення, включаючи структуру сприйняття, міркування та прийняття рішень. Не слід упускати і вольові якості особи. Комбінація різних рівнів волі та інтелекту може впливати не тільки на вибір та застосування певного способу чи способів протидії розслідуванню, а й на припинення такої протидії. При чому, як показує досвід, комбінація рівня інтелекту вище середнього з високим рівнем вольових якостей можуть забезпечити готування та реалізацію особою способів протидії, результати застосування яких можуть суттєво ускладнити встановлення достовірних даних про обставини дорожньо-транспортної події (наприклад, шляхом комбінації достовірних та недостовірних даних про подію, що відбулася та її учасників). А найскладніше з припиненням протидії, коли особа має низький рівень інтелекту та високий рівень вольових якостей. Така комбінація зумовлює те, що особа є закритою від психологічного (логічного, емоційного) впливу з метою переконати її відмовитися від протидії розслідуванню.

Не менш важливими для визначення потенціалу протидії розслідуванню є соціальні чинники – соціальні норми, які є базовими у визначенні поведінки особи, та її соціально-економічний статус.

В контексті протидії розслідуванню мова йде як про норми моралі, так і правові норми. При чому саме перша група норм визначає межі поведінки людини в ситуації протиставлення потенційного негативного для неї наслідку (притягнення до кримінальної відповідальності), засобів не допущення настання такого наслідку та результатів їх застосування і притягненням особи до кримінальної відповідальності за вчинене нею кримінальне правопорушення.

Соціально-економічний статус особи складається з соціальних зв'язків особи, її положення в суспільстві, матеріальних статків. Як показує слідча практика ця група чинників може грати значну роль у визначенні форм та конкретних способів протидії розслідуванню. І не завжди інтенсивна комплексна протидія розслідуванню із залученням корумпованих представників органів державної влади, в тому числі правоохоронних, судових, місцевого самоврядування може мати місце по фактам вчинення порушення правил безпеки дорожнього руху матеріально забезпеченим громадянином. Така протидія може мати місце і при вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, пересічною особою, яка може мати соціальні зв'язки з особами, які можуть вчинити владний вплив на осіб, які здійснюють досудове розслідування.

Досвід розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху показує, що серед осіб, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, як окремі категорії необхідно виділяти громадян України (ними були у 94% випадках з вивчених кримінальних проваджень) та іноземці (у 6% вивчених кримінальних проваджень).

Узагальнення слідчої практики розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху в контексті визначення взаємозв'язку статусу громадянина України та протидії

розслідуванню з його боку призводить до визначення наявності кореляції статусу особи з протидією розслідуванню з її боку. Найбільший коефіцієнт кореляції (0,8) між цими фактами мають випадки вчинення дорожньо-транспортної події особами, які мають спеціальний правовий статус, а саме, Народні депутати України, судді, прокурори, адвокати. Окрему позицію серед підгрупи суб'єктів протидії розслідуванню, яка розглядається, є громадяни України, які є працівниками дипломатичного представництва, консульської установи та були за кермом транспортного засобу під час вчинення ними дорожньо-транспортної події, який належить дипломатичній або консульській установі та має відповідну державну реєстрацію. Специфічність цьому суб'єкту протидії додає сам транспортний засіб, щодо якого є обмеження у огляді та подальшому вилученні, визначені ч. 3 ст. 22 Віденської конвенції про дипломатичні відносини, прийнятої 18 квітня 1961 року в Організації Об'єднаних Націй, та ч. 4 ст. 31 Віденської конвенції про консульські зносини, прийнятої 24 квітня 1963 року в Організації Об'єднаних Націй. Громадянин України, який як водій є членом обслуговуючого персоналу дипломатичного представництва або консульської установи, може повідомити своїм керівникам недостовірні відомості щодо обставин події під впливом чого вони можуть не надати дозвіл на огляд та вилучення транспортного засобу, а це виключить в подальшому проведення важливих для встановлення обставин події судових експертиз (автотехнічної, транспортно-трасологічної, дорожньо-технічної, медико-криміналістичної, молекулярно-генетичної, тощо).

Окрему категорію осіб складають правопорушники, які є громадянами України, але вчинили кримінально каране порушення правил безпеки дорожнього руху за кордоном в країні, у якій вони перебували, маючи дипломатичний імунітет і провадження щодо яких у порядку перейняття було передано до уповноважених правоохоронних органів нашої держави. Такі особи мають вагомий соціальний статус, який може спрацювати та обумовити чинення впливу на слідчого, прокурора процесуального керівника з метою примусу їх до прийняття процесуальних рішень, що забезпечать не притягнення правопорушника до кримінальної відповідальності.

Під іноземцями в міжнародному праві розуміють осіб, які знаходяться на території певної держави і мають громадянство іншої держави або не мають громадянства взагалі. У свою чергу в числі іноземців можуть бути особи, які мають дипломатичний імунітет. У всіх випадках вчинення дорожньо-транспортної події іноземцем слідчий має з'ясувати його статус і окремо враховувати те, що до захисту його прав може приєднатися представник дипломатичного представництва або консульської установи. Статус (соціальний, спеціальний правовий, тощо) такої особи в державі, громадянином якої він є, може обумовити дії щодо перешкодження розслідуванню під політичним впливом з боку представників органів державної влади іншої держави.

Часові проміжки, протягом яких особа, яка вчинила злочин, передбачений ст. 286 КК України, може не набувати процесуального статусу підозрюваного можуть бути різні. Як правило, це може бути обумовлене тим, що для достатності підстав повідомлення такій особі про підозру є потреба у наявності висновку судової експертизи (автотехнічної, транспортно-трасологічної, дорожньо-технічної, медико-криміналістичної, молекулярно-генетичної, тощо). За таких умов в цей проміжок особа, яка вчинила порушення правил безпеки дорожнього руху, може чинити протидію комбінуючи безпосередній та опосередковане втручання в результати розслідування. Безпосередній вплив відбувається шляхом впливу на джерела фактичних даних про обставини події кримінального правопорушення, а саме, на свідків. Вивчення матеріалів кримінальних проваджень дає підстави для висновку, що характерним для розслідування є підкуп свідків, потерпілих. Жодного випадку психічного насильства для схиляння свідків, потерпілих до давання неправдивих показань нами встановлено не було. Опосередкований вплив на результати розслідування з боку особи, яка вчинила дорожньо-транспортну подію, може відбуватися шляхом:

– впливу на слідчого, прокурора процесуального керівника через знайомих злочинця, які займають керівні посади в правоохоронних органах, інших органах державної влади;

- підкупу слідчого, прокурора, процесуального керівника;
- підкупу керівника органу досудового розслідування, правоохоронного органу, прокуратури, для схиляння слідчого, прокурора процесуального керівника, до здійснення дій у якому працює відповідно слідчий чи прокурор, процесуальний керівник;
- підкупу експерта, який проводить судову експертизу (автотехнічну, транспортно-трасологічну, тощо).

З моменту повідомлення про підозру до безпосередньої форми протидії розслідуванню таких кримінальних правопорушень додається давання неправдивих показань підозрюваним. Особливість структури доказування по таким кримінальним провадженням полягає в тому, що ефективність неправдивих показань як способу протидії розслідуванню прямо залежить від повноти даних про обставини порушення правил безпеки дорожнього руху. У випадках затримання особи після вчинення дорожньо-транспортної події та обрання їй запобіжного заходу тримання під вартою – протидія розслідуванню може реалізовуватися через близьких, родичів особи, яка вчинила кримінальне правопорушення або інших осіб, матеріально зацікавлених в уникненні кримінальної відповідальності винним. Така категорія осіб, як свідчить узагальнення слідчої практики, може діяти як самостійно через обмеженість можливості спілкування із підозрюваним (така поведінка є характерною для близьких, родичів такої особи), так і за вказівками підозрюваного. Характерними способами протидії для таких осіб є підкуп слідчого, прокурора процесуального керівника у кримінальному провадженні, судового експерта, осіб для давання ними неправдивих показань.

Особами, які можуть дати неправдиві показання як свідки та вплинути в такий спосіб на хід та результати розслідування кримінального провадження по ст. 286 КК України, можуть бути особи, які були разом із правопорушником у транспортному засобі або бачили обставини, які мали місце перед, під час та після дорожньо-транспортної події. Мотиваційна основа дій таких осіб може бути обумовлена різними чинниками – наявністю близьких чи родинних стосунків з особою, яка вчинила дорожньо-транспортну подію, пропозицією надати матеріальну чи іншу вигоду за давання неправдивих показань. Предметом неправдивих показань можуть бути різні обставини – факт перебування правопорушника за кермом в момент вчинення ним дорожньо-транспортної події, окремі складові дорожньої обстановки та дії інших учасників дорожнього руху.

Недобросесний захисник підозрюваного є одним з найнебезпечніших суб'єктів протидії розслідуванню дорожньо-транспортних подій. Особливо той, який спеціалізується на захисті по справах по ст. 286 КК України. Через розуміння алгоритмів доказування у таких кримінальних провадженнях захисник може стати центральною фігурою в організації протидії розслідуванню. Векторами, за якими може організовуватися та здійснюватися протидія розслідуванню захисником, можуть бути:

- підкуп слідчого судді, який буде розглядати клопотання слідчого у кримінальному провадженні, суддів апеляційної інстанції, які будуть розглядати скаргу захисника та підозрюваного на ухвалу слідчого судді;
- підкуп експерта, який проводить судову експертизу щодо обставин порушення правил безпеки дорожнього руху;
- організація давання неправдивих показань свідками;
- заява клопотань щодо проведення процесуальних дій та оскарження процесуальних рішень у кримінальному провадженні з метою уповільнити або припинити процес притягнення до кримінальної відповідальності винного;
- зрив проведення процесуальної дії з метою уповільнити розслідування.

Небезпеку для встановлення обставин події дорожньо-транспортної події становить вплив на прийняття процесуальних рішень слідчим, прокурором з боку корумпованих службових осіб. Їх можна розділити на дві групи за ознакою можливості чинити безпосередній вплив на слідчого, прокурора з використанням службового становища.

Першу, складають керівники слідчих підрозділів, прокуратури, які використовуючи владні повноваження можуть чинити безпосередній вплив на результати розслідування,

даванням незаконних вказівок щодо здійснення процесуальних дій чи прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні. У випадках, коли слідчий, прокурор відмовляються виконувати такі вказівки, ними може бути здійснена заміна слідчого, прокурора процесуального керівника на тих, які такі вказівки виконують.

Другу – службові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, які використовуючи свій вплив можуть звертатися з проханнями до керівників органів досудового розслідування, прокуратури щодо прийняття процесуальних рішень, спрямованих на припинення кримінального переслідування особи, яка вчинила дорожньо-транспортну подію.

Схиляння слідчого, прокурора процесуального керівника такими службовими особами до вчинення незаконних процесуальних дій, рішень може відбуватися не тільки під впливом владного, соціального становища службової особи. Вони також можуть пропонувати неправомірну вигоду за такі дії слідчому, прокурору та їх керівникам.

Через те, що одне з ключових місць в системі доказів у кримінальних провадженнях по ст. 286 КК України займають судові експертизи, судові експерти, які проводять судову експертизу у кримінальному провадженні, у випадках залучення їх до протидії розслідуванню можуть чинити суттєвий вплив на результати розслідування. Особливо це стосується експертів, які проводять автотехнічну та транспортно-трасологічну експертизу. Надання неправомірної вигоди є основним засобом схиляння судових експертів до протидії розслідуванню.

За нашими оцінками слідчий, який спеціалізується на розслідуванні кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК України, є найбільш небезпечним суб'єктом протидії розслідуванню. Якщо особам, зацікавленим у результатах розслідування вдається вплинути на слідчого з моменту початку досудового розслідування, то у матеріалах кримінального провадження дані про подію, що сталася, можуть бути спотворені або можуть бути умисно створені прогалини у даних про дорожньо-транспортну подію. Наш особистий досвід свідчить, що у таких випадках при передаванні кримінального провадження доброчесному слідчому вкрай важко, а інколи неможливо встановити дані в достатньому обсязі для доведення вини особи у вчиненні кримінального правопорушення. На це, зокрема, може й бути розрахунок суб'єктів протидії розслідуванню. Особливо у ситуаціях, коли злочин спричинив суспільний резонанс і слідчий, прокурор, їх керівники, які залучені до протидії розслідуванню, не хочуть ризикувати бути звинуваченими у не притягненні до кримінальної відповідальності винного.

Прокурор процесуальний керівник може протидіяти розслідуванню шляхом давання незаконних вказівок, спрямованих на формування підґрунтя для прийняття незаконних процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Однак, він повністю залежить від слідчого, який може як погодитися з ними, так і навпаки. У випадках не виконання слідчим незаконних вказівок прокурора він може вдатися до звернення до керівника органу досудового розслідування з метою впливу на нього для примушення за його участі слідчого до здійснення процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень, які потрібні для обґрунтування припинення кримінального переслідування винного, або для підшукування іншого слідчого, який виконає незаконні та необґрунтовані вказівки прокурора.

Висновки. Як видно з наведеного матеріалу джерелом протидії розслідуванню порушень правил безпеки дорожнього руху може бути не одна особа, а група осіб, які можуть керуватися різними мотивами, але діяти спільно, переслідуючи спільну для них мету – не допустити або припинити кримінальне переслідування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ст. 286 КК України. І в окремих випадках така група осіб може діяти як єдиний суб'єкт протидії розслідуванню такого злочину, змінювати стратегію та тактику протидії, залучати до неї нових осіб в залежності від слідчої ситуації у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Ольховенко С. І. Методика розслідування залишення в небезпеці потерпілого внаслідок дорожньо-транспортної пригоди : дис... к.ю.н. зі спеціальності : 12.00.09. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2011. 227 с.
2. Антіпова О. І. Предмет та процес доказування при розслідуванні кримінальних правопорушень про дорожньо-транспортні пригоди : дис... к.ю.н. зі спеціальності : 12.00.09. Донецький юридичний інститут. Маріуполь, 2014. 232 с.
3. Стаскевич Г. С. Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з дорожньо-транспортними пригодами : дис.. к.ю.н. зі спеціальності : 12.00.09. Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет». Київ, 2018. 223 с.
4. Крупей В. Ю. Розслідуванню правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами : дис... к.ю.н. зі спеціальності 12.00.09. ПРАТ «Вищий навчальний заклад «Межрегіональна академія управління персоналом»». Київ, 2020. 256 с.
5. Чичиркін А. О. Взаємодія слідчого з експертними підрозділами під час розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту : дис... д.ф. зі спеціальності 081 Право. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 268 с.
6. Луцюк П. П. Розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспортних засобів : дис... к.ю.н. : 12.00.09. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 223 с.
7. Нестерова І. А., Софілканіч О. В. Темперамент як біологічна детермінанта злочинної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. *Серія Право*. Вип. 69. С. 362–366.

ТУРИК Є. М.,
ад'юнкт відділу докторантури
та ад'юнктури
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.47>

ВІДОМЧИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ЗАКОННІСТЮ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті розглядається відомчий контроль за законністю початку досудового розслідування як один із ключових аспектів правової системи України, що забезпечує відповідність дій правоохоронних органів вимогам законодавства та захист прав учасників кримінального процесу. Проаналізовано чинне законодавство, яке регулює процесуальні дії на етапі внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), зокрема положення Кримінального процесуального кодексу України (КПК) та Закону України «Про прокуратуру». Особливу увагу приділено ролі прокуратури у здійсненні нагляду за дотриманням законності та проблемам, що виникають під час здійснення відомчого контролю, включаючи недоліки у кваліфікації слідчих, затримки у внесенні відомостей до ЄРДР та недостатнє ресурсне забезпечення.

У роботі обґрунтовано необхідність вдосконалення процедур, що регулюють початок досудового розслідування, шляхом внесення змін до законодавства, спрямованих на конкретизацію строків та процесуальних вимог. Наголошується на важливості підвищення кваліфікації кадрів та систематизації контролюючих механізмів для забезпечення законності, прозорості та ефективності у роботі правоохоронних органів. Дослідження також порушує проблему недостатньої координації між різними правоохоронними органами та впливу цього фактору на ефективність досудового розслідування.

Запропоновані рекомендації включають оптимізацію ресурсного забезпечення, впровадження автоматизованих систем обробки інформації, спрощення адміністративних процедур та створення незалежних контролюючих органів, що забезпечить підвищення якості контролю за дотриманням законодавства на етапі початку досудового розслідування. Зазначені зміни дозволять не лише підвищити ефективність діяльності правоохоронних органів, але й сприятимуть зміцненню правового порядку та довіри громадян до системи правосуддя.

Ключові слова: відомчий контроль, досудове розслідування, законність, Єдиний реєстр досудових розслідувань (ЄРДР), Кримінальний процесуальний кодекс України, прокуратура.

Turyk Ye. M. Departmental control over the legality of the initiation of pre-trial investigation

The article examines departmental oversight of the legality of initiating pre-trial investigations as a key aspect of Ukraine's legal system, which ensures that law enforcement actions comply with legislative requirements and protect the rights of participants in criminal proceedings. It analyzes the current legislation governing procedural actions at the stage of entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations (URPI), including the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC) and the Law of Ukraine "On the Prosecutor's

Office”/ Special attention is given to the role of the prosecutor’s office in ensuring legality and the challenges arising during the oversight process, including issues with investigator qualifications, delays in data entry into the URPI, and inadequate resource allocation.

The paper substantiates the need to improve procedures regulating the initiation of pre-trial investigations through legislative amendments aimed at clarifying deadlines and procedural requirements. Emphasis is placed on the importance of enhancing staff qualifications and systematizing oversight mechanisms to ensure legality, transparency, and efficiency in law enforcement operations. The study also addresses the problem of insufficient coordination among various law enforcement bodies and its impact on the effectiveness of pre-trial investigations.

The recommendations include optimizing resource allocation, implementing automated information processing systems, simplifying administrative procedures, and establishing independent oversight bodies to improve law compliance oversight at the initiation stage of pre-trial investigations. These changes would not only increase the efficiency of law enforcement agencies but also contribute to strengthening the rule of law and public trust in the justice system.

Key words: *departmental oversight, pre-trial investigation, legality, Unified Register of Pre-trial Investigations (URPI), Criminal Procedure Code of Ukraine, prosecutor’s office.*

Вступ. Відомчий контроль за законністю початку досудового розслідування є важливим елементом забезпечення верховенства права в Україні. Цей механізм відіграє ключову роль у підтримці відповідності дій правоохоронних органів вимогам законодавства, що є необхідною умовою для захисту прав громадян на ранніх етапах кримінального процесу. Проблеми, що виникають у процесі здійснення відомчого контролю, зокрема затримки у внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та питання недостатньої кваліфікації кадрів, вимагають підвищеної уваги з боку державних органів.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз системи відомчого контролю за законністю початку досудового розслідування в Україні. Це включає вивчення правової основи, зокрема положень Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про прокуратуру», які регулюють початковий етап досудового розслідування. Важливим аспектом є визначення ролі прокуратури у забезпеченні законності на цьому етапі, виявлення проблем, таких як затримки у внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та недоліки у кваліфікації слідчих. Дослідження спрямоване на розробку рекомендацій щодо підвищення ефективності контролюючих механізмів, оптимізації ресурсного забезпечення і вдосконалення правового регулювання, що сприятиме забезпеченню законності, прозорості та довіри громадян до правової системи України.

Результати дослідження. Відомчий контроль за законністю початку досудового розслідування є критично важливим для правової системи України. Він забезпечує відповідність дій правоохоронних органів до вимог законодавства, що є основою для захисту прав громадян та підтримки правосуддя. У сучасних умовах реформування правової системи України, цей контроль стає ще більш актуальним, оскільки допомагає виявити і виправити порушення на ранніх стадіях кримінального процесу [1, с. 54]. Важливість цього аспекту обумовлена необхідністю гарантування прав та свобод особи, а також забезпечення ефективного функціонування кримінальної юстиції. Процедури, що регулюють початок досудового розслідування, є критичними для того, щоб всі наступні етапи розслідування відбувалися у відповідності до законодавства і з дотриманням прав потерпілих та підозрюваних.

Законодавча база, що регулює процедуру початку досудового розслідування, складається з кількох ключових документів. Основним актом є Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК), який визначає порядок внесення відомостей до Єдиного реєстру

досудових розслідувань (ЄРДР) і встановлює правила для розслідування кримінальних справ [2, с. 102]. Кодекс деталізує вимоги до процесуальних дій, обов'язки слідчих і прокурорів, а також права і обов'язки учасників кримінального процесу.

Зокрема, КПК передбачає, що внесення відомостей до ЄРДР є першим етапом у кримінальному процесі, що забезпечує початок розслідування [2, с. 145]. Цей процес повинен здійснюватися відповідно до чітких процедур і строків, що допомагає уникнути порушень прав громадян і забезпечити дотримання законності на всіх етапах кримінального процесу.

Закон України «Про прокуратуру» доповнює норми КПК, визначаючи повноваження прокурорів у контролі за дотриманням законності. Прокурори мають право перевіряти дії слідчих, забезпечувати законність у розслідуваннях і втручатися у випадках порушення законодавства [3, с. 78]. Це створює механізм нагляду, що є важливим для забезпечення прав громадян і дотримання законності на всіх етапах досудового розслідування.

Відомчий контроль за досудовим розслідуванням включає різні механізми, такі як систематичні перевірки, моніторинг і аудити. Однією з основних функцій прокурорів є здійснення постійного нагляду за законністю дій слідчих [5, с. 56]. Це включає перевірку відповідності дій слідчих до процесуальних норм, оцінку обґрунтованості внесення відомостей до ЄРДР і виявлення можливих порушень.

Систематичний аналіз статистичних даних також є важливим механізмом контролю. Проводячи періодичні перевірки діяльності правоохоронних органів, можна виявити порушення і недоліки в процесуальних діях [6, с. 34]. Для цього необхідно мати чітко визначені критерії для оцінки ефективності роботи правоохоронних органів і забезпечити належну звітність.

Проте, практика показує, що ці механізми часто не забезпечують належного рівня контролю. Наприклад, недостатня кількість ресурсів або недостатня кваліфікація контролюючих органів може призводити до неефективного нагляду [7, с. 45]. Це підкреслює необхідність вдосконалення процедур і забезпечення більшої прозорості у діяльності правоохоронних органів.

Аналіз практики показує, що існують суттєві проблеми у здійсненні відомчого контролю. Однією з основних проблем є затримка у внесенні відомостей до ЄРДР, що може призводити до затримок у розгляді справ і порушення прав потерпілих та підозрюваних [6, с. 34]. Відсутність чітких строків або їх неналежне дотримання можуть негативно вплинути на ефективність розслідувань.

Іншою проблемою є недостатній рівень мотивації і професійної підготовки слідчих. Недостатнє знання норм законодавства або недостатня кваліфікація може призводити до помилок у правозастосуванні [4, с. 198]. Це може включати неправильне тлумачення законодавства або недотримання процесуальних строків, що негативно впливає на якість досудового розслідування.

Зокрема, дослідження показують, що існує проблема з неефективним використанням ресурсів і недостатньою координацією між різними правоохоронними органами. Це може призводити до дублювання зусиль, втрати важливої інформації або затримок у розслідуваннях [7, с. 115]. Оптимізація ресурсного забезпечення і поліпшення координації є необхідними для покращення якості досудового розслідування.

Проблеми у відомчому контролі можуть мати серйозний вплив на правозастосування. Неналежне внесення відомостей до ЄРДР може призводити до порушення прав осіб, що є учасниками кримінального процесу [5, с. 56]. Це може включати затримки у розгляді заяв, неправильну оцінку доказів або відсутність належного нагляду за процесуальними діями.

Зниження рівня довіри громадян до правоохоронних органів через недостатню прозорість і ефективність контролю також негативно вплине на правозастосування [7, с. 45]. Недовіра до правоохоронних органів може ускладнити їхню взаємодію з громадськістю, зменшити ефективність роботи органів правопорядку і погіршити загальний імідж правової системи.

Законодавче регулювання процесу початку досудового розслідування в Україні стикається з кількома суттєвими проблемами. Перша проблема – це недостатня чіткість норм Кримінального процесуального кодексу України. Законодавство часто не надає достатньо детальних інструкцій для проведення процесуальних дій, що може призводити до неоднозначних тлумачень і застосувань норм [2, с. 102]. Наприклад, положення про внесення відомостей до ЄРДР іноді викликають суперечності у практиці. Це може створювати правові невизначеності, які ускладнюють роботу слідчих та прокурорів.

Крім того, деякі аспекти законодавства потребують удосконалення, щоб забезпечити більш чітке і ефективне регулювання. Нечітке визначення строків для внесення відомостей до ЄРДР може призводити до затримок і порушень прав осіб, що є учасниками кримінального процесу [2, с. 145]. Для покращення ситуації необхідно вносити поправки до законодавства, які б конкретизували процедури і терміни, що дозволить уникнути правових невизначеностей і підвищити ефективність правозастосування.

Незважаючи на існуючі норми, які регулюють початок досудового розслідування, практика показує, що іноді ці норми є суперечливими або недостатніми. Це може призводити до проблем у правозастосуванні, таких як помилки у документуванні справ або затримки у проведенні розслідувань [3, с. 78]. У зв'язку з цим необхідно не тільки вносити зміни до законодавства, але й забезпечити ефективний механізм моніторингу за дотриманням цих норм.

Професійна підготовка слідчих і прокурорів є критично важливою для забезпечення ефективного відомчого контролю. Однак існують значні виклики, пов'язані з підготовкою кадрів. По-перше, нерегулярні підвищення кваліфікації і недостатня якість освіти можуть призводити до проблем у виконанні процесуальних обов'язків [4, с. 198]. Це може включати як недостатнє знання сучасних методик розслідування, так і незнання новітніх змін у законодавстві.

Наявність старих навчальних програм, які не враховують новітні зміни у законодавстві та практиці, може негативно вплинути на якість роботи правоохоронців [5, с. 56]. Важливо забезпечити актуальність навчальних курсів і тренінгів для слідчих і прокурорів, щоб вони могли ефективно виконувати свої обов'язки. Регулярні тренінги і сертифікаційні курси повинні стати частиною професійного розвитку кадрів, що дозволить підтримувати високу якість правозастосування.

Крім того, необхідно зосередитися на створенні системи постійного навчання та підвищення кваліфікації, яка б відповідала сучасним вимогам і викликам. Це може включати інтеграцію нових технологій і методів у навчальний процес, а також забезпечення доступу до сучасних джерел інформації [4, с. 198]. Професійна підготовка повинна включати не тільки теоретичні знання, але й практичні навички, які допоможуть слідчим і прокурорам ефективно виконувати свої обов'язки.

Адміністративні бар'єри також є значною проблемою у відомчому контролі за досудовим розслідуванням. Відсутність достатнього фінансування і ресурсу може призводити до нерегулярного проведення перевірок і моніторингу [6, с. 34]. Це може включати недостатню кількість кадрів для проведення перевірок, що знижує ефективність контролю.

Бюрократичні перепони і складні адміністративні процедури також можуть ускладнювати роботу правоохоронних органів. Це може включати затримки у видачі необхідних документів, труднощі у взаємодії між різними відомствами або проблеми з обробкою інформації [7, с. 115]. Для подолання цих бар'єрів необхідно спростити адміністративні процедури і забезпечити більшу прозорість у роботі правоохоронних органів.

Впровадження нових інформаційних технологій і автоматизація процесів можуть суттєво покращити ефективність контролю. Автоматизовані системи можуть допомогти зменшити навантаження на кадри і прискорити обробку інформації [7, с. 115]. Необхідно інвестувати в сучасні технології і забезпечити їх ефективне використання для покращення роботи правоохоронних органів.

Для підвищення ефективності відомчого контролю за початком досудового розслідування важливо внести зміни до законодавства. Перше, що слід зробити, – це чітко визначити

процедури і строки для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР). Чіткість у цих процедурах дозволить уникнути затримок і забезпечить дотримання прав осіб, які беруть участь у кримінальному процесі [2, с. 102].

Необхідно також уточнити термінологію і механізми оскарження, що дозволить зменшити правову невизначеність і спростити процедури для всіх учасників процесу [2, с. 145]. Зокрема, зміни повинні включати конкретизацію термінів для подання та розгляду скарг, а також визначення чітких критеріїв для оцінки правомірності дій слідчих і прокурорів.

Крім того, важливо забезпечити узгодженість між різними правовими актами, які регулюють досудове розслідування. Це може включати гармонізацію норм Кримінального процесуального кодексу з іншими нормативними актами, що стосуються права і процедури досудового розслідування [3, с. 78]. Своєчасне оновлення законодавчих актів і внесення змін на основі практичного досвіду допоможе забезпечити правову визначеність і зменшити можливість порушень.

Для забезпечення високої якості роботи слідчих і прокурорів необхідно здійснити комплекс заходів з підвищення їх професійної підготовки. По-перше, слід створити і впровадити нові навчальні програми, які відобразатимуть сучасні вимоги і виклики. Програми повинні включати не лише теоретичні знання, але й практичні навички, необхідні для ефективного виконання процесуальних обов'язків [4, с. 198].

По-друге, важливо забезпечити регулярне підвищення кваліфікації. Це може включати сертифікаційні курси, спеціалізовані тренінги і семінари, що дозволять слідчим і прокурорам оновлювати свої знання і навички відповідно до новітніх тенденцій і змін у законодавстві [4, с. 198]. Регулярні оцінки кваліфікації допоможуть відстежувати рівень підготовки кадрів і вчасно виявляти проблеми.

Також слід запровадити систему наставництва і коучингу, що дозволить новим працівникам отримувати підтримку і поради від досвідчених колег. Це може сприяти швидшій адаптації нових співробітників і підвищенню загального рівня професійної підготовки [5, с. 56]. Інтеграція нових технологій у навчальний процес, таких як симулятори процесуальних дій або онлайн-курси, може також суттєво покращити якість підготовки кадрів.

Одним із ключових аспектів для підвищення ефективності відомчого контролю є оптимізація роботи правоохоронних органів. Це може включати реорганізацію робочих процесів для зменшення навантаження на слідчих і прокурорів [6, с. 34]. Реорганізація повинна передбачати чіткий розподіл обов'язків і створення ефективних механізмів для обробки справ.

Важливо також інвестувати в сучасні інформаційні технології. Впровадження автоматизованих систем для обробки інформації, зберігання документів і ведення справ може суттєво зменшити навантаження на кадри і підвищити ефективність роботи [7, с. 115]. Автоматизація процесів дозволить скоротити час, необхідний для обробки справ, і зменшити ймовірність помилок.

Оптимізація ресурсів також включає забезпечення достатнього фінансування для правоохоронних органів. Наявність достатньої кількості кадрів і матеріально-технічного забезпечення дозволить підвищити ефективність роботи і забезпечити якісне виконання завдань [7, с. 115]. Важливо також забезпечити регулярний моніторинг і оцінку ефективності роботи правоохоронних органів для виявлення проблем і впровадження необхідних коректив.

Створення незалежних контролюючих органів є важливим кроком для підвищення прозорості і підзвітності правоохоронної системи. Незалежні органи повинні здійснювати моніторинг діяльності правоохоронних органів на всіх етапах досудового розслідування, що допоможе забезпечити дотримання прав і законних інтересів громадян [6, с. 34].

Такі органи повинні мати чітко визначені повноваження і механізми звітності. Це включає регулярний аудит і перевірки діяльності правоохоронних органів, а також створення механізмів для отримання і розгляду скарг від громадян [6, с. 34]. Незалежні контролюючі органи повинні забезпечити неупереджене і об'єктивне оцінювання роботи правоохоронних органів, що допоможе виявити порушення і забезпечити ефективний контроль.

Важливо також забезпечити підтримку і захист для осіб, які повідомляють про порушення або корупційні дії в правоохоронних органах. Це може включати створення системи захисту свідків і анонімних заявників, що допоможе забезпечити відкритість і прозорість у діяльності правоохоронних органів [7, с. 115]. Залучення громадськості до процесу моніторингу і контролю також може сприяти підвищенню довіри до правоохоронної системи.

Висновки. Відомчий контроль за законністю початку досудового розслідування є важливим аспектом правової системи України, що забезпечує відповідність дій правоохоронних органів до вимог законодавства. Проблеми, пов'язані з недоліками в законодавчому регулюванні, низьким рівнем професійної підготовки кадрів та перевантаженістю органів досудового розслідування, негативно впливають на ефективність цього контролю.

Для покращення ситуації необхідно внести зміни до законодавства, підвищити кваліфікацію кадрів, оптимізувати роботу правоохоронних органів та створити незалежні контролюючі органи. Запровадження зазначених змін сприятиме підвищенню ефективності відомчого контролю, що, в свою чергу, допоможе забезпечити справедливість і захист прав громадян у кримінальному процесі. Це є важливим кроком на шляху до побудови ефективної та справедливої правової системи в Україні.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Київ : Парламентське видання, 2012. 54.
2. Закон України «Про прокуратуру». Київ : Парламентське видання, 2015. С. 102, 145.
3. Малиновський В.Я. Державне управління: навчальний посібник. Вид. 2 ге, доп. та перероб. Київ, Атіка, 2003. С. 25, 78.
4. Павлов І.В. Адміністративне право України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 198.
5. Остренко В. В. Актуальні питання реформування кримінального процесу в Україні. Київ : Юридична практика, 2021. С. 56–89.
6. Дорошенко Н. І. Проблеми правозастосування у сфері досудового розслідування. Харків : Право, 2022. С. 34–76.
7. Вовк В. І. Контроль та нагляд у кримінальному процесі: нові підходи та практики. Львів : Видавництво «Юридична література», 2023. С. 45–115.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО**БААДЖИ Н. А.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного
та морського права
(Міжнародний гуманітарний
університет)

ГРУШКО М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного
та європейського права
(Національний університет «Одеська
юридична академія»)

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.48>**ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В АСОЦІАЦІЇ ТА ПРОФСПІЛКИ:
ПРАКТИКА ЄСПЛ**

У статті проведено аналіз практики ЄСПЛ щодо гарантування права на свободу об'єднання в асоціації та профспілки.

Підкреслено, що право створювати профспілки та вступати до них згідно з ЄКПЛ є частиною права на свободу об'єднання, його зміст є досить широким, оскільки визначається метою такого об'єднання, яка полягає в захисті інтересів робітників.

Особливу увагу в дослідженні приділено аналізу практики ЄСПЛ, що дозволило визначити елементи змісту права працівників на об'єднання та визначити зобов'язання держави, необхідні для встановлення гарантій та забезпечення захисту права на свободу об'єднання в асоціації та профспілки.

Позначено, що на практиці право на свободу зібрань та асоціацій включає свободу об'єднуватись в асоціації та свободу мирних зібрань. Держави повинні гарантувати право на свободу збиратися в асоціації, яке захищене ст. 11 ЄКПЛ. Держави повинні гарантувати свободу мирних зібрань. З метою забезпечення законності та правопорядку попередній дозвіл органів державної влади є законним, якщо це передбачено законом.

Підкреслено, що важливою гарантією діяльності профспілок, що впливає з прецедентного права ЄСПЛ, є необхідність державного регулювання не тільки можливостей для створення відповідних об'єднань, але й забезпечення їх діяльності протягом усього періоду існування.

В прецедентному праві ЄСПЛ позначені також обмеження права на свободу зібрань та асоціацій. Це той випадок, коли орган державної влади може довести, що його дії є законними, необхідними та пропорційними для того, щоб захищати національну або громадську безпеку; запобігти заворушенням чи злочинам; захищати здоров'я чи мораль; захищати права і свободи інших людей.

Розглянуто обмеження, які містяться в статті 11 ЄКПЛ щодо здійснення права на свободу об'єднання. Для того щоб відповідні обмеження були виправданими,

вони повинні: 1) бути встановленими законом; 2) мати легітимну мету і бути пропорційними цій меті.

Зроблено висновок, практика ЄСПЛ щодо статті 11 ЄКПЛ має використовуватися в реформуванні трудового законодавства для максимізації позитивних зобов'язань держави, що може стати поштовхом для активізації профспілкової діяльності.

Ключові слова: *свобода асоціації, профспілка, ЄКПЛ, прецедентне право ЄСПЛ, судова практика, обмеження права на свободу об'єднання, національне законодавство.*

Baadzhy N. A., Hrushko M. V. The right to freedom of association in associations and trade unions: ECtHR case law

The article analyzes the case law of the ECtHR concerning the guarantee of the right to freedom of association in associations and trade unions. It is emphasized that the right to form and join trade unions, according to the ECHR, is part of the right to freedom of association, and its scope is quite broad, as it is determined by the purpose of such associations, which is to protect workers' interests.

Special attention is given to the analysis of ECtHR case law, which has allowed the identification of the elements of workers' right to association and the determination of state obligations necessary to establish guarantees and ensure the protection of the right to freedom of association in both associations and trade unions.

It is noted that, in practice, the right to freedom of assembly and association includes the freedom to form associations and the right to peaceful assembly. States must guarantee the right to freedom of association, which is protected by Article 11 of the ECHR, and ensure the freedom of peaceful assembly. To maintain law and order, prior authorization by state authorities is legitimate if prescribed by law.

It is emphasized that an important guarantee of trade union activities, derived from ECtHR case law, is the need for state regulation not only of the opportunities to create such associations but also of ensuring their operation throughout their existence.

ECtHR case law also outlines the limitations on the right to freedom of assembly and association. These occur when the state authority can prove that its actions are lawful, necessary, and proportionate to protect national or public security, prevent disorder or crime, protect health or morals, or protect the rights and freedoms of others.

The article also examines the restrictions contained in Article 11 of the ECHR concerning the exercise of the right to freedom of association. For these restrictions to be justified, they must: 1) be prescribed by law; 2) pursue a legitimate aim and be proportionate to that aim.

It is concluded that the ECtHR case law regarding Article 11 of the ECHR should be used in the reform of labor legislation to maximize the state's positive obligations, which could serve as a stimulus for the revitalization of trade union activities.

Key words: *freedom of association, trade union, European Convention on Human Rights, ECtHR case law, judicial practice, restriction on the right to freedom of association, national legislation.*

Вступ. Кожен має право на свободу мирних зібрань і на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати професійні спілки та вступати до них. Кожен має право організувати приватні чи публічні збори, асоціації та політичні партії. Влада зобов'язана вживати відповідних заходів, щоб не перешкоджати громадянам користуватися своїм правом на свободу мирних зібрань та можливість об'єднання у профспілки для захисту своїх трудових прав. Важливим моментом в захисті права на об'єднання є практика ЄСПЛ, яку вивчають національні судові інстанції, а законодавець вдосконалює існуючий правовий масив норм у цій сфері.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз сучасного змісту права на свободу об'єднання відповідно до практики ЄСПЛ, вивчення особливостей обмеження такого права та встановлення ролі профспілок у захисті трудових прав та інтересів працівників.

Результати дослідження. Однією з найважливіших цілей статті 11 ЄКПЛ [1] є захист людей від свавільного втручання з боку державних органів у здійснення права на свободу об'єднання. У справі *Manole and Romanian Farmers Direct v Romania* (2015) ЄСПЛ наголошує, що: «згідно з його прецедентним правом, свобода профспілок не є окремим правом, а конкретним аспектом свободи об'єднання, визнаним статтею 11 Конвенції» [2]. Основна увага статті зосереджена на визначенні негативних зобов'язань держави, які полягають у обмеженні її втручання в реалізацію права людини на створення чи вступ до профспілок. Водночас багато рішень ЄСПЛ підкреслюють позитивний обов'язок держав щодо забезпечення ефективного здійснення цього права.

У іншій справі *Wilson, National Union of Journalists and Others v the United Kingdom* (2002) було визнано порушення ст. 11 ЄКПЛ через невиконання державою своїх позитивних зобов'язань [3]. В цій справі ЄСПЛ зазначає, що хоча основною метою статті 11 є захист особи від свавільного втручання з боку державних органів у здійснення захищених прав, можуть також існувати позитивні зобов'язання держави щодо забезпечення ефективного користування цими правами. У цій справі питання, на які скаржаться заявники – відмова роботодавців визнавати профспілки для колективних переговорів і пропозиція більш сприятливих умов праці для працівників, які погодилися не бути представленими профспілками, – не включають прямого втручання держави. Однак відповідальність держави виникає, якщо ці питання є наслідком його невиконання зобов'язань щодо забезпечення заявникам прав, передбачених статтею 11 Конвенції, у національному законодавстві [3]. Суд визнав, що у Сполученому Королівстві діяли норми, які дозволяли роботодавцям перешкоджати здатності профспілок захищати інтереси своїх членів. Дозволяючи фінансові стимули, що суперечать профспілковим правам, держава порушила свій позитивний обов'язок забезпечити здійснення права на свободу об'єднання.

Ще один приклад визнання ЄСПЛ порушення державою позитивного зобов'язання у контексті ст. 11 ЄКПЛ – справа *Demir and Baykara v Turkey* [4]. Суд встановив, що Туреччина не надала можливості муніципальним службовцям реалізувати своє право на створення профспілки. Цікаво, що у цій справі мали місце порушення з боку держави як у формі дій (невизнання правосуб'єктності профспілки *Tüm Bel Sen*), так і бездіяльності (відсутність законодавчих змін для реалізації права на створення профспілки для державних службовців). У зв'язку з цим Суд підкреслив можливість розгляду скарги як порушення Туреччиною її негативних зобов'язань (втручання держави відповідно до ст. 11) та позитивних зобов'язань. За результатами розгляду справи, пріоритетними для юридичних наслідків для заявників було невиконання позитивного зобов'язання. Держава не забезпечила законодавчих можливостей для реалізації профспілкових прав через невизнання права муніципальних працівників створювати профспілку, хоча й ратифікувала відповідну Конвенцію МОП № 87, яка закріплює таке право.

Отже, на практиці право на свободу зібрань та асоціацій включає свободу об'єднуватися в асоціації та свободу мирних зібрань на вулиці загального користування (демонстрація). Держави повинні гарантувати право на свободу збиратися в асоціації, яке захищене ст. 11 ЄКПЛ.

У 2007 році Суд визнав, що мало місце порушення статті 11 у справі *Ramazanov and others v. Azerbaijan* [5]. Заявники заснували асоціацію під назвою «Сприяння захисту прав людини бездомних і вразливих жителів Баку» і кілька разів зверталися до органів влади з проханням зареєструвати організацію. Суд визнав, що значні затримки з реєстрацією асоціації з порушенням встановлених законом строків становлять порушення права заявників на свободу асоціації.

Держави повинні гарантувати свободу мирних зібрань. З метою забезпечення законності та правопорядку попередній дозвіл органів державної влади є законним, якщо це передбачено законом.

У 2007 році Суд визнав, що мало місце порушення статті 11 у справі *Mkrtchyan v. Armenia* [6]. Армена Мкртчяна було зобов'язано сплатити штраф за участь у демонстрації у травні 2002 року. Зауваживши, що на той час у Вірменії не було законодавства, яке регулювало б організацію демонстрацій, Суд дійшов висновку, що втручання в право заявника на свободу мирних зібрань не було передбачено.

У справі *Vlakhov v. Croatia* ЄСПЛ одногослоно постановив, що мало місце порушення статті 11 (свобода асоціацій) Європейської конвенції про права людини права [7]. Справа стосувалася права профспілок контролювати своє членство порівняно з правом на свободу об'єднання потенційних членів.

Суд вирішив, що засудження пана Влахова було втручанням у право профспілок – як об'єднань, сформованих людьми – контролювати своє членство, як це гарантується статтею 11 Конвенції.

Суд встановив, що рішення національних судів не були належним чином обґрунтовані. Рішенням не вистачало деталей і не було детально розкрито, у світлі відповідних принципів за статтею 11 Конвенції, щодо дотримання заявником внутрішніх положень і статуту профспілки, щодо того факту, що заявник мав право на час як представник профспілки для вжиття заходів щодо захисту інтересів своїх членів та внутрішньої суперечки в СШ та його можливі наслідки. Більше того, суди відмовили заявнику в отриманні додаткових доказів без належно обґрунтованого рішення.

У будь-якому випадку Суд встановив, що потенційні учасники, очевидно, не зазнали будь-яких помітних труднощів, оскільки не було закритої угоди. Крім того, вони мали право приєднатися до іншої профспілки або подати судовий процес щодо умов їхньої праці.

Суд також не зміг знайти дискримінаційний мотив у діях заявника. Дійсно, він не мав на меті відмовити потенційним членам як таким, а відкласти рішення про продовження членства профспілки до майбутніх щорічних загальних зборів. Суд встановив, що оскаржуване втручання не було необхідним у демократичному суспільстві, і тому постановив, що мало місце порушення статті 11 Конвенції.

Важливою гарантією діяльності профспілок, що впливає з прецедентного права ЄСПЛ, є необхідність державного регулювання не тільки можливостей для створення відповідних об'єднань, але й забезпечення їх діяльності протягом усього періоду існування. У справі *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey* підкреслювалося, що якщо гарантії статті 11 ЄКПЛ стосувалися б лише створення об'єднань, це право було б декларативним, оскільки не виключало б розпуску об'єднань одразу після їх створення [8]. Тому захист ЄКПЛ у цьому випадку поширюється на весь період існування профспілок.

Суттєвим обмеженням ефективного здійснення профспілкових прав може бути наявність відповідальності для профспілкових активістів. У рішенні «*Trade Union of the Police in the Slovak Republic and Others v. Slovakia*» ЄСПЛ підкреслив необхідність для держави забезпечити, щоб не було непропорційних покарань, які б заважали представникам профспілок захищати інтереси своїх членів [9]. Згідно з рішенням у справі *Urcan and Others v. Turkey* [10], кримінальні або дисциплінарні санкції за профспілкову діяльність можуть бути перешкодою для законної участі у страйках та інших активних діях з метою захисту професійних інтересів працівників.

Однак важливим моментом є встановлення причинно-наслідкового зв'язку між профспілковою діяльністю працівника та застосуванням відповідальності. Наприклад, у справі «*Трофимчук проти України*» заявниця вказувала на своє звільнення за прогули як обмеження її права на об'єднання [11]. ЄСПЛ не встановив зв'язку між дисциплінарним заходом у формі звільнення та створенням заявницею профспілки, оскільки вона не довела своєї участі у створенні профспілки або перешкоджанням роботодавцем її участі в діяльності профспілки. Отже, порушення ст. 11 ЄКПЛ не було встановлено.

Як позначає дослідниця І. С. Сахарук зміст права на свободу об'єднання відповідно до практики та прецедентного права ЄСПЛ визначається двома взаємопов'язаними принципами:

– максимальна свобода розсуду держави при визначенні заходів для забезпечення позитивних зобов'язань;

– мінімальна свобода розсуду під час втручання держав у здійснення права на свободу об'єднання та врегулювання тих аспектів змісту цього права, без яких воно не може бути належним чином реалізоване [12, р. 177].

Відповідно, під час регулювання заходів для сприяння ефективному здійсненню права на свободу об'єднання, визначення обмежень його реалізації на законодавчому рівні держава повинна враховувати ті елементи змісту цього права, які ЄСПЛ вважає істотними.

Отже, окрім гарантій щодо права на свободу об'єднання в асоціації та профспілки, в прецедентному праві ЄСПЛ позначені і обмеження права на свободу зібрань та асоціацій. Є деякі ситуації, коли державна влада може обмежити право особи на свободу зібрань і асоціацій.

Це той випадок, коли орган державної влади може довести, що його дії є законними, необхідними та пропорційними для того, щоб:

- захищати національну або громадську безпеку;
- запобігти заворушенням чи злочинам;
- захищати здоров'я чи мораль;
- захищати права і свободи інших людей.

Дія є «пропорційною», коли вона доцільна і не більше ніж необхідна для вирішення відповідної проблеми. Працівники поліції чи державної служби можуть зіткнутися з ширшим діапазоном обмежень.

У серпні 2010 року Ліга захисту Англії (EDL) запланувала акцію протесту в Бредфордї. Також була запланована контрдемонстрація «Єднаймося проти фашизму». Деякі місцеві жителі хотіли заборонити протест, і були занепокоєні щодо повторення насильницьких сутичок, які мали місце на попередніх заходах EDL. Поліція Західного Йоркшира була зобов'язана захистити протест, якщо не було явних доказів насильства. Вони розглянули правозахисний аспект ситуації та поговорили з місцевим населенням, зокрема з мусульманською громадою, про право на мирний протест. Після цього пояснення громада зрозуміла, що правоохоронні органи мусять дозволити протест. Громадські групи працювали з поліцією, щоб переконати молодих людей не здійснювати злочинні дії цього дня та не втручатися в заплановану акцію протесту [13].

Важливою гарантією здійснення права на свободу об'єднання є захист від необмеженого державного втручання у його реалізацію. Однак, пункт 2 статті 11 ЄКПЛ передбачає низку правових обмежень на здійснення цього права. Для того щоб відповідні обмеження були виправданими, вони повинні: 1) бути встановленими законом; 2) мати легітимну мету і бути пропорційними цій меті [1].

У справі «Корецький та інші проти України» [14] ЄСПЛ також виявив порушення критерію передбачуваності стосовно положень українського законодавства у сфері реєстрації об'єднань громадян. ЄСПЛ визнав такі норми надто розмитими, що надає органам влади надмірну свободу розсуду при ухваленні рішення про реєстрацію або відмову у реєстрації громадської організації. У такому випадку навіть наявність судового захисту не змогла запобігти свавільній відмові в реєстрації. На цій підставі ЄСПЛ, зокрема, визнав порушення статті 11 ЄКПЛ.

Крім законності, обмеження на свободу об'єднання повинні мати легітимну мету, яка в основному пов'язана з національними або громадськими інтересами та захистом прав і свобод людини. Так, відповідно до пункту 2 статті 11, реалізація права на об'єднання може бути встановлена, якщо це «необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання безладам або злочинам, для захисту здоров'я або моралі, а також для захисту прав і свобод інших осіб» [1]. Оскільки положення статті досить загальні, ЄСПЛ під час визначення правомірності конкретних обмежень виходить з аналізу їхньої мети, пропорційності втручання та його відповідності для досягнення відповідної мети.

Наприклад, Конституція України забороняє створення та діяльність громадських організацій (включаючи профспілки), програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, насильницьку зміну конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права та свободи людини, на громадське здоров'я (стаття 37) [15]. Такі обмеження відповідають загальним принципам обмеження свободи об'єднання, передбаченим статтею 11 пунктом 2 ЄКПЛ.

Висновки. Право працівників на свободу об'єднання є важливою складовою прав людини. Зміст права на свободу об'єднання є динамічним і змінюється з розвитком суспільних відносин, удосконаленням міжнародних трудових стандартів та практик окремих держав. Водночас практика ЄСПЛ сприяє покращенню правового регулювання права працівників на створення та вступ до профспілок. Коли ЄСПЛ виявляє порушення статті 11 ЄКПЛ, держави приводять своє законодавство і практику у відповідність до вимог міжнародної спільноти. Крім того, практика ЄСПЛ щодо статті 11 ЄКПЛ має також використовуватися в реформуванні трудового законодавства для максимізації позитивних зобов'язань держави, що також може стати поштовхом для активізації профспілкової діяльності.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.10.2024).
2. Case of Manole and «Romanian Farmers Direct» v. Romania: Application no. 46551/06, Judgment of 16 June 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155631> (дата звернення: 20.10.2024).
3. Case of Wilson, National Union Of Journalists and others v. The United Kingdom: Application nos. 30668/96, 30671/96 and 30678/96, Judgment of 2 July 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60554> (дата звернення: 20.10.2024).
4. Case of Demir and Baykara v. Turkey: Application no. 34503/97, Judgment of 12 November 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89558> (дата звернення: 20.10.2024).
5. Case of Ramazanova and others against Azerbaijan: Application no. 44363/02, Judgment of 1 February 2007. URL: <https://hudoc.exec.coe.int/eng?i=004-1607> (дата звернення: 20.10.2024).
6. Case of Mkrtychyan v. Armenia: Application no. 6562/03, Judgment of 11 January 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78954> (дата звернення: 20.10.2024).
7. Case of Vlahov v. Croatia: Application no. 31163/13, Judgment of 5 May 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217114> (дата звернення: 20.10.2024).
8. Case of United Communist Party of Turkey and Others v Turkey: Application no. 133/1996/752/951, Judgment of 30 January 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58128> (дата звернення: 20.10.2024).
9. Case of Trade Union of the Police in the Slovak Republic and Others v Slovakia: Application no. 11828/08, Judgment of 25 September 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-113335> (дата звернення: 20.10.2024).
10. Case of Urcan and Others v Turkey: Application nos. 23018/04, 23034/04, 23042/04, 23071/04, 23073/04, 23081/04, 23086/04, 23091/04, 23094/04, 23444/04 and 23676/04, Judgment of 17 October 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-79948> (дата звернення: 20.10.2024).
11. Справа «Трофимчук проти України»: Заява № 4241/03, Рішення від 08.01.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_846#Text (дата звернення: 20.10.2024).
12. Sakharuk I. The protection of the worker's right to freedom of association: the ECtHR caselaw. Access to Justice in Eastern Europe. 2021. Vol. 1(9). P. 166–185.

13. Article 11: Freedom of assembly and association. 4 May 2016. URL: <https://www.equalityhumanrights.com/human-rights/human-rights-act/article-11-freedom-assembly-and-association> (дата звернення: 20.10.2024).

14. Справа Корецкий та інші проти України: Заява N 40269/02, Рішення від 3 квітня 2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_446#Text (дата звернення: 20.10.2024).

15. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

СЕЛЕЗНЬОВА О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри професійних
та спеціальних правових дисциплін
(Приватний вищий навчальний заклад
«Буковинський університет»)

ПОЛОНКА І. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри професійних
та спеціальних правових дисциплін
(Приватний вищий навчальний заклад
«Буковинський університет»)

УДК 340.12 (045)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.49>

МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОГО ПІДХОДУ В НОРМАХ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню міжнародної практики втілення ювенального підходу в нормативно-правових базах держав різних правових сімей щодо відповідальності неповнолітніх осіб. З огляду на неухильне зростання як наукового, так і практичного інтересу до регламентації відповідальності та можливого покарання саме такої категорії громадян, як неповнолітні особи, а також, як наслідок, прогресивне становлення ювенального права, дослідження запропонованої тематики є на сьогоднішній момент вкрай актуальними. Ситуація щодо вивчення існуючого міжнародного досвіду поглиблюється складністю сучасних відносин щодо неповнолітніх у контексті воєнних дій на території України, необхідністю удосконалення правового поля ювенальних інституцій. Більше того, існуючі відносини починають виходити за межі регулювання кримінального права, що створює необхідність пошуку нових підходів.

Обґрунтовується, що досвід законодавства певних держав, проаналізований у статті, міг би бути корисним для кримінального та ювенального права України. З метою формування найзагальнішого уявлення про систему відповідальності у статті розглянуто практику різних правових сімей. Показово, що для неповнолітніх застосовано м'якші та нетрадиційні форми відповідальності. Цікавими для вивчення є іспанський досвід медіації (посередництво як метод вирішення спорів у справах про неповнолітніх осіб), американський – метод «шокового утримання» неповнолітніх, ізраїльський – залежність відповідальності від часових рамок та ін.

Основою на наведених у статті фактах, приходимо до висновку, що в українському нормативно-правовому полі одним з напрямків у протидії молодіжної злочинності має стати широке застосування заходів перевиховання молодих правопорушників і зведення до мінімуму призначення покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Ключові слова: відповідальність неповнолітніх, міжнародна практика регулювання відповідальності неповнолітніх, ювенальне право, покарання неповнолітніх, ювенальна юстиція.

Seleznova O. M., Polonka I. A. International practice of the implementation of the juvenile approach in the norms of law on the liability of minors: experience for Ukraine

The article is devoted to the study of the international practice of implementing the juvenile approach in the legislation of states of different legal families regarding the responsibility of minors. In view of the steady growth of both scientific and practical interest in the regulation of responsibility and possible punishment of such a category of citizens as minors, as well as, as a result, the progressive formation of juvenile law, research on the proposed topic is extremely relevant at the moment. The situation regarding the study of existing international experience is deepened by the complexity of modern relations with minors in the context of military operations on the territory of Ukraine, the need to improve the legal field of juvenile institutions. Moreover, the existing relations begin to go beyond the regulation of criminal law, which creates the need to find new approaches.

It is justified that the experience of the legislation of certain states, analyzed in the article, could be useful for the criminal and juvenile law of Ukraine. In order to form the most general idea about the system of responsibility, the article examines the practice of different legal families. It is significant that softer and non-traditional forms of responsibility are applied to minors. Interesting to study are the Spanish experience of mediation (mediation as a method of resolving disputes in cases involving minors), the American one – the method of «shock detention» of minors, the Israeli one – the dependence of responsibility on time frames, etc.

Based on the facts presented in the article, we come to the conclusion that in the Ukrainian regulatory and legal field, one of the directions in combating youth crime should be the widespread use of measures to re-educate young offenders and minimize the imposition of punishments associated with isolation from society.

Key words: *responsibility of minors, international practice of regulation of responsibility of minors, juvenile law, punishment of minors, juvenile justice.*

Вступ. Ювенальне право як наука в Україні тільки починає розвиватися. Відповідно у сучасній вітчизняній системі права воно ще не набуло визначених, притаманних виключно йому, ознак. І не можна не підкреслити, що ювенальне право перебуває тільки на початках свого розвитку, а тому потребує глибокого та всебічного аналізу його характеристик з метою включення у правову систему України найбільш доцільним шляхом. Вагому роль у цьому процесі набувають наукові розвідки, присвячені вивченню міжнародної практики регулювання ювенально-правових відносин. Поряд з дослідженнями питань профілактики насильства серед неповнолітніх, домашнього насильства, запобігання дитячій безоглядності (безпритульності) та інших не менш важливих аспектів, значне місце в ювенальному праві приділяється й визначенню кримінальної відповідальності та покаранню неповнолітніх. Далеко не зайвою є потреба звернення до міжнародного досвіду, адже світова спільнота використовує у регулюванні ювенально-правових відносинах широкий комплекс нормативно-правових актів як міжнародного рівня (приміром, міжнародні договори, резолюції міжнародних організацій, таких як Організації Об'єднаних Націй та її підрозділів), так і внутрішньодержавних кодексів та законів. А тому досягнення Україною визнаних міжнародних стандартів щодо відповідальності неповнолітніх, вбачається доволі значущою перспективою у правовому полі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Період становлення та оформлення ювенального права як певної інституції дістає підтвердження схваленням Указом Президента України у 2011 році Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [1], а також наявними у літературі науковими розвідками щодо онтологічної природи ювенального права (наприклад, Н. М. Крестовська [2] розуміє його як комплексну галузь

права), пропозиціями щодо введення у навчальний процес закладів вищої освіти, що надають освітні послуги за освітніми програмами «Право», навчальних дисциплін «Ювенальна пеналогія» (Є. С. Назимко [3]), «Ювенальна превенція» (В. Березняк, В. Хашев [4]), неодноразовими дописами у періодичних виданнях стосовно окремих аспектів розвитку ювенально-правових відносин (Т. Дмитришина [5], Д. В. Лактіонов [6], А. С. Романова [7] та ін.). Разом з тим, аспекти міжнародного досвіду юридичної відповідальності та покарання неповнолітніх залишаються маловивченими.

Постановка завдання. Завдання даної статті полягає у тому, щоб на ґрунті первинного аналізу основних тенденцій розвитку законодавства країн різних правових сімей щодо відповідальності неповнолітніх, сформулювати позицію щодо необхідності імплементації окремих норм, а також формування загального уявлення про впровадження міжнародної практики у нормативно-правове поле України.

Результати дослідження. Проаналізуємо основні вияви інституту відповідальності у різних країнах:

1. *Відповідальність і покарання в Іспанії* (Кримінальний кодекс Іспанії; спеціальний нормативно-правовий акт – Закон «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх»).

Вибір покарання для неповнолітніх осіб, що вчинили неправомірні діяння здійснюється за принципом інтеграції дитини в суспільство, тому заходи по затриманню є винятковими. Вони застосовуються тільки у випадках вчинення злочинів, кваліфікованих Кримінальним кодексом як важкі.

Відповідно до ст. 26 Закону «Про кримінальну відповідальність неповнолітніх», прокурор або відповідальна особа, яка здійснює опіку над неповнолітнім, має право звернутися до суду за дозволом про розміщення дитини в «Центрі захисту неповнолітніх з порушеннями поведінки, які перебувають у складній соціальній ситуації» [8]. Ця заявка на переміщення дитини у виховний заклад має бути заснована на звітах, виданих спеціальним персоналом, хто спостерігав за проживанням дитини у домашньому середовищі, його поведінкою, впливом на нього батьків і оточення. Це – крайня міра обмеження свободи неповнолітнього, але, з іншого боку, в умовах, коли у дитини немає адекватного середовища для отримання освіти і виховання, в таких центрах створюються умови для нормалізації поведінки підлітків з розладами поведінки та подальшого розвитку.

Досить позитивно зарекомендував себе у Іспанії такий метод вирішення спорів у справах про неповнолітніх осіб як посередництво (медіація), що проходить за участю медіатора, який допомагає урегулювати конфліктну ситуацію і проблеми «важкого» підлітка.

2. *Відповідальність і покарання в Німеччині* (Кримінальний кодекс Німеччини; спеціальний нормативно-правовий акт – Закон «Про відновлення правосуддя у справах неповнолітніх»).

У ст. 5 Закону «Про відновлення правосуддя у справах неповнолітніх» законодавцем чітко визначені виховні та виправні міри покарання [9].

Заходи виховного характеру спрямовані на розвиток особистісних якостей дитини, вони можуть бути корисні не тільки для його майбутнього життя, а й для суспільства в цілому (наприклад, прийняття участі у заняттях з дотримання правил дорожнього руху, у курсі соціального тренування з метою розвитку у неповнолітнього почуття відповідальності, можливості вирішення конфліктів мирним шляхом).

Виправні заходи належать до більш суворих заходів, до яких відносять: попередження, покладання обов'язків і призначення арешту.

Покаранням для неповнолітніх є позбавлення волі та розміщення їх у виправних будинках для неповнолітніх. Мінімальний термін покарання становить 6 місяців, а максимальний – 5 років. Разом з тим, якщо неповнолітній скоює злочин, за який згідно із загальним кримінальним правом призначається максимальний термін позбавлення волі більш, ніж на 10 років, то для неповнолітніх цей термін становить 10 років.

3. *Відповідальність і покарання в Сполучених Штатах Америки* (кримінальне законодавство штатів (кодекси)).

Особливу цікавість викликає такий вид покарання, як «шокове утримання», застосування якого у США обумовлене його певною позитивною дією на неповнолітніх злочинців. Так, у даний час більше тридцяти штатів із п'ятдесяти передбачають цей захід. Шокове утримання є видом позбавлення волі на нетривалий термін (для неповнолітніх – на термін від 90 до 180 днів) із утриманням ув'язненого у таборі напіввійськового типу. У такому таборі засуджені зайняті по 6-8 годин на день важкою ручною працею. Крім того, після закінчення робочого дня вони займаються фізичними вправами та стройовою підготовкою, здобувають освіту, проходять курс лікування від алкоголізму або наркоманії. Суворе дотримання розпорядку дня, постійна зайнятість неповнолітніх, безумовне виконання засудженими розпоряджень працівників пенітенціарної установи дозволяють прищепити молодим злочинцям за короткий строк перебування в місцях позбавлення волі певні навички правомирної поведінки в суспільстві. За цей час підліток більшою чи меншою мірою привчається до праці, дисципліни, отримує основні елементи загальної освіти та й відповідно піддається інтенсивному виховному впливу.

Негативною тенденцією з якою ми зіштовхнулися є безпрецедентні випадки порушення міжнародного права прав людини при призначенні неповнолітнім правопорушникам у деяких юрисдикціях довічного позбавлення волі (Невада). Крім того, саме США і досі не ратифікували Конвенцію ООН з прав дитини. Сьогодні у чотирнадцяти країнах, за даними Human Rights Watch, існують закони, що допускають довічне ув'язнення неповнолітніх правопорушників. Спірним та неврегульованим залишається питання чи у всіх цих випадках це означає довічне позбавлення волі, чи є можливим умовно-дострокове звільнення.

4. *Відповідальність і покарання у Великобританії* (закони «Про дітей і підлітків», «Про злочини і інші порушення порядку» та ін.).

За кримінальним законодавством Англії відносно неповнолітніх, не може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі. Із сучасної системи покарань для неповнолітніх виключене направлення у виправні заклади із суворим режимом для злочинців у віці від 16 до 21 року. Проте викладене не означає, що англійське законодавство зовсім відмовилося відносно неповнолітніх злочинців від такого виду покарання, як позбавлення волі. Так, при вчиненні неповнолітнім тяжкого насильницького злочину, наприклад вбивства, розбійного нападу тощо, передбачене направлення до виправної установи для «молодих» злочинців закритого типу на певний строк. У виняткових випадках з урахуванням особливої тяжкості вчиненого й наслідків, що настали, законодавством допускається призначення позбавлення волі довічно, з відбуванням покарання у вищезазначеній виправній установі.

Однак загалом кримінальна політика Англії спрямована на застосування до неповнолітніх заходів виховного, а не карального характеру. У зв'язку з цим в Англії досить широко застосовуються покарання, не пов'язані з обмеженням свободи, а саме: відшкодування шкоди потерпілому, встановлення «плану дій» неповнолітнього, а також ретельний нагляд з боку батьків або опікунів.

Відшкодування шкоди потерпілому здійснюється тільки за згодою самого потерпілого. Наказ «про план дій» неповнолітніх полягає в контролі за поведінкою підлітків, які стали на злочинний шлях. А з метою забезпечення більш уважного ставлення батьків або опікунів до своїх дітей, передбачається покладання на них обов'язків по здійсненню ретельного контролю за дітьми протягом одного року. Крім того, на батьків може бути покладений і обов'язок відвідування спеціальних курсів, спрямованих на отримання нових знань з виховання дитини.

5. *Відповідальність і покарання в Ісламській Республіці Іран* (Закон «Про ісламські кримінальні покарання»).

Відповідно ст. 12 Закону «Про ісламські кримінальні покарання» законодавцем передбачено п'ять видів покарань: 1) нормоване покарання (худуд – «обмеження») – смертна кара, розп'яття, забивання камінням, відсікання рук і ніг, посилення, відрізання голови, бичування; 2) відплата (кісас) – покарання, яке призначається винній особі за злочин проти життя і здоров'я, яке рівноцінне шкоді, заподіяній вчиненим злочином. Дане покарання

ґрунтується на принципі таліона: помститися вбивством за вбивство, образою за образу, шкодою здоров'ю за шкоду здоров'ю; 3) віра (дія) – являє собою матеріальне відшкодування шкоди, заподіяної злочином проти життя і здоров'я; 4) судове стягнення (тазир); 5) стримуючі заходи, які застосовуються з метою підтримання громадського порядку, забезпечення суспільних інтересів, попередження порушень законів і правил, встановлених державою, та мають дисциплінарний і кримінальний характер. Відповідно правильно підкреслює Хакан Хакері, що ісламське кримінальне право найбільшою мірою є продуктом не Корану, а світських поглядів [10].

Проаналізувавши ряд статей Закону «Про ісламські кримінальні покарання», ми бачимо суттєві недоліки у сфері регулювання кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, зокрема в аспекті структуризації. На нашу думку, вкрай важливим є їх усунення, причому найближчим часом. Для цього необхідно виділити у зазначеному законі самостійну главу, яка б регламентувала питання кримінальної відповідальності неповнолітніх, систему покарань і заходів виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх, підстави звільнення від кримінальної відповідальності та ін.

6. *Відповідальність і покарання в Ізраїлі* (спеціальний нормативно-правовий акт – закон «Судочинство, покарання та шляхи перевиховання (Закон про неповнолітніх)»).

Важливими особливостями при виборі покарання у законодавстві Ізраїлю є: замість в'язниці суд вправі направити неповнолітнього до спеціального закритого закладу – притулку для неповнолітніх; не можна застосовувати смертну кару; суд не зобов'язаний призначати тюремне ув'язнення, навіть коли характер справи та вид правопорушення до цього зобов'язують; неповнолітній не буде відбувати тюремне ув'язнення разом з повнолітніми.

Відмітимо також і те, що в Ізраїлі створено спеціальну судову інстанцію – трибунал, який покликаний розглядати правопорушення неповнолітніх. Врегульованою є норма, відповідно до якої, не можна притягнути до відповідальності неповнолітнього, якщо пройшов рік з моменту скоєння даного правопорушення, і немає згоди юридичного радника уряду [11, с. 26].

Справи щодо неповнолітніх правопорушників у віці від 14 до 20 років розглядаються сімейним судом. За результатами розгляду справи сімейний суд має право винести одне з таких рішень: про застосування захисного нагляду, про направлення до виховної або піклувальної установи, про направлення до виправної школи для неповнолітніх, про незастосування жодних заходів.

6. *Відповідальність і покарання в Японії* (Кримінальний кодекс Японії; спеціальний нормативно-правовий акт – Закон «Про неповнолітніх»).

Зазвичай до кримінального суду Японії найчастіше передаються справи відносно неповнолітніх, які вчинили тяжкі насильницькі й корисливо-насильницькі злочини. Позбавлення волі застосовується лише у випадках вчинення підлітками тяжких злочинів проти життя, здоров'я та статевої недоторканності.

Конкретизується і відповідальність осіб молодше 16 років: якщо вони не піддаються покаранню, то глави сімей, опікуни зобов'язані посилити контроль за поведінкою таких осіб, за їх вихованням; при необхідності ці особи можуть бути взяті на виховання державою.

Позитивно оцінюючи систему покарання неповнолітніх у далекосхідних країнах, вкрай негативно ставимося до застосування смертної кари до осіб старше 18 років. Ще ні одна країна світу не створила настільки досконале правосуддя, яке б у кожній справі на 100% підтверджувало винність особи. А тому, говорити про смертну кару навіть тільки з юридичної точки зору не є доцільним.

Висновки. З'ясувавши основні тенденції регламентації відповідальності і покарання в державах різних правових сімей, приходимо до висновку, що досвід їхнього законодавства міг би бути корисним для кримінального і ювенального права України. Питання про необхідність створення ювенальної юстиції для неповнолітніх неодноразово піднімалися вітчизняними вченими, проте істотних прогресивних зрушень у даному напрямку не відбулося. Саме тому покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства, застосовуються

до підростаючого покоління у виняткових випадках. Представлений підхід до покарання неповнолітніх нам бачиться вірним. Вважаємо, що в українському нормативно-правовому полі одним з напрямків у протидії молодіжної злочинності має стати широке застосування заходів перевиховання молодих правопорушників і зведення до мінімуму призначення покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Наступними етапами дослідження мають стати розробки, присвячені більш ґрунтовному вивченню міжнародної практики регулювання відносин, пов'язаних з деліктною поведінкою неповнолітніх осіб.

Список використаних джерел:

1. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 трав. 2011 р. № 597/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text> (дата звернення: 19.08.2024).
2. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. на здоб. наук. ступ. д.ю.н. Одеса, 2008. 40 с.
3. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 384 с.
4. Березняк В., Хашев В. Ювенальна превенція : курс лекцій. Київ : Алерта, 2021. 134 с.
5. Дмитришина Т. Ювенальна юстиція: міжнародний досвід та перспективи його впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 210–219.
6. Лактіонов Д. В. Вплив інформації, що надається ЗМІ, на скоєння проступків дітьми: адміністративно-правове дослідження : автореф. на здоб. наук. ступ. к.ю.н. Київ, 2014. 20 с.
7. Романова А. С. Ювенальна превенція під час війни: особливості реалізації повноважень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 408-411.
8. Rius A. V. Restorative justice in Spain: criminal legislation affecting juveniles and adults. *Regulating restorative justice: a comparative study of legislative provision in European countries*. Frankfurt : Verlag fur Polizeiwissenschaft, 2012. P. 351.
9. Jugendgerichtsgesetz. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/stgb/gesamt.pdf> (дата звернення: 19.08.2024).
10. Хакері Хакан. Вплив ісламу на кримінальне право. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1(5). С. 1–9.
11. Полонка І. А. Віковий критерій суб'єктів об'єктивно-протиправного діяння: теорія та аналіз міжнародної практики. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69). № 6. С. 23–28.

ТИМОШЕНКО О. О.,
аспірантка кафедри кримінально-
правових дисциплін та судочинства
(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)

УДК 341+ 347.782
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.50>

СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

У статті проаналізовано виклики правового регулювання створення об'єктів інтелектуальної власності за допомогою штучного інтелекту в Україні та Великобританії. Доводиться, що однією з ключових проблем є питання прав належності на результати діяльності штучного інтелекту, оскільки в обох країнах виникає необхідність розробки нових норм, які чітко визначатимуть, кому належать права на твори, створені штучним інтелектом. Це може включати права розробників технологій, користувачів, або навіть самого штучного інтелекту, якщо буде визнано його статус певним чином. Встановили, що у цьому контексті важливо враховувати зміни, які відбуваються у сфері творчості, зокрема, як штучний інтелект впливає на традиційні уявлення про автора та творчий процес. Довели, що проблеми створення об'єктів інтелектуальної власності за допомогою штучного інтелекту в Україні та Великобританії виявило численні виклики, з якими стикаються правові системи обох країн. Перш за все, існує значна невизначеність щодо авторства творів, створених штучним інтелектом. У Великобританії авторське право надається фізичній особі, але коли творець – це алгоритм, виникає правова колізія. В Україні ситуація подібна, оскільки законодавство не містить чітких визначень, що призводять до правових прогалин у захисті інтелектуальної власності. Встановили, що штучний інтелект має величезний потенціал для підвищення продуктивності, аналітичної спроможності та отримання результатів, ставши потужним інструментом для трансформації економіки та суспільства. Визначили, що результати дослідження вказують на те, що Україні та Великобританії необхідно активно працювати над вдосконаленням своїх правових систем у контексті створення об'єктів інтелектуальної власності за допомогою штучного інтелекту, а подальше дослідження та правова активність можуть стати основою для формування адекватних механізмів захисту прав, що відповідатимуть сучасним викликам та потребам суспільства.

Ключові слова: інтелектуальна власність, об'єкти інтелектуальної власності, штучний інтелект, правове регулювання штучного інтелекту, законодавство України, законодавство Великобританії.

Tymoshenko O. O. Creation of objects of intellectual power using artificial intelligence: implications of legal regulation in Ukraine and Great Britain

The article analyzes the challenges of legal regulation of the creation of intellectual property objects with the help of artificial intelligence in Ukraine and Great Britain. It is proven that one of the key problems is the issue of ownership rights to the results of artificial intelligence, since in both countries there is a need to develop new norms that will clearly define who owns the rights to works created by artificial intelligence. This may include the rights of technology developers, users, or even the artificial

intelligence itself, if its status is recognized in a certain way. It was established that in this context it is important to take into account the changes taking place in the field of creativity, in particular, how artificial intelligence affects traditional ideas about the author and the creative process. They proved that the problems of creating intellectual property objects with the help of artificial intelligence in Ukraine and Great Britain revealed numerous challenges faced by the legal systems of both countries. First of all, there is considerable uncertainty regarding the authorship of works created by artificial intelligence. In the UK, copyright is granted to an individual, but when the creator is an algorithm, there is a legal conflict. In Ukraine, the situation is similar, as the legislation does not contain clear definitions, which lead to legal gaps in the protection of intellectual property. It was established that artificial intelligence has a huge potential to increase productivity, analytical capacity and obtain results, becoming a powerful tool for the transformation of the economy and society. It was determined that the results of the study indicate that Ukraine and Great Britain need to actively work on improving their legal systems in the context of the creation of intellectual property objects with the help of artificial intelligence, and further research and legal activity can become the basis for the formation of adequate mechanisms for the protection of rights, that will meet the modern challenges and needs of society.

Key words: *intellectual property, objects of intellectual property, artificial intelligence, legal regulation of artificial intelligence, legislation of Ukraine, legislation of Great Britain.*

Вступ. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ) створює нові можливості для створення об'єктів інтелектуальної власності (ОІВ) в різних сферах – від літератури та музики до інноваційних технологій і наукових відкриттів. ШІ стає не тільки інструментом для допомоги людині, а й автономним творцем нових продуктів, що викликає численні питання у правовому полі. Хто є власником таких об'єктів? Чи можна вважати ШІ автором? Як захистити права на ОІВ, створені за допомогою ШІ? В сучасних умовах глобальне поширення технологій ШІ викликає необхідність адаптації правових норм до нових реалій. У світі вже існують приклади штучно створених музичних композицій, статей, художніх творів, а також технічних рішень, які мають значний комерційний потенціал. Проте, у зв'язку з новизною цього явища, законодавство багатьох країн, зокрема України та Великобританії, ще не містить чітких механізмів для регулювання питань, пов'язаних зі створенням та охороною таких об'єктів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасних викликів правового регулювання інтелектуальної власності, створеної за допомогою штучного інтелекту, з акцентом на правові системи України та Великобританії. Порівняння правових підходів цих двох країн дозволить виявити спільні проблеми, а також можливі шляхи вирішення, враховуючи міжнародний досвід.

Результати дослідження. Штучний інтелект (ШІ) у сфері правового регулювання розглядається як новий виклик для економічної та правової систем, що виступає новим явищем із мультиплікаційним ефектом, правовим феноменом у структурі правовідносин, а також новим об'єктом для правового регулювання. Сучасний науково-технологічний прогрес призвів до того, що ШІ став здатним створювати різноманітні твори в галузях науки, літератури та мистецтва. Генерація таких творів за допомогою ШІ стала невід'ємною частиною діяльності в сучасній цифровій економіці. Це породжує питання щодо визнання авторства в процесі створення творів ШІ, можливості авторів розпоряджатися своїми правами та застосовувати правові механізми для охорони об'єктів інтелектуальної власності [1, с. 60]. Іншими словами, створення ШІ робіт, які підлягають охороні інтелектуальної власності, вже стало реальністю, оскільки світ знає численні приклади створення ШІ літературних творів, картин, музики і навіть винаходів [2, с. 62].

На жаль, в Україні існують певні труднощі з правовим регулюванням цієї галузі загалом, особливо щодо такого її аспекту, як об'єкти інтелектуальної власності, створені за допомогою штучного інтелекту. По-перше, для того щоб зрозуміти, як забезпечити правову охорону, необхідно визначити, які саме об'єкти підлягають такій охороні. Перелік об'єктів інтелектуальної власності, які можуть бути створені штучним інтелектом або за його участю, є неостаточним і постійно розширюється. Важливо також зазначити, що безпосередніми винаходами штучного інтелекту є ті об'єкти, які вважаються авторськими творами, створеними людиною. Сюди відносяться літературні й художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (бази даних), виконання, фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій, наукові відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки та компонування (топографії) інтегральних мікросхем. По-друге, ці об'єкти варто визнати унікальними продуктами, які за своєю суттю та функціональними можливостями можуть бути створені виключно штучним інтелектом, враховуючи його здатність до розвитку та формування відмінної інтелектуальної діяльності. Сюди відносяться такі процеси, як управління сучасними гаджетами, інтелектуальний аналіз, створення віртуальних просторів, нові ідеї й технології, а також багато інших, детермінування яких ще не відбулося [3, с. 199].

Згідно зі ст. 177 Цивільного кодексу України, національне законодавство визнає об'єктами цивільних прав речі, включаючи гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної та творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні та нематеріальні блага [4]. Проте правова регламентація щодо використання творів, створених без участі людини, відсутня. Автором твору визнається виключно фізична особа [5]. Хоча українське законодавство містить відкритий перелік об'єктів, які можуть охоронятися авторським правом і потенційно можуть бути створені за допомогою систем штучного інтелекту (наприклад, літературні або музичні твори), воно однозначно визначає, що автором твору є фізична особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства) [6]. З правової точки зору комп'ютери, програми та інші форми штучного інтелекту не можуть розглядатися як автори або винахідники, оскільки вони не визнані суб'єктами права. Відтак, в Україні авторське право не поширюється на твори, створені штучним інтелектом. Як зазначають експерти, це означає, що будь-хто може вільно використовувати музику чи візуальні зображення, створені за допомогою комп'ютерних програм, без загрози порушення закону. Законодавство нашої країни не визнає за штучним інтелектом право авторства на об'єкти інтелектуальної власності. Проте, з часом цей підхід може зазнати змін, оскільки на міжнародному рівні вже обговорюється правовий статус роботів та можливість їх визнання як «електронних осіб» (electronic person) [7, с. 52].

Правове регулювання створення об'єктів інтелектуальної власності за допомогою штучного інтелекту в Україні стикається з низкою викликів, пов'язаних із недосконалістю нормативної бази. Наразі українське законодавство перебуває на стадії формування у сфері штучного інтелекту, що створює прогалини, особливо у визнанні авторських прав на об'єкти, створені без участі людини. Законодавство визнає автором твору виключно фізичну особу, а це означає, що об'єкти інтелектуальної власності, створені штучним інтелектом, не можуть отримати належного захисту в рамках чинної системи авторського права. Це створює потенційну можливість для вільного використання таких творів іншими особами без санкцій, оскільки законодавство не визнає штучний інтелект суб'єктом права. Проте міжнародні обговорення щодо визнання штучного інтелекту «електронною особою» можуть у майбутньому вплинути на зміни в українському праві, оскільки країна адаптує своє законодавство до міжнародних стандартів. Крім того, відсутність чітких механізмів захисту таких об'єктів підвищує ризик шахрайства та зловживань у цій сфері, що вимагає вдосконалення правових інструментів.

Варто відзначити, що інтелектуальна власність (ІВ) дає дослідникам, винахідникам, творцям і підприємствам впевненість інвестувати свій час, енергію та гроші в створення чогось нового. Він підтримує економічне зростання, заохочуючи інвестиції, захищаючи активи та надаючи можливість обміну ноу-хау в таких технологіях, як штучний інтелект

(ШІ). Переваги інтелектуальної власності полягають не лише в прибутковості бізнесу. Є інвестиції в талановитих працівників, регіональні кластери, людей і громади, які отримують користь від нових ідей, продуктів і розваг. Це також сприяє позиції нації на світовій арені.

Великобританія завжди була світовим лідером у сфері інтелектуальної власності (ІВ). В сучасних умовах система інтелектуальної власності здатна найкращим чином стимулювати дослідження, розробки та розгортання технологій ШІ. Крім того, Великобританія прагне бути найкращим місцем у світі для стартапів, розширень і технологічних лідерів ШІ для інноваційних досліджень і розробок, а також стимулювати подальші інновації та креативність у Великобританії та в усьому світі шляхом комерціалізації результатів цих досліджень [8].

Розкриття можливостей штучного інтелекту є головним пріоритетом у плані стати найбільш протехнологічним урядом Великобританії, що спирається на досягнення в рамках Угоди для сектору штучного інтелекту. Так, Нова Національна стратегія штучного інтелекту забезпечує позицію Великобританії серед світових супердержав ШІ. Стратегія гарантує, що уряд Великобританії інвестує в довгострокові потреби екосистеми штучного інтелекту Великобританії та що кожен сектор і регіон зможуть отримати вигоду від переходу до економіки штучного інтелекту, зосередившись на заохоченні інновацій, одночасно захищаючи громадськість [9].

Інноваційна стратегія Великої Британії: ведучи майбутнє, створюючи його, – містить довгостроковий план щодо забезпечення зростання на основі інновацій [10]. Його основна мета полягає в тому, щоб збільшити інвестиції приватного сектора по всій Великобританії. Це забезпечить належні умови для всіх компаній для впровадження інновацій і додасть їм впевненості в цьому.

Оскільки штучний інтелект продовжує розвиватися безпрецедентними темпами, він має глибокий вплив на захист інтелектуальної власності (ІВ). Чат-боти зі штучним інтелектом, такі як ChatGPT, можуть створювати неймовірно складні людські письмові відповіді завдяки здатності мовної моделі розуміти запитання та завдання та виробляти відповіді на основі маси тексту та даних, на яких вона була навчена. Штучний інтелект стає все більше у публічній сфері, і його роль у бізнесі лише зростатиме. За оцінками уряду Великої Британії, штучний інтелект привніс 3,7 мільярда фунтів стерлінгів в економіку Великої Британії минулого року – враховуючи це, зацікавленість і, отже, фінансування ШІ продовжуватиметься швидко [11].

Штучний інтелект (ШІ) має потенціал революціонізувати багато галузей і стає все більш виразним з кожним місяцем. Одним із секторів, який уже зазнав значних зривів, є світ креативних і цифрових технологій, у якому нещодавно виникло кілька суперечок щодо прав інтелектуальної власності. Значна частина дискурсу стосується роботи, яка традиційно захищалася законом про авторське право (Закон про авторське право, зразки та патенти 1988 року) [12]. Тоді як у минулому творчий контент, створений комп'ютером, здебільшого залежав від людського внеску (CGI, створений, наприклад, для фільмів, телевізійних програм і відеоігор, потребує художників комп'ютерної графіки), нове покоління машинного навчання може створювати літературу, зображення, відео або комп'ютерний код із текстових підказок. (На деякий час у творчій спільноті, Marvel використовував штучний інтелект, щоб створити перші титри для свого нового випуску Disney+ [13]). Як зазначила Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) ще в 2017 році: «Машина була щонайбільше інструментом або інструментом, дуже схожим на пензель або полотно [...] Але з останніми типами штучного інтелекту, комп'ютерна програма більше не є інструментом; він насправді приймає багато рішень у творчому процесі без втручання людини» [14]. Шість років потому, коли генеративні інструменти штучного інтелекту, такі як ChatGPT, Google Bard, DALL-E та BLOOM, стали доступними у вільному доступі, питання про те, хто насправді володіє інтелектуальною власністю для роботи, створеної штучним інтелектом, постійно перебувають у центрі уваги [15].

При цьому, можливо, що штучний інтелект може бути використаний для створення нових форм інтелектуальної власності, таких як винаходи, створені штучним інтелектом, які зараз не можуть подати заявку на патентний захист згідно із законодавством Великобританії, оскільки перетин штучного інтелекту та інтелектуальної власності є складною сферою, що розвивається. Так, до прикладу генерувальний штучний інтелект продовжує швидко розвиватися, проте правова невизначеність щодо законності навчання моделей і генерації вихідних даних може негативно вплинути на інвестиції та їх використання. Ландшафт відповідальності стає дедалі складнішим, охоплюючи різні етапи «життя» моделі, включаючи позовне відтворення, розподіл відповідальності та можливий захист від порушень.

На стадії навчання, згідно з законодавством ЄС та Великобританії, акти вилучення та відтворення для цілей технологічного розвитку даних (TDM) підлягають певним обмеженням, що вимагає дотримання правил авторського права. Відповідальність за результати, що порушують авторські права, може розповсюджуватися не лише на користувачів моделей, а й на їх розробників і постачальників. Британське законодавство дозволяє визнати розробників як вторинних або основних порушників, а договірні обмеження відповідальності можуть бути недійсними. Тобто, питання відповідальності за результати, створені ШІ, потребує уваги. Якщо метою є забезпечення збалансованого розвитку технологій, важливо враховувати аспекти, пов'язані зі створенням і розповсюдженням результатів ШІ, що повинні займати важливе місце в обговореннях про ризики та відповідність [16, с. 21].

Зі сфокусованої юридичної точки зору системи штучного інтелекту самі по собі не можуть вважатися авторами, оскільки в більшості законодавств автором може вважатися лише фізична особа. Однак у поточному контексті штучного інтелекту комп'ютерна програма більше не є просто інструментом, а приймає багато рішень, пов'язаних із творчим процесом, без втручання людини. Виходячи з цієї передумови, оскільки системи штучного інтелекту можуть створювати роботи автономно, можна стверджувати, що, уникнувши захисту авторських прав, будь-хто може використовувати їх вільно, і це буде стримуючим стимулом для компаній, які інвестують мільйони у створення цих систем, які потім не можуть бути захищені правами інтелектуальної власності. Відтак, дебати з цього питання є широкими та продовжують бути відкритими, проте є країни (в тому числі Велика Британія) які вирішують це питання та вже включили концепцію творів, створених комп'ютерами, надання захисту юридичним особам. Це свідчить, що ШІ має величезний потенціал для підвищення продуктивності, аналітичної спроможності та отримання результатів, ставши потужним інструментом для трансформації економіки та суспільства [17].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що дослідження проблеми створення об'єктів інтелектуальної власності за допомогою штучного інтелекту (ШІ) в Україні та Великобританії виявило численні виклики, з якими стикаються правові системи обох країн. Перш за все, існує значна невизначеність щодо авторства творів, створених ШІ. У Великобританії авторське право надається фізичній особі, але коли творець – це алгоритм, виникає правова колізія. В Україні ситуація подібна, оскільки законодавство не містить чітких визначень, що призводять до правових прогалин у захисті інтелектуальної власності. Крім того, ще одним викликом є адаптація законодавства до нових технологічних реалій: в Україні правова база не готова до викликів використання ШІ, тому потрібні нові нормативні акти, а у Великобританії, незважаючи на розвинене законодавство, також необхідна гнучкість для швидких змін.

Список використаних джерел:

1. Андрощук Г. О. Штучний інтелект і інтелектуальна власність: проблеми регулювання. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 2 (14). С. 58–78. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2\(14\)-58-78](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-2(14)-58-78)
2. Мойсюк О. В. Право інтелектуальної власності на об'єкти, створені штучним інтелектом : кваліфікаційна робота на здобуття рівня «магістр». Національний університет

- «Києво-Могилянська академія». Київ. 2020. 103 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/23b3f5b6-ea84-4c08-9c71-bad109497ba7/content> (дата звернення: 21.10.2024).
3. Коваленко Д. О., Уткіна М. С. Проблема правового регулювання інтелектуальної власності на об'єкти, створені штучним інтелектом. *Нове українське право*. 2022. Випуск 1, С. 197–201. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.30>
4. Цивільний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
6. Васильєва Д. Захист авторських прав для AI: гра на випередження. *Юридична газета online*. 2019. № 45–46. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/zahist-avtorskih-prav-dlya-ai-gra-na-viperedzhennya.html> (дата звернення: 21.10.2024).
7. Стрельник В. В. Правове поєднання права інтелектуальної власності та технології штучного інтелекту. *Приватне та публічне право* : науковий фаховий журнал. 2020. № 4. С. 50–53.
8. Government response to call for views on artificial intelligence and intellectual property. URL: <https://www.gov.uk/government/consultations/artificial-intelligence-and-intellectual-property-call-for-views/government-response-to-call-for-views-on-artificial-intelligence-and-intellectual-property> (Accessed: 21.10.2024).
9. National AI Strategy. Department for Science, Innovation and Technology, Office for Artificial Intelligence, Department for Digital, Culture, Media & Sport and Department for Business, Energy & Industrial Strategy Published 22 September 2021. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/national-ai-strategy> (Accessed: 21.10.2024).
10. UK Innovation Strategy: leading the future by creating it (accessible webpage). published under the 2019 to 2022 Johnson Conservative government. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/uk-innovation-strategy-leading-the-future-by-creating-it/uk-innovation-strategy-leading-the-future-by-creating-it-accessible-webpage> (Accessed: 21.10.2024).
11. James Godefroy How Does Artificial Intelligence Affect Intellectual Property Protection? URL: <https://rouse.com/insights/news/2024/how-does-artificial-intelligence-affect-intellectual-property-protection> (Accessed: 21.10.2024).
12. Copyright, Designs and Patents Act 1988. UK Public General Acts. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/contents> (Accessed: 21.10.2024).
13. Marvel faces backlash over AI-generated opening credits. URL: <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2023/jun/21/marvel-ai-generated-credits-backlash> (Accessed: 21.10.2024).
14. Andres Guadamuz Artificial intelligence and copyright. URL: https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2017/05/article_0003.html (Accessed: 21.10.2024).
15. Artificial Intelligence impact on Intellectual Property copyright | For UK businesses. URL: <https://www.businessgrowthhub.com/resources/artificial-intelligence-impact-on-intellectual-property-copyright-for-uk-businesses/> (Accessed: 21.10.2024).
16. Eleonora Rosati Infringing AI: Liability for AI-generated outputs under international, EU, and UK copyright law. Forthcoming in *European Journal of Risk Regulation*. 2024. P. 1–21.
17. Darliss Gordon Artificial Intelligence and Intellectual Property: challenges and opportunities in terms of legal protection. URL: <https://consortiumlegal.com/en/2024/04/30/artificial-intelligence-and-intellectual-property-challenges-and-opportunities-in-terms-of-legal-protection/> (Accessed: 21.10.2024).

ЧЕРНЯВСЬКИЙ М. В.,
аспірант кафедри міжнародного
та європейського права
(Національний університет «Одеська
юридична академія»)

УДК 341.232.1:355.357

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.51>

ВИКЛИКИ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ООН В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ВІЙН І ТЕРОРИЗМУ

Дослідження присвячене аналізу викликів миротворчих операцій ООН в умовах гібридних війн і тероризму. Швидкі зміни у характері сучасних конфліктів та їх впливом на міжнародний мир і безпеку закликають до більше активної роботи миротворчих операцій. Гібридні війни, що поєднують традиційні військові дії з асиметричними атаками та терористичними акціями, створюють нові виклики для миротворчих операцій, які традиційно орієнтовані на чітко визначені бойові ситуації. Ці нові загрози вимагають адаптації підходів і стратегій ООН, що є критично важливим для забезпечення стабільності та ефективності міжнародних миротворчих місій. Оскільки ООН відіграє ключову роль у підтриманні міжнародного миру та безпеки, розуміння цих викликів і розробка рекомендацій для їх подолання має велике значення. Актуальність теми також підкріплюється необхідністю удосконалення співпраці між ООН, регіональними організаціями та іншими міжнародними акторами, що є важливим для забезпечення більш комплексного і скоординованого реагування на сучасні загрози.

У дослідженні розглядаються зміни в характері конфліктів, що вимагають нових підходів до миротворчих місій, а також проблеми, з якими стикаються міжнародні сили при забезпеченні стабільності та безпеки в зонах конфлікту. Аналізуємо ефективність сучасних стратегій і тактик, застосовуваних ООН, та оцінюємо їх адаптацію до нових загроз. Дослідження також звертає увагу на необхідність інтеграції зусиль ООН з іншими міжнародними і регіональними організаціями, що може покращити координацію і загальну ефективність миротворчих місій у складних і швидко змінюваних умовах сучасних конфліктів.

***Ключові слова:** міжнародна безпека, захист населення, миротворчі операції, тероризм, гібридна війна, міжнародні відносини, Організація Об'єднаних Націй.*

Chernyavskiy M. V. Challenges of UN peacekeeping operations in the context of hybrid wars and terrorism

The study analyses the challenges of UN peacekeeping operations in the context of hybrid warfare and terrorism. Rapid changes in the nature of modern conflicts and their impact on international peace and security call for more active peacekeeping operations. Hybrid warfare, which combines traditional military operations with asymmetric attacks and terrorist activities, poses new challenges to peacekeeping operations that have traditionally focused on clearly defined combat situations. These new threats require the adaptation of UN approaches and strategies, which is critical to ensuring the stability and effectiveness of international peacekeeping missions. As the UN plays a key role in maintaining international peace and security, understanding these challenges and developing recommendations to overcome them

is of great importance. The relevance of the topic is also reinforced by the need to improve cooperation between the UN, regional organisations and other international actors, which is essential to ensure a more comprehensive and coordinated response to contemporary threats.

The study examines the changes in the nature of conflicts that require new approaches to peacekeeping missions, as well as the challenges faced by international forces in ensuring stability and security in conflict zones. We analyse the effectiveness of current strategies and tactics used by the UN and assess their adaptation to new threats. The study also draws attention to the need to integrate the UN's efforts with other international and regional organisations, which can improve the coordination and overall effectiveness of peacekeeping missions in the complex and rapidly changing environment of modern conflicts.

Key words: *international security, population protection, peacekeeping operations, terrorism, hybrid warfare, international relations, United Nations.*

Постановка проблеми. Миротворчі операції ООН традиційно розроблялися для вирішення конфліктів, які мали чіткі фронти і структуровані військові сили. Однак сучасні гібридні війни і тероризм внесли суттєві зміни в характер глобальних конфліктів, що ставлять під сумнів ефективність традиційних підходів миротворчих місій. Гібридні війни, які поєднують військові дії, асиметричні атаки, інформаційні операції та терористичні акти, ускладнюють визначення чітких ліній фронту, що у свою чергу ускладнює виконання мандатів миротворців.

Однією з основних проблем є те, що в умовах гібридних конфліктів часто немає чітко визначених учасників або визначених територій, що ускладнює не тільки відстеження і контролювання ситуації, але і забезпечення відповідного захисту для цивільного населення. Наприклад, бойові дії можуть вестися не тільки в рамках збройних сил, але й серед місцевих громад, що робить важким розмежування мирних жителів від учасників конфлікту. Це, в свою чергу, підвищує ризик цивільних втрат і робить миротворчі місії уразливими до критики за їхню неспроможність ефективно забезпечувати безпеку та стабільність.

В умовах такої непередбачуваності миротворці повинні адаптувати свої стратегії і тактики, що включає розвиток нових форм розвідки, взаємодії з неурядовими організаціями та громадами, а також впровадження технологій для моніторингу та контролю. Ключовим є також налагодження тісної співпраці з місцевими владними структурами і міжнародними партнерами, щоб зібрати повнішу інформацію про конфлікт і відповідно реагувати на його зміни.

Крім того, необхідно зосередитися на міждисциплінарному підході, де миротворці можуть працювати не тільки в рамках традиційних військових і поліцейських завдань, але і з точки зору гуманітарної допомоги, відновлення державності та підтримки прав людини. Таке комплексне втручання може допомогти забезпечити довготривалу стабільність, оскільки воно спрямоване не тільки на припинення насильства, але і на створення умов для відновлення суспільства і його розвитку.

Метою статті є аналіз викликів миротворчих операцій ООН в умовах гібридних війн і тероризму.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження миротворчих операцій зверталися такі українські науковці як: Жукорська Я. М. [1], Кухарець Д. В. Голіна О. Ю., Васильченко Р. В. [2], Назаренко О. [3], Панченко Л. [4], Перова Л. [5] та інші.

Виклад основного матеріалу. Світова спільнота постає перед новими викликами сучасності, такими як, гібридні війни та тероризм. На нашу думку слід більш детально розглянути, що саме ми розуміємо під гібридними війнами та тероризмом. Ідея гібридної війни не є абсолютно новою в сучасному світі. Багато експертів стверджують, що вона настільки ж стара, як сама війна. Проте останніми роками цей концепт набув значного поширення

й актуальності, оскільки держави починають використовувати недержавні актори та інформаційні технології для підпорядкування своїх супротивників, як в умовах прямого збройного конфлікту, так і в періоди відносного миру. Гібридна війна залишається предметом дискусій, і не існує єдиного, загальноприйнятого визначення цього поняття. Концепцію критикують за відсутність чіткої концептуальної бази, за те, що її часто сприймають як «модне» слово без реального змісту, і за те, що вона не привнесла значних нововведень у політичні дебати. Проте ця концепція надає корисні інструменти для аналізу сучасних і майбутніх викликів у сфері оборони та безпеки.

Гібридна війна є комбінацією традиційних і нетрадиційних методів впливу та саботажу. Це означає синхронне використання різних інструментів, спрямованих на використання слабких місць противника та створення синергетичного ефекту. Кінетичні та некінетичні методи зміщуються, щоб завдати максимальної шкоди противнику найбільш ефективним способом. Гібридна війна має дві основні особливості. По-перше, кордон між миром та війною стає досить розмитим. Це ускладнює визначення початку конфлікту та робить його менш помітним. Зокрема, гібридна війна дає змогу враховувати широкий спектр чинників, таких як кібератаки, дезінформацію, економічні санкції та інші нетрадиційні методи впливу. Вона підкреслює важливість інтеграції різних видів стратегії та засобів у рамках одного конфлікту, що вимагає від держав гнучкішого та багатопланового підходу до розроблення своїх оборонних і зовнішньополітичних стратегій.

Гібридні дії, що перебувають нижче порога відкритого насильства, приносять значні переваги, оскільки вони вимагають менших витрат і пов'язані з меншими ризиками порівняно з традиційними військовими операціями. Організувати дезінформаційну кампанію або дії недержавних акторів набагато простіше, ніж вводити танкові війська або відправляти бойові літаки. Хоча витрати і ризики значно знижуються, збиток від таких операцій може бути досить істотним. Питання в тому, чи можна вести війну без прямих бойових дій? Гібридні конфлікти підтверджують, що це можливо. Друга особливість гібридної війни пов'язана з невизначеністю і труднощами у встановленні відповідальності. Під час гібридних атак часто спостерігається значний ступінь неясності. Ті, хто здійснює гібридні дії, цілеспрямовано створюють цю незрозумілість, щоб ускладнити виявлення джерела атаки та вжиття адекватних заходів у відповідь. У результаті країна, що стала жертвою таких дій, може не мати можливості визначити, хто стоїть за атакою, або встановити, хто несе відповідальність за її організацію. Гібридні актори ефективно використовують цю невизначеність, що ускладнює розробку політичних і стратегічних відповідей з боку жертви.

В умовах глобалізації та швидкого технологічного прогресу здатність адаптуватися до нових викликів і загроз стає ключовим елементом національної безпеки. Такий інтегрований підхід включає в себе необхідність координації між різними державними та приватними секторами, а також активне використання новітніх технологій та аналітичних інструментів. Важливою частиною цього процесу є зміцнення міжвідомчої взаємодії та підвищення готовності до швидкого реагування на різні форми атак і тиску. Також потрібне постійне вдосконалення процедур моніторингу та оцінювання ризиків, щоб своєчасно виявляти та нейтралізувати потенційні загрози. Ефективний захист в умовах гібридних загроз має на увазі не тільки наявність потужних оборонних ресурсів, а й уміння оперативно змінювати тактики і стратегії у відповідь на мінливі умови і дії противника.

Швидкість, масштаб та інтенсивність гібридних загроз зросли в останні роки. Бути готовим до запобігання, протидії та реагування на гібридні атаки, як державних, так і недержавних суб'єктів, є головним пріоритетом для НАТО. Наприклад, російська федерація використовує складні гібридні стратегії, включаючи політичне втручання, зловмисну кібердіяльність, економічний тиск і примус, підривною діяльність, агресію та анексію. Примусова військова позиція та риторика також використовуються як частина гібридних стратегій російської федерації для досягнення своїх політичних цілей і підриву заснованого на правилах міжнародного порядку. Зловмисні гібридні та кібероперації Китайської Народної Республіки (КНР), її конфронтаційна риторика та дезінформація спрямовані проти членів Альянсу

та завдають шкоди безпеці Альянсу. Наприклад, КНР прагне контролювати ключові технологічні та промислові сектори, критичну інфраструктуру, а також стратегічні матеріали та ланцюжки поставок. Він використовує свої економічні важелі для створення стратегічних залежностей і посилення свого впливу [6].

Поряд з гібридними війнами, тероризм також є досить складним та актуальним питанням сучасності, яке потребує втручання спільноти, а саме миротворчих операцій. Тероризм – це загроза або застосування насильства з метою залякування чи примусу з метою досягнення політичних чи ідеологічних цілей. Зазвичай це роблять недержавні суб'єкти – особи чи організації, які не є частиною уряду [7]. Терористичні акти часто спрямовані на цивільне населення, щоб створити атмосферу страху і нестабільності, яка може змусити уряди чи суспільства діяти відповідно до вимог терористів. Такі дії можуть мати різні форми, включаючи вибухи, захоплення заручників, кібератаки та інші види насильства. Тероризм також може мати міжнародний характер, коли атаки плануються та здійснюються за межами країни, що підсилює його загрозу на глобальному рівні. Сучасний тероризм стає дедалі складнішим явищем через використання новітніх технологій, соціальних мереж для вербування та пропаганди, а також через фінансові та організаційні зв'язки з іншими злочинними угрупованнями.

Тероризм може проявлятися в різних формах, таких як вибухи, збройні напади, викрадення літаків або захоплення заручників. Його мішенями можуть бути як цивільні особи, так і державні установи чи об'єкти громадської інфраструктури. Хоча терористичні атаки та смерті рідко трапляються в глобальному масштабі, їх частота значно варіюється в залежності від країни: в одних регіонах тероризм є поширеним явищем і продовжує зростати, тоді як в інших такі напади майже не трапляються або зовсім відсутні. Незважаючи на відносну рідкість, тероризм залишається серйозною проблемою для людей по всьому світу.

Терористи часто використовують страх як основний інструмент для досягнення своїх цілей. Навмисне створення атмосфери хаосу і невизначеності дозволяє їм маніпулювати суспільною думкою та примушувати уряди до певних дій. Для цього терористичні угруповання можуть використовувати як традиційні методи насильства, так і новітні технології, такі як кібертероризм, який передбачає атаки на комп'ютерні мережі, фінансові системи та інші критично важливі інфраструктури.

Сучасний тероризм також характеризується зростанням транснаціональних мереж і радикальних ідеологій, що поширюються через інтернет. Відкритий доступ до інформації та легкість комунікації дозволяють терористичним групам залучати нових членів та координувати атаки з різних куточків світу. Ці фактори ускладнюють завдання національних урядів щодо забезпечення безпеки та боротьби з тероризмом. Відповідь на терористичну загрозу включає широкий спектр заходів, починаючи від посилення охорони громадських місць і закінчуючи міжнародною співпрацею у сфері обміну розвідувальною інформацією. Важливим елементом є також робота з радикалізованими групами, спрямована на їх реабілітацію та інтеграцію у суспільство. Однак боротьба з тероризмом часто супроводжується складними етичними та правовими питаннями, такими як дотримання прав людини і свободи слова.

Крім того, для ефективної протидії тероризму необхідно вирішувати корінні причини, що сприяють його виникненню, такі як соціальна нерівність, політична нестабільність, економічні труднощі та відсутність доступу до освіти. Це є лише деякими з факторів, що можуть спонукати людей до радикальних дій. Інвестування в розвиток, освіту та соціальну справедливість є ключовими аспектами у запобіганні тероризму на довгострокову перспективу.

У зв'язку з досить специфічними факторами гібридних війн та тероризму, миротворчі операції ООН спіткають певні виклики у своїй діяльності. Гібридні війни стирають межі між комбатантами та цивільними особами, що ускладнює для миротворців розрізнення між загрозами та не загрозами. Залучення недержавних акторів, таких як терористичні групи, ще більше ускладнює оперативне середовище. У таких умовах навіть звичайні цивільні інфраструктури можуть стати мішенями або бути використані для проведення атак, що підвищує ризики для населення та робить миротворчі операції надзвичайно складними.

Крім того, постійні інформаційні війни і пропагандистські кампанії, які є невід'ємною частиною гібридних конфліктів, створюють плутанину і недовіру серед населення, що ще більше підриває зусилля щодо підтримання миру і стабільності. У таких умовах миротворці змушені діяти не лише як військові сили, але й як медіатори, аналітики і навіть гуманітарні працівники, що вимагає від них нових навичок та гнучкості. Використання кібератак та інших технологічних засобів впливу робить конфлікти ще більш багатовимірними, оскільки атаки можуть бути невидимими і непередбачуваними, а їхні наслідки – глобальними. Все це створює додаткові виклики для традиційних підходів до ведення війни та забезпечення миру, вимагаючи від міжнародного співтовариства розробки нових підходів і методів для ефективного реагування на гібридні загрози.

Ще одним викликом, який постає перед миротворчими операціями, є те, що кібероперації, включаючи хакерство та дезінформацію, стають ключовими компонентами гібридних війн. Це може підірвати довіру до миротворчих місій, порушити комунікації та підірвати місцеву та міжнародну підтримку. В умовах, коли інформація може бути перекручена або повністю сфабрикована, миротворцям стає важче отримати точні дані про ситуацію на місці та ухвалювати обґрунтовані рішення. Крім того, цілеспрямовані кібератаки можуть вивести з ладу критично важливі інфраструктури, такі як системи зв'язку, енергопостачання або навіть медичні установи, що може серйозно ускладнити діяльність миротворчих сил і загрожувати безпеці цивільного населення. В результаті, здатність миротворчих місій ефективно виконувати свої завдання може бути суттєво ослаблена, що призведе до зростання нестабільності та погіршення гуманітарної ситуації.

Кіберзагрози також створюють додаткові складнощі у встановленні та підтримці довіри між миротворцями та місцевими громадами. Недовіра, спричинена дезінформаційними кампаніями, може призвести до того, що місцеве населення стане ворожим або недоброзичливим до миротворців, що ускладнить їхню роботу і знизить ефективність місій. В таких умовах надзвичайно важливо, щоб миротворчі операції мали доступ до передових технологій та експертних знань у галузі кібербезпеки, щоб успішно протидіяти цим новим викликам і зберігати свою здатність підтримувати мир і безпеку в зонах конфлікту.

Висновки. Миротворчі операції ООН в контексті гібридних війн і тероризму у сучасному світі постають перед певними викликами, які ускладнюють роботу даних операцій. Традиційні миротворчі принципи, такі як неупередженість і незастосування сили, окрім випадків самооборони, мають бути переглянуті у світлі нових реалій на місцях. ООН має продовжувати впроваджувати інновації та адаптувати свої миротворчі стратегії, забезпечуючи, щоб її місії залишалися актуальними та ефективними для підтримки міжнародного миру та безпеки. Це передбачає поєднання вдосконаленої підготовки, гнучких повноважень, надійних можливостей розвідки та стратегічного партнерства. Миротворчі операції ООН повинні бути адаптовані до динаміки сучасних конфліктів, адже саме це визначатиме її роль у підтримці глобальної стабільності. Важливо, щоб миротворчі місії не тільки реагували на поточні виклики, але й передбачали майбутні загрози, залишаючись гнучкими та інноваційними у своєму підході. Тільки таким чином ООН зможе ефективно протистояти складним викликам гібридних війн і тероризму, сприяючи миру та безпеці у все більш складному і взаємопов'язаному світі.

Список використаних джерел:

1. Жукорська Я.М. Історія виникнення та становлення миротворчої діяльності ООН DOI: 10.36695/2219-5521.4.2020.76
2. Кухарець Д.В. Голіна О.Ю., Васильченко Р.В. Шляхи вдосконалення правового механізму залучення правоохоронних органів України до міжнародних операцій із підтримання миру та безпеки. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/9>
3. Назаренко О. А., Сучасна концепція підтримання миру в рамках ООН. *Правове регулювання економіки*. 2012. № 11–12. С. 433–442.

4. Панченко Л.Є. Новітні форми міжнародно-правового регулювання миротворчої діяльності : дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 2016.
5. Перова Л. В. Проблеми міжнародно-правового регулювання миротворчих операцій ООН. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-4-31>
6. Countering hybrid threats. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm
7. Bastian Herre, Veronika Samborska, Hannah Ritchie and Max Roser. Terrorism. URL: <https://ourworldindata.org/terrorism>

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:**ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АНДРУХІВ О. І. КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ТА ПОКАРАННЯ ЗА НЬОГО: АНАЛІЗ НЕДОЛІКІВ ТА ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ.....	3
ВОЛІК В. В., ШАМАРА Р. П. СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ ПРИ ПОДОЛАННІ ЗАКОНОДАВЧИХ ПРОГАЛИН.....	10
ДОВГАНІЧ В. А. ПРАКТИКА ЗАПОБІГАННЯ І БОРОТЬБИ З ПРОЯВАМИ КОРУПЦІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ (ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.).....	16
ІРХА Ю. Б. РОЛЬ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	23
КИРИЧЕНКО Ю. В. КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	31
КОЗІН А. О. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ДЕЯКИМИ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ.....	38
КРИВОРУЧКО Л. С. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	44
КУМЕЙКО А. В. ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ДЕРЖАВНУ БЕЗПЕКУ.....	50
ЛИТВІНЧУК О. І. РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ ЯК ЧИННИК УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	56
МАКУШЕВ П. В., МОРОЗОВ О. В. ПОЛІЦІЙНІ ТА МІГРАЦІЙНІ ФУНКЦІЇ ДЕПАРТАМЕНТУ МИТНИХ ЗБОРІВ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	62
МАНЬКО Д. Г. ОПТИМІЗАЦІЯ АЛГОРИТМУ ПРИСУДЖЕННЯ СТУПЕНЯ ДОКТОРА ФІЛОСОФІЇ ЯК СКЛАДОВА ЯКОСТІ ОСВІТИ.....	70
СЕРЕДИНКО А. А. ЮРИДИЧНА ОСВІТА ТА ЇЇ МОДЕЛІ: ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ (НА ПРИКЛАДІ ФРАНЦІЇ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ).....	77
ШАМАРА О. В. ПІДХОДИ ПАРЛАМЕНТУ УКРАЇНИ У СТВОРЕННІ ВОЄННОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІЦІЇ В РОЗРІЗІ РОЗБУДОВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ.....	83
ШАПОВАЛОВА К. Г. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ.....	93

ЦИВІЛІСТИКА

БОРИСЕНКО С. І. ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ДОГОВОРІВ В ЕЛЕКТРОННІЙ ФОРМІ.....	99
ВОЛКОВА Ю. А. ПРАВО НА ЗАБУТТЯ ЯК ОДНЕ З ОСНОВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ.....	104
КОРОЄД С. О. ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ВІДШКОДУВАННЯ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ ПРИ ЗАКРИТТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ АБО ЗАЛИШЕННЯ ПОЗОВУ БЕЗ РОЗГЛЯДУ.....	111
САНЧЕНКО Д. Є. КАТЕГОРІЯ «СВІДОМІСТЬ» У КОНСТРУКЦІЇ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ: ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ.....	117
ХОРОШЕНЮК О. В. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ ОСОБИ НЕДЕЇЗДАТНОЮ.....	126
ШИШКА Р. Б., ГАЛУНЬКО В. В., ХРИСТИНЧЕНКО Н. П. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ГРОМАДЯН В ПЕРІОД ВІЙНИ.....	132

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ВОЛИНЕЦЬ В. В. ЗГОДА НА ОБРОБКУ ДАНИХ В ОНЛАЙН ТОРГІВЛІ: ЮРИДИЧНІ ВИМОГИ ТА КРАЦІ ПРАКТИКИ.....	137
ПРОСКУРНЯ Т. В. РОЛЬ ВЕРХОВНОГО СУДУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ.....	146
ЧЕРНИХ О. С. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГІЙ В ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	154
ЩЕРБАКОВА Н. В. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАННЯ ПРОЦЕДУРИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НЕДІЙСНОЮ.....	160

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

АЛІМЕНКО О. Ю., АЛІМЕНКО О-М. І. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРНОГО ЗАМІЩЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	171
ПИЖОВА М. О., ЧИЖ Б. І. ЗАХИСТ ПРАЦІВНИКІВ ВІД МОБІНГУ ТА ДИСКРИМІНАЦІЇ: ПРАКТИКА ЄСПЛ.....	180
ШВЕЦЬ Н. М., СЕРЕДА О. Г. ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ МАСОВИХ ВИВІЛЬНЕНЬ.....	187

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КОСТОГРИЗОВ О. В. ДО ПИТАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ.....	194
---	-----

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

ГАЛУНЬКО В. М. ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СЛІДЧОГО.....	201
--	-----

МАХНО А. А. ПРАВО ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ НА ІНФОРМАЦІЮ: НЕДОЛІКИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ.....	206
ОКСЮТЕНКО К. В. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	213
ПАВЛЮХ Б. Я. ПОНЯТТЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ.....	221
СОЦЬКИЙ А. М. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ МИТНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ	226
ЦХОВРЕБОВА М. Г. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ ПРИ РОЗГЛЯДІ ЮРИДИЧНИХ СПРАВ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СФЕРІ.....	232
ЯВОРСЬКИЙ Р. І. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ.....	239
 ФІНАНСОВЕ ПРАВО	
КОСТЕНКО Ю. О. МОНІТОРИНГ ТРАНСФЕРТНОГО ЦІНОУТВОРЕННЯ.....	246
 ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА	
БОБЧИНСЬКИЙ П. М. ВДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКУЮЧИХ ОЗНАК ПОРУШЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ЖИТЛА: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ПОЛОЖЕНЬ КК УКРАЇНИ ТА КК ІНШИХ КРАЇН.....	255
МАЛЕТОВА О. С. СМАРТ-ПРОТИДІЯ: ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ЗМІНУ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ.....	262
ОМЕЛЬЧЕНКО О. І. СУСПІЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНІ НАСЛІДКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 1 СТ. 241 КК УКРАЇНИ «ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ».....	268
ПЕТЕР Г. Г. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОСМІЧНИХ ВІДНОСИН – ПЕРЕДУМОВА ДОСЯГНЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ КОСМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ (ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ МІЖНАРОДНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В КОСМІЧНІЙ СФЕРІ).....	277
РЕВА І. П. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ УЧИНЕННЯ ПОРУШЕНЬ ВСТАНОВЛЕНИХ ЗАКОНОДАВСТВОМ ВИМОГ ПОЖЕЖНОЇ АБО ТЕХНОГЕННОЇ БЕЗПЕКИ.....	287
ШУМСЬКА Н. С. ПІДСТАВИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАНІСТЬ ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	295
 КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА	
БАЛАДИГА С. П. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	303

ПЛЮСКВА А. В. СУТНІСТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ «ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОГО ОБВИНУВАННЯ В СУДІ».....	308
САРІБЕКЯН Ю. А. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ НАДАННЯ КОСМЕТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ.....	314
СТРУЖ П. В. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ.....	318
ТУРИК Є. М. ВІДОМЧИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ЗАКОННІСТЮ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	326
 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
БААДЖИ Н. А., ГРУШКО М. В. ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В АСОЦІАЦІЇ ТА ПРОФСПІЛКИ: ПРАКТИКА ЄСПЛ.....	332
СЕЛЕЗНЬОВА О. М., ПОЛОНКА І. А. МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОГО ПІДХОДУ В НОРМАХ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	339
ТИМОШЕНКО О. О. СТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ.....	345
ЧЕРНЯВСЬКИЙ М. В. ВИКЛИКИ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ООН В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ВІЙН І ТЕРОРИЗМУ.....	351

CONTENTS

DEVELOPMENT OF STATE AND LAW:

ISSUES OF THEORY AND CONSTITUTIONAL PRACTICE

ANDRUHIV O. I. CONVENTION ON THE PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE: ANALYSIS OF SHORTCOMINGS AND WAYS OF REFORMING.....	3
VOLIK V. V., SHAMARA R. P. JUDICIAL LAWMAKING IN OVERCOMING LEGISLATIVE GAPS.....	10
DOVHANYCH V. A. THE PRACTICE OF PREVENTING AND COMBATING CORRUPTION: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS (UP TO THE BEGINNING OF THE XX CENTURY).....	16
IRKHA YU. B. THE ROLE OF THE COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITY OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IN ENSURING ENVIRONMENTAL SECURITY OF UKRAINE.....	23
KYRYCHENKO YU. V. CONSTITUTIONAL DUTIES OF THE UKRAINIAN STATE: GENERAL CHARACTERISTICS.....	31
KOZIN A. O. PROBLEMS OF ENSURING EXECUTION OF AUTHORITIES BY SOME LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE FIELD OF WASTE MANAGEMENT DURING THE PERIOD OF MARITAL STATE.....	38
KRYVORUCHKO L. S. TO CHARACTERIZE THE STRUCTURAL ELEMENTS OF THE ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISM FOR THE INTRODUCTION OF INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF ENSURING THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS.....	44
KUMEIKO A. V. REGARDING THE ISSUE OF THE COOPERATION OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE WITH OTHER SUBJECTS OF THE PREVENTION OF OFFENSES THAT ENCROACH ON STATE SECURITY.....	50
LYTVYNCHUK O. I. JUSTICE SYSTEM REFORMING AS A FACTOR IN IMPROVING MECHANISM FOR ENSURING HUMAN RIGHTS.....	56
MAKUSHEV P. B., MOROZOV O. V. POLICE AND MIGRATIONAL FUNCTIONS OF THE DEPARTMENT OF CUSTOMS DUTIES IN THE HISTORY OF UKRAINIAN STATEHOOD OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES.....	62
MANKO D. H. OPTIMIZATION OF THE ALGORITHM FOR AWARDING THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY AS A COMPONENT OF THE QUALITY OF EDUCATION.....	70
SEREDYNKO A. A. LEGAL EDUCATION AND ITS MODELS: A GENERAL ANALYSIS (ON THE EXAMPLE OF FRANCE AND GREAT BRITAIN).....	77
SHAMARA O. V. APPROACHES OF THE PARLIAMENT OF UKRAINE IN THE CREATION OF THE MILITARY POLICE OF UKRAINE AND THE MILITARY POLICE IN TERMS OF THE DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE MILITARY JUSTICE OF UKRAINE.....	83
SHAPOVALOVA K. H. GENERAL THEORETICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMS OF PROTECTION OF SOCIAL RIGHTS OF CIVIL SERVANTS IN UKRAINE.....	93

CIVILISTICS

BORYSENKO S. I. FEATURES OF CONCLUDING CONTRACTS IN ELECTRONIC FORM.....	99
VOLKOVA YU. A. THE RIGHT TO BE FORGOTTEN IS ONE OF THE BASIC HUMAN RIGHTS IN THE DIGITAL AGE.....	104
KOROIED S. O. PROBLEMS OF JUDICIAL PRACTICE OF REIMBURSEMENT OF EXPENSES FOR PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE WHEN CLOSING THE PROCEEDINGS IN A CASE OR LEAVING THE CLAIM WITHOUT CONSIDERATION.....	111
SANCHENKO D. YE. THE CATEGORY OF “CONSCIOUSNESS” IN THE CONSTRUCTION OF NON-PROPERTY RIGHTS: THE PROBLEM OF GENESIS AND DIFFERENTIATION.....	117
KHOROSHENIUK O. V. SEPARATE ISSUES OF RECOGNITION A PERSON AS INCAPACITATED	126
SHYSHKA R. B., HALUNKO V. V., KHRYSTYNCHENKO N. P. RESTRICTIONS ON THE RIGHTS OF CITIZENS DURING THE WAR.....	132

ECONOMIC LAW AND PROCEDURE

VOLYNETS V. V. CONSENT FOR DATA PROCESSING IN ONLINE COMMERCE: LEGAL REQUIREMENTS AND BEST PRACTICES.....	137
PROSKURNYA T. V. THE ROLE OF THE SUPREME COURT ENSURING UNITY OF JUDICIAL PRACTICE	146
CHERNYKH O. S. ACTUAL PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGIES IN ECONOMIC ACTIVITY.....	154
SHCHERBAKOVA N. V. LEGAL CONSEQUENCES OF RECOGNIZING THE PROCEDURE OF REORGANIZATION OF ECONOMIC ORGANIZATIONS AS INVALID.....	160

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

ALIMENKO O. YU., ALIMENKO O-M. I. THE LEGAL ASPECTS OF GENDER SUBSTITUTION WORKFORCE DURING THE WAR.....	171
PYZHOVA M. O., CHYZH B. I. PROTECTION OF EMPLOYEES AGAINST MOBBING AND DISCRIMINATION: ECTHR PRACTICE.....	180
SHVETS N. M., SEREDA O. G. SEPARATE LEGAL ASPECTS OF DISMISSAL OF WORKERS UNDER MARTIAL LAW AND MEASURES TO PREVENT MASS DISMISSALS.....	187

ENVIRONMENTAL LAW

KOSTOHRYZOV O. V. ON THE ISSUE OF TERMINATION OF LAND TITLE	194
--	-----

**ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCEDURE,
INFORMATION LAW**

HALUNKO V. M. ELEMENTS OF THE LEGAL STATUS
OF THE INVESTIGATOR..... 201

MAKHNO A. A. THE RIGHT OF PUBLIC SERVANTS TO INFORMATION:
SHORTCOMINGS OF LEGISLATIVE REGULATION IN UKRAINE..... 206

OKSYUTENKO K. V. HISTORIOGRAPHY AND METHODOLOGY
OF THE STUDY OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ENSURING
THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC GOVERNMENT
IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....213

PAVLIUKH B. YA. THE CONCEPT OF PUBLIC ADMINISTRATION
IN THE FIELD OF FORESTRY IN UKRAINE..... 221

SOTSKYI A. M. PROBLEMATIC ASPECTS OF CUSTOMS EXPERTISE
IN UKRAINE.....226

TSKHOVREBOVA M. G. METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF STUDYING
THE FEATURES OF THE FORMATION OF THE LEGAL POSITION WHEN
CONSIDERING LEGAL CASES IN THE ADMINISTRATIVE SPHERE..... 232

YAVORSKYI R. I. ADMINISTRATIVE AND LEGAL LIABILITY
IN THE TOURISM SECTOR..... 239

FINANCIAL LAW

KOSTENKO YU. O. TRANSFER PRICING MONITORING.....246

ISSUES OF CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, AND EXECUTIVE LAW

BOBCHYNSKYI P. M. IMPROVING THE QUALIFYING FEATURES
OF VIOLATION OF THE INVOLABILITY OF HOUSING:
ANALYSIS OF LEGISLATIVE PROVISIONS OF THE CRIMINAL CODE
OF UKRAINE AND THE CRIMINAL CODE OF OTHER COUNTRIES..... 255

MALETOVA O. S. SMART COUNTERACTION: THE IMPACT OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE ON SHAPING ANTI-CORRUPTION MEASURES..... 262

OMELCHENKO O. I. THE SOCIALLY DANGEROUS CONSEQUENCES
OF A CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR IN PART 1 OF ARTICLE 241
OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE “ATMOSPHERIC AIR POLLUTION”.....268

PETER H. H. LEGAL REGULATION OF INTERNATIONAL SPACE
RELATIONS: A PREREQUISITE FOR ACHIEVING CRIMINOLOGICAL
SPACE SECURITY (PREVENTION AND COUNTERACTION
OF INTERNATIONAL OFFENSES IN THE SPACE DOMAIN).....277

REVA I. P. THE CURRENT STATE AND TRENDS OF VIOLATIONS OF FIRE
OR MAN-MADE SAFETY REQUIREMENTS ESTABLISHED BY LAW..... 287

SHUMSKA N. S. GROUNDS FOR LIMITATION OF THE RIGHT
TO LIBERTY AND PERSONAL INVITING DURING DETENTION
OF A PERSON IN A CRIMINAL PROCEEDING..... 295

CRIMINAL PROCEDURAL LAW AND FORENSIC SCIENCE

BALADYHA S. P. SEPARATE ISSUES OF IMPROVING THE INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....	303
PLIUSKVA A. V. THE ESSENCE OF THE FUNCTION OF THE PROSECUTOR'S OFFICE "MAINTENANCE OF PUBLIC PROSECUTION IN COURT".....	308
SARIBEKIAN YU. A. CERTAIN ASPECTS OF ORGANIZING THE INVESTIGATION OF ILLEGAL MEDICAL PRACTICES IN THE PROVISION OF COSMETIC SERVICES.....	314
STRUZH P. V. PECULIARITIES OF THE FORMS OF COUNTERACTION TO THE INVESTIGATION OF VIOLATIONS OF ROAD SAFETY RULES.....	318
TURYK YE. M. DEPARTMENTAL CONTROL OVER THE LEGALITY OF THE INITIATION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	326

INTERNATIONAL LAW

BAADZHY N. A., HRUSHKO M. V. THE RIGHT TO FREEDOM OF ASSOCIATION IN ASSOCIATIONS AND TRADE UNIONS: ECTHR CASE LAW.....	332
SELEZNOVA O. M., POLONKA I. A. INTERNATIONAL PRACTICE OF THE IMPLEMENTATION OF THE JUVENILE APPROACH IN THE NORMS OF LAW ON THE LIABILITY OF MINORS: EXPERIENCE FOR UKRAINE.....	339
TYMOSHENKO O. O. CREATION OF OBJECTS OF INTELLECTUAL POWER USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE: IMPLICATIONS OF LEGAL REGULATION IN UKRAINE AND GREAT BRITAIN.....	345
CHERNYAVSKYI M. V. CHALLENGES OF UN PEACEKEEPING OPERATIONS IN THE CONTEXT OF HYBRID WARS AND TERRORISM.....	351

НОТАТКИ

ПРАВО 5 ● 2024
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 27.12.2024 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Замовлення 1124/814.
Обл.-вид. арк. 33,00. Ум. друк. арк. 29,73. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
С відомство суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.